॥ अथ आचाररत्नारंभः ॥

अथात्रकिंचित्प्रास्ताविकम् ।

आचाररत्ननामधेयोऽस्त्ययंब्राह्माचारप्रतिपादकोऽभिनवआह्निकप्रमाणनिबंधः । अत्रारुणोदयादारभ्याद्वितीयसूर्योदयमहरहः
ह्मणकर्तृकाचाराणांतत्तद्विधिनिषेधानामकरणप्रत्यवायानांचयथावद्विचारःप्रमाणैर्निर्णीतोस्ति । तत्रकोनामायंब्राह्माचारःकिंचब्राह्म
तिसंभवतिजिज्ञासेतितदत्रकिंचिदुल्लिख्यते—**आचारः**प्रवृत्तिविषयत्वं, यथाऽऽलौकिकाविगीतशिष्टाचारविंषयत्वमिति, अपिच
रहिताअनुतिष्ठतियंद्विजाः । विद्वांसस्तसदाचारंधर्ममूलंविदुर्बुधाः । इत्याचारलक्षणम् । **ब्राह्मणश्चा**ऽदृष्टविशेषप्रयोज्यधर्मवा
परब्रह्मवा वेत्त्यधीतेवेतिब्राह्मणशब्दव्युत्पत्तिः । **लक्षणंच**—विशुद्धमातापितृजन्यत्वंब्राह्मणत्वमिति । विशुद्धत्वंनामपट्कर्माधि
। तथा—जात्याकुलेनवृत्तेनस्वाध्यायेनश्रुतेनच । एभिर्युक्तोहियस्तिष्ठेन्नित्यंसद्विजउच्यते । इति । **वसिष्ठोपि**—योगस्तपोदमोद
दयाश्रुतम् । विद्याविज्ञानमास्तिक्यमेतद्ब्राह्मणलक्षणम् । इत्याह । **ब्राह्मणगुणप्रयुक्तंफलंतु**—सर्वत्रदाता.श्रुतपूर्णकर्णाजितेंद्रि
ान्निवृत्ताः । प्रतिग्रहेसंकुचिताग्रहस्तास्तेब्राह्मणास्तारयितुंसमर्थाः—। इति । एवंगुणविशिष्टत्वमीप्सिततममस्तिलोकानाम् । तदे
र्सतेजोर्पकत्वेनात्यन्तनिश्रेयसकरंभवतिस्वःपदास्पदंचामुत्र । तदिदंयथावद्ब्राह्माचारावगमपूर्वकाचरणमृतेनसुलभं सदाचारोप्याहि
वधैकवेद्यइत्यन्योन्यसंबद्धत्वादत्यंतावश्यकीतज्ज्ञानापेक्षा । आचाराशसकाविद्यन्तेयद्यपिभूयिष्ठाआह्निकग्रथास्तथापिनैकेनपुंसानेवे
ोचनपरस्परविसंवादमार्जनादिशक्यमिति श्रीमद्वाराणसीक्षेत्रमंडनायमानश्रीमन्नारायणभट्टपौत्रेणलक्ष्मणभट्टविदुपाखिलाहि

ासमुच्चयात्मकोयंग्रंथोव्यरचि । सोयंभूयसायासेनसंपाद्ययथामतिसंशोध्यानंक्यचप्रकाशितोस्माभिरधुना । अस्या
माशेलग्रामवासिभिः वे. शा. सं. वासुदेवशास्त्रिधूपकरैर्दत्तमाद्यंतेपद्भागरहितमंतरांतरात्रुटियुक्तातिशुद्धंच । द्वि
वे. शा. सं. बाबुरामचंद्रदीक्षितजडेइत्याख्ययाप्रसिद्धैर्दत्तंपांक्तंनातिशुद्धंचेत्युभाभ्यांप्रतिस्थलंपरस्परविसदृशा
कथंचित्संस्कृत्यप्रकाशितमिमंग्रंथंनिसर्गदयालवोविद्वांसोत्रत्यानि शोधनावसरेमानुषगेमुषीसुलभानिस्खलितानिप
स्वीयस्वीयभारतीकोशोद्वसितानिमंडयंत्विसाशास्ते—

विद्वदेकांतवशंवदःपणशीकरोवासुदेवश

आचाररत्नविषयानुक्रमणिका ।

	पत्रं	विषया॰	पत्रं	विषया	पत्रं	विषया॰
... ...	१	संकल्पनिर्णय	४	स्वशाखोक्तकर्माभ्यचरणानुज्ञा ...	६	देशपरत्वेनाचारभेदः ...
... ...	१	नित्यकर्मसंकल्प	४	प्रधानागावृत्त्यादिविचारः ..	६	अथाह्रिकम् ... ...
... ...	२	ताम्रेगव्यप्रक्षेपस्थलानि ...	५	वारिधारयाकर्मनिषेध॰ ...	७	ब्राह्ममुहूर्तलक्षणम् ...
... ...	२	प्रौढपादलक्षणम्	५	दक्षिणबाहूद्धारविचारः ...	७	मातृपित्रादिनमनम् ...
.. ...	२	क्षुतादावन्येनशतंजीवेतिकथनम्	५	जपकालेऽसंभाष्या.	७	अभिवाद्याभिवादनविचार
रोहणेप्रायश्चित्तम्	३	समिदादिग्रहणविचारः... ...	५	तत्कालव्यापिनी तिथिविचारः ...	७	वाक्पाणिपादचापल्यादि
... ...	३	दीपादिछायावर्जनम्	५	एकद्व्यह शुकर्मलोपेप्रायश्चित्तम्	७	मातृपित्रादिभि.कलहनिषे
... ...	३	मौनस्थानानि	५	गृहिणाकर्तव्यानि	७	पापगंवाघ्राणादौप्रायश्चित्त
.. ...	३	कर्मकर्तुर्दिङ्नियम.	६	द्वारदेशेरंगवल्यादिकरणम् ...	७	प्रात स्मरणादि ... .
.. ...	४	मुख्यकालासंभवेगौणकालानुज्ञा	६	मार्जनीचुल्ल्याद्यान्यनतिक्रमणीयानि	७	बहिर्विहार मलमूत्रोत्सर्ग
णविचार॰ ..	४	रात्रावपिविहितकर्माणि ...	६	अग्निब्राह्मणाद्याअनतरागमनीया.	७	शौचेग्राह्यामृद ... ...
... ...	४	अल्पद्वादश्यादावुष कालेपिकर्म	६	पादत्राणनिषिद्धस्थानानि ...	७	शौचकालेउपवीतधारणवि

	पत्रं	विषया	पत्रं	विषयाः	पत्र	विषया.
यश्चित्तम्	११	नाभेरूर्ध्वंदक्षहस्तोऽधस्तुवाम ...	१४	आचमनासंभवेकर्णस्पर्शः ...	१९	प्रोपितभर्तृकायारजस्व
... ...	११	पादप्रक्षालननिर्णय	१५	द्विस्त्रिराचमननिमित्तानि ...	१९	धावन निषेध
... ...	१२	गंडूषसंख्या	१५	कालतआचमनापवाद	१९	कर्तुर्नियमा प्रतिनिषे
ध· ...	१२	नृणाद्वादशमला.	१५	महानिशालक्षणम्	२०	दंतधावननिषेधेपिजि
ळविचार·	१२	शौचनियमातिक्रमेप्रायश्चित्तम्...	१५	निमित्तेप्यनाचमनेप्रायश्चित्तम् ...	२०	उप.पानलक्षणम्
प्राबल्यम्	१२–५८	आचमनविचारः	१५	आचमनापवादः	२०	पुंड्रधारणम् ...
रीषोत्सर्ग-		हस्तवर्तिब्राह्मादितीर्थानि ...	१६	आचमननिषेधः	२०	आज्यावलोकनम्
... ...	१२	सव्योपगृहीतदक्षहस्तेफलाधिक्यम्	१६	यज्ञोपवीतेनष्टेविचार.	२०	कुशविचार. ...
... ...	१२	धृतब्रह्मग्रंथिपवित्रोनाचामेत् ...	१६	आचातेप्यशुचित्वम्	२१	पवित्रकरणप्रकारः
त्सर्गेचप्राय०	१२	आचमनेजलप्रमाणम्	१६	अनुच्छिष्टस्थलानि	२१	वृत्तग्रंथिब्रह्मग्रंथिलक्ष
...	१३	गोकर्णाकृतिहस्तेनाचमनम् ...	१६	अलाब्वादियतिपात्राणि... ..	२१	पवित्रस्यमंत्रवद्धारणम्
...	१३	आचमनेशीर्षण्यानाखानास्पर्शः	१७	यते परदत्तोदकेनाचमनम् ...	२१	पवित्रेदर्भसंख्या
... ...	१३	उपसर्गेदक्ष-शखादिमतभेदौ	१७–१८	दंतधावनम्	२१	हेम-रजत-खड्गधारणं
ग. ...	१३	व्याघ्रपादमतेनाचमनम् ...	१७	दंतधावनकाष्ठानि	२१	लोहत्रयधारणविचारः
शौचम् ...	१४	गायत्रीपादैर्व्याहृतिभिर्वाचमनम्	१७	निषिद्धकाष्ठानि...	२२	रक्षार्थमंगुलीयकम्
..	१४	आचमननिमित्तानि	१८	दंतधावनेनिषिद्धदिनानि ...	२२	माणिक्यादिरत्नखचित
...	१४	रौद्रपित्र्यासुरमंत्रातेऽपस्पर्श. ...	१८	विहितनिषिद्धानिकाष्ठानि ...	२२	रणम् ...

विषया	पत्रं
कुशग्रहणविचार	२५
कुशानासमूलनिर्मूलग्रहणनिर्णय	२५
अमेध्यादर्भा	२५
दर्भग्रहणमत्र	२६
दशविधादर्भा	२६
गोरोमकृतपवित्रधारणम् ...	२६
प्रात स्नानम्	२६
सभर्तृकाणामशिरस्कस्नानम् ...	२६
उष काललक्षणम्	२७
आश्रमभेदेनप्रातर्मध्याह्नत्रिपवण-स्नानविचार	२७
कठस्नानमातुरादीनाम्	२७
नदीस्नानप्रशसा	२७
महानदीषुसमुद्रगासुविशेष ...	२७
पारक्यजलाशयस्नानेमृत्पिंडोद्धार	२७
स्नानेनिषिद्धजलानि	२८
रजस्वलासुनदीषुनस्नानम् ...	२८

विषया	पत्रं
नदीलक्षणम्	२८
महानदीपरिगणनम्	२८
रजस्वलास्वपिनोत्सर्जनादौस्नाननिषेध	२८
रात्रौनद्यादिस्नाननिषेध. ...	२८
मंगलेषुविहितनिषिद्धस्नानानि ...	२९
नित्यस्नानेतिथ्यादिनविचार्यम् ..	२९
द्विवास स्नानमेकवाससाच ..	२९
स्नानेमृदादिसभारा	२९
शिखाबंध	२९
स्रोतोभिमुखमूर्ध्वाभिमुखंवास्नानम्	२९
गृहेगृहमुखंस्नानम्	३०
स्नानकालेकर्णनासादिनिरोध	३०
स्नानकालेगंगादिस्मरणम् ...	३०
परिशिष्टोक्त स्नानविधि. .	३०
शखमुद्रालक्षणम्	३०
योनिमुद्रालक्षणम्	३०
असामर्थ्येमंत्रस्नानप्रकारः ...	३०

विषया.	पत्रं
कुशप्रतिकृतिद्वारास्नानम् ...	३१
स्नानागतर्पणविचार	३१
नित्येतिलनिषेधः	३१
निवीतस्थलानि	३२
दर्भत्यागस्थलानि	३२
स्नानलोपेप्रायश्चित्तम्	३२
स्नानोत्तरकृत्यम्	३२
पुन.स्नानहेतून्यस्पृश्यवस्तूनि ...	३२
स्नानवस्त्रेणनागमार्जनम् ...	३२
वस्त्रधारणविचार.	३२
वस्त्रधारणेमत्रा	३२
वर्णपरत्वेनवस्त्रवर्णा.	३३
निषिद्धवस्त्राणि	३३
विधवायानीलीधारणनिषेध. ...	३३
नीलवस्त्रनिषेध	३३
धौतवस्त्रप्रागग्रमुदगग्रंवाप्रसारयेत्	३३
शाणक्षौमादिधारणम्	३३

विषयाः	पत्रं
उत्तरीयलक्षणम्	३३
उत्तरीयस्थानेतृतीयंयज्ञोपवीतम्	३४
कच्छविचार	३४
तिलकविचार.	३४
त्रिपुंड्रविचार.	३४
ऊर्ध्वपुंड्रविचारः	३५
गोपीचंदनाद्याधार्यामृदः ...	३५
जलेनापितिलकोमृदसासभवे	३५
तिलकप्रमाणानि	३५
कर्मभेदेनतिलकभेदः	३६
भ्राह्मंभस्म	३६
भस्मधारणेमंत्राः	३६
शंखचक्रादिमुद्रातिलकाः	३६
उपासनाभेदेनतिलकभेदा ...	३६
तप्तमुद्राधारणविचार.	३७
सध्यानिर्णयः	३७
यथाकालेजलाभावेधूल्यार्घ्यदानम्	३७

	पत्रं	विषयाः	पत्रं	विषयाः	पत्रं	विषयाः
... ...	३८	संध्याभेदेनार्घ्यभेदाः	४२	मालासंस्कारविधिः	४६	अनुदितहोमिनोगौ
... ...	३८	अर्घ्योत्तरकचित्तर्पणम्	४२	अग्राह्यामालाः	४६	होमेमुख्यगौणकाल
...	३८	गायत्रीस्वरूपम्	४२–४४	अंगुलिभिर्जपप्रकारः	४७	होमकालातिक्रमेप्रा
... ...	३९	गायत्र्याश्चतुर्थपादः	४२	विधानातरम्	४७	अर्धाधानिनोहोमप्र
म् ...	३९	आत्मरक्षा	४२	गायत्रीतर्पणम्	४७	सुसमिद्धेग्नौहोमवि
... ...	३९	प्रणवन्यासः	४२	गायत्रीपुरश्चरणम्	४७	अग्निधमनसाधनानां
... ...	४०	महाव्याहृतिन्यासः	४२	पुरश्चरणप्रयोगः	४८	होमद्रव्याणि ...
... ...	४०	अक्षरन्यासः	४३	उपस्थानम्	४८	आहुतिमानम् ...
... .	४०	पदन्यासः	४३	अभिवादनम्	४९	आपत्कालेहोमप्रका
... ...	४०	पादन्यासः	४३	नामविचारः	४९	समस्तहोमः ...
... ...	४०	अक्षरदेवताः	४३	उत्तरकृत्यम्	४९	पुनराधानप्रसगाः
रः ...	४०	मुद्राप्रकारः	४३	संध्यायाउक्तकालातिक्रमेप्रायश्चित्तम्	४९	औपासनविच्छेदेप्र
... ...	४०	गायत्रीजपप्रकारः	४४	रात्रिप्रहरपर्यंतंदिवाकर्माभ्यनुज्ञा	५०	ग्रामसीमालक्षणम्
... ...	४१	जपस्थानानि	४५	औपासनहोमनिर्णयः ...	५०	ब्रह्मचारिणोऽग्निका
... ...	४१	जपकालेऽदर्शनीयानि	४५	औपासनहोमः	५०	अग्निकार्यलोपेप्राय
... ...	४१	जपगताविविधाभेदाः	४५	अन्यकर्तृकहोमेविशेषः ...	५१	ऋत्विजानियमाः
... ...	४२	जपमालाविचारः	४६	अनुदितादिलक्षणम्	५१	व्रतिनामभक्ष्यवस्तु

	पत्रं	विषयाः	पत्रं	विषया	पत्रं	विषया.
ूजापचमेवा	५४–७१	रजस्वलायाआतुरायाःशुद्धिः	५८	पितृगाथायांतर्पणप्रशंसा	६४	मध्याह्नसंध्या
...	५४	आमलकस्नानम्	५८	पितृगणक्रमोवोपदेवस्य	६४	देवपूजा
...	५४	अभ्यंगस्नानम्	१२–५८	अन्नसविस्तरोनिर्णय.	६४	पूजापात्राणि
दिदर्शनानि	५४	तिथ्यृक्षपरत्वेनविहितनिषिद्धदिनानि	५८	विधवाकर्तृकतर्पणम्	६५	पूजोपचारक्रम.
ाहस्नानम्	५४	उष्णोदकस्नानम्	५९	तर्पणेदर्भाः कथंग्राह्याः	६५	देवप्रबोधनम्
द्धदिनानि	५४	मंत्रस्नानंबह्वृचपरिशिष्टे	५९	अंजलिसंख्या	६५	प्रतिमाविचार.
...	५५	विभूतिस्नानम्	५९	प्रत्यंजलिमंत्रावृत्तिः	६६	मधुपर्कस्नानम्
ानविधिः	५५	स्नानप्रकार क्रियासारे	६०	अंजलिनातर्पणनिर्णय.	६६	देवानांस्नानप्रकारः
ानविधिः	५५	पंचमहायज्ञा	६०	तर्पणेविभक्तिविचार	६६	ताम्रप्रतिमायामपिगव्यादि
शिष्टोक्तस्नानम्	५५	ब्रह्मयज्ञ	६०	संबुद्ध्यतेनद्वितीयातेनवातर्पणम्	६७	स्नानादिपुद्रव्यमानम्
स्नानविधिः	५५	तद्विधिस्तैत्तिरीयकश्रुतौ	६०	नामाज्ञानेबौधायनः	६७	महाभिषेकस्नानमानम्
...	५६	पचयज्ञाऽकरणेप्रायश्चित्तम्	६१	काण्व्यादितर्पणम्	६८	माषपलादिमानम्
ुगपत्प्रासौव्यवस्था	५६	पचमहायज्ञाधिकारिणः	६२	यमतर्पणेविशेष	६८	वस्त्रादिविचार.
...	५६	तर्पणेतिलग्रहणविचारः	६२	भीष्मतर्पणम्	६८	यक्षकर्दम
म्	५६	मन्वाद्यायुगाद्याश्च	६३	मोदप्रमोदादितर्पणम्	६९	पुष्पार्पणविचार
णयोश्राडालोपवेशे	५७	कस्मिन्संस्कारेकतिदिनंतर्पणंवर्ज्यम्	६३	श्राद्धागततर्पणम्	६९	निषिद्धपुष्पाणि
र	५७	आर्द्रवाससाप्यभ स्थेनकर्मकार्यम्	६३	वस्त्रनिष्पीडनविचार	७०	पर्युषितविचारः
ः	५७	उद्धृतजलेनतर्पणेविशेष	६३			

	पत्रं	विषयाः	पत्रं	विषयाः	पत्रं	विषयाः
क्षेप· …	७५	शंखमानम् … … ..	७८	पूजनेदिङ्नियम … … …	८१	शिवनिर्माल्यलंघनां
निषेध· …	७६	प्रस्थप्रमाणम् … … …	७८	सूर्यपूजा … … …	८१	पुरुषार्थप्रबोधेचतुर्व
… …	७६	पूजाधिकारिण . . … …	७८	परार्थपूजाजपादौदोषः …	८१	नैवेद्यग्रहणाग्रहणवि
… …	७६	क्षत्रियादीनापूजाप्रकारः …	७८	पुष्पविचार. … … …	८२	चंडाधिकार· …
… …	७६	स्त्रीशूद्रविषयेविचार· … …	७८	गणेशपूजा … … …	८२	विष्णुनैवेद्योग्राह्य-
. …	७६	देवप्रतिष्ठाधिकारिण· … …	७८	पुष्पाध्यायोदेवीपुराणीय .	८२	विष्णुपूजा …
… …	७६	श्रौतार्चनम् … … …	७९	शिवपूजा … … …	८३	विष्णुपूजाप्रशंसा
… …	७७	न्यासादिविधि … … …	७९	रुद्राक्षधारणविचारः … …	८३	केशवादिचतुर्विंशति
… …	७७	पुरुषसूक्तन्यासः … …	८०	शिवमूर्तिलिंगादिविचारः …	८४	पंचायतनपूजासारे
. … …	७७	षडंगन्यास· … … …	८०	शिवनाभिलिंगलक्षणम्… …	८४	विचार· . .
पूर्वापरीभाव	७७	पुरुषसूक्तेनार्चनक्रमः … …	८०	लिंगमानम् … … …	८४	पूजालोपेदिनसंख्य
. … …	७७	पूजातेहोम … … …	८०	बौधायनोक्तशिवपूजा … …	८४	चंद्रिकायाविष्णुपूजा
… …	७७	ब्रह्मविष्णुदुर्गादिपूजाविचार. …	८०	शिवपूजायाविशेष … …	८५	अत्रपुष्पाणि …
. … …	७७	पौराणक्रम· … … …	८१	विहितनिषिद्धपुष्पाणि … …	८५	द्वात्रिंशदपराधा·
… …	७८	आगमोक्तक्रम·… … …	८१	धूपविचारः … … …	८६	प्रकारांतरेणद्वात्रिंश
म् … …	७८	पंचायतनस्थापनविचार. …	८१	प्रदक्षिणाप्रमाणम् … …	८६	शालग्रामचिह्नविशे
. … …	७८	पूज्यपूजकातरालंप्राची … …	८१	सोमसूत्रविचारः … …	८६	पूज्यशालिग्रामपरि

विषया	पत्र	विषया	पत्रं	विषया	पत्रं	विषया
ज्याशिला	९२	फलाहारेणापि	९७	निरभक्ष्ये दैनकाशादिनि...	१००	भोजनपानादि
तीनकमाहात्म्यम् ..	९२	फलमूलरसादिभिरपि	९७	गोमांसादिरेणापि...भादि ...	१००	...विचार. .
गमतीर्थप्रशंसा	९३	नैमित्तिकनिमित्तस्नानादि.. ...	९७	नारीभक्षोत्तर...दि... ...	१००	...नैपादविचार ...
हणविचार	९३	क्षारपरिगणनम्	९७	निर्माल्यादि	१०१	...पानादिनिषेध
७	९३	उत्तानहस्तेनदानम्	९७	अपानंकमादि	१०१	भोजनेऽपादिनियमा ..
...भक्ताना...विचार	९४	भूतगत . . .	९८	निरपाकषोगपादनिषेध ..	१०१	मं...विचार
हुतिमानम्	९४	पक्वान्नविचार	९८	निर्व्यावृत्तयोग.	१०१	...पानभ्यासाविचार
माल	९५	...पुराणेऽभोक्ष्यभक्ष्य ...	९८	मधुनन.	१०२	भोजन...विचार: ..
ताम्रनादितातिभिन्नता	९५	...शमहत्त्व	९९	...प्रतीना...	१०२	...भोजनादिविचार ..
भादविचार ...	९५।१००	पक्षिदुर्गेवीशेष	९९	पति...भाद	१०२	...भोजनानाम्
त्यो पाठविचार ...	९५	...भिः	९९	अतिथिपूजन	१०२	... ..
तिविचार	९५	पतिद्दरगभेग	९९	पान–ग्रास–पुष्प...प्रमाणम् .	१०२	...नेभोजनविचार
निर्णय.	९६	पञ्चदशम्	९९	...भाविनेभिक्षारानप्रकार ...	१०३	...भोजनादिनाम् .
क्षेविशेष	९६	निद्रा.	९९	गोमांसगमनीनाम्	१०३	भ...विचार ..
लाम्बुना ..	९६	निरभादम्	१००	भोजनविधि	१०३	...भोजनविचार ... ..
देव ...	९६	...शुक्तिविक्रयनगोप्रापूर	१००	पनाद्र्भोजनन्तरेर्	१०३	...भोजननिषेध ... ..
.. ..	९७	इतरानापि	१००	भोजनकाले...नियमनिषेध	१०३	निषिद्धभोजने...प्रायश्चित्तानि .. ..

णेशायनमः ॥ श्रीवेदपुरुषायनमः ॥ **मंगलाचरणम्** । सिंदूरारुणगंडदेवंविघ्नौघतिमिरमार्तंडम् । नृत्यन्छुडादंडसि
॥ १ ॥ सतिमिरजगदुद्द्योतद्युमणेर्वंशांकुरःश्रीमत् । तज्जयतिरामनामरजनिचराणांविभेदनंधाम ॥ २ ॥ नारायणराजभिर
तीवयदीयकीर्तिः । तेजोंतरात्तन्महसांविभेदंस्वस्यापिकीर्त्येतरतस्तमाह ॥ ३ ॥ विद्याप्रद्योतनोद्द्योतखद्योतीकृतवादिन
कृष्णाख्यंवंदेस्नेहभरान्वितम् ॥ ४ ॥ स्पर्धामग्निनिवेशादुमयाप्राप्तामुमासमाख्यातः । द्युनदीनिर्मलचित्तांमातरमेकांसतीसदा
द्धृतास्वस्यकुलप्रतिष्ठामहावराहेणमहीवतोयात् । गंगेवविद्याभिससारयस्माद्दिवाकरंनौमितमग्रजाग्र्यम् ॥ ६ ॥ अधीत्यलक्ष्म
रसोदरात् । आचाररत्नसुधियायथामतिवितन्यते ॥ ७ ॥ ॥ **तत्रपरिभाषा** ॥ ॥ तत्रविधिरूपआचारेशुचित्वमधि
—सदाकुर्याद्धर्मकार्यमापद्यपिशुचिर्नर इतिटो**डरानंदे**ससर्पिस्मृतेः । श्रुतिस्मृत्युदितकर्मनकुर्यादशुचिःक्वचिदितिप्र
भृगूक्तेश्च । अतएव**त्रिकांडमंडनः**—पतितोनैवकुर्वीतशास्त्रीयंकर्मकिंचन । अद्विजेष्वेवयोधर्मोधर्मःसाधारणोऽपिवा
त्यादिःपतितोऽपिसमाचरेत् । नन्वेवंपतितस्यस्नानसंध्यादिनस्यात् । स्यात् । सचतेपूदकोपस्पर्शीशुद्ध्येदिति**गौतमोक्तेः**
ांगमंत्रप्राप्तिः सांगाधिकारन्यायात् । नचमंत्रहीनंस्नानम् । तद्राहित्यविध्यभावात् । अतएवाशौचेपिसमंत्रकंस्नानंभोजनंचभवर्त
सारे । शुचिनाकर्मकर्तव्यमित्यस्यसर्वकर्मसाधारण्याच्छौचार्थसंध्याप्राप्तिः । संध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हःसर्वकर्मस्विति**स्मृते**
दंसर्वसंध्यापरमविशेषादिति**विज्ञानेश्वरः** । नचद्विजातिकर्मभ्योहानिः पतनमितिवचनान्नसंध्येतियुक्तम् । पतितस्यव्रतोपदे
संध्यादिप्राप्तेः । वचनंत्विज्याध्ययनादिनिवृत्त्यर्थमिति**विज्ञानेश्वरः** । तेनव्रतारंभात्प्राक्पतितावस्थायांसंध्यादि नेतिसिद्धम् ।
:—पतितोऽपिनिषिद्धानांवर्जनेऽधिकृतोभवेदिति । **केचित्तु**—अदीक्षितस्यवामोरुकृतंसर्वंनिरर्थकमितिपाद्मात्कार्तिकम

कारिविशेषणमित्याहुः । तन्न । उपक्रमानुरोधेनतस्यकार्तिकव्रतमात्रपरत्वात् । अनर्थकंपरमपुरुषार्थसाध
श्चाधिकारिविशेषणम् । तद्भावेऽन्येनकारणीयं षाष्ठन्यायात् ।—यथाकथंचिन्नित्यानिशक्त्यवस्थानुरूपतः ।
लोपयेदिति **माधवीयेबौधायनोक्तेश्च** । यथाकथंचित्किंचिदङ्गहीनेनापीत्यर्थः । येनकेनापि स्वतःपरतोवे
रब्धकाम्योपलक्षणम् । नैत्यिकस्याप्यकरणेप्रत्यवायात् । समाप्तेःशास्त्रार्थत्वेनप्रारब्धंकाम्यनित्यायतइतिन्यायाच्च
तनित्येनैमित्तिकेचसइति तदनारब्धकाम्यपरम् । अन्येनाप्यसंभवेनदोषः । अत्यंतरोगयुक्तेंगेराजचौरभयादिषु ।
भागिति**माधवीयेशौचागमात्** । अत्रनित्यपदेनप्रारब्धकाम्यग्रहणम् । औपदेशिकनित्यग्रहणेनैवसिद्धावाति
शौचिस्नानादौचनप्रतिनिधिः । अन्यशौचेनान्यस्याप्रायत्यानपगमात् । मंत्रस्नानादिविधिवैयर्थ्यापत्तेश्च । उप
ानंसंध्यातर्पणादिजपहोमामरार्चनम् । उपवासवताकार्यसायंसंध्याहुतीर्विनेति**वाराहात्** । उपवासवताऽन
अनुवादोयम्—सायंप्रातर्द्विजातीनां उपास्यपश्चिमांसंध्यामित्यादिनैवसिद्धेरितिकेचित् । तन्न । इहवचना
संध्याहुत्योःपौर्वाह्णिकस्यच भोजनोत्तरपूर्वकालत्वसिद्धावपिमाध्याह्निकादेरनश्नदधिकारित्वासिद्धेश्च । इक्षुर
क्षयित्वापिकर्तव्याःस्नानदानादिकाःक्रिया इतिचतु**र्विंशतिमतेस्मृत्यर्थसारे**चेक्ष्वादिपरिगणनानुपप
ःप्राप्तेः । नापिभक्षयित्वैवेतिनियमः । अपिशब्दवैयर्थ्यापत्तेः । इक्ष्वादिभक्षणोत्तरमनाचम्यापिक्रियाःकार्या
ाचांतःकर्मशुद्धःस्यात्तांबूलौषधजग्धिकृदिति**विष्णूक्ति**विरोधात् । अनाचम्येत्यध्याहारप्रसंगाच्च । तस्मा
। अस्नाताशीमलंभुंक्तेअजपीपूयशोणितम् । अहुताशीकृमीन्भुंक्तेअदत्वाविद्विभोजनः । अजपीअदत्वेत्यत्रा

लेकापुराणे—जलस्नापिनरश्रेष्ठप्राशनान्द्रेपजायते । नित्यक्रियानिवर्तेतकाम्यनैमित्तिकै.मह ।
देकंचरेत् । स्नानमप्यधिकारिविशेषणम्—स्नातोऽधिकारीभवतिदैवेपित्र्येचकर्मणि । पवित्राणांतथाजप्येदानेचविनिदर्शित
पायांविष्णूक्तेश्च । पवित्रपुनातेमंत्रःपवित्रमुच्यतइतिनिरुक्तात् । अस्नात्वानाचरेत्कर्मजपहोमादिकिंचनेतिदक्षोक्तेश्च ।
नामपिसर्वेपावारुणेनचमानवः । कर्तुमर्हतिकर्माणिविधिवत्सर्वदाद्विजः । मार्कंडेये—शिरःस्नातस्तुकुर्वीतदैवंपित्र्यमथापि
—अशिरस्कभवेत्स्नानस्नानाशक्तौतुकर्मिणाम् । तथा—असामर्थ्याच्छरीरस्यकालशक्त्याद्यपेक्षया । मंत्रस्नानादयःपंचाप्यकृच्छ्र
ाससावापिमार्जनंदैहिकविदुः । उपवीतित्वंबद्धशिखत्वंचाधिकारिविशेषणम् ।—सदोपवीतिनाभाव्यंसदाबद्धशिखेनच ।
श्चयत्करोतिनतत्कृतमितिकात्यायनोक्तेः ॥ ॥ उपवीतंत्रिधा—नवसूत्रसंस्थानविशेषश्च । तत्राद्यंशूद्रस्यनेत्युक्तमि
अत्यशूद्रस्यापिभवति । उपवीतिनाकर्मकर्तव्यमित्यस्यापिसर्वकर्मशेषत्वेनशूद्रस्याप्यदृष्टार्थकर्मण्युपवीतावश्यभावात् । यत्तु
नशिखीनोपवीतीस्यान्नोच्चरेत्संस्कृतागिरमितिपाद्मंतदसच्छूद्रपरमकर्मकालपरनवसूत्रपरंवा । उपवीताद्युत्तरीयवस्त्रेणापीतिप
रू । विश्वामित्रः—यज्ञोपवीतेद्वेधार्येश्रौतेस्मार्तेचकर्मणि । तृतीयमुत्तरीयार्थंवस्त्राभावेतदिष्यते । तृतीयमुत्तरीयार्थंमि
त्वेसिद्धेवस्त्राभावइत्युक्तिरुत्तरीयाभावएवानुकल्पत्वार्था । तेनतृतीयेधृतेउत्तरीयलाभेतदपिवार्यमितिकेचित् । तन्न । एकस्यै
त्वेप्राधान्येचविरोधात् । वयंतूत्तरीयस्यसर्वकर्मार्थत्वात्प्रतिकर्मधारणानुपपत्तेश्चतदुपवीतवत्सर्वार्थंसकृदेववार्यम् । एवंतृ
ङ्गीकारेणकर्मविशेषारंभोत्तरमुख्योत्तरीयलाभेपिनतद्ग्रहः । पाष्ठन्यायात् । नचतृतीयत्यागापत्तिः । सर्वार्थत्वेनधृतत्वात् उ

मिति पाठ । २ उत्तरीयार्थं ।

ादितियुक्तमुत्पश्यामः । शिष्टाचारोप्येवम् । **उपवीतमुक्तंगोभिलसूत्रे**—उपवीतंकुरुतेसूत्रंवस्त्रंवाकुश
श्छंदोगपरिशिष्टे—शुचौदेशेशुचिःसूत्रंसंहतांगुलिमूलके । आवेष्ट्यषण्णवत्यातत्रिगुणीकृत्ययत्नतः ।
ेत्यर्थः । अब्लिंगकैस्त्रिभिर्मंत्रैःप्रक्षाल्योर्ध्ववृतंत्रिवृत् । सम्प्रदक्षिणमावर्त्यगायत्र्यात्रिगुणीकृतम् । ततःप्रदक्षि
रावेष्ट्यदृढंबद्ध्वाब्रह्मविष्ण्वीश्वरान्नमेत् । यज्ञोपवीतंपरममितिमंत्रेणधारयेत् । सूत्रंसलोमकंचेत्स्यात्ततःकृत्वावि
ंत्रिताभिस्तदुक्षयेत् । विधवारचितंसूत्रमनध्यायकृतंचयत् । विच्छिन्नंवाप्यधोयातंभुक्त्वानिर्मितमुत्सृजेत् ।
ंवृतलक्षणंमदनरत्ने—करेणदक्षिणेनोर्ध्वगतेनत्रिगुणीकृतम् । वलितंमानवेशास्त्रेसूत्रमूर्ध्ववृतंस्मृतम् । **अ**
कुर्वीतसूत्राणिनवतंतवः । एकेनग्रंथितस्तंतुर्द्विगुणस्त्रिगुणोथवा । त्रिगुणनवतंतुकासंभवेएकेनेति**गोपालक**
ोकेचवृद्धमनुः—त्रिवृताग्रंथिरेकेनत्रिभिःपंचभिरेववा । एकेनैतत्प्रवरसंख्ययाग्रंथौचवेष्टनमिति**हरनाथ**
तेमौंज्यांचतथाकुशपवित्रके । ब्रह्मग्रंथिंविजानीयादन्यत्रतुयथारुचि । **देवलः**—सावित्र्यात्रिवृतंकुर्यान्न
ंतुपितृभ्योनमइत्यथ । अग्रमदेवोक्षितव्यंस्यात्पितृणांतृप्तिदंहितत् । त्रिस्ताडयेत्करतलेदेवानांतृप्तिदंहितत् ।
तिब्रुवन् । अभिमंत्र्याथभूरग्निश्चेतिवृत्तत्रयंत्रिभिः । हरिब्रह्मेश्वरेभ्यश्चप्रणम्यचदधात्यथ । **मनुः**—ॐकारश्च
युःसूर्यःसर्वदेवाइत्याहुस्तंतुदेवताइति॥ ॥**उपवीतमानंछंदोगपरिशिष्टे**—पृष्ठवंशेचनाभ्यांचधृतंयद्विंद
ुंवंनचोच्छ्रितम् । **देवलः**—स्तनादूर्ध्वमधोनाभेर्नकर्तव्यंकदाचन । **मदनरत्नेभृगुः**—उपवीतंवटोरेकं
स्यादितिशास्त्रविनिश्चयः । इतरौगृहिवनस्थौ । यतिस्त्रिदंडी । **स्मृत्यर्थसारे**—ब्रह्मचारिणएकंस्यात्स्नातस्य

वः—वह्निवायुष्कामस्येति । **हेमाद्रौभरद्वाजः**—दक्षिणंबाहुमुद्धृत्यवामस्कंधेनिवेशितम् । यज्ञोपवीतमित्यु
ठावलंबितंचैवब्रह्मसूत्रंयदाभवेत् । तन्निवीतमितिख्यातंशस्तंकर्मणिमानुषे । उत्क्षिप्तेवामबाहौतुदक्षिणस्कंधमाश्रितम्
त्पित्र्येष्वेवकर्मसु । **कृष्णभट्टीयेऽत्रिः**—ऋपितर्पणचंडालभाषणेशववाहने । विण्मूत्रोत्सर्जनेस्त्रीणांरतिसंगेनिवीतय
णात्तस्यप्रायश्चित्तीयतेद्विजः । **आशार्के**—मंत्रन्यस्तोपवीतयन्नोद्धरेत्तत्कदाचन । मोहाद्द्विजस्तदुद्धृत्यपुनर्मंत्रेणधार
—मंत्रपूतंस्थितंकार्येयस्माद्यज्ञोपवीतकम् । नोत्तारयेत्ततःप्राज्ञोयइच्छेच्छ्रेयआत्मनः । देहस्थमेवतत्क्षाल्यमुत्तार्यनकदा
ाचारचंद्रोदयेचभृगुः—चैत्रोमैत्रःकठःकण्वश्चरकोवाजसेनकः । कंठादुत्तीर्यसूत्रतुकुर्याद्वैक्षालनंद्विजः । वह्वृचःस
स्तथा । कंठादुत्तार्यसूत्रंतुपुन संस्कारमर्हति । अभ्यंगेचोदधिस्नानेमातापित्रोःक्षयेहनि । कंठादुत्तार्यसूत्रंतुकुर्याद्वैक्षालनंद्वि
ः—श्राद्धेधावनकालेचतैलाभ्यगादिकर्मणि । अन्नकायाद्बहिःकुर्यान्नान्यत्रेत्यब्रवीन्मनुः । **अपरार्के**—उपानहौचव
। उपवीतमलंकारंछत्रंकरकमेवच । **टोडरानंदेगौतमः**—उपानद्वस्त्रेतुकृतनिर्णेजनेआपदिधार्येइति । **मनुः**—मेखल
त्यशः । अप्सुप्रास्यविनष्टानिगृह्णीतान्यानिमंत्रतः । **हारीतः**—मनोव्रतपतीभिश्चतस्रआज्याहुतीर्हुत्वापुनर्यथार्थ
यात् उपनयनोक्तमार्गेणसमंत्रकधारयेदित्यर्थः ॥ ॥ **स्कंधावरोहणेप्रायश्चित्तमुक्तंभृगुणाधर्मप्रकाशे**—
ःप्राणसंयमः। षट्कूर्परगतेतस्मिन्द्विषट्कंमणिबंधके । वामहस्तव्यतीतेतुतत्त्यक्त्वाधारयेन्नवम् । तस्माद्यज्ञोपवीतस्यचलनं
सर्वोपवीतनाशे ॥ ॥ **कात्यायन**वाक्येपूर्वार्धेपुरुषार्थःशिखाबंधउक्तः । उत्तरार्धेतस्यकर्मार्थतोक्ता । प्रायश्चित्तद्वयार्थमनृत
ाबंधद्वयंउपवीतेऽपिभेदापत्तेरित्युक्त**प्रयोगरत्नेपितामहचरणैः** । **वर्धमानोप्येवम्** । एतेनप्रतिकर्मशिखाबंधोऽ

बंधोक्तिःसादैवान्मुक्तशिखस्यशिखाबंधार्थंनतुसतीमपिशिखांमुक्त्वापुनर्बंधनीयेत्येतदर्थमित्याचारादर्शः ।
सिष्ठोक्तेःशिखाविकल्पः । सचसदसच्छूद्रविषयत्वेनव्यवस्थितइतिशिखाबंधेपिविकल्पइतिशूद्राचारचि
लेशूद्रस्यनशिखाबंधनियमइत्युक्तम् । सर्वेषांशिरसिकचित्केशसत्वेतत्रैवशिखाबंधः । सशिखवपनेनखल्वाटत्व
त्रान्नह्मग्रंथियुतादक्षिणकर्णेस्थाप्येतिदिवोदासः । तथाचाचारचंद्रोदयेकाठकगृह्ये—अथचेत्प्रमाद
ग्रंथियुतांदक्षिणकर्णेनिदध्यादिति । शिखाभिन्नकेशानामपिकर्मकालेबंधः । मुक्तकेशैर्नकर्तव्यंप्रेतस्नानंविनाक्व
शोनकारयेदितिवृद्धवसिष्ठोक्तेः । नचपूर्वार्धेप्रेतस्नानान्यस्नानएवमुक्तकेशनिषेधः । उत्तरार्धेस्नानपदवैयर्थ्य
द्विधावैरूप्यापत्तेः उत्तरार्धेएवसर्वत्रतन्निषेधेवाक्यभेदापत्तेःपूर्वार्धवैयर्थ्यापत्तेश्च । नचप्रेतस्नानपर्युदासार्थंपूर्वा
त्तरार्धैकवाक्यतया प्रेतस्नानान्यकर्ममात्रेमुक्तकेशनिषेधः । नचोत्तरार्धवैयर्थ्यम् । सर्वकर्मप्राह्यर्थत्वात् । न
नाभावात् । मुक्तकेशइत्यत्रापितथापत्तेश्च ॥ ॥ उत्तरीयमप्यधिकारिविशेषणम् । सोत्तरीयस्ततःकु
ात् । यत्तु—कर्तव्यमुत्तरंवासःपंचस्वेतेषुकर्मसु । स्वाध्यायोत्सर्गदानेषुभोजनाचमनेतथेतिबौधायनो
स्त्रद्वयनियमइति । तन्न । सर्वत्वस्यानुपसंहार्यत्वात् । अतःसर्वत्रवस्त्रद्वयनियमइतिमाधवः ॥ ॥ आ
र्चनादिकार्याणितथागुर्वभिवादनम् । कुर्वीतसम्यगाचम्यप्रयतोपिसदाद्विजइतिमार्कंडेयात् । यःक्रि
भवंतिहिवृथातस्यक्रियाःसर्वानसंशयइतिवर्धमानपरिभाषायांवायुपुराणाच्च ॥ ॥ प्राणायामोपि
ंयतइतिवृद्धमनूक्तेः । प्रयोगपारिजातेसंग्रहे—देवार्चनेजपेहोमेसंध्ययोःश्राद्धकर्मणि । यागे

ः । **प्रणवोपि**—त्रिमात्रस्तुप्रयोक्तव्यःकर्मारंभेषुसर्वतइतिस्मृतेः । सर्वतइतिसार्वविभक्तिकस्तसिः । अनोंकृत्यकृत
शांतिहेमाद्रौयोगियाज्ञवल्क्योक्तेश्च ॥ ॥ **विद्वत्तापि**—नह्यविद्वान्विहितोस्तिहि विदुषएवकर्मण्य
तंचविनियोगस्तथैवच । ब्राह्मणेनप्रयत्नेनवेदितव्यंविपश्चिता । अविदित्वातुयःकुर्याद्याजनाध्यापनंजपम् । होम
वेदिततत्रैवतदुक्तेश्च—मंत्रार्थज्ञोजपन्जप्यंकुर्वन्नध्ययनद्विजः । स्वर्गलोकमवाप्नोतिनरकतुविपर्ययेइति**प्रयोगपा**
वेदित्वामुनिंछंदोदैवतंयोगमेवच । योऽध्यापयेद्यजेद्वापिपापीयान्जायतेहिसः । ब्राह्मणंविनियोगचछंदआर्षचदैवत
त्फलमश्रुतइति**चंद्रिकायांव्यासोक्तेश्च** । अयमेवऋष्यादिस्मरणक्रमः । **यत्तुसर्वानुक्रमे**ऋषिदैवतच्छंद
मृतेश्रौतस्मार्तकर्मप्रसिद्धिरिति तदृग्वेदिपरम् । अथऋग्वेदाम्नायेशाकलकइत्युपक्रमात् । **कृष्णभट्टीयेसंग्र**
वैतानिकेमखे । ब्रह्मयज्ञेचवैतर्हियज्ञतर्पणकर्मणिइति ॥ ॥ **कटिसूत्रंगृहस्थेनधार्यम्** । कौपीनंकटिसूत्रंचब्रह्मचार
सर्वेषांचैतदविरोधीति**गौतमीये**गृहस्थादावतिदेशात् । गृहस्थस्यकौपीननिषेधानुपपत्तेश्चेतिकेचित् । तन्न । यति
त्रिकम् । कटिबंधेनसंयुक्तंसर्वतन्निष्फलंभवेत् । रौप्यंकार्पासकंहैमंपट्टसूत्रकृतंतथा । वर्जयेत्कर्मकालेषुकांचीविप्रोवि
पारिजातेगृहस्थधर्मे**ष्वाश्वलायनोक्तेः** । कटिबंधःकटिसूत्रबंधः । प्रकरणाद्गृहस्थस्यैवायंनिषेधः । कर्मकालग्र
प्यादेरेवनिषेधेत्यंतादृष्टार्थत्वापत्तेरौर्णादेरपिनिषेधः । श्रुतौ नम्लेच्छितवैनापभाषितवैम्लेच्छोहवाएषयदपशब्दइतितत्व
नामऋषयोबभूवुस्तेपर्वाणस्त्वर्वाणइतिप्रयोक्तव्येयद्वानस्तद्वानइतिप्रयुजतेयाज्ञेपुनःकर्मणिनापभाषंतइतिश्रुतेरितिकेचि
हेलयइतिवदंतःपराबभूवुरित्यकर्मकालेपिदोषश्रुतेरकर्मकालेप्यपभाषणेदोषइत्याहुः । **पृथ्वीचंद्रोदयेनारदः**—

ने । पलाशाश्वत्थकौवर्ज्यौसर्वकुत्सितकर्मसु ॥ ॥ **विष्णुः**—संकल्प्यचयथाकुर्यात्स्नानदानव्रतादिकम् ।
भवंतिवै । यथा यथावदित्यर्थः। पुण्येत्युक्तेःशौचभोजनादौदृष्टार्थे नसकल्पः। **कालहेमाद्रावादित्यपुर**
र्चनार्थायसंकल्पश्चसधर्मकः । वर्ज्यइत्यर्थः । **हारीतः**—स्मरेत्सर्वत्रकर्मादौचांद्रंसंवत्सरंसदा । **गर्गः**
पापयोः । **प्रयोगदीपिकायाम्**—मासपक्षतिथीनांचनिमित्तानांचसर्वशः । उल्लेखनमकुर्वाणोनतस्य
पदविशेषणमितिमैथिलाः । तन्न । सक्रमादिनिमित्तानुल्लेखनापत्तेः । **गोपालसिद्धांतस्तु**—निमित्तप
ग्रनुल्लेखार्थ । चकाराद्ग्रहणादिग्रहः। यद्वा चःउक्तसमुच्चये। निमित्तपदेननिमित्तत्वावच्छिन्नग्रहइत्याहुः। तदपि
सर्वशइत्यनेनैवनिमित्तत्वावच्छिन्नग्रहाच्च । एवंच पृथङ्मासादिग्रहोऽनिमित्ताद्यर्थोवामासादिशब्दोल्लेखपरोवा
चिदनुल्लेखेतन्निमित्तंस्नानादिपुनःकार्यमितिहेमाद्रिः। उक्तंच—उद्देशेनहितादर्थ्यंविविच्यइति तिथेरौदयि
उदयंयातिभास्करः। सातिथिःसकलाज्ञेयादानाध्ययनकर्मस्वितिवचनात्। व्रतोपवासस्नानादौघटिकैकापियाभ
तुपैतृकइत्यपरार्केभविष्याच्चेतिकेचित्। **अन्येतु**—कर्मणोयस्ययःकालस्तत्कालव्यापिनीतिथिः । तत्
मितिवाक्यान्नित्यस्नानकालेवर्तमानतिथेरुल्लेखः । पूर्ववाक्यंतुद्वितीयादियुक्तप्रतिपद्व्रतादौद्वितीयादावपिप्रति
व्याप्त्यभावेउदयस्थतिथेःसंपूर्णतापरंवेत्याहुः ॥ ॥ नित्यकर्मणामुपात्तदुरितक्षयार्थत्वमितिकेचित् । **भट्ट**
र्थक्यात्कस्यचित्क्षयेविनिगमकाभावात्तेषांप्रत्यवायपरिहारार्थत्वमाह । **प्रयोगपारिजातस्तु**—ब्रह्मण्याध
सन्नेनैवमनसाकुर्वाणोयातितत्पदमिति**चंद्रिकायांकौर्मो**द्ब्रह्मार्पणबुद्ध्यानित्यकर्माणिकार्याणीत्याह। ब्रह्मण

। कामवर्जितइत्युक्तेः काम्यपरतास्मात्तद्गितनैवोक्तम्—नाकृतांमर्वभेतद्गौ कुर्यान्सदा । एनद्ग्रार्पणत्रो
प्रचेताः—ताम्बूलाभ्यञ्जनंचैव कांस्यपात्रेचभोजनम् । यतिश्चब्रह्मचारीचविधवाचविवर्जयेत् ॥ ॥ पंचाग्यन
—स्नानतर्पणदानेषुताम्रेणगव्यनदुष्यति । होमेकार्यंतथादोहेपाकेचपरिवेषणे । अपरार्केमरीचिः—निंदस्मभक्ष
सप्तम्यांनैवकुर्वीतताम्रपात्रेचभोजनम् । भारते—बलिभिक्षातथार्घ्यंचपितृणांचतिलोदकम् । ताम्रपात्रेणदातव
ाद्धक्तेमार्द्रौपैठीनसिः—लोहानासीसकांस्यरीतिशेषाणिपात्राणिचेतरयज्ञियानि । ब्राह्मे—कृत्वाग्रन्थपुनीगंच
प्रक्षालनकुर्यात्स्वाध्यायेभोजनेतथा ॥ ॥ शाट्यायनिः—दानमाचमनंहोमभोजनदेवतार्चनम् । प्रौढपाद
ाम् । इदसर्वकर्मोपलक्षणम् । प्रौढपादलक्षणंतेनैवोक्तम्—आसनारूढपादोवाजान्वोर्जंघयोस्तथा । कृतावस
्यते । पादोपरिपाददाताप्रौढपादइतिहरदत्तः । तन्न । नाकम्यपादपादेननचान्यवह्नितौकरौ । जंघेनप्रौढपादस्तु
रत्नावल्यांपुनःप्रौढपादोक्ते ॥ ॥ मदनरत्नेवर्धमानपरिभाषायांचवायवीये—दानप्रतिग्रहोहोमो
ानसदाकार्यमसुरेभ्योऽन्यथाभवेत् । अंगुलिसंगतांगुष्ठेनेतिहेमाद्रिः । बौधायनः—भोजनहवनंदानमुपहारःप्रति
गतद्वदाचमनंस्मृतम् । ज्योतिर्निबंधे—क्षुतस्खलनजृंभासुनृणामायुःप्रहीयते । तदंतरेणकर्तव्योजीवपूर्वोंगुलिच्व
पुराणे—जीवेतिक्षुवतोब्रूयांजीवेशुक्रमवेपिच ॥ ॥ अपरार्केआपानपः—अजाविरेणुमसर्गादायुर्लक्ष्मीश्चहीं
सूकरग्रामपक्षिणाम् । कृष्णभट्टीये—शूर्पवातोनखाग्रांबुस्नानवस्त्रघटोदकम् । मार्जनीरेणुकेशांबुहतिपुण्यपुराकृत

सदैतिच इति पाठ ।

ः। घटोदकंघटस्फोटप्रेतकुंभोदकम्। **स्मृतिसारे**—अजारजःखररजस्तथासंमार्जनीरजः । दीपमंचकयोः
॥ **हारीतः**—समित्पुण्यकुशादीनिश्रोत्रियःस्वयमाहरेत्। शूद्रानीतैःक्रयक्रीतैःकर्मकुर्वन्व्रजत्यधः । अत्रश
करण्येनसंबंधः । अन्यथावेतनदानेनक्रयत्वाविशेषादारामादेःस्वयमपिपुष्पाद्याहरणेदोषापत्तेः । कुशेष्वप्ये
षः। स्वयमितिशक्तपरम्। तेनैवनियमसिद्धौशूद्राहृतनिषेधानुपपत्तेः । तेनस्वाशक्तौशिष्यपुत्राद्याहरणेप्यव
ोमितथादानेस्वाध्यायेपितृकर्मणि। तत्सर्वंनश्यतिक्षिप्रमूर्ध्वपुंड्रंविनाकृतम् । **स्कांदेकार्तिकमाहात्म्ये**-
र्मीक्रियाम्। कुर्वन्फलंनचाप्नोतिदत्तंभवतिनिष्फलम्। **चंद्रिकायांयमः**—अभ्युक्षेत्तुप्रयत्नेनप्रातरान्युषितो
नभ्युक्षितेयजेत्। **तत्रैवप्रचेताः**—वैश्वानरेणयत्किंचित्कुरुतेप्रोक्षणंद्विजः। गंगातोयसमंसर्वंप्रवदंतिमनीषि
यैस्तोयैःकार्याणिदेहिनाम्। गांत्यक्त्वामानवाविप्रदिवितिष्ठंतितेजनाः। **मार्कंडेये**—दीपभांडमयीछायावि
यदिजीवितुमिच्छसि। अधोवस्त्रेणयोवायुंकुरुतेशिरसिद्विज। स्थालेनचर्मशूर्पाभ्यांसुकृतंतस्यनश्यति । **भाग**
ार्यंतुपंडितैः। वर्जयित्वातुकमलंतथाकुवलयंप्रभो। रक्तंशिरसिधार्यंतुतथावानेयमित्यपि। कांचनीयापियामा
अग्निपुराणे—प्रचारेमैथुनेचैवप्रस्रावेदंतधावने। स्नानेभोजनकालेचषट्सुमौनंसमाचरेत्। प्रचारःपुरीषे
विशेषोवक्ष्यते। **नागदेवाह्निकेंगिराः**—संध्ययोरुभयोर्जप्येभोजनेदंतधावने । पितृकार्येचदैवेचस्ना
नेयागेचैवविशेषतः। एषुमौनंसमातिष्ठन्स्वर्गमाप्नोतिमानवः । **चंद्रोदयेयोगीश्वरः**—यदिवाग्यमलोप

जनदित्यृक्।

ंत्रंस्मरेद्वाविष्णुमव्ययम् । **छंदोगपरिशिष्टे**—यत्रदिङ्नियमोनस्याज्जपहोमादिकर्मसु । तिस्रस्तत्रदिशःप्रोक्ताऐ
—यत्रोपदिश्यतेकर्मकर्तुरंगंनकथ्यते । दक्षिणस्तत्रविज्ञेयःकर्मणांपारगःकरः । **मनुः**—कुत्सितेवामहस्तःस्याद्दक्षि
पपरिशिष्टे—आसीनऊर्ध्वःप्रह्वोवानियमोयत्रनेदृशः । तदासीनेनकर्तव्यनप्रह्वेणनतिष्ठता । **श्राद्धदीपकलि**
ाभिमुखःकर्मचरेत्पित्र्ययथाविधि । उत्तराभिमुखोदैवमितिदिङ्नियमःस्मृतः । पित्र्येदक्षिणामुखत्वबह्वृचेतरपरम्
सर्वकर्माणितांदिशमितिसूत्रेपित्र्येआग्नेयीमुखत्वोक्तेः । **कात्यायनः**—मुख्यकालेयदावश्यंकर्मकर्तुंनशक्यते ।
त्रेद्दशोभवेत् । **त्रिकांडमंडनः**—स्वकालादुत्तरःकालोगौणःसर्वस्यकर्मणः । उत्तरग्रहान्नपूर्वकालस्यगौणत्वम् ।
द्वादश्यांचमाध्याह्निकस्यचापकर्षे नप्रायश्चित्तम् । उत्तरकालावधिरुक्तोबृहन्नारदीये—दिवोदितानिकर्माणिप्रमाद
प्रथमयामंयावत्कर्माणिकारयेत् । **चंद्रोदयेसंग्रहे**—रात्रौप्रहरपर्यंतदिवाकर्माणिकारयेत् । ब्रह्मयज्ञंचसौरच
ब्रह्मयज्ञनिषेधस्तैत्तिरीयेतरपरः । तस्माद्वावनध्यायौयदात्माऽशुचिर्यद्देशइतितत्सूत्रात् । **तैत्तिरीयश्रुतौ**रात्रावपित्र
मपिरात्रौवेतिवक्ष्यते । **त्रिकांडमंडनः**—यद्वागामिक्रियामुख्यकालस्याप्यतरालवत् । गौणकालत्वमिच्छतिर्को
ौतपरम् । **स्मृत्यर्थसारे**—सर्वत्रगौणकालेपुकर्मचोदितमाचरन् । प्रायश्चित्तंव्याहृतिभिर्हुत्वाकर्मसमाचरेत् ।—
गकालेसमाचरेत् । अनयोःपक्षयोःशक्ताशक्तविषयत्वेनव्यवस्थेतिपारिजातः । **रत्नावल्याम्**—मुख्यकालंस
नम् । नमुख्यद्रव्यलोभेनगौणकालप्रतीक्षणम् । **कालहेमाद्रौस्कांदे**—यदाभवतिचाल्पातुद्वादशीह्यरुणोदये ।
र्माध्याह्निकतदा । सर्वधर्मादिकंकृत्वाद्वादशीसाधयेन्नरः । यत्त्वतएवाब्दिकादिश्राद्धापकर्षोपीतिकेचित् । तन्न । तस्

धर्मपदस्यप्रातर्माध्याह्निकपदाभ्यामुपसंहाराच्च ॥ ॥ **शांतिहेमाद्रौ**—तस्मात्सर्वप्रयत्नेनस्वसूत्रंनविलंघयेत
शंवेदःसपरिबृंहणः । तच्छाखंकर्मकुर्वीततच्छाखाध्ययनंतथा । **वर्धमानपरिभाषायां**—स्वशाखांयः
र्तुमिच्छतिदुर्मेधामोघंतत्तस्ययत्कृतम् । **शातातपः**—सर्वश्रुत्युपसंहारादुक्तःश्रौतोयथाविधिः । सर्वस्मृत्युपसं
अस्यापवादश्छंदोगपरिशिष्टे—बह्वल्पंवास्वगृह्योक्तंयस्यकर्मप्रचोदितम् । तस्यतावतिशास्त्रार्थेकृतेसर्वःकृ
नतुश्राद्धादीतिस्मृतिरत्नावली—यत्तुस्वगृह्येनोक्तंयच्चसाकांक्षमुक्तंतत्परकीयमपिग्राह्यम् । तथाचकर्मः
रक्यमविरोधिच । विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवत् । **अपरार्केप्येवम्** । **यत्त्वाशार्के**—अक्रियात्रिं
। अक्रियाचपरोक्ताचतृतीयाचायथाक्रिया । परोक्तापरशाखोक्ता । तत्स्वगृह्यविरुद्धपरशाखोक्तनिषेधकम् ।
कस्यस्वगृह्योक्तमितिनिष्कर्षः । आपस्तंबादीनांस्वसूत्रेऽनुक्तौविशेषो**यज्ञकांडे**—आपस्तंबादिभिरपिस्वस
र्व्यमन्यथापतितोभवेत् । अग्निहोत्रादिकंचयच्छाखोक्तमाध्वर्यवंतदीयमेवांगीकार्यम् । आधानंयेनसूत्रेणतेनै
क्तेः । **छंदोगपरिशिष्टे**—प्रवृत्तमन्यथाकुर्याद्यदिमोहात्कथंचन । यतस्तदन्यथाभूतंततएवसमापयेत्
यथाकृतम् । तावदेवपुनःकुर्यान्नावृत्तिःसर्वकर्मणः । प्रधानस्याक्रियायांतुसांगंतत्क्रियतेपुनः । तदंगस्याक्रि
प्रथावैपरीत्येनेत्यर्थइति**हेमाद्रिः** । तन्न । तदंगस्येत्यग्रिमग्रंथविरोधात् । गुणक्रमानुरोधेनप्रधानावृत्तेरन्याय्य
यतइति प्रयोगमध्येंगत्यागेप्रधानत्यागेवाज्ञातेतदारभ्यांगावृत्तिःप्रधानादिचकार्यमित्यर्थः । तावदेवेत्यंगपर
रम् । आवृत्तिःसांगप्रधानस्यतत्क्रियांगांगानुष्ठानं । तेनसांगप्रधानांगस्यांगांगस्यचोपवीतित्वादेरकरणे नसां

कितुविष्णुस्मरणादिकंप्रायश्चित्तमितिवर्धमानः । कल्पतरुरपिप्रधानांगस्यैवाकरणेप्रायश्चित्तंनत्वंगागाकरणइ
नतर्पणश्राद्धंनकुर्याद्वारिधारया । हारीतः—मार्जनार्चनबलिकर्मभोजनानिदेवतीर्थेनकुर्यादिति । अपरार्केपैठ
णानिप्राजापत्येनकुर्यादिति । आपस्तंबः—देवागारेतथाश्राद्धेगवांगोष्ठेतथाध्वरे । सध्ययोश्चद्वयोःसाधुसगमेगुरु
स्वाध्यायेभोजनेतथा । उद्धरेद्दक्षिणंवाहुंब्राह्मणानांक्रियापथे । उद्धरेत् सव्यंसेउत्तरीयकृत्वादक्षिणवाहुमुत्तरीयाद्बा
गाद्रिः । बौधायनः—नाभेरधश्चसंस्पर्शकर्मयुक्तोविवर्जयेदिति । वृद्धपराशरः—प्रच्छन्नानिचदानानिज्ञान
गुसानितेपांफलमनतकम् । योगियाज्ञवल्क्यः—स्त्रीशूद्रपतितांश्चैवरासभंचरजस्वलाम् । जपकालेनभापेतव्रत
माहसएव—एतेष्वेवावसक्तेतुयद्यागच्छेद्द्विजोत्तमः । अभिवाद्यततोविप्रंयोगक्षेमंचकीर्तयेत् । कालहेमाद्रौस्व
दंतधावनमैथुने । जातेचनिधनेचैवतत्कालव्यापिनीतिथिः । भारते—प्रसाधनंचकेशानांदंतधावनमंजनम् ।
पूजनम् । तत्रैव—नक्तनकुर्यात्पित्र्याणिभुक्त्वाचैवप्रसाधनम् । पित्र्यतर्पणश्राद्धादि । सध्योपासनहानौतुदिवा
कशुद्ध्येत्सावित्र्यष्टसहस्रकृत् । द्वादशशतदक्षिणेतिचेदष्टाधिकसहस्रम् । यत्तुजमदग्निः—एकाहसमतिक्रम्यप्रम
पेतःस्नात्वागायत्र्याश्चायुतजपेत् । द्विरात्रेद्विगुणंप्रोक्तत्रिरात्रेत्रिगुणंतथा । त्रिरात्रात्परतश्चैवशूद्रएवनसंशयः । इति
ज्ञेयम् । तथा—नित्ययज्ञात्ययेचैववैश्वदेवद्वयस्यच । भोजनेपतितान्नस्यचरुर्वैश्वानरोभवेत् । उज्ज्वलायाम्—
णांसमतिक्रमे । स्नातकव्रतलोपेचप्रायश्चित्तमभोजनम् । (गृहिणांकर्तव्यानि) मार्कंडेयः—उदुंबरेवसे

वरोत्रभाषाया उवराइतिप्रसिद्ध ।

प्रत्यहंपूज्यागंधपुष्पाक्षतादिभिः । अशून्यादेहलीकार्याप्रातःकालेविशेषतः । यस्यशून्याभवेत्सातुशून्यंतस्यकुल
पूज्यचलंघनम् । कुर्वन्नरकमाप्नोतितस्मात्तत्परिवर्जयेत् । प्रातःकालेस्त्रियाकार्यंगोमयेनानुलेपनम् । निशाया
। कुरुतेयातुमोहेनवन्ध्याजन्मनिजन्मनि । अकृतस्वस्तिकांयातुकर्मेलिप्तांचमेदिनीम् । तस्यास्त्रीणिविनश्य
ग्रुलिंकांष्ठीवंदषदंचोपलंतथा । नाक्रमेदंघ्रिणाजातुपुत्रदारधनक्षयात् । उलूखलंचमुसलंतथाचैवघरट्टकम् ।
ांगतिम् ॥ ॥ मदनरत्नेवसिष्ठः—नाग्निब्राह्मणांतरेव्यवेयान्नाग्न्योर्नब्राह्मणयोर्नगुरुशिष्ययोः अनुज्ञय
त्योर्विप्रयोरग्न्योर्विप्राग्न्योर्गोद्विजातिषु । अंतरंयदिगच्छेत्तुविप्रश्चांद्रायणंचरेत् । एतत्कामतोऽत्यंताभ्यासे ।
ऊपाणिः । आपस्तंबः—अग्न्यगारेगवांगोष्ठेब्राह्मणानांचसंनिधौ । आहारेजपकालेचपादुकेपरिवर्जयेत्
जेत् । छेत्तव्यौचरणौतस्यनान्योदंडोविधीयते । प्रयोगपारिजातेभृगुः—नैकवासानचद्वीपेनांतरालेकद
र्यादशुचिःक्वचित् । द्वीपेविशेषस्तेनैवोक्तः—वृषभैकशतंयत्रगवांतिष्ठत्यसंयतम् । नतद्धर्महतंद्वीपमिति
ज्ञः—येषुदेशेषुयत्तोयंयाचयत्रैवमृत्तिका । येषुदेशेषुयच्छौचंधर्माचारश्चयादृशः । तत्रतन्नावमन्येतधर्म
ट्टात्मजरामकृष्णभट्टसुतदिनकरभट्टात्मजलक्ष्मणभट्टकृताचाररत्नेपरिभाषा ॥

[ब्राह्ममुहूर्तलक्षणं] चंद्रोदयेब्राह्मे—ब्राह्मेमुहूर्तेउत्थायचिंतयेदात्मनोहितम् । तल्लक्षणंतत्रैवर
ामयउच्यते । विष्णुपुराणे—रात्रेःपश्चिमयामस्यमुहूर्तोयस्तृतीयकः । सब्राह्मइतिविज्ञेयोविहि

ःकृतं । २ व्यपेयादितिपाठ ।

—रात्रेस्तुपश्चिमोयामोमुहूर्तोब्राह्मउच्यते । **स्मृतिरत्नावल्याम्**—ब्राह्मेमुहूर्तेयानिद्रासापुण्यक्षयकारिणी ।
न्छ्रेणशुद्ध्यति । एतन्निषिद्धकर्मश्रान्तनिद्रापरम् । अन्यथातूक्तंवक्ष्यचकारिकायाम्—अविध्युक्तक्रियाश्रां
र्कोऽभ्युदेतिचेदहुःशेपस्थित्वासवाग्यतः । उदितेयस्यतेविश्वेत्युग्भिश्चतस्भीरविम् । उपतिष्ठेतविहितकर्मश्रां
समावश्यकत्वार्थम् । **अंगिराः**—उत्थायपश्चिमेयामेरात्रिवासःपरित्यजेत् । प्रक्षाल्यहस्तपादास्यान्युपरपृश्य
:—ब्राह्मेमुहूर्तेबुद्ध्येतस्मरेद्देववरानृपीन् । स्मृतिरशुचित्वेऽपि । यदास्यादशुचिस्तत्रस्मरेन्मत्रनतूच्चरेदितिनार
त्तृणांनामानिकीर्तयेदितिविष्णुभिन्नपरम् ॥ ॥ **ब्राह्मे**—उत्थायमातापितरौपूर्वमेवाभिवादयेत् । आचार
ना । इदंमूर्खकर्मके । अजाकर्णेनविदुषोमूर्खाणामेकपाणिनेतिविष्णूक्तेः । श्रोत्रसमौकरौकृत्वापुनःसयुक्ते
ातः । अजावत्कर्णावानम्येतिवा । **यत्तु**—जन्मप्रभृतियत्किंचिद्व्रतधर्मसमाचरेत् । सर्वतन्निष्फलंतस्यएकहर
ारिजातेवचन तद्भूस्यसस्पृष्टपाणिपरम् ॥ ॥ अत्रप्रसङ्गात् **अभिवाद्यनिर्णयः** । **जमदग्निः**—देवता
नम् । नमस्कारनकुर्याच्चेदुपवासेनशुद्ध्यति । यतिग्रहणमान्यमात्रपरमितिस्**मृतिरत्नावल्याम्** । यवीयसोमातुल
तमः । ऋत्विक्श्वशुरपितृव्यमातुलानांप्रत्युत्थानमनभिवाद्याहितेइति । **बृहस्पतिः**—जपयज्ञगणस्थचसमित्पुष्प
ह्रान्नवहंतनाभिवादयेत् । **नारदीये**—तथास्नानंप्रकुर्वतंजलमध्यगततथा । विवादशीलमशुचिशयानंनाभिवादयेत्
डंपतितव्रात्यमहापातकिनशठम् । सोपानत्ककृतघ्नचनाभिवादेत्कदाचन । धावतचप्रमत्तचमूत्रोच्चारकृतंतथा

देदितिछिद्दोगुरोर्वात् । नाभिवादयेदित्यर्थः ।

भुंजानमाचमानार्हं(?)नास्तिकंनाभिवादयेत् । वमंतंजृम्भमाणंचकुर्वंतंदंतधावनम् । अभ्यक्तशिरसंचैवस्नातं
ज्ञातमशक्तंरिपुमातुरम् । योगिनंचतपःसक्तंकनिष्ठंनाभिवादयेत् । **स्मृत्यर्थसारे**—अभिवाद्यद्विजश्चैतानह
ार्याःसर्वावस्थासुसर्वदा । **विष्णुधर्मे**—समित्पुष्पकुशादीनिवहंतंनाभिवादयेत् । तद्धारीचैवनान्यान्हिनिमं
तभायांयज्ञशालायांदेवतायतनेषुच । प्रत्येकंतुनमस्कारोहंतिपुण्यंपुराकृतम् । **मिताक्षरायाम्**—दंतधावन
योगीश्वरः—वाक्पाणिपादचापल्यंवर्जयेच्चातिभोजनम् । **मनुः**—नेक्षेतोद्यंतमादित्यंनास्तंयंतंकदाचन
गतम् । अत्रनञ्पर्युदासार्थोननिषेधार्थः । व्रतशब्दैकवाक्यत्वात् । **सएव**—नाश्नीयाद्भार्ययासार्धंनैनाम
वानचासीनांयथासुखम् । नांजयंतीस्वकेनेत्रेनचाभ्यक्तामनावृताम् । नपश्येच्चप्रसूयंतीतेजस्कामोद्विजोत्तमः
रेतांस्यप्सुननिक्षिपेत् । पादौप्रतापयेन्नाग्नौनचैनमभिलंघयेत् । जलंपिबेन्नांजलिनानशयानंप्रबोधयेत् । शया
ः । नाक्षैःक्रीडेन्नधर्मघ्नैर्व्याधितैर्वानसंविशेत् । विरुद्धंवर्जयेत्कर्मप्रेतधूमंनदीतरम् । केशभस्मतुषांगारकपाले
ांनाद्वारेणविशेत्कचित् । **गौतमः**—नवाय्वग्निविप्रादित्यापोदेवान्गाश्चप्रतिपादौप्रसारयेदिति । तत्रकचिद्दः
क्लातकाचार्यराज्ञांछायांपरस्त्रियः । नाक्रमेद्रक्तविण्मूत्रष्ठीवनोद्वर्तनानिच । गुरोर्वभ्रुणोदीक्षितस्यचेति**मनौ**
् । दूरादुच्छिष्टविण्मूत्रपादांभांसिसमुत्सृजेत् । श्रुतिस्मृत्युदितंसम्यङ्नित्यमाचारमाचरेत् । विप्राहिक्षत्रिय
ोःश्रियमाकांक्षन्नकंचित्कर्मणिस्पृशेत् । गोब्राह्मणानलान्नानिनोच्छिष्टोनपदास्पृशेत् । ननिंदाताडनेकुर्यात्पुत्रं

ठ । २ नपश्येत्प्रसवर्तीच ।

ावाचागनाद्धर्ममाचरेत् । अस्वस्थेलो कद्विद्विषमिंगण्याचरेत्तु । मानृणिनिभिशात्राभिमनविमानुले । गृह
ग्वै. । ऋत्विक्पुरोहितापत्यभार्यादामसुतादिभि. । निवादन्गिन्नानुगातो कान्जमेद्भी । परगस्यापरोत्रानगृह्य
ीति—दाक्षायणीत्वममूर्नीणुमान्म कमण्डलु । कुर्यान्नदक्षिणं दामृद्धं विप्रानस्पनीन । दाक्षायणत्वेन नन्गंथ कु
ोदकचकमंडलुम् । यज्ञोपवीतेदंडनशुभेरोत्मेनकुंडलेइनिमनुः । योगीश्वरः—भृशुद्धिमार्जनादाहकालाद
ाल्लेपाद्गृहंमार्जनलेपनात् । गृहस्पृशग्रहोमार्जनलेपयो प्रत्यहंमाग्यमंडनिविज्ञानेश्वरः । कच्चगृह्ये—पापक
ननेसुचक्षाअहमक्षीभ्याभूयासमुवर्चागुरेनमुश्रुत्कर्णाभ्यांमिदिक्ष कनूडनिनपंदगमनीयांगन्वाउयाज्ययाजयित्वाउ
ृह्यचैत्ययूपवोपहत्य—पुनर्मामैत्विंद्रियपुनरायु पुनर्भग । पुनर्द्रविणमैतुमापुनर्ब्राह्मणमैतुमास्वाहा । इमंविग्य
ल्पताम् । वैश्वानरोवावृधानोतर्यन्डतुमेमनोहृन्तरमृतस्य केनु.स्वाहेतिजपेत् ॥ इतिश्रीमन्नारायणभट्टात्मजश्रीमद्रा
ुजलक्ष्मणभट्टकृतेआचाररत्नेप्रातःकृत्यपरिभाषाशेषः ॥ ॥
तःस्मरणादि । विष्णुपुराणे—प्रात स्मरामिभवभीतिमहार्तिशान्त्यैनारायणंगरुडवाहनमंब्जनाभम् । ग्राहा
ायुधतरुणवारिजपत्रनेत्रम् ॥ १ ॥ प्रातर्नमामिमनसावचसाचमूर्ध्नापादारविंदयुगुलंपरमस्यपुंस. । नारायणस्यन
वणविप्रपरायणस्य ॥ २ ॥ प्रातर्भजामिभजतामभयंकरतत्प्राक्सर्वजन्मकृतपापभयापहत्यै । योग्राहवक्त्रपतिताघ्रिग
ृतशंखचक्र. ॥ ३ ॥ पंचायतनसारे—प्रात.स्मरामिगणनाथमनाथबंधुंसिंदूरपूरपरिशोभितगंडयुग्मम् । उद्द

मितिपाठ । २ गि स्पूर्णमगीनिपाठ ।

लादिसुरनायकवृंदवंद्यम् ॥ १ ॥ प्रातर्नमामिचतुराननवंद्यमानमिच्छानुकूलमखिलंचवरंदधानम् । तंतुंदि
चतुरंशिवयोःशिवाय ॥ २ ॥ प्रातर्भजाम्यभयदंखलुभक्तशोकदावानलंगणविभुंवरकुंजरास्यम् । अज्ञानका
महंसुतमीश्वरस्य ॥ ३ ॥ श्लोकत्रयमिदंपुण्यंसदासाम्राज्यदायकम् । प्रातरुत्थायसततंयःपठेत्प्रयतःपुमान्
वितुर्वरेण्यंरूपंहिमंडलमृचोथतनुर्यजूंषि । सामानियस्यकिरणाःप्रभवादिहेतुंब्रह्माहरात्मकमलक्ष्यमचिंत्यरूपम
ाब्जनोभिर्ब्रह्मेंद्रपूर्वकसुरैःस्तुतमर्चितंच । वृष्टिप्रमोचनविनिग्रहहेतुभूतंत्रैलोक्यपालनपरंत्रिगुणात्मकंच ॥
ाक्तिपापौघशत्रुभयरोगहरंपरंच । तंसर्वलोककलनात्मककालमूर्तिंगोकंठबंधनविमोचनमादिदेवम् ॥ ३ ॥
ठेत्तुयः । सर्वव्याधिविनिर्मुक्तःपरमंसुखमाप्नुयात् ॥ ४ ॥ प्रातःस्मरामिशरदिंदुकरोज्ज्वलाभांसद्रत्नवन्मकरकुं
नीलसहस्रहस्तांरक्तोत्पलाभचरणांभवतींपरेशाम् ॥ १ ॥ प्रातर्नमामिमहिषासुरचंडमुंडशुंभासुरप्रमुखदैत्य
नशीललीलांचंडींसमस्तसुरमूर्तिमनेकरूपाम् ॥ २ ॥ प्रातर्भजामिभजतामभिलाषदात्रींधात्रींसमस्तजगतां
नहेतुभूतांमायांपरामधिगतांपरमस्यविष्णोः ॥ ३ ॥ श्लोकत्रयमिदंदेव्याश्चंडिकायाःपठेत्तुयः । सर्वान्काम
॥ प्रातःस्मरामिभवभीतिहरंसुरेशंगंगाधरंवृषभवाहनमंबिकेशम् । खट्वांगशूलवरदाभयहस्तमीशंसंसाररोग
र्नमामिगिरिशंगिरिजार्धदेहंसर्गस्थितिप्रलयकारणमादिदेवम् । विश्वेश्वरंविजितविश्वमनोभिरामंसंसाररोगहर
तंतमाद्यंवेदांतवेद्यमनघंपुरुषंपुराणम् । नामादिभेदरहितंषड्भावशून्यंसंसार० ॥ ३ ॥ प्रातःसमुत्थायशि

दिव्यायुधैर्जितेतिपाठ । २ मखिलार्थदात्रीइतिपाठ । ३ परासमधिगम्येतिपाठ । ४ पठेन्नर ।

भक्त्या । सदुःखजातंविविधप्रभूतंहित्वापदंयातितदेवशंभोः ॥ ४ ॥ पराशरमाधव्याम्—ब्रह्मामुरारिस्त्रिपु
तोबुधश्च । गुरुश्चशुक्रःशनिराहुकेतुःकुर्वंतुसर्वेममसुप्रभातम् ॥ १ ॥ भृगुर्वसिष्ठःक्रतुरंगिराश्चमनुःपुलस्त्यःपुल
श्च्यवनश्चदक्षःकुर्वंतुसर्वेममसुप्रभातम् ॥ २ ॥ सनत्कुमारःसनकःसनंदनःसनातनोप्यासुरिपिंगलौच । सप्तस्वराः
मसुप्रभातम् ॥ ३ ॥ सप्तार्णवाःसप्तकुलाचलाश्चसप्तर्षयोद्वीपवराश्चसप्त । भूरादिकृत्वाभुवनानिसप्तकुर्वंतुसर्वेममसुप्र
सरसास्तथापःस्पर्शौचवायुर्ज्वलितचतेजः । नभःसशब्दमहतासहैवकुर्वंतुसर्वेममसुप्रभातम् ॥ ५ ॥ श्रीःकामधेनुः
तुलसीचगंगा । अरुंधतीकौस्तुभकल्पवृक्षाःकुर्वंतुसर्वेममसुप्रभातम् ॥ ६ ॥ इत्थंप्रभातेपरमपवित्रंपठेत्स्मरेद्वाशृ
स्त्विहसुप्रभातंभवेच्चनित्यंभगवत्प्रसादात् ॥ ७ ॥ पुण्यश्लोकोनलोराजापुण्यश्लोकोयुधिष्ठिरः । पुण्यश्लोकाचवैदेही
॥ कर्कोटकस्यनागस्यदमयंत्यानलस्यच । ऋतुपर्णस्यराजर्षेःकीर्तनंकलिनाशनम् ॥ २ ॥ अश्वत्थामाबलिर्व्या
। कृपःपरशुरामश्चसप्तैतेचिरजीविनः ॥ ३ ॥ सप्तैतान्संस्मरेन्नित्यंमार्कंडेयमथाष्टमम् । जीवेद्वर्षशतंसाग्रमपमृत्युविव
पदीकुंतीतारामंदोदरीतथा । पंचैताःसंस्मरेन्नित्यंमानवोनैवबध्यते ॥ ५ ॥ इत्यादिपठेत् ॥ **प्रयोगपारिजाते**स्
र्वतस्तनमंडिते । विष्णुपत्निनमस्तेस्तुपादस्पर्शंक्षमस्वमे ॥ **कात्यायनः**—श्रोत्रियंसुभगंगांचअग्निमग्निचितंतथा ।
र्णमणिम् । गुरुमग्निंरविंपश्यन्नमस्येत्प्रातरेवहि । **आचारादर्शेविशेषःभारते**—अवलोक्योनचादर्शेमलिने

राहुकेतव इतिपाठः । २ ज्वलनमतेजा इतिपाठः । ३ सीतातारामंदोदरीतथा । पंचकन्याःस्मरेन्नित्यंमहापातकनाशनमितिपाठः ।

ः—पापिष्ठंदुर्भगंमंधंनग्नमुत्कृत्तनासिकम् । प्रातरुत्थाययःपश्येत्तत्कलेरुपलक्षणम् । नैग्नंबालभिन्नम् । दुष्टत्व
ररत्नेप्रातःस्मरणम् ॥

विहारः ॥ **प्रयोगपारिजातेशौनकः**—ग्रामाद्वहिःसमागत्यमलमूत्रेसमुत्सृजेत् । **पराशरः**—ग्रामाद्ध
धनुर्द्विपदमितिकेचित् । चतुररत्नीतिस्मृत्यर्थसारे । **माधवीयेविष्णुपुराणे**—नैर्ऋत्यामिषुविक्षेपमती
त्रंपुरीषंचसमाचरेत् । **मनुरपि**—दूरादावसथान्मूत्रंदूरात्पादावनेजनम् । उच्छिष्टान्ननिषेकंचदूरादेवसमु
मूत्रपुरीषेतुगृहाभ्याशेसमाचरेदितिसंग्रहादितिचंद्रोदयः । **देवलः**—विण्मूत्राद्याचरेन्नित्यंसंध्यासुपरिवर्जे
वेगंधारयेन्नोपरुद्धःक्रियांकुर्यादितिगौतमोक्तेः । **विष्णुः**—ब्राह्मेमुहूर्तेमूत्रपुरीषोत्सर्गंकुर्यादिति । स्वापा
त्युक्तंचंद्रिकायाम् । **प्रयोगपारिजातेदक्षः**—उभेमूत्रपुरीषेतुपूर्वमादायमृत्तिकाम् । आददानश्चवै
ग्रह्योनचोत्तिष्ठन्नाशुचिर्नैलपन्द्विजः । क्रमादक्ष्यादिवाप्यंतदिङ्मुखोनाहरेन्मृदम् । **हलायुधे**—अष्टांगुलंख
मृत्तिकाग्राह्यासर्वत्रैवविचक्षणैः । चाचतुरंगुलम् । **यत्तु**—विनालोहविनाकाष्ठंमृत्तिकायेनचोद्धृता । विष्ठ
ाचारचंद्रोदयेवचनंतन्निर्मूलम् । **सायणीयेमरीचिः**—विप्रेशुक्लातुमृच्छौचेरक्ताक्षत्रेविधीयते । हारि
। **कौमुद्यांकश्यपः**—कृष्णास्त्रीशूद्रयोस्तथेत्याह । **मनुः**—यस्मिन्देशेतुयत्तोयंयाचयत्रैवमृत्तिका ।

ाठ । २ तत्प्रायश्चित्तमाह—कर्कोटकस्यनागस्येतिश्लोकपठेदितिस्मार्तकुतूहले । ३ छंदोविरहितोनग्नइतिवेदविरहितोनग्नाह
ते—मूत्रोच्चारविसर्गंवागृहेकुर्याच्छुचिस्थलेइतिस्मरणात् । ज्योतिपग्रंथेपिगृहेमूत्रपुरीषस्थाननियमादितिशेपकृतआह्निके ।

ते । एतेनयथोक्तमृदलाभेकिंचिद्गुणहीनामृदेवग्राह्यानतुतद्वर्णद्रव्यांतरंप्रतिनिधेयम् । युक्तंचैतत् । गुणीभूतगुरु

ग्राग्रेमानाभावात् । आश्वलायनः—अतर्जलेदेवगृहेवल्मीकेमूषकस्थले । अन्यशौचावशेषाश्चनग्राह्याः पंचमृत्ति

धारयोनतुषष्ठीतत्पुरुषः । तत्पुरुषापेक्षयाकर्मधारयस्यलघुत्वात् । तेनैकस्यैवशौचांतरशेषाअपिनिषिद्धाः । स्म

पांशुलांमलिनांत्यजेत् । कीटांगारास्थिसहितांनाहरेच्छर्करान्विताम् । वापीकूपतडागेषुनाहरेद्बाह्यमृत्तिकाम् । अतर्ज

ात् । जलांतःस्थितमृन्निषेधउद्धृतोदकशौचविषयः । जलात शौचेतुयमः—वापीकूपतडागेषुनाहरेद्बाह्यतोमृदम् ।

त्यर्थसारे—आरण्यकेपुल्वेवस्याद्ग्राम्येष्वाहरणविदुरित्युक्तेः । स्मृतिचिंतामणावप्येवम् । आचारादर्शेब्रा

ाज्यदक्षिणपार्श्वेकमडलुमाधायेति । चंद्रिकायांविष्णुः—ब्रह्मसूत्रग्रीवायामासज्योच्चरेदिति । तत्रैवापस्तंब:

ेमाधवीयेंऽगिराः । कृत्वायज्ञोपवीतंतुपृष्ठतःकठलंबितम् । विण्मूत्रंतुगृहीकुर्याद्यद्वाकर्णेसमाहितम् । पृष्ठेनि

त्रस्य सांख्यायनेनयद्येकवस्त्रोयज्ञोपवीतकर्णेकृत्वेत्युक्तेरितिपृथ्वीचंद्रचंद्रिकादयः । कर्णश्चदक्षिणः । पवि

त्सृजेदितिलिङ्गात् पवित्रस्यदक्षिणकर्णस्थत्वोक्तेरुपवीतमपितत्रैवेतिमाधवीये । द्विवस्त्रत्वे—नियम्यप्रयतोवा

नूक्तेर्निवीतमित्याचारादर्शः । मदनरत्नेप्येवम् । स्मृतिरत्नावल्यांतु—दिवासंध्यासुकर्णस्थब्रह्मसूत्र

गेयाज्ञवल्क्योक्तेर्ब्रह्मचारिणःकर्णेनिधान गृहिणस्तुपृष्ठलंबितमित्युक्तम् । वस्तुतस्तुनिवीतपृष्ठलंबितयोर्विकल्प

स्यब्रह्मचारिपरत्वासंभवात् पृथ्वीचंद्रोक्तिरेवन्याय्या । ब्रह्मचारिप्रकरणेयाज्ञवल्क्योक्तिस्तुप्रथमंब्रह्मचारिव

। गौतमीयेइतरेषांचैतदविरोधीतिगृहस्थादौब्रह्मचारिधर्मातिदेशसावकत्वादित्युक्तम् । अतएवस्मृत्यर्थसारे—

तंकृत्वाएकवस्त्रश्चेद्दक्षिणकर्णेनिधायेति । **ज्योतिर्निबंधे**—दक्षेकर्णेचमूत्रेतुपुरीपेवामकर्णके । धारयेद्ब्रह्म
स्मृतिसारेकृष्णभट्टीयेचैवम् । अत्रमूलंमृग्यमित्यपिकेचित् । तत्रदेशाचारतोव्यवस्था । शूद्रस्यनकर्णे
वीतंवस्त्रविन्यासादितिबौधायनादिभिरुपवीतकार्यत्वेनोक्तस्यवस्त्रोत्तरीयादेःकर्णेनिधानंतत् कर्णेनिधानसंस
भावात् । विशिखोव्युपवीतश्चेत्यादेःश्रौतस्मार्तकर्मपरत्वात् । नचैतत्स्मार्तं रागतःप्राप्तेः । भोजनादौतुप्रायश्चि
नतोमेहतश्चैवभुंजतोऽनुपवीतिनः । प्राणायामत्रयंषट्कंनक्तंचत्रितयंक्रमादितिवाक्यान्मेहनांगत्वं । तस्यद्विजप
—यज्ञोपवीतेनविनाभोजनंकुरुतेद्विजः । अथमूत्रपुरीषेवारेतःसेचनमेववा । त्रिरात्रोपोषितोविप्रःपादकृच्छ्रंतु
द्रेषापुरातनी । अतःशूद्रस्योत्तरीयवाससोनकर्णेनिधानमितिशूद्राचारशिरोमणिः । तन्न । संस्कारत्वेमाना
द्विजपरत्वापत्तेश्च । नैमित्तिकंहीदंकर्णेनिधानम् । केचित्तुद्व्यंगुलादिनिर्मितोत्तरीयस्यकर्णेनिधानंस्थूलवस्त्रादेरसं
वोपवीतोत्तरीयादिधारणनियमात्सदोपवीताभावान्नकर्णेनिधानमिति ॥ ॥ **यमः**—राजमार्गेश्मशानानिक्षेत्र
तछायांदृश्यंचतुष्पथम् । उदकंचोदकांतंचपंथानंचविवर्जयेत् । राजमार्गेचतुष्पथयोरुक्तिर्दोषाधिक्यार्था पथ
ष्टप्रयोजनिकेत्याचारादर्शः । समीपलक्षणार्थेतिहलायुधः । स्वच्छायायांत्वेवमेहेदित्युक्तेःपुरुषांतरच्छ
शौनकः—अशौचगच्छंस्तिष्ठन्वैरथ्यांतीर्थेश्मशानके । अंगारेगोमयेनद्यांयज्ञभूमिषुसर्वदा । फालेजलेचिति
ष्ट्येनदीतीरेदर्भपुष्पकुशस्थले । सेव्यच्छायेषुवृक्षेषुमार्गगोष्ठांबुभस्मसु । स्थानेष्वेतेषुसर्वेषुकुर्यान्मूत्रादिकंचन
न्मनः । पश्यन्नभिमुखोमूत्रपुरीषादीन्नकारयेत् । नफालकृष्टेनजलेननद्यांनचपर्वतेइति**मनुना**पर्वतमात्रनि

ंदोपाधिक्यार्थम् । अतःपर्वतवासिनांपर्वतापग्न्हिगेपिमस्तक.पग्न्हिार्यइतिचंद्रिका । कात्यायनः—मूत्रपुरीषे
याज्ञवल्क्यः—नप्रत्यग्न्यर्कगोसोममंध्यांबुस्त्रीद्विजन्मन. । विष्णुः—गोमयांगारवल्मीकफालकृष्टेउवर्त्मनि ।
दाचन । अन्तरंऽतरिक्षे । विष्णुः—नोच्चरेदाकाशेइति । आकाशेउगत्रुते । यदाकाशःस्मृनोभीगम्तस्मात्रामत्रुते
नभुंजीतपिबेन्नवेतिवायुपुराणात् । अतोट्टालिकादौनर्निगेनइत्याचारादर्शः । तत्र । अंतरिक्षनिर्गमेनैरर्तन्निपे
मनुः—दशहस्तपरित्यज्यमूत्रंकुर्याज्जलाशयात् । शतहस्तपुरीषेतुतीर्थेनचतुर्गुणम् । मनुः—दगदावमगान
उच्छिष्टान्ननिषेकचदूरादेवसमाचरेत् । मदनपारिजातेवृद्धविष्णुः—अनर्थायतृणेर्भूमिशिरःप्रावृत्यवाससा ।
क्षासवर्जितः । तृणैरयज्ञियै । अयज्ञियैरनार्द्रैश्मच्छागकाष्ठतृणैर्महीमितियमोक्तेः ॥ ॥ यज्ञियकाष्ठान्युर
न्यग्रोधप्लक्षवैकंकतोद्भवाः । अश्वत्थोदुम्बरौबिल्वश्चदन.सरलस्तथा । सालश्चदेवदारुश्चखदिरश्चेतियज्ञिया' । क
त्यर्थसारे । प्रयोगपारिजातेसंग्रहे—नसोपानत्पादुकीवाछत्रीनानांतरिक्षगः । हारीतः—प्राणास्ये
क्यः—दिवासंध्यासुकर्णस्थब्रह्मसूत्रउदङ्मुख. । कुर्यान्मूत्रपुरीषेचरात्रौचेद्दक्षिणामुखः । केचित्तुदिवापदेनैवसंध्या
सुखसुखत्वबाधार्थेत्याहुः । तत्र । सध्यायादिवारात्रिभेदेनपुनरुक्तेरूपपत्ते' । अतएवाऽडमडलावच्छिन्नःकालो
न्नःकालःसंध्या । तद्भिन्नारात्रिरितिशास्त्रेपुचव्यवहारः । अतोरात्रौदक्षिणामुखोऽन्ययोदङ्मुखइतिवान्येपुनःसध्या

त्वप्राणिप्रचुरम् । २ मातकधर्मप्रकरणेआपस्तंब —नगोपानत्कोमूत्रपुरीषेकुर्यादिति । उदन्त्यातकधर्मप्रकरणात्स्नातकनियम । उपानह
पानहंपरोद्दष्टार्थं । सोपानत्क प्रकुर्यात्मूत्रोच्चारविसर्जनमितिस्मृत्यंतरात् ।

। यत्तु—प्रत्यङ्मुखस्तुपूर्वाह्णेपराह्णेप्राङ्मुखस्तथा । उदङ्मुखस्तुमध्याह्नेनिशायांदक्षिणामुखइतियमोक्तिः
ोदङ्मुखःप्रातःसायाह्नेदक्षिणामुखइतिदेवलोक्तेरितिपृथ्वीचंद्रपारिजातादयः । प्रातःपदंदिनपरम् ।
ेश्वरोक्त्यनुसाराद्विकल्पइतिचंद्रिकामदनपारिजातकृत्यरत्नेषु । युक्तस्तूपसंहारः सामान्यविशेषयो
त्वाच्च । केचित्तुतुल्यार्थत्वेपिमनुविपरीतायास्मृतिःसानशस्यतइति बृहस्पतिस्मृतेरन्यस्मृतीनांदुर्बलत्वेना
। प्रत्यक्षश्रुतिविरोधेपिस्मृतीनामप्रामाण्यंनास्तीत्युक्तमाचार्यैर्विरोधाधिकरणे । किंत्वनुष्ठानलक्षणंतत्
ांदूरापास्तम् । बृहस्पतिस्मृतिस्तुप्राशस्त्यार्थाकृतयुगपरा । कृतेतुमानवाधर्मास्त्रेतायांगौतमाःस्मृताः । द्वापरे
तिमाधवीयेबृहस्पतिस्मृतेः । यत्तुमनुः—छायायामंधकारेवारात्रावहनिवाद्विजः । यथासुखमुखःकुर्यात्
दिङ्मोहविषयमितिमाधवः । शिवधर्मोत्तरे—नविण्मूत्रमवेक्षेतछायांनैवात्मनोऽपिच । दर्शनेयमः-
तथा । कृत्यरत्नेजाबालिः—स्नानंकृत्वार्द्रवासास्तुविण्मूत्रंकुरुतेयदि । प्राणायामत्रयंकृत्वापुनःस्नानेनशुद्ध्य
ुर्याद्यदिमूत्रपुरीषकं । अहोरात्रेणशुद्ध्येतश्मश्रुकर्मणिमैथुने ॥ ॥ अभ्यंगउक्तःप्रायश्चित्तशूलपाणा
सर्वांगसंगतम् । स्रोतांसितर्पयेद्यस्मादभ्यंगःसउदाहृतः । तैलमल्पंयदांगेषुनचस्याद्बाहुतर्पणम् । सामार्ष्टिःपृथ
ाधव्यांशातातपः—अनुदकमूत्रपुरीषकरणे सचैलंस्नानंव्याहृतिहोमंचकुर्यादिति । एतच्छौचंविनाचि
नः । विलंबाभावेस्नानमात्रम् । विनाद्भिरप्सुवाप्यंतःशरीरंयोनिषेवते । सचैलोवाद्भिराप्लुत्यगामालभ्यविशुद्ध्
शूलपाणिः । मिताक्षरायांमरीचिः—ब्रह्मसूत्रंविनाभुंक्तेविण्मूत्रंकुरुतेतथा । गायत्र्यष्टसहस्रेण

र्थसारे—विनायज्ञोपवीतेनविण्मूत्रेपदृप्राणायामाः । मत्याभक्षपानविण्मूत्रेत्वष्टशतजपइति । प्रयोगपारिजा
ेद्विप्रोविस्मृत्यैवोपवीतधृक् । उपवीतंततुत्सृज्यदद्ध्यादन्यन्नवतदा । निवीतादिविस्मृत्येत्यर्थः । स्मृत्यर्थसारे—
करोतितदात्रिरात्रमुपवासइति । माधवीयेसंवर्तः—कृतमूत्रपुरीषोवाभुक्तोच्छिष्टोपिवाद्विजः । श्वादेःस्पर्शेजपेद्दे
योगपारिजातेकौर्मे—देवोद्यानेतुयःकुर्यान्मूत्रोच्चारंसकृद्विजः । छिंद्यान्छिश्नंतुशुद्ध्यर्थंचरेचांद्रायणव्रतम् । दे
ाणे—तिष्ठेन्नातिचिरतत्रेति । तत्र मूत्रपुरीषोत्सर्गस्थले । हारीतः—लोष्ठेनप्रमृजीतशुष्ककाष्ठेनवेति । लोष्ठ
दित्याचारादर्शः । भरद्वाजः—अपकृष्यचविण्मूत्रंकाष्ठलोष्ठतृणादिना । यत्तुगौतमः—नपर्णलोष्ठाश्मभि
तदशीर्णविपर्यं यज्ञियपर्णविपर्ययंवा । मार्जनंवामहस्तेनवीरणाद्यैरयज्ञियैरितिस्मृत्यंतरात् । गौतमोक्तिरुक्तकाष्ठादि
त्रिः—शुद्ध्यर्थंचत्रिभिःकाष्ठैस्तृणैर्वापिनिघर्षयेत् । आश्वलायनः—विण्मूत्रोत्सर्जनंकुर्याद्धृतशिश्नउदङ्मुखः ।
ाशिश्नंधृत्वोत्तिष्ठेत्सदाद्विजः । देवलः—आशौचान्नोत्सृजेच्छिश्नंप्रस्रावोच्चारयोस्तथा । नैतेनालस्यनियमाउदङ्
नतस्याचमनकल्पोविधतेनतस्योदङ्मुखोदिवारात्रौदक्षिणामुखइत्यादयोनियमाइतिगौतमोक्तेः ॥ इतिश्रीमन्नाराय
कृतेआचाररत्नेमूत्रपुरीषोत्सर्गविधिः ॥ ॥

शौचम् ॥ दक्षः—शौचेयत्नःसदाकार्यःशौचमूलोद्विजःस्मृतः । शौचाचारविहीनस्यसमस्तानिष्फलाःक्रियाः ।
ृदंदद्यान्मृदंतेत्वपएवच । सुनिर्णिक्तेक्षालितेपाणिपादादावितिकल्पतरुः । काष्ठादिप्रोंच्छितइत्यन्ये । गौतमः—
्यसतदद्भिःपूर्वमृदाचेति । अपगमइतिनिमित्तसप्तमी । स्मृत्यर्थसारे—त्रिपर्वपूरमात्रावामृत्तिकाक्षप्रमाणिका

दंनगुदे । अर्धप्रसृतिमात्रमितिदक्षेणगुदेप्रमाणांतरोक्तेरित्या**चारादर्शः** । मृद्ग्रहणंग्रावासक्तमृद्धात्रीतः ।
ङ्मुखोरात्रौदक्षिणामुखःकुर्यादित्युक्तम् । **चंद्रिकायांशौनकः**—लिंगशौचंपुराकार्यंगुदशौचंततःपरम् ।
मृदः । करद्वयेमृद्द्वयंस्यान्मृत्प्रमाणमथोच्यते । आर्द्रामलकमात्राचलिंगशौचेतुमृत्तिका । मूत्रात्तुद्विगुणंशुक्रे
विनाशुक्रोत्सर्गे । पुरीषेतु—पंचापानेमृदःक्षेप्याःकरेवामेदशस्मृताः । हस्तयोःसप्तदातव्याःपुरीषेमृत्प्रमाण
ततःपरम् । ऐकैकंपादयोर्दद्याद्धस्तयोर्लिंगशौचवत् । एकैकमितिमूत्रपरमिति**कृष्णभट्टीये** । उभयपर
मात्रातुप्रथमामृत्तिकास्मृता । द्वितीयाचतृतीयाचतदर्धार्धाःप्रकीर्तिताः । लिंगेप्येवंसमाख्यातात्रिपर्वीपूर्यते
—प्रथमाप्रसृतिर्ज्ञेयाद्वितीयातुतदर्धिका । तृतीयामृत्तिकाज्ञेयात्रिभागकरपूरिणीति । एकालिंगइतिमूत्रशौचे ।
देदशैकस्मिन्नुभयोःसप्तमृत्तिकाइति**याज्ञवल्क्योक्तेः** । **यत्तुविवस्वान्**—तिस्रोमृदोलिंगशौचेग्राह्याःस
स्रःपाण्योर्द्वयोरपीति । सांतराःकिंचिन्न्यूनाइत्यर्थः । **यच्चयमः**—द्वेलिंगेमृत्तिकेदेयेइति । यदपि**शंखः**—
इति । तल्लेपभूयस्त्वेविण्मूत्रोत्सर्गशुद्ध्यर्थम् । मृद्वार्यादेयमर्थवदिति**मनूक्तेः** । गुदेपंचेति**प्रयोगपारिज**
चारादर्शेतु—एकालिंगेगुदेतिस्रस्तथैकत्रकरेदशेति**मनूक्तेः**गुदेतिस्रः । गुदेपंचसंख्यातु—अर्धप्रसृतिम
र्धमात्रास्तुचतस्रोन्याःप्रकीर्तिताइति**वृद्धवसिष्ठे**नाल्पपरिमाणोक्तेरविरुद्धा । **यत्तुशातातपः**—आर्द्रा

ध्येचतस्र पृष्ठेपडिति । पद्मृष्ठतइतिहारीतीयादितिमैथिला । २ अर्धामलकमात्रास्तुइतिपाठ ।

तिस्मृताः । तथैवाहुतयःसर्वा.शौचार्थेयाश्चमृत्तिकाइति तद्रुक्तशौचपरम् । गुदलिंगयोर्मृत्परिमाणांतरोक्तेरित्यूनः
दातव्याःपुनरेकागुदेतथेति पुनर्दानमर्वपक्षेपुज्ञेयमितिचंद्रिका । हारीतः—दशमध्येपदपृष्ठेमस्तो भाम्यांति
पृष्ठेसव्यहस्तस्य । तिसृभिरितिलेपभूयस्त्वइत्याचारादर्शः । एकान्यत्रित्वयोस्तुल्यवद्विकल्पइत्यन्ये । मिताक्षराग
गृहस्थानांद्विगुणब्रह्मचारिणाम् । त्रिगुणस्याद्वनस्थानांयतीनांस्याच्चतुर्गुणम् । दिवाद्युक्तशौचतदर्धनिशिकीर्तितम्
स्यार्धमध्वनि । द्वैगुण्यादिसख्यामात्रेतदुत्तरस्मृतिष्वभिधानादितिटोडरानंदः । नेदयुक्तम् । सख्याधर्मसंभवात्
ग्राह्येतिस्मृतिकौमुदीशूद्राचारशिरोमणिश्च । आतुरेऽर्धमशक्तपरम् । शक्तस्यपूर्णमेव । दिवाशौचस्यनि
आर्तःकुर्याद्यथाशक्तिस्वस्थःकुर्याद्यथोदितमित्यादिपुराणादितिचंद्रिका । योगीश्वरः—स्त्रीशूद्रादेरशक्तानांबालान
करंशौचंकुर्यान्नसख्यया । वातादिनाशुष्केलेपेगधनिवृत्तावपिलेपक्षयार्थंलेपग्रहः । तन्निवृत्तावपिगधानुवृत्तौतद्वार
मवर्षप्रभृतिमृदाद्यावश्यकम् ।—बालस्यपचमाद्वर्षाद्रक्षार्थशौचमाचरेदितिस्मृतेः । आदित्यपुराणे—स्त्रीशूद्र
पेभिः । एतच्छौचद्विजातीनामर्धंशूद्रेप्रकीर्तितमिति । तद्गृहस्थशद्रान्यपरम् । तस्य—एतच्छौचगृहस्थानामित्येवसिद्ध
हस्थेशूद्रेअर्धेनैतच्छौचमित्यस्यबाधात् । अतएव—यावदुपनीयतेद्विजाःशूद्रास्तथांगनाः । गधलेपक्षयकरशौचमेषांहि
ति । स्त्रीशूद्रपदमकृतोद्वाहपरम् । अनुपनीतसाहचर्यात्पराशरमाधवीये । अतएवार्धसख्यागृहस्थपरा । वस्तुत
न्यविशेषाभावस्यतुल्यत्वाच्छूद्रगृहस्थस्यविकल्पइति सोपिव्यवस्थितः । विवाहाभावेद्वादशवर्षोत्तरंषोडशवर्षोत्तर
नेतिकौमुदी । एतेन स्त्रिया अर्धसख्याचशूद्रस्यचनविधवापरा । अन्यथागधलेपक्षयकरशौचबाधापत्तेरित्याच

। **बृहन्नारदीये**—व्रतस्थानांचसर्वेषांयतिवच्छौचमिष्यते । विधवानांचराजेंद्रएवंशौचंप्रकीर्तितम् । अतोऽर्ध
मः । **यत्तुदक्षः**—एकस्मिन्विंशतिर्हस्तेद्वयोर्देयाश्चतुर्दशेति । तत्पूर्वोक्तशौचेनगंधलेपानपगमेज्ञेयमितिकेचित्
त्रीये । गृहस्थस्याप्यवदानसमाप्त्यादितिमरीच्युक्ताल्पपरिमाणश्रुतेरविरोधइतिचंद्रिका । **अपरार्केदक्षः**
द्धिमभीप्सता । प्रायश्चित्तेनयुज्येतविहितातिक्रमेकृते । इदंसंख्यामानमुभयपरमविशेषादिति**टोडरानंदः** । तद
। अनाशेत्वधिकम् । यावत्तुशौचंमन्येततावच्छौचंविधीयतइतितत्रैव**देवलोक्तेः** । तेनशौचंदृष्टार्थं संख्यानियम
दर्शःपरास्तः । यावन्नापैत्यमेध्याक्तोगंधोलेपश्चतत्कृतः । तावन्मृद्वारिचादेयंसर्वासुद्रव्यशुद्धिष्वितिमनूक्तिविरो
इदंवाक्यद्वयंदक्षोक्तिविरोधाच्चातुराश्रम्येतरपरं तत्रसंख्यादेरश्रुतेरितिप्रांचः । सगंधलेपानामेवतेषांकर्मस्यादिति
वृत्तस्यतदभावे**स्मायणीयेप्रयोगपारिजातेचवृद्धपराशरः**—उपविष्टस्तुविण्मूत्रंकर्तुंयश्चनविंदति । सकु
दा । दातव्यमुदकंतावन्मृदभावोयदाभवेत् । **बृहस्पतिः**—भुंजानस्यतुविप्रस्यकदाचित्प्रस्रवेद्गुदम् । उच्छि
ते । पूर्वंकृत्वैवशौचंतुततःपश्चादुपस्पृशेत् । ततःकृत्वोपवासंचपंचगव्येनशुद्ध्यति । **पैठीनसिः**—मूत्रोच्चारे
दंनद्यादिविषयमिति**प्रयोगपारिजाते** । असंभवइति**स्मृतिरत्नावल्याम्** । पात्रवतोवा । अपात्रस्यतु
क्त्वाकुर्याच्छौचमनुद्धृतैः । पश्चात्तच्छोधयेत्तीर्थमन्यथाह्यशुचिर्भवेत् । तीर्थंशौचस्थानम् । यस्मिन्स्थानेकृतंश
ष्यशृंगोक्तेः । **पराशरः**—धर्मविद्दक्षिणंहस्तमधःशौचेनयोजयेत् । तथाचवामहस्तेननाभेरूर्ध्वंनशोधयेत्
हिकारणादुभयक्रिया । कारणाद्धस्तरोगादेः । उभयक्रियावामेनाप्यूर्ध्वंदक्षिणेनाप्यधइत्यर्थः । **स्मृतिसंग्र**

त्कुर्यान्मूत्रपुरीपयोः । तज्जलंमूत्रसदृशंसुरापानेनतत्समम् । एतदपवादमाहवृद्धपराशरः—अरण्येनिर्जलेरात्रौचौरव्
त्रपुरीपेतुद्रव्यहस्तोनदुष्यति । मृदादिहस्तेधृत्वानदुष्यतीत्यर्थः । स्मृतिदीपिकायामाचारादर्शेचदेवलः—
पादौप्रक्षालयेच्छनैः । उदङ्मुखोवादैवत्येपैतृकेदक्षिणामुखः । इत्येवंमृद्भिराजानुप्रक्षाल्यचरणौपृथक् । हस्तौवामणिव
ः । यत्त्वापस्तंबआह प्रत्यक्पादावसेचनमिति तत्केवलपादक्षालनपरमित्याचारादर्शः । कृष्णभट्टीये—स्वयप्र
किथंचन । शौचाद्दतेवामपादंपश्चाद्दक्षिणमेवच । शौचेप्रथमदक्षिण अन्यत्रवामम् । अत्रदक्षिणंपादमवनेनिजे
ात्पादप्रक्षालनक्रमोज्ञेयः । क्षत्रियवैश्ययोःक्षालयितृसत्वेसव्यंवापूर्वंदक्षिणंवेत्यनियमइतिनारायणवृत्तिः । दक्षि
दितिकात्यायनभाष्याचशौचाद्दतेवामपादमितिनिर्मूलम् ॥ ॥ निवीतंपृष्ठलवितकर्णस्थंवाआहस्तशौचात् । तावत्त
त्वंबंधायोग्यत्वात् । अपवित्रत्वंचशौचाज्ञानात् । उपवीतस्यकर्मांगत्वेनविधानान्निवीतादिनाचमनासंभवाच्च । अत
—कृत्वातुशौचप्रक्षाल्यपादौहस्तौचमृज्जलैः । निवद्धशिखकच्छस्तुद्विजआचमनचरेत् । कृत्वोपवीतंसव्येसेवाग्यतःकार्यसं
त्यत्रव्युत्क्रमोबोध्यः । कच्छवधोक्तेःपूर्वंशौचान्मुक्तकच्छत्वम् । शिखावधश्चदैवान्मुक्तशिखस्यशिखावंधार्थनतुमूत्रपुरीपोत्
र्थम् । आश्वलायनः—कुर्याद्द्वादशगंडूषान्पुरीपोत्सर्जनेबुधः । मूत्रोत्सर्गेतुचतुरोभोजनांतेतुषोडश । भक्ष्यभोज्यावस
रेत् । स्मृतिरत्नावल्याम्—पुरतःसर्वदेवाश्चदक्षिणेपितरस्तथा । ऋषयःपृष्ठतःसर्वेवामेगंडूषमुत्सजेत् । स्मृतिरत्
ट्टीयेच—चतुरष्टद्विपट्द्व्यष्टगंडूपैःशुद्ध्यतेक्रमात् । मूत्रेपुरीपेभुज्यतेरेतःसस्रवणेपिच । स्मृतिसंग्रहे—सकर्दमेतुवर्षा

कायसयुत इतिपाठ ।

योर्मृत्तिकास्तिस्रः पादयोर्द्विगुणंभवेत् । **विष्णुः**—नाभेरधस्तात्कायिकैर्मलैःसुराभिर्वोपहतौमृत्तोयैस्तदंगंप्रक्षाल
मृत्तोयैस्तदंगंप्रक्षाल्यस्नात्वेन्द्रियोपहतस्तूपोष्यपंचगव्येनदशनच्छदोपहतश्चेति । **मनुः**—वसाशुक्रमसृङ्मज्जामू
ास्वेदोद्वादशैतेनृणांमलाः । दूषिकानेत्रमलः ॥ ॥ **अत्रशौचमाहबौधायनः**—आददीतमृदोयश्च
द्भिःकेवलाभिर्विशुद्ध्यति । **मनुस्तु**द्वादशस्वपिमृज्जलाभ्यांशुद्धिमाह—विण्मूत्रोत्सर्गशुद्ध्यर्थंमृद्वार्यादेयमर्थव
द्वादशस्वपीति । **कृत्यरत्नेयमः**—मूत्रादौपादयोस्तिस्रोहस्तयोस्तिस्रएवच । मृदःपंचदशामेध्येहस्तादीनांविशे
परस्यशोणितस्पर्शेरेतोविण्मूत्रजेतथा । चतुर्णामपिवर्णानांद्वात्रिंशन्मृत्तिकाःस्मृताः । **शूलपाणौदेवलस्तु**-
रेतसी । मज्ञानंशोणितंवापिपरस्ययदिसंस्पृशेत् । स्नात्वासंमृज्यलेपादीनाचम्यसशुचिर्भवेत् । तान्येवखा
। मार्जनोत्तरमाचमनंच । **शंखः**—तिस्रस्तुमृत्तिकादेयाःकृत्वाचनखशोधनम् । नखशोधनंनखांतर्गतमलशोध
नात्प्राश्यविण्मूत्रंसुरासंस्पृष्टमेवच । पुनःसंस्कारमर्हतित्रयोवर्णाद्विजातयः । रेतःप्राशनेप्येवम् । **विज्ञानेश्व**
क्षणेअहोरात्रमभोजनाच्छुद्धिरिति । **संवर्तः**—कृत्वामूत्रंपुरीषंवायदानैवोदकंभवेत् । स्नात्वालब्धोदकः
शौचोक्तेनियमातिक्रमेप्रायश्चित्तंस्मृतिरत्नावल्याम्—गायत्र्यष्टशतंचैवप्राणायामत्रयंतथा ।
ति ॥ इतिश्रीमन्नारायणभट्टात्मजं०लक्ष्मणभट्टकृताचाररत्नेशौचविधिः ॥

नम् । शौचोत्तरमाचामेत्—एवंशौचंतुनिर्वर्त्यपश्चादाचमनंचरेदितिबृहन्नारदीयात् । पूर्वोक्तवृद्धपराश
नुशुचौदेशेउपविष्टउदङ्मुखः । प्राग्वाब्राह्मेणतीर्थेनद्विजोनित्यमुपस्पृशेत् । उपस्पृशेदाचामेत् । अत्रविज्ञाने

:शूद्राचमनेउपवेशनादिनियमोनेतिकेचित् । युक्तंतुब्राह्मतीर्थस्यैवद्विजेनियमः । उपवेशनादिसर्वसाधारणम् । स्थितस
:—ऐशान्यभिमुखोभूत्वोपस्पृशेत्तुयथाविधि । हेमाद्रौदेवलः—उदङ्मुखोवादैवत्येपैतृकेदक्षिणामुखः । स्मृति
ङ्मुखत्वेनकृतमाचमनंयदि । प्रायश्चित्ततदाकुर्यात्स्नानमाचमनक्रमात् ॥ ॥ तीर्थान्याहयाज्ञवल्क्यः—कनिष्ठा
य । प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात् । वसिष्ठः—अंगुल्यग्रेपुमानुपंपाणिमध्येआग्नेयतीर्थमार्षकनिष्ठिकामूलइतित
त्तेपंचतीर्थानीतिप्रचेतःस्मृतेः । दक्षिणेत्युपलक्षणम् । अजलितर्पणेदक्षिणहस्ताभावेचवामहस्तेपितदपेक्षणात् ।
ाम् । ब्राह्मेणतीर्थेनद्विजोनित्यमुपस्पृशेदितियाज्ञवल्क्येनद्विजपदोक्तेः । हेमाद्रौचंद्रिकायामप्येवम्—कायंकनि
वतिवर्धमानपरिभाषायांशंखोक्तेश्च । शूद्रस्यतर्पणादौपित्रादितीर्थाक्षेपाच्च । अतएव—ब्राह्मेणविप्रस्तीर्थेनने
कर्तृमात्रोपलक्षणमित्याचारादर्शः । अत्रविकल्पिततीर्थस्वीकरणमाचमनाद्यप्रयोगेवेद्यनप्रतिप्रयोगमितिचंद्रिका ।
त्रिःप्राशनेप्येकमेवतीर्थम् । ब्राह्मेणनित्यमुपस्पृशेदितियाज्ञवल्क्योक्तेर्ब्राह्ममुल्यम् । यत्तुहेमाद्रौशंखः—प्रा
जलंशुचिरिति । यच्चमनुः—कायत्रैदशिकाभ्यांवानपित्र्येणकदाचनेति । तद्ब्राह्मतीर्थस्यक्षताद्यवरोधेज्ञेयमितिपृथ्वीचं
ंकुशान्कृत्वासमाचामतियोद्विजः । उपस्पृष्टंभवेत्तेनरुधिरेणमलेनच । वामहस्तेकेवले । उभयत्रस्थितैर्दर्भैःसमाचामति
स्यभोक्तायज्ञफलंलभेदितिगोभिलोक्तेः । श्राद्धहेमाद्रौगौतमः—वामहस्तेस्थितेदर्भेदक्षिणेनपिबेन्नतु । वक्षा
वेत् । चंद्रोदयेयमः—तावन्नोपस्पृशेद्विद्वान्यावद्वामेननस्पृशेत् । दक्षिणकरमितिशेषइतिपृथ्वीचंद्रः । जलमितिचं
लमित्याचारादर्शः । आचारप्रदीपे—दक्षिणेसस्थिततोयतर्जन्यासव्यपाणिना । तत्तोयंस्पृशतेयस्तुसोम

दयेप्येवम् । **आश्वलायनः**—ग्रंथीकृतपवित्रेणनभुंजीयान्नचाचमेत् । ग्रंथिर्ब्रह्मग्रंथिः । नब्रह्मग्रंथिनाचा

ास्मृतिसारात् । **कौशिकः**—अपवित्रकरःकश्चिद्ब्राह्मणोयद्युपस्पृशेत् । अकृतंतस्यतत्सर्वंभवत्याचमनत

स्तुप्रकृतिस्थाभिर्हीनाभिःफेनबुद्बुदैः । हृत्कंठतालुगाभिस्तुयथासंख्यंद्विजातयः । शुद्ध्येरन्स्त्रीचशूद्रश्चसकृत्स्पृ

ाभिः । अंततस्तालुनेति**विज्ञानेश्वरः** । तत्समीपवर्तिनादंतेनेति**हेमाद्रिः** । ओष्ठप्रांतेनेत्या**चारादर्शः**

स्युशनःस्मरणादेकैकपादहान्याकंठतालुतदंतर्गतत्वमिति**हेमाद्रिः** । द्विजपदादनुपनीतानामपितेषामुपनीत

: । तन्न । नह्यस्मिन्युज्यतेकर्मकिंचिदामौंजिबंधनात् । शूद्रेणहिसमस्तावद्यावद्वेदेनयुज्यतइति**मनूक्तेः** । :

दाचमनमितियुक्तम् । **बौधायन**स्तुशूद्राणामार्कछिष्टि(?)तानामार्यवदाचमनंवैश्यवच्छौचमिति । **हारीत**

ब्जर्येत् । प्रकृतिस्थाभिरित्युक्तेयत्स्वभावतएवगंधादिमत्तन्ननिपिद्धम् । **माधव्यांप्रचेताः**—अनुष्णाभिरफेना

बौधायनः—शब्दमकुर्वन्निरपोहृदयंगमाःपिबेदितिटो**डरानंदेगोभिलः** । हृदयस्पृशएवापउपस्पृशे

ः—प्रक्षाल्यपादौहस्तौचत्रिःपिबेदंबुवीक्षितम् । **यमः**—रात्राववीक्षितेनापिशुद्धिरुक्तामनीषिभिः । उद

् । **मार्कंडेयगारुडयोः**—अंतर्जानुतथाचामेत्रिश्चतुर्वापिबेदपः । अत्रचतुष्ट्वस्यत्रित्वेनैच्छिकोविकल्पः

पैतृकर्मविपयत्वेनव्यवस्थेत्यन्ये । त्रित्वेनचतुष्ट्याभावेइति**मदनपारिजातः** । **मैथिलाश्च**—त्रिरित्यवो

। यत्रमंत्रवदाचमनंअग्निश्चमेत्यादि तेनसहचतुष्ट्वमन्यत्रत्रिरितिहरदत्तः । **हेमाद्रौदेवलः**—अथापःप्र

प्रथमाद्ब्राह्मात् । सममव्यवधानेनेत्यर्थइत्युक्तं । तत्रैव **भरद्वाजः**—आयतंपूर्वतःकृत्वागोकर्णाकृतिवत्कर

पाणिनाद्विजः । मुक्तांगुष्ठकनिष्ठाभ्यांशेषेणाचमनचरेत् । मापमज्जनमात्रास्तुसंगृह्यत्रिःपिबेदपः । मापमज्जनमात्रपा
यादेस्तुन्यूनम् । **स्मृत्यर्थसारे**—पीतावशिष्टांबुपानेवामहस्तेनपानेपराकार्धमिति । **भविष्ये**—दक्षिणंतुकरंकृत्वा
पिबेद्दक्षिणेनांबुद्विरास्यपरिमार्जयेत् । पुनर्ग्रहणात्पूर्वंगोकर्णाकृतिनाहस्तेनोदकंगृहीत्वांगुष्ठकनिष्ठिकेत्रहि·कृत्यपुनर्गो
:। **बह्वृचपरिशिष्टे**—पाणिपादमुखप्रक्षाल्यशुचौदेशेभूमिष्ठपादःकनिष्ठांगुष्ठौविश्लिष्टौवितत्यतिस्रोंतरांगुलीःसहतो
ध्यमांगुलिभि·पाणिप्रक्षाल्यसव्यपाणिपादौशिरश्चाभ्युक्ष्येति । **आचारादर्शे भविष्ये**—समाचरणंकृत्वात
लिकरकृत्वाएकाग्रःसुमनाद्विजः । आचामेदितिशेषः । **याज्ञवल्क्यः**—त्रिःप्राश्यापोद्विरुन्मृज्यखान्यद्भिःस
ाह्यम् । अतरापाणिमाप्लाव्यवारिणेतिशिवधर्मोत्तरात् । **शौनकः**—ताम्रपात्रस्थितैर्वापितथातोयाशयस्थितैः
खानिसमालभेत् । तदभावेतुकुर्वीतपात्रधारोदकेनच । खानि शीर्षण्यानि । खानिचोपस्पृशेच्छीर्षण्यानीतिगौतम
ानिमूर्धानचनृपालभेदितिविष्णुपुराणाच्चेतिहेमाद्रिः । नाभेरूर्ध्वानीतिमिताक्षरायाम् । **चंद्रोदये**हा
ायःखानिसमुपस्पृशेत् । वृथैवाचमनंतस्यप्रायश्चित्तीयतेहि·म । **दक्षः**—संमृज्यांगुष्ठमूलेनद्विरुन्मृज्यात्ततोमुखम्
तदुपस्पृशेत् । अगुष्ठेनप्रदेशिन्याघ्राणंचसमुपस्पृशेत् । अंगुष्ठानामिकाभ्यांतुचक्षुःश्रोत्रेततःपरम् । अंगुष्ठमध्यमाभ्यां
ंश्रोत्रे । कनिष्ठांगुष्ठाभ्यांनाभिंहृदयंतुतलेनवै । सर्वाभिश्चशिरःपश्चाद्बाहूचाग्रेणसंस्पृशेत् । अंगुलिभिस्तिसृभिर्मध्यम
तिसृभिःसमुपस्पृशेदितिचंद्रिकायांयोगयाज्ञवल्क्योक्तेः । पाठादेवक्रमेसिद्धेपश्चादितिवचनबाह्वंनंतरगिरःस्प
र्न्यगुष्ठयोगेनस्पृशेन्नासापुटद्वयम् । अगुष्ठस्यानामिकयायोगेनश्रवणेस्पृशेत् । मध्यमागुष्ठयोगेनस्पृशेन्नेत्रद्वयततः ।

द्वयंततः । नाभिंचहृदयंतद्वत्स्पृशेत्पाणितलेनतु । संस्पृशेच्चतथाशीर्षमयमाचमनेविधिः । **चंद्रोदयेपैठीनां**
र्णिस्पृशेदिति । **आश्वलायनः**—पाणिनापोऽश्मिमंत्रेणअवमृज्याथसंस्पृशेत् । विप्रस्यनेतराणांतुतन्मुख
न्नामेसोमायवायवे । नसोर्दिग्भ्यःश्रवणयोर्बाह्वोरिंद्रायसंस्पृशेत् । पृथिव्यैपादयोर्जान्वोरंतरिक्षायगुह्यके । दिवे
शिवायेतिशिरस्यंतेहस्तप्रक्षालयेत्ततः । अंगुष्ठतर्जन्यग्राभ्यांनेत्रयोराचमंस्पृशेत् । अंगुष्ठमध्यमाभ्यांचनासाश्रवणयं
ष्ठाभ्यांचबाहुके । सांगुष्ठैरखिलैरेवस्थानेष्वन्येषुसंस्पृशेत् । **व्याघ्रपादः**—केशवादित्रिभिःपीत्वाचतुर्थेनमृजे
न्मृजेत्क्रमात् । तौसप्तमेनावमृजेदेकवारंतुमंत्रवित् । अष्टमेनतुमंत्रेणत्वभिमंत्र्यजलंशुचि । वामंसंप्रोक्षयेत्पाणिम
न्नाममेकादशेनवै । मूर्धानंद्वादशेनाथस्पृशेदूर्ध्वोष्ठपृष्ठकम् । संकर्षणायनमइत्यनेनांगुलिमूर्धनि । अंगुष्ठतर्जन्यग्रा
ासुदेवंप्रद्युम्नाभ्यासुभेस्पृशेत् । अंगुष्ठानामिकाभ्यांचसंश्लिष्टाभ्यांजलैःसह । अनिरुद्धायनमइतिसंस्पृशेद्दक्षिणेक्षण
शेद्दृशम् । तथांगुष्ठकनिष्ठाभ्यांसंश्लिष्टाभ्यांजलैःसह । अधोक्षजनृसिंहाभ्यांश्रोत्रेद्वेसंस्पृशेत्क्रमात् । नाभिमच्युतमं
र्दनमंत्रेणतलेनहृदयंस्पृशेत् । उपेंद्रायेतिमूर्धानंस्पृशेत्सजलपाणिना । सर्वांगुल्यग्रभागैस्तुसमाश्लिष्टैर्जलैःसह
णोत्तरौ । **प्रयोगपारिजातेभरद्वाजः**—देव्याःपादैस्त्रिभिःपीत्वाअर्व्लिंगैर्नवधास्पृशेत् । पुनर्व्याहृतिगा
र्थसारे—तदोंकारेणाचमनंयद्वाव्याहृतिभिर्भवेत् । सावित्र्याचापिकर्तव्यंयद्वाकार्यममंत्रकम् । **तैत्तिरं**
ासकृदुपस्पृश्यशिरश्चक्षुषीनासिकेश्रोत्रेहृदयमालभतइति तदेतद्ब्रह्मयज्ञप्रकरणपाठात्तदंगमेवेति नपुरुषार्था
ुमाद्बौधायनः—त्रिःपरिमृजेद्द्विरित्येकइति । तत्रैव**कण्वः**—अथर्ववेदेतिहासपुराणानिध्यायन्ब्रा

न्मृज्यादिति । **हेमाद्रौदक्षः**—नाग्रांगुल्यानपृष्ठैर्वापरिमृज्यात्कथंचन । **आपस्तंबः**—दक्षिणेनपाणिनास
युपस्पृशेत् । चक्षुषीनासिकांश्रोत्रेचेत्यथापउपस्पृशेदिति*व्यासः । अक्षिणीनासिकेकर्णावोष्ठौचतदनंतरम् ।
संस्पृशेत् । **बौधायनः**—खान्यद्भिःसंस्पृश्यपादौनाभिशिरःसव्यंपाणिमंततःप्रोक्षेदिति । **पैठीनसिः**—पादौप्रोक्ष
दिति । अत्रदेशाचारतोव्यवस्थेतिपृथ्वीचंद्रः । चंद्रिकायांतुयथाशाखंव्यवस्थेत्युक्तम् । **शूद्राधिकारेगौतमः**—
वैकइति । **ब्राह्मे**—स्त्रीशूद्रयोरनित्यांभःक्षालनाचकरौष्ठयोः । आचमनक्रियेतिशेपइतिपृथ्वीचंद्रः ॥ ॥ अ
यमः—उत्तीर्योदकमाचामेदवतीर्यतथैवच । **ब्रह्मांडे**—निष्ठीवितेतथाभ्यंगेभुक्त्वाचपरिधायच । उच्छिष्टा
ो । उच्छिष्टस्यचसंभाषादशुच्यप्रयतस्यच । संदेहेषुचसर्वेषुशिखांमुक्त्वातथैवच । विनायज्ञोपवीतेननित्यंचससुप
यदंतासक्तंतथैवच । **देवलः**—भोजनेदंतलग्नानिनिर्हृत्याचमनंचरेत् । **हारीतः**—स्त्रीशूद्रोच्छिष्टाभिभाषणेमूत्र
ांतुमाचामेदिति । जपादौस्त्रीशूद्रभाषणेइत्युक्तंमाधवीयेस्मृत्यर्थसारेचप्रजापतिः—उपक्रमेविशिष्टस्यकर्म
पितृकर्माणिसकृदाचम्यशुद्ध्यति । **चंद्रिकायांहारीतः**—सुषुप्सुराचामेदिति । **आपस्तंबः**—स्वप्नेक्षवथौ
स्यवसानामभ्रेगेवांब्राह्मणस्यस्त्रियाश्चालंभेनीवीपरिधायउपस्पृशेदिति । सिघाणिकानासामलः । केशस्यभूमिगतशिरो
ातः । च्युतकेशनखस्पर्शेइतिस्मृत्यर्थसारे । अग्न्यादिस्पर्शेआचमनंनिमित्तविनास्पर्शेइतिपृथ्वीचंद्रः । ब्राह्मण
त्प्रायश्चित्तत्वेनविहितेइतिमदनरत्ने । ब्राह्मणस्योच्छिष्टस्येतिप्रयोगपारिजातः । नीवीअधोवासोग्रंथिरिति

*श्रोत्रेचोष्ठौचेतिपाठः ।

ो—देवार्चनादिकार्याणितथागुर्वभिवादनम् । कुर्वीतसम्यगाचम्यतद्वद्देवभुजिक्रियाम् । **बृहस्पतिस्मृतौ**व
ात्मालंभेक्षणे तथा । अधोवायुसमुत्सर्गेआक्रंदेक्रोधसंभवे । मार्जारमूषिकास्पर्शेप्रहासेनृतभाषणे । निमित्तेष्वेषुसं
विहितेहृदयस्पर्शइति**कल्पतरुः** । आत्मस्तुताविति**वर्धमानः** । स्पृशेदितिस्पर्शमात्रमिति**स्मृतिरत्नावलि**
मार्जारकर्तृकेस्पर्शेआचमनंस्वयंकृतेस्नानमित्या**चारचंद्रोदयः** । वनमार्जारस्पर्शेस्नानम् । अभोज्यसूतिका
स्यशुद्ध्यतिस्नानादुदक्याग्रामसूकराविति वचनादिति**शूलपाणिः** । केचित्तुमार्जारस्पर्शःपुच्छान्यदेशपरः ।
। पुच्छेविडालकंस्पृष्ट्वास्नात्वाविप्रोविशुद्ध्यति । भोजनेकर्मकालेचविधिरेपउदाहृतइतितत्रैवबुद्धिपूर्वेस्नान
वदर्वींचमारुतश्चसदाशुचिरितिमनूक्तेरित्याहुः । **याज्ञवल्क्यः**—रौद्रपित्र्यासुरान्मंत्रांस्तथाचैवाभिवार
स्पृष्ट्वान्यदाचरेत् । अपःस्पृष्ट्वान्यदाचरेदित्युक्तेर्यत्ररौद्रादिपाठोत्तरंकर्मनोक्तंतत्रनोदकस्पर्शः । **संग्रहे**—श्रा
योः । विकिरेपिंडदानेचकुर्यादाचमनंकृती । तत्रप्रथममेवद्विःशेपाणितुसकृत्सकृत् । **चंद्रिकायांकौर्मे**
थाविधम् । आचामेदश्रुपातेचलोहितस्यतथैवच । **शातातपः**—आचामेच्चर्वणेनित्यंमुक्त्वातांबूलच
सोविपरिधायच । चर्वणेआदावंतेच । अनाचम्यभक्षणेऽष्टशतजपोभोजनेतूपवासइति**स्मृत्यर्थसारात्** ।
आचामेत्प्रयतोपिसन् । **मनुः**—वेदमध्येष्यमाणश्चाप्यन्नमश्नंश्चसर्वदा । आचामेदितिसंबंधः । **विष्**
ामेच्चंडालम्लेच्छसंभाषेचेति । **पाराशरे**—श्वपाकंवापिचंडालंविप्रःसंभाषतेयदि । द्विजसंभाषणंकुर्यात्सावि
त्रिरात्रेणविशुद्ध्यपि । द्विजोनूचानइति**माधवः** । **चंद्रिकायांपाद्मे**—चंडालादीन्जपेहामेदृष्ट्वाच

रे—अंत्यसभापणेकर्मकुवन्नाचामेदित्युक्तंतच्चिल्यम् ।—तूष्णीमासीतचजपंश्चंडालपतितादिकान् । दृष्ट्वातान्वायुं
चंद्रोदयेवर्धमानपरिभाषायां योगयाज्ञवल्क्योक्तेः ।—चंडालपतितौदृष्ट्वानरःपश्येतभास्करम् ।
नाचरेदितिचंद्रिकायांव्यासोक्तेश्च । माधवीये—चंडालैकपथगत्वागायत्रीस्मरणाच्छुचिः । यत्तु
रतःपरिवर्जयेत् । गोवालव्यजनादर्वाक्सवासाजलमाविशेदिति । तत्सकटपरम् । अतएवबृहस्पतिः—
। चंडालसूतिकोदक्यापतितानामधःक्रमात् । अंगिराः—श्वादीन्स्पृष्ट्वापिवाचामेत्कर्णवादक्षिणंस्पृशेत् ।
र्वकरौमुक्त्वाशुनायद्युपहन्यते । तत्रस्नानमधस्ताच्चेत्प्रक्षाल्याचम्यशुद्ध्यतीतितेनैवोक्तेः । चंद्रिकायांशा
व्यालोपजीविनौ । निर्णेजकःसौनिकश्चनटःशैलूषकस्तथा । मुखेभगस्तथाश्वाचवनिताःसर्ववर्णगाः । चक्रीध्व
एतैर्यदंगस्पृष्टस्याच्छिरोवर्जद्विजातिषु । तोयेनक्षालनंकृत्वाआचांतःप्रयतोमतः । रजकोवस्त्रादिरागकर्ता । अ
कंवैणधीवरनटमेवच । एतान्स्पृष्ट्वानरोमोहादाचामेत्प्रयतोपिसन् । इदंशिरोहीनांगस्पर्शे । शिरःस्पर्शेस्नानंवक्ष
वितेचैवदतोच्छिष्टेतथानृते । पतितानांचसभाषेदक्षिणंश्रवणस्पृशेत् । आदित्यावसवोरुद्रावायुरग्निश्चधर्मराट्
विदा । विप्रोक्तेःक्षत्रियादीनांदक्षिणकर्णस्पर्शोन । विप्रपदमाचमनकर्तृमात्रोपलक्षणमित्याचारचंद्रोदयः
ात् । इदंचाचमनासंभवे । तथाचहरनाथीयेमार्कंडेये—कुर्यादाचमनस्पर्शगोपृष्ठस्यार्कदर्शनम् । कु

तिपाठ ।

च । यथाविभवतोह्येतत्पूर्वाभावेपरंपरम् । **विज्ञानेश्वरादावप्येवम्** । **टोडरानंदेपराशरः**—गंगाच
ः । उभयोःस्पर्शनेचैवतत्क्षणादेवशुद्ध्यतीति । **बौधायनः**—नीवीविस्रंस्यपरिधायापउपस्पृशेदार्द्रंतृणगोम
नथद्विराचमननिमित्तानि । **याज्ञवल्क्यः**—स्नात्वापीत्वाक्षुतेसुप्तेभुक्त्वारथ्योपसर्पणे । आचांत
वस्त्रपरिधानेसकृद्द्विराचमनयोर्विकल्पइतिकेचित् । पूर्ववासःपरित्यज्यान्यवासःपरिधानेद्विराचमनम् । तस्यैव
टोडरानंदः । कर्माधिकारार्थद्विरन्यत्रसकृदित्यन्ये । **कौर्मे**—रेतोमूत्रपुरीषाणामुत्सर्गेऽशुचिभाषणे । संध
तः । मूत्रपुरीषयोर्द्विराचमनंकर्माधिकारार्थं । **हारीतेन**तत्रसकृदाचमनविधेर्व्यवस्थासंभवेऽष्टदोषदुष्टविकल्प
नकालेचसंध्ययोरुभयोरपि । आचांतःपुनराचामेज्जपहोमार्चनेषुच । उभयोरित्युपलक्षणम् । संध्यात्रयांवुप
र्थसारात् । संध्यात्रयेंऽबुपानेचेत्यर्थः । **सायणीयेनंदसूरिः**—भूम्युपवीतविन्यासेसस्नेहौषधभक्षणे । प
त् । **बौधायनः**—हविर्भक्षणकालेचतद्द्विराचमनंस्मृतम् । **कौर्मे**—प्रक्षाल्यपाणिपादौचभुंजानोद्विरुपस्पृ
ागमेतथा । चत्वरंवाश्मशानंवासमागम्यद्विजोत्तमः । **स्मृत्यर्थसारे**—रोदनेपीत्वावलीढेभुक्त्वाचाम्यं
ंपाणिपादक्षालनंसकृत् । दृष्टोपकारस्यैकत्वात् । आस्यस्पर्शादित्वदृष्टभेदादावर्तते । तत्रत्रिराचम्यांगान्युप
ाक्षायणयज्ञेदर्शपूर्णमासावृत्तिवदित्या**चारादर्शः** ॥ ॥ **अथाचमनापवादःकालतः** । **हेमाद्रौ**
रात्रौमध्यमयामयोः । स्नानचैवनकर्तव्यंतथैवाचमनक्रिया । तत्रैव**विश्वामित्रः**—महानिशातुविज्ञेयाम

---

5 । २ त्वाभ्यग्नारभेइतिपाठ ।

तत्रैवषट्त्रिंशन्मते—मूत्रोच्चारेमहारात्रौकुर्यान्नाचमनंतुयः । प्रायश्चित्तीयतेविप्रःप्राजा
काम्यमाचमनंतथा । तत्रैवषट्त्रिंशन्मते—महानिशाद्वेघटिकेरात्रौमध्यमयामयोः । द्वितीयस्यांत्यातृतीयस्याद्यैत्य
ानिशाद्वेधा । तत्राद्यामाहमार्कंडेयः—महानिशाद्वेघटिकेरात्रौमध्यमयामयोः नाचामेद्भोजनेवृत्तेशुद्ध्यर्थंक्रमुकादिषु । अ
न्त्रोक्ता । द्रव्यतःस्मृत्यर्थसारे—अस्निग्धऔषधेजग्धेस्निग्धेवुद्धेसलेपने । नाचामेद्भोजनेवृत्तेशुद्ध्यर्थंक्रमुकादिषु । तथात्वक्तृणकाष्ठेपुनाचामेदाममथ
ुगंधिषु । तांबूलेक्रमुकेहोमेभुक्तस्नेहानुलेपने । इक्षुदंडेतिलेमूलपत्रपुष्पफलेषुच । तथात्वक्तृणकाष्ठेपुनाचामेदाम
णाहुतिषुचाप्सुच । आस्यहोमेषुसर्वेषुनोच्छिष्टोभवतिद्विजः । क्रमुकादिष्वित्यत्रादिशब्दात्तांबूलादीनि । पुनरग्रेतां
चमननिषेधः । अतएवशुद्ध्यर्थमित्युक्तम् । प्राणाहुतिष्वितितासांमंत्रसाध्यत्वादुच्छिष्टस्यचमंत्रपाठासंभवादाचमने
ासप्तमीयम् । तेनभोजनेअमृतोपस्तरणमसीत्येतदुत्तरंनाचमनम् । अतएवाप्स्वितिप्राणाहुतिसाहचर्यादमृतापिधानम
च्छिष्टस्यमंत्रपाठासंभवात् । तेनतस्मिन्नप्पानेकर्तव्येनोच्छिष्टत्वमित्युक्तंश्राद्धहेमाद्रौ । नचैवंपुरीपाद्युत्सर्गोत्तरमा
ाद्ध्यर्थमाचमनांतरापत्तिः । आरभणीयान्यायेनोपपत्तेः । यथादर्शपूर्णमासांगारभणीयातिदेशादारभणीयायांप्राप्ता
ातिदेशासंभवाच्चनतथेहापि । नचैवमाचमनेसकृज्जलपानोत्तरमाचमनापत्तिः । पुनर्जलपानस्यगायत्र्यादिमंत्रसाध्यत्वा
ायुक्तम् । अनवस्थापत्तेर्दत्तोत्तरत्वात् । हेमाद्रावेवसममव्यवधानेनेत्युक्तेश्च । कृष्णभट्टीये—अनाचांतःपिबेद्य
ा गायत्र्यष्टशतंजप्त्वाप्राणायामेनशुद्ध्यति ॥ ॥ आचमनापवादआचारसारे—अपोजग्ध्वौषधंजग्ध्वाकृत्वात
ानिसर्वाणिनाचमेतविचक्षणः । अपोजग्ध्वेत्यमृतापिधानमसीतिमंत्रैः । पीत्वायोध्येष्यमाणश्चआचामेत्प्रयतोपिसन्निति

ुसविष्वितिपाठ । २ पीतात्परमितिपाठ ।

अप्सूच्छिष्टतानिषेधात्पीत्वापइतिनैमित्तिकमाचमनमित्या**चारादर्शः** । **विश्वादर्शेआपस्तंबः**—संध्यार्थे
द्राहृतेननाचामेज्जपादिहवनेषुच । **संवर्तः**—शूद्राशुच्येकहस्तैश्चदत्ताभिर्नकदाचन । शूद्राहृतजलनिषेधःसर्वक
:प्रक्षालनशेषेणनाचमनशेषेणनाड्युदकशेषेणकर्माणिकुर्यात् । यदिकुर्याद्भूमौजलंस्त्रावयित्वातत्रांबुपात्रंस्थापयित्वा
—नवर्षधारयाचामेन्नप्रदरोदकेनाकारणादिति । प्रदरःस्वयंभिन्नोभूभागः । **वसिष्ठः**—प्रदरादपिगोतृप्तेराचामेत
सेशिष्टैराचमनक्रियेति**माधवीये**कलिवर्ज्येषुपाठात् । **स्मृतिसारे**—एलालवंगकर्पूरगंधाद्यैर्वासितैर्जलैः । न
शेषितै । **चंद्रोदयेसंग्रहे**—पात्रावशिष्टंयच्छौचेपाणिपादावनेजने । भूमौतदबुनिःस्राव्यशेषेणाचमनंचरेत्
प्येवम् । **देवजानीये**—शौचशेषपादशेषंपीतशेषंतथैवच । अपेयंतद्विजानीयात्पर्युक्षणकृतिंविना । **स्मृत्य**
वंधधौतोपवीतकम् । विनाचांतोऽशुचिर्नित्यंबद्धेकंठेशिरस्यपि । **प्रयोगपारिजातेभृगुः**—आच्छन्नदधि
अकृत्वापादशौचंचतिष्ठन्मुक्तशिखोपिवा । विनायज्ञोपवीतेनआचांतोप्यशुचिर्भवेत् । तिष्ठन्नितिजलस्थेतरपरम्
चेतामियात् । अधस्ताच्छतकृत्वोपिसमाचांतोनशुद्ध्यतीति**विष्णूक्तेः** । अधस्ताज्जान्वोः । **चंद्रिकायां**
धचांडालदर्शने । आचामेदितिशेषः । तत्रैव**प्रचेताः**—नासमपादआचामेदिति । **स्मृत्यर्थसारे**—उपवि
तथा—सोपानत्कोधृतोष्णीषःपर्यंकासनयानगः । दुर्देशेप्रपदश्चैवनाचामन्शुद्धिमाप्नुयात् । आचांतःकर्मशुद्ध
गदेवाह्निकेयमः—मधुपर्केभोजनांतेसंध्यादौनित्यकर्मणि । आसनस्थोपिचाचामेदन्यत्रकुक्कुटासनः । स्
येंचान्यथाकृत्वाचामेत् सम्यग्धृत्वापुनराचामेत् ॥ ॥ यज्ञोपवीतेनष्टेअन्यत्सूत्रंवस्त्रंचोपवीयाचामेत् । ह

थलेचैवार्द्रवाससा । तर्पणाचमनंजप्यमार्जनादिकमाचरेत् । **पैठीनसिः**—अंतरेकंवहिरेकंकृत्वापादमाचमेदिति
कठंचमुक्तकच्छशिखोपिवा । अकृत्वापादयोःशौचमाचांतोप्यशुचिर्भवेत् । **गौतमः**—नमुख्याविप्रुषउच्छिष्टंकुर्वंति
ास्पर्शे**आपस्तंबः**—यआस्याद्विंदवःपतंतउपलभ्यतेतेष्वाचामेत् । **गौतमः**—मंत्रब्राह्मणमुच्चारयतोविंदवःशरीर
ते । **मनुः**—स्पृशतिविंदवःपादौयस्याचामयतःपरान् । तेपार्थिवैःसमाज्ञेयानतैरप्रयतोभवेत् । अत्रपादग्रहणाज्जं
र्थिः । तत्र । प्रयांत्याचमतोयाश्चशरीरेविप्रुषोनृणाम् । उच्छिष्टदोषोनास्त्यत्रभूमितुल्यास्तुतेस्मृताइति**माधवी**
(। अतःपादावितिप्रायिकम् । तेनांगांतरस्पर्शेपिनदोषइति**सर्वज्ञनारायणः** । **माधवीयेप्येवं** । अ
च्छिष्टोभवतियावन्नहस्तेनोपस्पृशतीति । मुखगतैरित्यर्थः । **याज्ञवल्क्यः**—मुखजाविप्रुषोमेध्यास्तथाचमनविं
तवद्दंतलग्नेपुरसवर्जमन्यत्रजिह्वाभिमर्शनादिति । **गौतमस्तु**प्राक्च्युतेरेकेइत्याह । च्युतेतु**शंखः**—च्युतेष्वास्रावविद्वि
मुखोदकमास्रावः । **शातातपः**—दंतलग्नेमूलफलेभुक्तस्नेहेतथैवच । तांबूलेचेक्षुदंडेचनोच्छिष्टोभवतिद्विजः । स
ात्रस्थकरकस्थचयत्पयः । आचम्यस्वयमादायशुद्धोभवतिनान्यथा । स्वयंगृहीत्वाचाचामेन्नपरःप्रयच्छेदित्यर्थः । अ
यतिपात्राणिमृद्वेणुदार्वलाबुमयानिचेति**याज्ञवल्क्योक्तेः** । अतैजसानिपात्राणितस्यस्युर्निर्व्रणानिचेति**मनूक्तेश्च** ।
मृन्मयतथा । एतानियतिपात्राणिगृहस्थोनसमाचरेदिति**पंचायतनसारेव्यासोक्तेश्च** । तत्रैव**संवर्तः**—सौव
ीर्तितम् । तदभावेस्मृतंपात्रंस्रवतेयन्नधारितम् । **कृष्णभट्टीयेमरीचिः**—कांस्येनायसपात्रेणत्रपुसीसकपित्तलैः ।
दाचनशुद्ध्यति । **यत्तुस्मृत्यर्थसारे**—सौवर्णरौप्यपात्रैश्चवेणुविल्वाश्मचर्मभिः । अलाबुदारुपात्रैश्चनारिकेलैःक

रन्यांतरितमृन्मयैः । वामेनोद्धृत्यवाचामेदन्यदातुरसंभवेइति । तन्मृन्मयमात्रपरम् । तस्यैवसंनिहितत्वात् ।
ादिनोद्धृतैर्मृन्मयैरित्यर्थः । अतएवाग्रेस्मृत्यर्थसारे—तत्रमृन्मयपात्रस्थंजलंनैवोपहन्यतइत्युक्तमितिकेचित
वेद्दक्षिणेनत्वित्युपक्रम्य सौवर्णरौप्यपात्रैश्चेत्याद्युक्तेर्यदिस्वहस्तेनाचामेत्तदैतैरेवेतिपरिगणनबलान्नियमेननान्यैर्
तैर्नाचामेदित्याहुः । प्रयोगपारिजातेसंग्रहे—करकालाबुपात्रेणताम्रचर्मपुटेनच । गृहीत्वास्वयमाच
लिग्नत्वेमूलंचित्यम् । वामेनोद्धृत्येतिस्मृत्यर्थसारविरोधात् । माधवीयेस्मृत्यंतरे—करपत्रेषुयत्तोयंयत्त
विाशुद्धंतुतत्स्मृतम् । अपरार्केस्मृत्यंतरे—ताम्राश्मनालिकेराब्जवेणुकालाबुचर्मभिः । स्वहस्तेनापिचा
मन्यदत्तेनेतितत्रैव ॥ इतिश्रीमन्नारायण०लक्ष्मणभट्टकृतावाचाररत्नेआचमनम् ॥

वनम् ॥ अत्रिः—मुखेपर्युषितेनित्यंभवत्यप्रयतोनरः । अथार्द्रकाष्ठंशुष्कंवाभक्षयेद्दंतधावनम् । तस्माद
कृत्वामृदाचम्यभक्षयेद्दंतधावनमित्युक्तेः । प्रक्षाल्यभंक्त्वातुशुचौदेशेत्यक्त्वातदाचमेदितिगारुडाच्च ।
ुक्त्वाचयतवाग्भक्षयेद्दंतधावनम् । भुक्त्वेतियतिपरमितिहलायुधः । विष्णुः—कंटकिक्षीरिवृक्षोत्थंद्वाद
ंपर्वार्धकृतकूर्चकम् । दंतधावनमुद्दिष्टंजिह्वोल्लेखनिकातथा । द्वादशांगुलकंविप्रेकाष्ठमाहुर्मनीषिणः । क्षत्र
। स्मृत्यर्थसारेतु—तिक्तकषायकटुसुगंधिकंटकिक्षीर्यव्रणमृजुकीटाद्यदूषितंद्वादशांगुलंविप्रे क्षत्रादिष्वंगुलि
गांचनारीणांकर्तव्यंचतुरंगुलम् । अथतत्काष्ठानि मदीयाःश्लोकाः—आम्राम्रातकसर्जवेणुबृहतीश्
ादिरापामार्गनिंबार्जुनान् । नारिंगंबदरीप्रियंगुकुटजान्धात्रीतमालंतथाकंकोलंत्वरिमर्दलोध्रमधुकान्राजादनप

कजंबूप्लक्षान्कषायंकटुकंटकंच । गृह्णीतशुद्धैर्दंतानामन्यांस्तत्रविवर्जयेत् । आम्रातकआंबाडाइतिप्रसिद्धः । सजे
राजादनंचारोली । कदरःश्वेतसारःखदिरः । खदिरोरक्तसारः । अतिमुक्तजंमोगरावेलीइतिमध्यदेशे । मधूकोज्जे
श्वपामार्गेधृतिर्मेधाप्रज्ञाशक्तिर्वपुःशुचिः । **अंगिराः**—प्रक्षाल्यभक्त्वातजह्यान्छुचौदेशेसमाहितः । **जातूकर्ण्यः**-
द्वाग्यतोदंतधावनम् । **कृत्यरत्नेगर्गः**—प्राङ्मुखस्यधृतिःसौख्यशरीरारोग्यमेवच । दक्षिणेनतथाकार्यपश्चिमेनप
नाशःस्त्रीणांप्रेष्यजनस्यच ॥ ॥ **अथनिषिद्धानि । मदीयाःश्लोकाः**—श्लेष्मातकःपिप्पलितिंदुकौपारिजातरि
सिभव्यौशणपारिभद्रौकुशेष्टकेवैचकुलश्चशुष्कम् । शाल्मल्यक्षौशिग्रुमोचानखानिकाशोलोष्ठसैंधवचांगुलिश्च । मुक्त्वांगु
र्खापर्णागारपापाणतार्णम् । कुभोविभीतकधवौसिकताश्मल्योनिर्गुंडिगुग्गुलपटौकनकश्चकन्छः । नदाखष्टमिरश्रयोर्व्रत
द्धेजन्मदिनेचतुर्दशियुगेक्रांतौव्यतीपातके । द्वादश्यांनिजजन्मभेपरतरेतत्पूर्वभेपौर्णमास्यांमांगल्यदिनोपवासदिनयोश्छ
चीमुखोदक्षिणाशामुखोवाद्विजानांविशुद्धिनकुर्यादमीभिः । अत्रमूल**पृथ्वीचंद्रादि**षुस्पष्टम् । पारिभद्रोनिंबतरुरित्यम
ाद्रिः । यत्तुश्राद्धकाशिकायांस्मृतिः—शणशाकंमृतंमांसकरेणमथितंदधि । अगुल्यादंतसघर्षस्तुल्यगोमांस
कान्यपरम् । इष्टकालोष्ठपाषाणैरितरांगुलिभिस्तथा । मुक्त्वात्वनामिकांगुष्ठौनकुर्याद्दंतधावनमितिच**ंद्रिकायां**
। **वाराहे**—अज्ञातपूर्वाणिनदंतकाष्ठान्यद्यान्नपत्रैश्चसमन्वितानि । नयुग्मपत्राणिनपाटितानिनचार्द्रशुष्काणिविनात्वचा
—दीक्षितोब्रह्मचारीचयतिश्चविधवांगना । नित्यमद्याद्दंतकाष्ठममायांतुविवर्जयेत् ॥ ॥ **ब्रह्मचारिणंप्रकृत्यकौ**
नाचरेद्दंतधावनम् । अतोब्रह्मचारिणोविकल्पइतिकेचित् । वस्तुतस्तुपूर्ववाक्येब्रह्मचारिपदंनैष्ठिकपरं यतिसाहचर्यादिति

र्गां—रजस्वलाचतुर्थेह्निसूतिकादशमेहनि । स्नानात्पूर्वंबंधमोक्षेनिंद्येष्वपिचरेदिति । बंधोनिगडः ॥ ॥ अथ
पीलुवटबिल्वकदंबवंधूकाश्वत्थकिंशुकमधूकशमीचजातिम् । अर्ककरंजकुटजावथतिंतिणींचनिर्गुंड्युदुंबरविशो
ानिद्यात्प्रतिषिद्धविधित्सितान् । अत्रदंतधावनकरणत्वेनसामान्यप्राप्तौविशेषविधिनाशेषनिषेधेसतिपुनर्निषेधः
निषेधवदित्याचारचंद्रोदयः । विहितनिषिद्धेषुविकल्पइतिकश्चित् । तन्न । व्यवस्थासंभवेविकल्पायोगात् ।
सेद्धेपुनस्तद्ग्रहणंविहितालाभेनिषिद्धान्यग्रहार्थंविहितनिषिद्धान्यालाभेविहितनिषिद्धग्रहार्थंतद्गणनमितिब्रूमः ।
ादुकादंतधावने । पलाशाश्वत्थकौवर्ज्यौसर्वंकुत्सितकर्मसु । धर्मसारे—स्त्रीसंगंखादनंपानंस्वाध्यायंक्षुरकर्म
सस्थिते । यमः—चतुर्दश्यष्टमीदर्शपूर्णिमासंक्रमेरवौ । एपुस्त्रीतैलमांसानिदंतकाष्ठंचवर्जयेत् । भविष्ये
तेयदा । एकादशीविधानायनिराशःस्याद्यमस्तदा । वृद्धमनुः—गतेदेशांतरेपत्यौगंधमाल्यांजनादिच । दंत
प्रयोगपारिजातेदक्षः—अंजनाभ्यंजनेस्नानप्रवासंदंतधावनम् । नकुर्यात्सार्तवानारीग्रहाणामीक्षणतथा
वर्जयेद्दंतधावनम् । मरीचिः—नाद्यादजीर्णवमथुश्वासकासज्वरार्दितः । गोभिलः—श्राद्धेयज्ञेथनियमे
ाह्नस्नानवेलायांयोभक्षेद्दंतधावनम् । निराशास्तस्यगच्छंतिदेवताःपितरस्तथा । अत्रप्रोदितेइतिमध्याह्नेपितन्नि
ार्थइतिकेचित् । वस्तुतस्तुमध्याह्नेतन्निषेधस्तत्पूर्वप्रोदितेपितत्प्राप्त्यर्थः । अन्यथानिषेधवैयर्थ्यादितियुक्तम्
। श्राद्धभुक्प्रातरुत्थायप्रकुर्याद्दंतधावनम् । श्राद्धकर्तानकुर्वीतदंतानांधावनंबुधइतिप्रचेतोवचनात् । अ
त्वात्फलिसंस्काराद्दंतधावनवर्जनादयःसर्वेषाम् । एवंप्रतिनिधेरपि ।—श्राद्धंशिष्येणपुत्रेणतदन्येनापिकारयेत्

वसुंधरेइतिहेमाद्रौवाराहाच्च । **विष्णुरहस्ये**—उपवासेतथाश्राद्धेखादित्वादंतधावनम् । गायत्र्याशतसंपू
ाशीखंडे—अलाभेदंतकाष्ठानांनिषिद्धेवाथवासरे । गंडूषाद्वादशग्राह्यामुखस्यपरिशुद्धये । **स्कांदेप्रभासखंडे**
ंश्चैवषोडश । तत्तत्पत्रैःसुगधैर्वाकारयेद्दंतधावनम् । **यत्तु**—उपवासेपिनोदुष्येद्दंतधावनमजनम् । एकादश्यांतृणै
कृष्णभट्टीयेस्कांदं तत्समर्तृकोपवासपरम् । अंजनसाहचर्यात् । **हेमाद्रावप्येवम्** । दंतधावननिषेधेऽपिजिह्वो
ष्ठीधुनवम्यांदंतधावनम् । पर्णैरन्यत्रकाष्ठैस्तुजिह्वोल्लेखःसदैवहीति**व्यासोक्तेः । स्कांदे**—दतधावनकाष्ठेननजिह्व
ोवर्चःप्रजापशुवसूनिच । ब्रह्मप्रज्ञांचमेधांचत्वनोधेहिवनस्पते । मंत्रेणानेनमतिमान्भक्षयेद्दंतधावनमिति**काशीखं**
चंद्रमदनपारिजातौ । **छंदोगपरिशिष्टे**प्येवम् । अभिमन्त्र्याहृताशाखामत्रेणानेनवैद्विजाः । ततऊर्ध्वंक्रमेणैव
:स्मृतेः। शाखाभिमंत्रणइति**स्मृतिरत्नावली** । वचनद्वयादुभयत्रेतितुयुक्तम् । **सएव**—पतितांत्यजपांखडिदेवार्ज
केचंडालानपेक्ष्यादंतधावने । शुनकविड्वराहचगर्दभताम्रचूडकम् । अन्यान्नैवेदशान्पश्येद्द्विजशुद्धौविचक्षणः । देवा
तरौ—ऊर्ध्वेनिपतितेसिद्धिस्तथाचाभिमुखेस्थिते । अतोन्यथानिपतितेआनीयपुनरुत्सृजेदिति तत्सिद्धार्थकादिसप्त
त्किंचिदेव ॥ ॥ **उषःपानम्** । **बृहदात्रेयसंहितायाम्**—पिबतिपर्युषितंजलमन्वहंतिमिरवांश्वरमप्रहरेनिश
ारूढीदशमपास्तसमस्तगदोनरः । **आयुर्वेदेभोजोपि**—अंभसःप्रसृतीरष्टौरवावनुदितेपिवेत् । नवनागवलंप्राप्यर्ज
—पश्चाद्द्वादशगडूषैःशुद्धिंकृत्वाद्विराचमेत् । ललाटेहृदिबाह्वोश्चऊर्ध्वपुंड्राणिधारयेत् । चतुर्भिःसंकर्पणादिनामभिश्र
ाणे—स्वाचांतस्तुपुनःकुर्यात्पुमान्केशप्रसाधनम् । आदर्शांजनमांगल्यदूर्वाद्यालंभनानिच । **मार्कंडेयपुराणे**—

खएवच । केशान्संस्कुरुतेमर्त्यौधननाशंसविंदति ॥ इतिश्रीमन्नारायण०लक्ष्मणभट्टकृताचाररत्नेदंतधावनम् ॥

वलोकनम् ॥ **मदनपारिजातेब्राह्मविष्णुपुराणयोः**—स्वमात्मानंघृतेपश्येद्यदीच्छेच्चिरजीवितम् ।
र्याद्वस्त्रानुलेपनैः । ततःप्रतिष्ठयेत्पात्रंस्वैर्मंत्रैश्चप्रपूजयेत् । पश्चाद्विप्रायदातव्यंस्वर्णैकेनसमन्वितम् । प्रातरा
ब्राह्मणे—आज्यंतेजःसमुद्भूतमाज्यंपापहरंपरम् । आज्येनदेवास्तृप्यंतिआज्येलोकाःप्रतिष्ठिताः । भौमांतरिक्ष
र्वितदाज्यसंस्पर्शात्प्रणाशमुपगच्छतु । **अन्यच्च**—याऽलक्ष्मीर्यच्चदौस्स्थ्यंमेसर्वगात्रेष्ववस्थितम् । तत्सर्वंशम
॥ ॥ **अथकुशाः** । **चंद्रोदयेऽत्रिः**—उभयानामिकाभ्यांतुधार्येदर्भपवित्रके । **पवित्रमाहमार्कंडे**
पवित्रकम् । एकैकन्यूनमुद्दिष्टंवर्णेवर्णेयथाक्रमम् । **यत्तुकात्यायनः**—अनंतर्गर्भिणंसाग्रंकौशंद्विदलमेवच
चिदितितद्वैश्यपरंपूर्ववचनादितिपृथ्वीचंद्रः । **स्मृत्यर्थसारेतु**—सर्वेषांवाभवेद्वाभ्यांपवित्रयत्रकुत्रचिदित्यु
र्भपिंजूलैःकुर्याद्ब्राह्मपवित्रकम् । पंचभिःक्षत्रियस्यैवचतुर्भिश्चतथाविशः । द्वाभ्यांशूद्रस्यविहितमितरेषांतथैवचे
शालीपाकपरमित्युक्तम् ॥ ॥ **रत्नावल्याम्**—प्रथमंलंघयेत्पर्वद्वितीयंतुनलंघयेत् । अग्रपर्वस्थितोदर्भः
ाकामोमूलेसर्वार्थसाधकः । **चंद्रिकायाम्**—अंगुलीमूलदेशेतुपवित्रंधारयेद्द्विजः । राज्ञांद्विपर्वकेचैवविशाम
यज्ञोपवीतेमौंज्यांचतथाकुशपवित्रके । ब्रह्मग्रंथिविजानीयादन्यथातुयथारुचि । **पवित्रप्रकारस्तत्रैव**—
: । ज्ञानमुद्रामधःकुर्यात्पूर्ववद्ग्रंथिबंधनम् । **आश्वलायनः**—तारेणकुर्याद्ग्रंथितुपवित्रस्यद्विजोत्तमः । ग्रं
तारः प्रणवः । **भरद्वाजः**—अत्रोक्तसंख्यापिंजूलानेकीकृत्यसमंयथा । मूलानिदक्षिणेहस्तेधृत्वाग्राण्यन्य

मनुवर्त्यप्रदक्षिणम् । तथैवाग्रेणचावेष्ट्यकुर्याद्ग्रंथिंयथादृढाम् । **वृत्तग्रंथिलक्षणंहेमाद्रौगारुडे**—अर्धप्रदक्षिण
। वैष्णवेनैवमार्गेणवृत्तग्रंथौपवित्रके । वैष्णवोमार्गः पश्चाद्भागः । **ब्रह्मग्रंथिरपितत्रैव**—संत्यज्यवैष्णवंमार्गंब्रा
प्रदक्षिणीकृत्यब्रह्मग्रंथिःसउच्यते । कर्तुरभिमुखप्रदेशोब्रह्ममार्गः । **क्षेमप्रकाशेशंखःप्रकारांतरमाह**—त्रिः
योजयेत् । ब्रह्मग्रंथिःसविज्ञेयःसदामौजादिषुद्विजैः । **चंद्रोदयेव्यासः**—करेकंठेशिखायांचकर्णयोरुभयोरपि ।
लिप्यते । **कात्यायनः**—सपवित्रःसदर्भोवाकर्मांगेपितृकर्मणि । अशून्यतुकरंकृत्वासर्वत्राचमनंचरेत् । नोत्सृज
ुवर्जयेत् । **ब्राह्मे**—मंत्रंविनाधृतंयत्तत्पवित्रमफलंभवेत् । तस्मात्पवित्रेमत्राभ्यांधारयेदभिमंत्र्यच । पवित्रंतेतुइत्य
वस्त्वस्यमंत्रःस्यात्समस्ताव्याहृतिस्तुवा । **पृथ्वीचंद्रोदये**—धृतपवित्रकर्मांतेग्रंथिमुक्त्वातुतत्त्यजेत् । विस्मृत्ययदि
प्राजापत्यंचरेत्कृच्छ्रंतत्किल्बिषविशुद्धये । **आश्वलायनः**—तस्मिन्क्षीणेक्षिपेत्तोयेवह्नौवायज्ञसूत्रवत् । भूमिंज्ञा
ृयेत् । **भरद्वाजः**—कर्मांतेपुनरादायपवित्रद्वितयंद्विजः । शुचौदेशेविनिक्षिप्यदध्यादेतत्पुनःपुनः । यद्युच्छिष्टाः
तदैवग्रथिमुत्सृज्यत्यजेदितरथानहि । **मदनपारिजातेकौशिकः**—पवित्रस्यतुनाशौचमाचांतेतुकदाचन । f
ञ्जनेतथा । **दर्भेषुतुहेमाद्रौस्कांदे**—अनामिकाधृतादर्भाह्येकानामिकयापिवा । द्वाभ्यामनामिकाभ्यांतुधार्येदर्भपवि
:—अथवानामिकाभ्यांतुग्रथिहीनंकुशादिकम् । हेमादीन्वाथबिभृयात्सर्वकर्मस्वपिद्विजः । **गौडास्तु**—मध्यमान
ुशम् । सव्यादिकर्मजाप्येषुस्वाध्यायेपितृतर्पणे । केवलानामिकायांतुअज्ञानाद्धारयेत्कुशम् । श्वानमूत्रसमतोयंपीत

तु—मेखलामजिनदण्डमुपवीतकमण्डलुम् । अप्सुप्रास्यविनष्टानिगृह्णीतान्यानिमन्त्रवत् । (मनु अ २ श्लो ६४) इत्युक्तेरत्रत्योवह्निनिक्षेपो

क्तेः कुशधारणंमध्यमानामिकयोरित्याहुः । तन्न । वचनस्यमहानिबंधेषुक्काप्यनुपलंभात् । सर्ववचनेषुकुशहेम
कुशानूर्ध्वाग्रान्विभृयात् । वज्रंयथासुरेंद्रस्यशूलंहस्तेहरस्यच । चक्रायुधंयथाविष्णोरेवंविप्रकरेकुशइतिचां
ेषुवाक्यशेषादितिन्यायेनशूलसाम्योक्त्यानिर्णयाच्छूलदृष्टान्तएवमुख्यः । अतएवतत्रैवहस्तग्रहणंत्रिशाखत्वादिन
ाह—समूलाग्रौविगर्भौतुकुशौद्वौदक्षिणेकरे । सव्येचैवतथात्रीन्वैबिभृयात्सर्वकर्मसु । **छंदोगपरिशिष्टे**—
सकृत् । उपवीतेशिखायांचपादमूलेसकृत्सकृत् । अत्रचत्वारःपक्षाः । हस्तद्वयेदर्भधारणम् हस्तद्वयेपवित्र
दक्षिणएवोभयमिति । तृतीयःकातीयपरः—सव्यःसोपग्रहःकार्योदक्षिणःसपवित्रकइति**कात्यायनोक्तेः** ।
स्वाध्यायेपितृतर्पणे । अशून्यंतुकरंकुर्यात्सुवर्णरजतैःकुशैः । सुवर्णरजतैरितिबहुत्वमेकसुवर्णाद्यवयवविधारणो
विवृत्तित्वात्सुवर्णादीनांसमुच्चयः । अनामिकायांतद्धेमधारयेद्दक्षिणेकरेइति**देवीपुराणे**—अनामिकायांहेमधा
तत्रैवधार्यम् । तर्जन्यांरजतंधार्यमितिवचनंतुनिर्मूलम् । **कल्पतर्वादिभिरनादरादितिवर्धमानः** । तन्न
मेवच । कनिष्ठिकाधृतंखड्गं तेनपूतोभवेन्नरइति**श्राद्धहेमाद्रौचंद्रिकायांचयोगयाज्ञवल्क्य**विरोधात्
उत्तरीयंयोगपट्टंतर्जन्यांरजतंतथा । नजीवत्पितृकैर्धार्यंज्येष्ठोवाविद्यतेयदीति**चंद्रोदयेसंग्रहात्** । **आश्व**
ंत्रंतृणसंभवम् । हेमादयस्तुसंग्राह्याःसम्यङ्निष्टप्यवह्निना । **स एव**—पवित्रेपतितेज्ञातेतथाजपगणेभुवि ।
र्षणम् । जपगणो माला—हैम्नैवसर्वदासर्वंकुर्यादेवाविचारयन् । रौप्यंदक्षप्रदेशिन्यांबिभृयाद्दीक्षितोद्विजः ।
म् । गायत्र्यक्षरवर्गेणगृह्णीयात्ताम्रमुत्तमम् । अनुष्टुभस्तथारूप्यंत्रिष्टुभःकनकोत्तमम् । गायत्रीचतुर्विंशत्यक्षरा

· । द्वात्रिंशदक्षरानुष्टुप् । चतुश्चत्वारिंशदक्षरात्रिष्टुप्—शलाकाःकारयित्वातोऽभिमृजेदंगुलीयकम् । शुद्धोधार्यदिवारात्र
त्वन्यथोक्तम्—सोमसूर्याग्निरूपाःस्युर्वर्णालोहत्रयतथा । रौप्यमिदुःस्मृतोहेमसूर्यस्ताम्रहुताशन. । लोहभागा.समुद्दिष्टा
हैःकारयेन्मुद्रामसकलितसगताम् । अकाराद्य.षोडश१६स्वरास्तावतोभागारौप्यस्य । काद्यामांता.पंचविंशतिः२५हेम्न.
ाम्रस्य । साग्रसहस्रंसजप्यस्पृष्ट्वातांजुहुयात्ततः । तस्यांसपातयेन्मंत्रीसर्पिषापूर्वसंख्यया । जप.पूर्वोक्तमातृकामत्रस्य कं
कुंभेतांमुद्रामभिषेकोक्तवर्त्मना । आवाह्यपूजयेद्देवीमुपचारैःसमाहितः । अभिषिच्यविनीतायदद्यात्तांमुद्रिकांगुरुः ।
विनाशिनी । शारदातिलकेतु—तारताम्रसुवर्णानामर्कषोडशखेंदुभिरित्युक्तम् । खेंदवोदश । वोपदेवः—ह्रींशु
गो । प्राच्याद्रत्नानिखेटाश्चमध्येमाणिक्यमुष्णगोः । उष्णगुः सूर्यः । ह्रिंशुमित्याद्यक्षरद्वंद्वानिहीरकशुक्रादिग्रहत्वो
—अर्कदुरक्तज्ञगुरुभृगुमदाहिकेतवः । माणिक्यमौक्तिकचारुविद्रुमगारुडंपुनः । पुष्परागलसद्वज्रनीलगोमेदकंशुभम्
ःकल्पयेच्छुभाम् । जपहोमादिकसर्वंकुर्यात्पूर्वोक्तवर्त्मना । योमुद्रांधारयेदेनांतस्यस्युर्वशगाग्रहाः । विन्यासेविशेष
मंतस्तरणेर्निधेयवज्रसुमुक्ताविलसत्प्रवालम् । गोमेदकंनिर्मलमिंद्रनीलवैडूर्यकंपुष्पमतस्तुपाचिः । पूर्वादितःशुक्रशश
शांकजानाम् । रत्नानियत्नेनचमुद्रिकायांन्यस्यानिखेटेपुनिजोच्चगेषु ॥ इतिलक्ष्मणभट्टकृताचाररत्नेंगुलीयकप्रकरणम् ॥
कुशग्रहणम् । कुशाःकतिविधाःकदाकथकैर्ग्राह्याःकेऽविकारिणोगृहीतानामहर्मर्यादांचाह **स्मृतिचिंतामण**
शोद्धारःप्रशस्यते । तत्रैव—मासिमास्युद्धृतादर्भामासिमासेवचोदिताः । उत्तरोत्तरमासेषुधर्मविद्भिरसमताः । षन्मा
ादमावास्यादर्भाग्राह्योनवःस्मृतः । **मदनरत्नेशंखमरीची**—मासेनभस्यमावास्यातस्यांदर्भोच्चयोमतः । अयातय

: । आर्द्रांल्लुँनीयाद्रात्रौनलुनीयांद्वापिसंध्ययोः । मासःशुक्लादिरितिवर्धमानः । हेमाद्रौहारीतः—मासेनभ
। यत्तुशंखः—अमायांचैवनच्छिद्यात्कुशांश्चसमिधस्तथेति तत्तत्कालकर्मपर्याप्तव्यतिरिक्तविषयम् । कुशाः
म् । निषिद्धेवापिगृह्णीयादमावास्याहनिद्विजइतिजाबाल्युक्तेरितिपृथ्वीचंद्रः । वनस्पतिगतसोममुहूर्तप
हूर्तंजलेवसेत् । त्रिमुहूर्तंवसेद्गोषुत्रिमुहूर्तंवनस्पतौ । वनस्पतिगतेसोमेयस्तुहिंस्याद्वनस्पतीन् । घोरायांभ्रूणह
र्णोक्तेरितिमदनपारिजातः । रागप्राप्तस्यायंनिषेधः वैधतन्निषेधेविकल्पापत्तेरितिचंद्रिका । तत्रैवयः
द्धकर्मणि । श्राद्धमेकोद्दिष्टम् । एकोद्दिष्टेकुशाःकार्याःसमूलायज्ञकर्मणि । बर्हिर्लूनाःसकृल्लूनाःसर्वत्रपितृकर्म
र्लूनाः । तेचैकोद्दिष्टेतरश्राद्धपराइतिचंद्रिका । तत्रैवपुराणे—पित्र्यंमूलेनमध्येननारंदानचयत्नतः । दै
। तत्रैवसंग्रहे—होमेतर्पणकालेचविवाहेयज्ञकर्मणि । अगर्भिणस्तुयेदर्भाःपुत्रदारधनप्रदाः । तत्रैवह
नाहरेद्द्विजः । स्मृतिचिंतामणौ—सप्तरात्रंशुभादर्भास्तिलक्षेत्रसमुद्भवाः । भरद्वाजः—पलाशाश्व
वैकंकतांतस्थास्तच्छायास्थाःकुशाःशुभाः । गृह्यपरिशिष्टे—दर्भाःकृष्णाजिनंमंत्राब्राह्मणाहविरग्नयः । अ
नः । इदंनभस्यदर्शच्छिन्नदर्भविषयमितिवर्धमानः । एतदपवादस्तत्रैव—येचपिंडाश्रितादर्भायैःकृतंपितृत
त्यागोविधीयते । हारीतः—पथिदर्भाश्चितौदर्भायेदर्भायज्ञभूमिषु । स्तरणासनपिंडेषुषट्कुशान्परिवर्जयेत
ब्रह्मयज्ञेचयेदर्भायेदर्भाःपितृतर्पणे । हतामूत्रपुरीषाभ्यांतेषांत्यागोविधीयते । मूत्रोच्छिष्टधृतायेचेतिवर्ध
येचच्छिन्नानखैस्तथा । कथिताश्चाग्निनादर्भास्तान्दर्भान्परिवर्जयेदितिवृद्धहारीतोक्तेः । शंखः—

चयेधृताः । पवित्रांस्तान्विजानीयाद्येतुकर्णेचदक्षिणे । नीवीपरिधानंवस्त्रग्रंथिरितिकल्पतरुः । **चंद्रोदयेसंग्र**
मूलान्परिवर्जयेत् । **संग्रहे**—आचांतःप्राक्कुशांस्त्यक्त्वापाणावन्यांश्चधारयेत् । श्राद्धारंभेतुयेदर्भाःपादशौचेविस
र्भाउच्छिष्टांतेविसर्जयेत् । पार्वणादौतुयेदर्भाआघ्राणांतेविसर्जयेत् । मार्जनादौतुयेदर्भाःपिंडोत्थानेविसर्जयेत् । उ
विसर्जयेत् । प्रार्थनादौतुयेदर्भानमस्कारेविसर्जयेत् । विकिरेपिंडदानेचतर्पणेस्नानकर्मणि । आचांतश्चप्रकुर्वीतद
नः—समूलाःपितृदैवत्याःकल्माषावैश्वदेविकाः । ह्रस्वाःप्रवरणीयाःस्युःकुशादीर्घास्तुबर्हिषः । प्रवरणीयाः स्ना
त्रमाहशंखः—विरिंचिनासहोत्पन्नपरमेष्ठिनिसर्गज । नुदसर्वाणिपापानिदर्भस्वस्तिकरोभव । **स्मृत्यर्थसारे**
छित्त्वासमुद्धरेत् । **हेमाद्रौकार्ष्णाजिनिः**—पूर्वंतुशिथिलीकृत्यखनित्रेणविचक्षणः । आदद्यात्पितृतीर्थेनहुंफट्हुप
तः—शुनाशुद्धवराहेणमार्जारेणैकचक्षुषा । खरेणकुक्कुटेनैवस्पृष्टःकर्मरिपुःकुशः । कपिनाकृकलासेनपतितेनांत्यज
पृष्टःकुशःकर्मस्वशोभनः । देवलेनचषंढेनव्रात्येनाज्ञातजन्मना । वर्ज्यःसूतकिनास्पृष्टःकुशोऽनुष्ठेयकर्मसु । रक्तश्लेष्म
ुराधृतः । उच्छिष्टजनसंस्पृष्टःकुशःकर्मविनाशकः । सूतिकात्रेयिकावेश्याज्ञातपूर्वाभिसारिकाः । अन्याःसदोषायास
ः । आत्रेयिका गर्भिणी । **अपरार्के**—कुशाःकाशायवादूर्वागोधूमाश्चाथकुंदुराः । उशीराव्रीहयोमुंजादशदर्भाःस
ादेशेमोळइतिप्रसिद्धाइतिहे**माद्रिः** । दर्भत्वोक्तिःकाशादिस्तुल्यर्था । दर्भाभावेद्विजःकर्मकाशैःकुर्वीतसंयतइतिशंखो
सुमंतुः—कुशःकाशःशरोगुंद्रोयवादूर्वाश्चबल्वजाः । गोकेशकंदौमुंजश्चपूर्वाभावेपरःपरः । **वृद्धपराशरः**—द

स्वस्तिकरोभवइतिपाठ । २ कुशाभावेइतिपाठ ।

शूकधान्यतृणैर्वापिदर्भकार्यंचरेद्विजः । सएव—काशहस्तस्तुनाचामेन्नदूर्वाभिःकदाचन । **बौधायनः**—
च । लेखनेचतथाद्धौद्वौस्तरणेषोडशस्मृताः । **कौशिकः**—गवांवालपवित्रेणसंध्योपास्तिकरोतियः । सवैद्वा
रद्वाजः—रोम्णांपवित्रकरणेनियमोनकुशेष्विव । **पाद्मे**—नदर्भानुद्धरेच्छूद्रोनपिबेत्कापिलंपयः । नोच्चरे
इतिश्रीमन्नारायणभट्टात्मज०लक्ष्मणभट्टकृतावाचाररत्नेकुशप्रकरणम् ॥
नम् । **शंखलिखितौ**—अनश्नन्स्नायादिति । अनश्नन्तांवूलाद्यभक्षयन्निति**कल्पतरुः** । **हेमाद्रौकौर्मे**
द्धिमिच्छता । एपसाधारणोधर्मश्चतुर्वर्णस्यनित्यशः । स्त्रीभिःशूद्रैश्चकर्तव्यंमंत्रवर्ज्यंविगाहनम् ॥ ॥ **भा**
नमिष्यते । तूष्णीमेवतुशूद्रस्यसनमस्कारकंस्मृतम् । तूष्णीमितिश्रौतस्मार्तमंत्रनिषेधेप्रासेनमइतिनमस्कारमं
पविज्ञेयः । तेनाश्वक्रांतेइत्यादिमंत्रोनेति**मदनपालः** । **श्रीदत्ताह्निके**तु तूष्णीमितिवैदिकमंत्रनिषेधोनपं
द्येप्येवम् । **कल्पतरुस्तु**—कर्मांगमंत्रपाठःशूद्रस्येत्याह । वस्तुतस्तुपौराणोऽपिब्राह्मणैरेवपठनीयः । शूद्रो
रोम्मणावप्येवम् ॥ ॥ सभर्तृकाणांस्त्रीणांनित्यस्नानमशिरस्कम् । सचैलस्नाननिमित्तेप्यशिरस्कत्वविधा
च । **जाबालिः**—सततंप्रातरुत्थायदंतधावनपूर्वकम् । आचरेदुषसिस्नानंतर्पयेद्देवमानुषान् । **श्राद्ध**
टिकाःप्रातररुणोदयउच्यते । यतीनांस्नानकालस्तुगंगांभःसदृशःस्मृतः । यतयो नियताः । अरुणोदयःसं
हरिहरः । तन्न । संध्यापूर्वकालेऽपिरात्रित्वेननिषेधादित्या**चारादर्शः** । तदपिन । वक्ष्यमाण**पराशर**
पराशरः—उषस्युषसियत्स्नानंक्रियतेऽनुदितेरवौ । प्राजापत्येनतत्तुल्यंमहापातकनाशनम् । उषःकाल

ालात्प्राक्कालइतिकल्पतरुः । नागदेवाह्निकेक्षेमप्रकाशेचविष्णुः—नाडिकापट्कंपंचाशत्प्रातस्त्वेकाधिकं
ाशञ्छेपःसूर्योदयःस्मृतः। यत्तुमार्कंडेयः—सूर्योदयंविनानैवस्नानदानादिकःक्रमः। अग्नेर्विहरणंचैवकल्पभावश्चलक्ष
विइतिकेचित् । उदयपदेनोपःकालोलक्ष्यतइतिवर्धमानःपृथ्वीचंद्रश्च । तेनरात्रौनकुर्यादित्यर्थः । अविहित
नंदः । इदं नित्यंकाम्यंच । ससाहंप्रातरस्नायीद्विजःशूद्रत्वमाप्नुयादितिवसिष्ठोक्तेः । उपस्युपसीतिवीप्साश्रुतेश्च
क्ष्मीग्लानिमेवच । अशुचित्वचदुःस्वप्नतुष्टिंपुष्टिंचयच्छतीतिकाशीखंडाच्च । प्रातःस्नायीभवेन्नित्यंमध्यस्नायीस
क्तेर्मध्याह्नस्नानमपिनित्यमितिहेमाद्र्यादयः । नित्यमेवतुमध्याह्नेप्रातश्चक्वचकस्यचिदितिस्मृत्यर्थसारान्मध्या
र्शः । काम्यधेनावप्येवम् । दक्षस्मृतिगारुडयोः—प्रातर्मध्याह्नयोःस्नानवानप्रस्थगृहस्थयोः । यतेस्त्रि
ण । सकृदित्यशक्तपरम् । स्नायात्प्रातश्चमध्याह्नेब्रह्मचारीगृहीतथेतिचंद्रोदयेसंग्रहोक्तेः । बह्वृचपरिशि
तर्मध्याह्नेचगृहस्थःकुर्यादेकतरत्रवेति । कात्यायनः—यथाहनितथाप्रातर्नित्यंस्नायादनातुरः । दंतान्प्रक्षाल्य
। अह्नि मध्याह्ने । आतुरस्यमंत्रस्नानादिवेतिपृथ्वीचंद्रः । अमंत्रवदल्पमंत्रम् । गृहेपिहिद्विजातीनांमंत्रवत्स्
ामिनिस्मृतेः । साग्नेर्नद्यादावप्येवम् । अल्पत्वाद्धोमकालस्यबहुत्वात्स्नानकर्मणः । प्रातःसंक्षेपतःस्नानंहोमल
यनोक्तेः । चतुर्विंशतिमते—प्रातर्मध्याह्नयोःस्नानंगृहस्थस्यविधीयते । शक्तश्चेदुभयंकुर्यादशक्तस्त्वापराह्णिक
जावालिः—अशिरस्कंभवेत्स्नानंस्नानाशक्तौतुकर्मिणाम् । स्मृत्यर्थसारे—चक्षूरोगीकर्णरोगीशिरोरोगीकफा
शिरःस्नानसमंहितत् । मुखवक्रत्वापादकोरोगः । आयुर्वेदेपि—स्नानमर्दितनेत्रास्यकर्णरोगातिसारिषु । आ

म् । **हेमाद्रौवाराहे**—त्रिभिःसारस्वतंतोयंपंचाहेनतुयामुनम् । सद्यःपुनातिगांगेयंदर्शनादेवनार्मदम्
पियत्पयः । पावनंस्नानदानेषुप्राजापत्यसमंस्मृतम् । **रूपनारायणीयेब्राह्मे**—नद्यांप्रत्येकशःस्नानेभवेद्
ःस्नानेपुण्यंतुसंगमे । **अग्निपुराणे**—भूमिष्ठमुद्धृतात्पुण्यंततःप्रस्रवणोदकम् । ततोपिसारसंपुण्यंतस्मा
गांगंपुण्यंतुसर्वतः । **चंद्रिकायांयोगयाज्ञवल्क्यः**—त्रिरात्रफलदानद्योयाःकाश्चिदसमुद्रगाः ।
तिः । त्रिरात्रफलदाः नदीभिन्नजलाधिकरणकत्रिरात्रस्नानफलदाः । पक्षादावप्येवमितिरूप**नारायणः** । f
। **वृद्धयाज्ञवल्क्यः**—नदीस्नानानिपुण्यानितडागेमध्यमानिच । वापीकूपेजघन्यानिगृहेष्वत्यवराणिच
ष्यंक्रियांगंमलकर्षणम् । तीर्थाभावेतुकर्तव्यमुष्णोदकपरोदकैः । **माधवीयेगार्ग्यः**—कुर्यान्नैमित्तिकंस्ना
च्छिकंचैवयथारुचिसमाचरेत् । **हेमाद्रावप्येवम्** । असमुद्रगताश्चापियाःकाश्चिद्विपुलोदकाः । अशोष्
त् । शुष्यंतियाःकुसरितोग्रीष्मेसूर्यांशुतापिताः । तासुस्नानंनकर्तव्यंदृष्टतोयास्वपिकचित् । इदंकाम्यपरम्
—शिवलिंगसमीपस्थंयत्तोयंपुरतःस्थितम् । शिवगंगेतितज्ज्ञेयंतत्रस्नानाद्दिवंव्रजेत् । **तत्रैव**—देवार्चादृष्टि
वेनिर्मुक्तःक्षणाद्भवतिनिर्मलः । **चंद्रोदयेवृद्धपराशरः**—कूपेपूद्धृततोयेनस्नानंकुर्वीतवाभुवि । **योगया**
सरितांसरसांतथा । उद्धृत्यचतुरःपिंडान्पारक्येस्नानमाचरेत् । सरउत्सृष्टम् । **पराशरः**—कदाचिद्
वासस्सवापिडान्स्नायादुद्धृत्यतत्रतु । **शौनकः**—उद्धृत्यमृत्तिकापिंडान्दशपंचतथाक्षिपेत् । **पैठीनि**
। **बौधायनः** । निरुद्धासुतुमृत्पिंडान्कूपाच्चत्रीन्घटांस्तथा । अत्राप्रतिष्ठितमात्रेपिंडोद्धारइतिप्रांचः । तत्र

ह्नानाभावात्परस्वोपयोगेचौर्यापत्तेश्चेतिह्**हरिहराद्यः** । अतःपिडत्रयोद्धारःसेतुपरः । पंचपिंडोद्धारस्तदन्यपरः । सह
ातिपृथ्वीचंद्रः । यथासामर्थ्यव्यवस्थेतिचंद्रिका । सर्वमेतदनुत्सृष्टविपयम् । अनुत्सृष्टेपुनस्नायात्तथैवासंस्कृ
पराशरः—नतीर्थेस्याकुलेस्नायान्नासज्जनसमावृते । दर्भहीनोऽन्यचित्तश्चननग्नोनशिरोविना । **बौधाय**
वकरजश्चहरीतकी । कोविदारकबिल्वार्कावदरीचबिभीतकः । शेलुश्चखादकश्चैपांछायास्नानंविवर्जयेत् । **माध**
त्यजैःखानिताःकूपास्तडागोवाप्यएवच । एपुस्नात्वाचपीत्वाचप्राजापत्येनशुद्ध्यति । खानितग्रहणादखानितेनदो
—जलाशयेष्वथाल्पेषुस्थावरेषुमहीतले । कूपवत्कथिताशुद्धिर्महत्सुनतुदूपणम् । **चंद्रिकायांबौधायनः**—अध
द्विजातिभिः । तस्यांरजकतीर्थंतुदशहस्तेनवर्जयेत् । तत्रैव**पुराणे**—स्रवन्नदीपुनस्नायात्प्रविश्यांतःस्थितोद्विजः । **म**
न्नष्टनद्यायच्चविवर्जितम् । गतप्रत्यागतंयच्चतत्तोयंपरिनर्जयेत् । स्नानादावितिशेपः । परिभ्रष्टं विच्छिन्नम् । विवर्जितं
ायागतमविच्छिन्नमावर्ततइतिचंद्रिका । **व्याघ्रपादः**—सिंहकर्कटयोर्मध्येसर्वानद्योरजस्वलाः । तासुस्नाननकुर्वीत
ानंतर्पणादेरुपलक्षणम् । नस्नानादीनिकर्माणितासुकुर्वीतमानवइत्यत्रि**स्मृतेः** तीरवासिनांननिपेधः । नतुतत्तीरव
ातौनिगमात् । समुद्रगानांतुहे**माद्रौदेवीपुराणे**—समुद्रगामिनीनांतुषड्रात्ररजइष्यते ॥ ॥ **नदीराहकाल**
यष्टौतुगतिर्यासांनविद्यते । नतानदीशब्दवहागर्तास्तेपरिकीर्तिताः । धनुश्चतुर्हस्तमितिवाचस्पतिः । **भविष्योत्त**
महानद्योरजस्वलाः । त्रिदिनंतुचतुर्थेह्निशुद्धाःस्युर्जाह्नवीयथा ॥ ॥ **महानद्यश्चोक्ताब्राह्मे**—गोदावरीभीम

इतिपाठ ।

ापीपयोष्णीविंध्यस्यदक्षिणेतुप्रकीर्तिताः । भागीरथीनर्मदाचयमुनाचसरस्वती । विशोकाचवितस्ताचविंध्यस्
मनपुराणे—गोदावरीभीमरथीकृष्णावेणीसरस्वती । तुंगभद्रासुप्रयोगासत्याकावेरिरेवच । दुग्धोदानलि
अपिमहानद्यःसह्यमूलाद्विनिर्गताः । **अपरार्केमरीचिः**—तपनस्यसुतागंगागौतमीचसरस्वती । रजसाना
ल:—शोणसिंधुहिरण्याख्याःकोकलोहितघर्घराः । शतद्रुश्चनदाःसप्तपावनाःपरिकीर्तिताः । **हेमाद्रौवाम**
यावैतरणीनदी । आपगानर्मदाचैवगंगामंदाकिनीनदी । मधुस्रवाअंशुमतीकौशिकीयमुनातथा । दृषद्वतीमह
ात्वमेतासांविद्यतेनकदाचन । इदंत्रिदिनाधिकरजोनिषेधपरम् । पूर्वोक्तभविष्यविरोधादितिहेमाद्रिः । प्र
र्गतरजोविषयम् । गंगाधर्मद्रवःपुण्योयमुनाचसरस्वती । अंतर्गतरजोदोषाःसर्वावस्थासुचामलाइति**निगमादि**
प्रायश्चित्तमुक्तं**त्रिस्थलीसेतौसंग्रहे**—कालेनभस्यशुद्धंस्यात्त्रिरात्रंतुनवोदकम् । अकालेतुदशाहंस्यात्स
न:—उपाकर्मणिचोत्सर्गेप्रेतस्नानेतथैवच । चंद्रसूर्यग्रहेचैवरजोदोषोनविद्यते । प्रेतपदेप्रातःपदमित्याचा
ज्ञयाज्ञवल्क्यः—प्रभूतेविद्यमानेपिउदकेसुमनोहरे । नाल्पोदकेद्विजःस्नायान्नदीचोत्सृज्यकृत्रिमे । **वृ**
नैकहस्तेनवातथा । उद्धृताभिरपिस्नायादाहृताभिर्द्विजातिभिः । **आपस्तंबः**—सशिरोमज्जनमप्सुवर्जये
वनमितिपाठेमज्जनयोग्यजलेगात्रक्षालनंनकार्यमित्यर्थइति**हरिहरः** । **व्यासः**—नद्यांचास्तमितेसूर्येवर्जनी
नातुरोनमहानिशि । नवासोभिःसहाजस्रंनाविज्ञातेजलाशये । अत्रास्तमितशब्देनाद्ययामोनिषिद्धोमहा
ादर्शेतुअस्तमितपदेनसर्वरात्रिनिषेधः । महानिशानिषेधोदोषाधिक्यार्थइत्युक्तम् । नैमित्तिकंतुस्नानंरात्र्या

ुकर्तव्यंस्नानंदानंचरात्रिन्विततिवचनात् । हेमाद्रौभविष्ये—नस्नायादुत्सवेऽतीतेमंगलंविनिवर्त्य च । अनुव्रज्य गु
। अत्रशीतलजलस्नानमेवनिषिद्धमितिशिष्टाः । स्नानमात्रमितितुयुक्तम् । तत्रैव—मंगलेविष्वनेस्नानं वृद्धौगर्वात्
त्कमध्याह्वात्प्राग्विशेषतः । अयपूर्वोक्तप्रतिप्रसवइतिहेमाद्रिः । आर्द्रस्नानंविवर्जनेनिशुक्लपतीमः । योगयाज्ञव
ंतमातापित्रोस्तुजीवतोः । स्नानकुर्वन्निराचरेपिनोक्तनिवीनिति । मातापित्रोरितिमाङ्गिनिक्षितमितिपृथ्वीचंद्रः
तिपारिजातः । दर्शपयुक्तस्नानपरमितिटोडरानंदः । मत्तगर्गः—त्रयोदश्यातृतीयायांदशम्यांचैवसर्वदा । अ
येयुःकथवचनेति तन्निरर्तनैमित्तिकान्यपरम् । यादृन्तिकतुयत्स्नानभोगार्थंक्रियतेद्विजैः । तन्निषिद्धंदशम्यादौनित्यनैमि
कृरितिमदनपारिजातः—अभ्यवगाहनस्नानविहितंमार्गवर्णिकमितिवचनोक्तस्नाननिषेधउनिकल्पतरुः । गगः
विकल्पापत्तेरितिटोडरानंदः । गर्गपैठीनसिमिश्राः—पुत्रजन्मनिमकानौश्राद्धेजन्मदिनेतथा । नित्यस्नानं
धते । अपरार्केत्राह्मे—स्नानमकमणंस्नप्रदिग्वामानममाचरेत् । व्यासः—नादशाकेनवस्त्रेणस्नायात्कौपीन
नसूत्याग्रथितेनच । अत्रेतरकर्मवद्धवद्वयधारणनियमितमिति कल्पतरुः । मेधातिथिस्तु—एकेनवासगास्नाया
वहुभि अप्रतिपेवस्तुस्नानेफलमभीप्सितमित्याह । अपरार्कस्तु—अस्पृश्यस्पर्शनेचैववार्तायांपुत्रजन्मनि । तीर्थेद्विवाम
त्याह । वार्ता मरणवार्ता । सदोपवीतिनाभाव्यमदाबद्धशिखेनचेतिवाक्येनत्र द्विशिखित्वयज्ञोपवीतित्वयोःसर्वदाप्राप्तौ
खियज्ञोपवीतीतिकात्यायनोक्तिःशिखाभिन्नकेशवद्योत्तरीयनिवृत्त्यर्थेतिहरिहरः । तत्र । अनेनैवमिद्धावेकवस्त्रा

द्वैतास्नाइतिपाठ ।

क्तिवैयर्थ्यापत्तेः । यत्त्वेतन्नैमित्तिकस्नानांतरेद्विवस्त्रताज्ञापकमितिनैतज्ज्ञापकायत्तंकिंतुवाचनिकं वांतरादनादा
तस्नानंविनाक्वचिदितिवृद्धवसिष्ठोक्तेश्च । अतएवाचारादर्शेऽस्यानुवादत्वान्नोत्तरीयादिनिवृत्तिरित्युक्त
स्त्रोऽहरहराप्लुत्येतिशांखायनसूत्रेसवस्त्रग्रहणंद्वितीयवस्त्रप्राप्त्यर्थमित्याह । हेमाद्रौशौनकः—तथा
जपार्थमक्षमालांचरुद्राक्षादिविनिर्मिताम् । एवंसभृतसंभारःस्नानकर्मसमाचरेत् । अभ्युक्षणं जलम् । औदुंब
—मृद्गोमयतिलान्दर्भान्पुष्पाणिसुरभीणिच । आहरेत्स्नानकालेतुस्नानार्थंप्रयतःशुचिः । इदंकातीयानांप्रातर्म
चपरिशिष्टे—प्रातर्गोमयेनकुर्यान्मृदामध्यंदिनेशुद्धाभिरद्भिःसायमिति । स्मृतिसारे—जलांतेतिलदर्भ
नफलंतस्यदातुरेवहितत्फलम् । वामने—निषिच्यतीरेकुशपिंजुलानिपूर्वोत्तराग्राणिमृदंन्यसेच्च । प्रक्षाल्य
पिबेत्त्रिः । यज्ञोपवीतंकंठेकृत्वात्रिःप्रक्षाल्येत्यन्वयः । पादप्रक्षालनमलस्नानेबहिःकार्ये । जलंदेवगृहंचैवशयनं
स्नानिर्णिक्तःकथंचनेतिव्यासोक्तेः ।—मलस्नानंबहिःकृत्वाआचम्यप्राङ्मुखःस्थितः । प्राणायामांस्ततः
कार्यंयमोक्तेश्च । वामने—कराभ्यांधारयेद्दर्भान्शिखाबंधंविधायच । प्राणायामंतथाकुर्यादितिव्या
धीयाच्छिखांततः । षट्त्रिंशन्मते—शिखाबंधस्तुगायत्र्यानैर्ऋत्याब्रह्मरंध्रतः । विष्णुः—संकल्पपूर्वं
—तिथिवारादिकंज्ञात्वासुसंकल्प्ययथाविधि । स्नायादितिशेषः । व्यासः—स्रोतसोऽभिमुखःस्नायान्मार्ज
प्राङ्मुखोऽग्निमुखोऽपिवा । संध्यामुखस्तुसंध्यायांतथाचाद्यंतयामयोः । स्रोतोभिमुखत्वंबह्वृचपरम् । स्रो
त्याभिमुखइतिबह्वृचपरिशिष्टात् । कातीयतैत्तिरीयादीनांसर्वत्रार्काभिमुखंस्नानम् । आचारदर्पणेप्ये

हाभिमुखंस्नानंनद्यादावित्युपक्रम्य सूर्याभिमुखोमज्जेदितिसामान्येन**कात्यायनोक्ते**रितिह**रिहरः** । अघमर्षणादिस
ंगुष्ठांगुलीभिस्तुश्रोत्रदृङ्नासिकामुखम् । पिधायांतःप्रतिस्रोतस्त्रिर्जपेदघमर्षणमिति**व्याससमृतेः** । **आश्वलायन**
यत्रापिमुखंरवेः । एतद्बह्वृचपरम् । अन्येषांतु**वृद्धयाज्ञवल्क्यः**—स्थावरेषुगृहेचैवसूर्यसंमुखमाप्लवेत् । **जीवत्पितृ**
लेगत्वाकृत्वाकेशान्द्विधाद्विजः । जीवत्पितानकुर्वीतदक्षिणेकेशसंचयम् । **वृद्धपराशरः**—निरुध्यकर्णौनासांचा
षणभट्टीये**विश्वामित्रः**—नाभिमात्रेजलेतिष्ठन्ससद्वादशपंचवा । त्रिवारंवापिचाप्लुत्यस्नानमेवविधीयते । **हेमा**
रुक्षेत्रंप्रयागोदधिसंगमम् । तीर्थान्येतानिसस्मृत्यततोमज्जेज्जलाशये । **तत्रैवव्यासः**—कुरुक्षेत्रंगयांगंगांप्रभासंनैमिषं
णिस्नानकालेभवंतुमे । **तत्रैवगंगावाक्यम्**—नंदिनीनलिनीसीतामालतीचमलापहा । विष्णुपादाब्जसंभूतागंगा
भोगवतीजाह्नवीत्रिदशेश्वरी । द्वादशैतानिनामानियत्रयत्रजलाशये । स्नानोद्यतःस्मरेन्नित्यंतस्यतत्रभवाम्यहम् । तीर्थ
दींब्रूयात्पर्वतेषुनपर्वतम् । नान्यांप्रशंसेत्तत्रस्थस्तीर्थेष्वायतनेषुचेति**चंद्रोदयेदेवलोक्तेः** । गंगादिपुण्यतीर्थानिकृत्रि
ारोक्तेश्च गयादिस्मृतिःसंनिहिततीर्थाभावे । गंगायास्तुसर्वत्र । यत्रस्थानेतुयत्तीर्थंनदीपुण्यतमाचया । तांध्यायन्मन
नमितिहे**माद्रौभृगूक्तेः** । अन्यत्रउद्धृतजलेइति**टोडरानंदः** । स्नानकालेन्यतीर्थेषुजप्यतेजाह्नवीजनैः । विनावि
शोधनइति**निर्णयामृतेस्कांदाच** । **प्रतापमार्तंडेप्येवम्** ॥ ॥
ापरिशिष्टोक्तःस्नानविधिः । गोमयंत्वंतरिक्षस्थंसंगृह्य भूमिष्ठचोपर्यधश्चसंत्यज्य धौतपादपाणिमुखआचम्य संक

वरेषुतडागादिषु । २ स्नानयुक्त सरेन्नित्यंतत्रतत्रवसेद्बिसाइतिपाठ ।

द्विराचम्यसंयतप्राणःकर्मसंकल्प्य गोमयंवीक्षितमादाय सव्येपाणौकृत्वा व्याहृतिभिस्त्रिधाविभज्य दक्षिणंभागं
ना मध्यमंमानस्तोकइत्यृचाभिमंत्र्य गंधद्वारामित्यृचामूर्धादिसर्वांगमालिप्यप्रांजलिर्वरुणमवतेहेळइतिद्वाभ्यां प्र
गंवरुणंप्रपद्येतीर्थंमेदेहियाचतः । यन्मयाभुक्तमसाधूनांपापेभ्यश्चप्रतिग्रहः । यन्मेमनसावाचाकर्मणावादुष्कृतं
पविताचपुनंतुपुनःपुनरितिद्वाभ्यांचप्रार्थ्य । याःप्रवतइतितीर्थमभिमृश्यावगाह्यस्नातोद्विराचम्य मार्जयेदंबयोयं
रथतीर्थमंगुष्ठेनेमंमेगंगइतित्रिःप्रदक्षिणमालोड्यप्रकाशपृष्ठमग्नोऽघमर्षणंत्रिरावर्त्यनिमज्ज्योन्मज्ज्यादित्यमालोक्य
निमुद्र्योदकमादाय मूर्ध्निमुखेबाह्वोरुरसिचात्मानंगायत्र्याभिषिच्य त्वंनोअग्नेवरुणस्येतिद्वाभ्यां तरत्समंदीध
भिर्षिंचेत्तद्विष्णोरक्षाणोअग्नेयत्किंचेदमित्येताजपेत् ।साक्षताभिरद्भिःप्राङ्मुखउपवीतीदेवतीर्थेनव्याहृतिभिर्व्यस्त
र्पयित्वोदङ्मुखोनिवीतीसयवाभिरद्भिःप्राजापत्येनतीर्थेनऋषीन्व्याहृतिभिर्द्विर्द्विस्तर्पयित्वा दक्षिणामुखःप्राचं
र्याहृतिभिर्भूरित्यादित्रिस्त्रिस्तर्पयेदथतीरमेत्यदक्षिणामुखःप्राचीनावीतीयेकेचास्मदितिवस्त्रंनिष्पीड्योपवीत्यपउ
ाय द्वितीयंप्रोक्षितंप्रावृत्याचामेदथसंध्यामुपासीतेति ॥ ॥ **शंखमुद्रालक्षणमागमे**—वामांगुष्ठंतुसं
ानंततोमुष्टिमंगुष्ठंतुप्रसारयेत् । वामांगुल्यस्तथाश्लिष्टाःसंयुक्ताःसुप्रसारिताः । दक्षिणांगुष्ठसस्पृष्टाःशंखमुद्रेय
व—मिथःकनिष्ठिकेबध्वातर्जनीभ्यामनामिके । अनामिकोर्ध्वसंश्लिष्टेदीर्घमध्यमयोरधः । अंगुष्ठाग्रद्वयंन्य
स्नानविधिर्बह्वृचानाम् । कातीयानांतुमध्याह्नस्नानविधिरेव ॥ ॥ प्रातःस्नाने**योगयाज्ञवल्क्यः**—य
: । असामर्थ्यान्नकुर्याच्चेत्तत्रायंविधिरुच्यते । स्नानमंतर्जलेचैवमार्जनाचमनेतथा । जलाभिमंत्रणंचैवतीर्थं

सूक्तेनत्रिरावृत्तेननित्यशः । स्नानाचरणमित्येतदुपदिष्टंमहात्मभिः । अन्यांश्चवारुणान्मंत्रान्कामतःसंप्रयोजयेत् ।
[स्नानेपि । **मार्कंडेये**—मातरंपितरंजायांभ्रातरंसुहृदंगुरुम् । यमुद्दिश्यनिमज्जेतअष्टमांशंलभेतसः । **चंद्रिका**
—निमज्जयेत्तुयमुद्दिश्यद्वादशांशंलभेतसइत्युक्तम् । **पैठीनसिः**—प्रतिकृतिंकुशमयीतीर्थवारिणिमज्जयेत् । कुशोसि
रा । त्वयिस्नातेपिसस्नातोयस्येदंग्रथिबंधनम् । अत्रपूर्ववाक्येनिमज्जेतेतिश्रुतेर्मज्जनरूपंस्नानंजीवत्प्रतिनिधित्वेनस्नाने
तेनिविल्वेनस्नानेइति**प्रयोगपारिजातः** । स्नानोत्तरंतदंगतर्पणंकुर्यात् । स्नानादनंतरतावत्तर्पयेत्पितृदेवताः । उ
तःपरमिति**चतुर्विंशतिमतात्** । स्नानेषुचैवसर्वेषुतर्पयेत्पितृदेवताः । काम्येनित्येविशेषेणतत्प्रकुर्यात्प्रयत्नतइतिच
। **चंद्रोदयेब्रह्मांडे**—नित्यंनैमित्तिकंकाम्यंत्रिविधंस्नानमुच्यते । तर्पणंतुभवेत्तस्यतदंगत्वेनकीर्तितम् । **अस्पृ**
नेतु—अस्पृश्यस्पर्शनेवांतेअश्रुपातेक्षुरेभगे । स्नानंनैमित्तिकंज्ञेयंदैवपित्र्यविवर्जितमिति**पराशरोक्तेर्**नतर्पणमित
आचारचिंतामणौवाचस्पतिमिश्रैः । स्नानांगतर्पणंविद्वान्कदाचिन्नैवहापयेदितिहे**माद्रौब्रह्मवैवर्ता**च
त्यर्थ**सारे**प्येवम् । **माधवीयेयमः**—द्वौहस्तौयुग्मतःकृत्वापूरयेदुदकांजलिम् । गोशृंगमात्रमुद्धृत्यजलमध्येजल
—प्रादेशमात्रमुद्धृत्यसलिलंप्राङ्मुखःसुरान् । उदङ्मनुष्यांस्तर्पेतपितॄन्दक्षिणतस्तथा । **बौधायनः**—अनुत्तीर्यम
। तत्प्रकारः**पृथ्वीचंद्रोदये**—भूर्देवांस्तर्पयामि । भुवर्देवांस्तर्पयामि । स्वर्देवांस्तर्पयामि । भूर्भुवःस्वर्देवांस्त

लायनानासूत्रेस्यस्तुल्यभावादंजलिनैवदान । सूत्रोक्तब्रह्मयज्ञांगस्वपितृतर्पणतद्दक्षिणेनैवकार्यं । सूत्रेअजलिचोदनाभावात् । अनादेशेदक्षिण
मलाकरीये ।

र्भूर्देवगणंतर्पयामि । भुवर्ऋषिगणंतर्पयामि । स्वर्मनुष्यगणंतर्पयामि । भूर्भुवःस्वःपितृगणंतर्पयामि । **कृष्णभट्ट**
न्देवांस्तर्पयापि । भूर्देवानित्यादि । निवीतीकृष्णद्वैपायनादयोयऋषयस्तानृषींस्तर्पयामि भूर्ऋषीनित्यादि । प्रा
नग्निष्वात्ताःकव्यवाहनादयोयेपितरस्तान्पितॄंस्तर्पयामि भूःपितॄनित्यादि । सनकादयोयेमनुष्यास्तान्मनुष्या
वृत्तौ । **स्मृत्यर्थसारे**चैवम् । अत्रदेवपितॄणामेवेज्यत्वात्सांगस्यचानुष्ठेयत्वाज्जीवत्पितृकस्याप्यधिकारः
कंजीवत्पितृकनिर्णयेगुरुभिः ॥ ॥ **संक्षेपातिशयमाहशंखः**—आब्रह्मस्तंबपर्यंतंजगत्तृप्यत्वितिक्रम
र्पणम् । **आचारदर्पणेस्मृतिः**—प्रातःस्नानेनकर्तव्यंकदाचित्तिलतर्पणम् । इदंचनैमित्तिकविषयमितित
र्पणेसर्वदातिलनिषेधः । प्रातःस्नानेविशेषोयंतद्विनैवतिलैर्युतम् । नैमित्तिकंचनित्यंचतिलैरेवविधीयते इतिस्मृ
ाहुः ॥ ॥ अत्रविशेषो**हेमाद्रौपाद्मे**—प्राचीनावीतसंयुक्तःकुशपाणिस्तिलैःसह । असंस्कृतप्रमीतानां
शंयाम्यांमंत्रेणानेनयत्नतः । असंस्कृतप्रमीतायेगोत्रजादुर्गतिगताः । तेषांहिदत्तमक्षय्यमिदमस्तुतिलोदकम्
जीवायेप्यदग्धाःकुलेमम । भूमौदत्तेनतोयेनतृप्तायांतुपरांगतिमिति । इदंजलस्थेनैवकार्यम् । जलार्द्रवास
निश्च्योतनंप्रेताअपवार्यपिबंतितेइति**सुमंतूक्तेः** । अपवार्यांजलिंत्यक्त्वेति**हेमाद्रिः** । **शौनकः**—स्ना
अन्यथाकुरुतेयस्तुस्नानंतस्याफलंभवेत् । **तत्रमंत्रः**—यन्मयादूषितंतोयंशारीरमलसंभवैः । तद्दोषपरिह
ायनः—येकेचास्मत्कुलइतिवस्त्रनिष्पीडनंस्थले । **वृद्धमनुः**—निष्पीड्यस्नानवस्त्रंतुपश्चात्संध्यांसमाचरेत

तिपाठ ।

नंतस्याफलंभवेत्। **सायणीये**—मनुष्यतर्पणेचैवस्नानवस्त्रनिपीडने। निवीतीतुभवेद्विप्रस्तथामूत्रपुरीपयोः । **आ**
कुशानांचविसर्जनम्। अपसव्येनकर्तव्यंहस्तप्रक्षालनंतथेत्युक्तम्। अतोविकल्पः। बह्वृचानांतुप्राचीनावीती । **बह्वृ**
तीवस्त्रंनिष्पीडयेदित्युक्तेः । इदंचजीवत्पितृकोनकुर्यात् । नजीवत्पितृकःकुर्याद्वस्त्रनिष्पीडनंबुधइति**जीवत्पि**
यत्तुपराशरः—निराशाःपितरोयांतिवस्त्रनिष्पीडनेकृते। तस्मान्नपीडयेद्वस्त्रमकृत्वापितृतर्पणमिति तद्रागप्राप्तवर
याह्नस्नाने**हेमाद्रौब्रह्मांडे**—ततःस्नात्वाविधानेनसंतर्प्यपितृदेवताः । जलाशयाद्विनिर्गत्यद्विराचामेत्समाहितः ।
मास्थलतर्पणात् । स्थलेपितर्पणकृत्वाततोवस्त्रनिपीडयेत् । एवंवस्त्रंनिष्पीड्यैकंपादंजलेऽन्यंस्थलेकृत्वाआचामेत् । उ
स्थलेशुचिः। स्नात्वाचामेत्तदाविप्रःपादौकृत्वास्थलेजलेइति**दक्षोक्तेः**॥ ॥ **तर्पणोत्तरंदर्भत्यागउक्तःस्मृतिर**
दानेचतर्पणेश्राद्धकर्मणि। आचांतस्तुप्रकुर्वीतदर्भसत्यजनबुधः। दर्भत्यागेप्राचीनावीतित्वमुक्तंप्राक् ॥ ॥ **नदीरु**
—ज्ञानतोज्ञानतोवापियन्मेदुश्चरितकृतम् । तरक्षमस्वाखिलंदेविजगन्मातर्नमोस्तुते । स्नानाकरणेप्रायश्चित्तमुक्तं
)प्रसुवसूक्तंचस्नानलोपोभवेद्यदि । **स्मृतिरत्नावल्यांतु**—स्नानलोपेगायत्र्यष्टसहस्रजपउक्तः । स्नानमकृत्वाभोज
स्मृत्यर्थसारे ॥ इतिश्रीमन्नारायणभट्टा०लक्ष्मणभट्टकृतावाचाररत्नेप्रातःस्नानम् ॥ ॥
स्नानोत्तरकृत्यम्। हारीतः—स्नात्वागात्रमवमृज्यान्नशिरोविधुनुयान्नोत्तरीयविपर्यासंकुर्यादिति । **त्रिकां**
ध्यांपादत्राणंचमार्जनीम् । स्नानांतेसंस्पृशेद्यस्तुपुनःस्नानेनशुद्ध्यति । **विष्णुः**—नतैलवसेस्पृशेन्नपूर्वंधृतमक्षालि

र्जनइतिपाठ ।

ौतवाससीबिभृयात् म्लेच्छांत्यजपतितैर्नसंभाषेतइति । उष्णीषंकेशजलापकर्षणार्थवस्त्रमितिपृथ्वीचंद्रः
ग्रहणम् । केचित्तुसोष्णीषवासोधारणानुवादेनधौतत्वविधानात्कर्मकालंविनास्नानोत्तरमपिधौतप्रसिद्धोष्णीषधा
वश्मश्रुषुकेशेषुयज्जलंदेहलोमसु । हस्ताभ्यांतन्नवस्त्रेणजलंविद्वान्विमार्जयेदिति शिरोमार्जनवस्त्रनिषेधादित्याहुः
त्तरीयेणचाशिरइतिव्यासवचनैकवाक्यतयास्नानवस्त्रद्वयस्यैवनिषेधः । अतएवस्नातोनांगानिमृज्याच्चस्नान
त् । मार्जननिषेधएतत्परइतिपारिजातस्मृत्यर्थसाराचारादर्शाः । नांगेभ्यस्तोयमुद्धरेदितिवस्त्रनि
यार्थइतिटोडरानंदः । समर्थस्यमार्जनाभावोऽसमर्थस्यपाणिशाटीमार्जनाभावइतिहरिहरः । चंद्रो
ाचीनावितिनाद्विजः । यावत्स्रवतिदेहांबुतूष्णीभूतादितृप्तये । सुराबिंदुसमाज्ञेयाःपृष्ठतःकेशबिंदवः ।
। तिस्रःकोट्योर्धकोटीचयानिरोमाणिमानवे । स्रवतिसर्वतीर्थानितस्मान्नपरिमार्जयेत् । देवलः—देवाःपि
यक्षसोपिचगंधर्वाअधस्तात्सर्वजंतवः । अंगानिशक्तौवस्त्रेणपाणिनाचनमार्जयेत् । धौतांबरेणवाप्रोंच्छ्यविभृया
नकालपर्यंतंतथैवतिष्ठेदित्याचारदर्पणः । हेमाद्रौभरद्वाजः—वस्त्रोदकमपेक्षंतेयेमृतादासवर्गिणः ।
तयेत् । तदुत्तरमपिमार्जनंकार्यंशक्तेन । आर्द्रएवतुवासांसिस्नात्वासेवेतमानवइतिविष्णूक्तेः । कृष्णभट्ट
प्रोक्षितंवस्त्रमावहेत् । योगयाज्ञवल्क्यः—स्नात्वैवंवाससीधौतेअक्लिन्नेपरिधायच । प्रक्षाल्योरूमृदाद्भि
ठः—स्नात्वानिवस्यवसनंजंघेशोध्येमृदंभसा । अपवित्रीकृतेतेहिकौपीनस्नानवारिणा । कौपीनपदोपादान
पारिजातेभरद्वाजः—शुचीवोहव्यामरुतइत्युक्त्वाशुद्धमंवरम् । संप्रोक्ष्यदेवस्यत्वेतिव्याहृत्यादाय

दसमित्युक्त्वालोकयेत्ततः । आवहंतीत्युदाहृत्यपरिधायद्विराचमेत् । **भृगुः**—ब्राह्मणस्यसितंवस्त्रंनृपस्यरक्तमुल्बण
लंमलवदिष्यते । उल्बणरक्तम् । मलवत्कृष्णमितिपृथ्वीचंद्रः । **यच्चुनारसिंहे**—नरक्तमुल्बणंवासोननीलंचप्र
नंवर्जयेदंबरवुधइतिरक्तनीलवस्त्रयोर्निषेध.सपूर्ववाक्यात्क्षत्रियशूद्रभिन्नविषयः । **व्यासः**—नाग्निदीप्तेननार्द्रेणनर
ठितंभिन्नमलिनकेशदूषितम् । छिन्नाग्रंचोपवस्त्रंचकुत्सितधर्मतोविदुः । **भारते**—वस्त्र नान्यावृतंग्राह्यंनचातिवि
ल्क्यः—दग्धंजीर्णंचमलिनमूषकोपहततथा । खादितगोमहिष्याद्यैस्तत्त्याज्यंसर्वथाद्विजै. । **प्रयोगपारिजाते**
खांतुऊर्ध्वमुत्तारयेद्बुध. । आर्द्रवस्त्रमधस्तान्नेत्पुनःस्नानेनशुद्ध्यति । **तत्रैवोशना**—स्नात्वानुपहतवस्त्रंपरिदध्याद्य
ासंप्रोक्ष्यप्रणवेनतु । अनुपहतअपरिहितम् । **जाबालिः**—नार्द्रमेकचवस्त्रमनपरिदध्यात्कथचन । **स्मृतिरत्नावल्या**
ास्तुयत्कुर्याज्जपहोमव्रतादिकम् । सर्वंतद्राक्षसंविद्याद्बहिर्जानुचयत्कृतम् । सप्तवाताहतवस्त्रंशुष्कवत्प्रतिपादितम् ।
दतंगौतमादिभिः । **कृष्णभट्टीये**—ईषद्धौतस्त्रियाधौतशूद्रधौतंतथैवच । अधौतंतत्त्वविज्ञेयशुक्रदक्षिणपल्लवैः । दे
याःक्रियाधर्म्याविपश्चिता । नतुनेजकधौतेननाहतेनाचकुत्रचित् । नाहतेनेत्येकंपदम् । स्वयग्रहणादेवनेजकनिवृत्तेस्तु
दिनाधौतेनक्रियाकार्येत्येतदर्थम् । **अहतलक्षणमाहपुलस्त्यः**—ईषद्धौतंनवश्वेतंसदशयन्नधारितम् । अहततद्वि
म् । **ब्राह्मे**—अच्छिन्नाग्रचयद्वस्त्रंमृदाप्रक्षालितचयत् । अहतधातुरक्तवातत्पवित्रमितिस्थितिः । **माधवीयेप्रज**

नकृत्वाचार्द्रवस्त्रस्त्यजेन्नयामभोद्विज । गृहेस्नानमथोकुर्यान्निमज्जेगन्तुनैत । नस्कार्यंपरिधायार्द्रंस्नानयागनाक्षिपेत् । गृहेत् वैमार
च ।

सिदशंतथा । काषायंधातुरक्तंवानोल्बणंतत्तुकार्हिचित् । **भृगुः**—दिवाकीर्तिकृतंवासःसर्वदापरिवर्जयेत् ।
रतस्तद्विवर्जयेत् । स्त्रीणांक्रीडार्थसंयोगेशयनीयेनदुष्यति । **अंगिराः**—मृतेभर्तरियानारीनीलीवस्त्रंप्रधारये
नंतरम् । **चंद्रोदयेस्कांदे**—स्नानंदानंजपोहोमःस्वाध्यायःपितृतर्पणम् । वृथातस्यमहायज्ञानीलीवासोविभ
नीलीरक्तंयदावस्त्रंविप्रस्त्वंगेषुधारयेत् । अहोरात्रोषितोभूत्वापंचगव्येनशुध्यति । **मिताक्षरायांमार्कं**
ास्तुकस्यचित् । त्रिवर्णेषुचसामान्यात्तप्तकृच्छ्रंविशोधनम् । नीलीदोषःकार्पासेएव । ऊर्णायांपट्टवस्त्रेवानी
रायणदासनिबंधेभृगुः—स्त्रीधृताशयनेनीलीब्राह्मणस्यनदुष्यति । नृपस्यवृद्धौवैश्यस्यपर्वण्येवविधारण
गग्रंवाधौतंवस्त्रंप्रसारयेत् । पश्चिमाग्रंदक्षिणाग्रंपुनःप्रक्षालनाच्छुचि । **योगयाज्ञवल्क्यः**—अभावेधौ
तपयोगपट्टंवाद्विवासायेनवाभवेत् । क्षौममतसीसूत्रकृतम् । कुतपोनेपालकंबलः । धौतेतिविशेषणपदा
। द्विवासेतिपदोपादानाच्चोत्तरीयत्वेनैवशाणादीनांग्रहणं नतुपरिधानीयत्वेनेत्युक्त**मपरार्के** । **अन्य**
शंसितम् । क्षौमंवाकुतपंवापिनकौशेयंकदाचनेति**जातूकर्ण्योक्तेः**क्षौमाजिनयोःपरिधानीयत्वमप्याहुः ।
—क्षौमाणिवासांसितेषामलाभेकार्पासिकान्यौर्णकानिभवंतीति तच्छ्राद्धेदेयवस्त्रपरम् । **स्मृत्यर्थसारे**—केश
ासः—नोत्तरीयमधःकुर्यान्नोर्ध्वनाधस्तनांबरम् । नांतर्वासोविधायान्यद्वसीतवसनंबुध ॥ ॥ **उत्तर**
रिमंडलमुत्तरीयंकुर्याद्वस्त्रोत्तरीयात्वेकांगुलंद्व्यंगुलंत्र्यंगुलंचतुरंगुलंवासूत्रैरेवकृतंपरिमंडलमुत्तरीयंकुर्यादिति ।
ातेसंग्रहे—षोडशद्वादशाष्टाभिरंगुलैर्विस्तृतंचयत् । आयतंव्याममात्रंचतदंतर्वासईरितम् । उत्तरीयांत

भेदइत्यन्ये । उत्तरीयार्थेयज्ञोपवीतंवेत्युक्तम् । परिहितवस्त्रस्यचोर्ध्वभागमुत्तरीयंकुर्यात् । एकंचेत्तस्योत्तरवर्गेणप्र
ः । उत्तरीयंचपुरोदेशावस्थितदशंनधारयेत् । प्रागग्रंचोत्तरीयंतुकर्मकालेनधारयेदितिपृथ्वीचंद्रोक्तेः । उत्तरं
तपितृकोनधारयेत् ।—उत्तरीयंयोगपट्टंतर्जन्यांरजतंतथा । नजीवत्पितृकैर्धार्यंज्येष्ठोवाविद्यतेयदीतिचंद्रोदयेसंग्र
ासोमात्रं कितुसग्रंथिपरिमंडलमित्यादिजातूकर्ण्योक्तं । उक्तपरिवासस्तुतस्यापिभवत्येव ।—एकवस्त्रोनभुंजी
चार्चयेद्विजान्नान्यत्कुर्यादेवंविधोनरइतिगोभिलेननिषेधात् । नन्वेकवस्त्रइत्यस्यसामान्यरूपत्वाज्जीवत्पितृकस्य
। उत्तरीयशब्दस्ययौगिकत्वेपिजातूकर्ण्योक्तोत्तरीयेरूढेरितिपितृचरणाः । वर्धमानपरिभाषायांशात
ष्टकटिदेशधृतांबरम् । एकवस्त्रंविजानीयाद्दैवेपित्र्येचकर्मणि । बौधायनः—अकच्छ.पुच्छकच्छोवाविकच्छः[3]कटिवे
च्छूद्रएवनसंशयः । पुच्छकच्छःपुच्छाकारकच्छः । सचाग्रद्वयस्यमेलनेनैकस्यैवाग्रस्यकच्छत्वेनभवतीतिद्वयमपिनिषि
वावच्छेदकत्वेसर्वस्यापितत्त्वापत्तेः । अकच्छत्वादिविशिष्टस्यतत्त्वेवैपरीत्येवागारवैम् । अतोऽकच्छत्वादेवोद्देश्यत्व
यकः । नचद्विजपदश्रुतेःशूद्रस्यशूद्रतुल्यत्वानुपपत्तेःकच्छइतियुक्तम् । द्विजत्वस्याविवक्षितत्वात् । तद्ग्रहणतुकैमुतिक
ं अकच्छस्यनग्नत्वोक्तिश्च । श्राद्धहेमाद्रौ—नग्नःस्यान्मलवद्वासानग्नःकौशेयकेवलः । नग्नोद्विगुणवस्त्रःस्यान्नग्नं
तवासाःस्यान्नग्नःकौपीनकेवलः । नग्नःकाषायवस्त्रःस्यान्नग्नश्चार्धपटावृत । विकच्छोऽनुत्तरीयश्चद्विकच्छोऽवस्त्रएव
ःरजकादिधौतवस्त्रोवा । एकस्यपटस्यार्धप्रावृण्वानोऽर्धपटावृतः खंडपटंवसानोवा । परिहितवस्त्रोपरितदुत्तरार्धेनवस्त्रां

ीतंवायुक्तमितिपाठ २ वासस्यापिभवत्येवेतिपाठ । ३ विकच्छोविपरीतकच्छ ।

अन्नमलवन्निषेधःसमर्थपरः । नजीर्णमलवद्वासाभवेच्चविभवेसतीतियाज्ञवल्क्योक्तेः । वस्तुतस्तुनग्नःस्यान्न
नग्नःकर्मकुर्वीतेत्यनेनैकवाक्यत्वाच्चानग्नेनग्नत्वोक्तेःकर्मकालपरत्वादस्यपुरुषार्थत्वाद्भिन्नवाक्यमेवयुक्तमितिहेमा
केः वासःसहितकौशेयत्वेननग्नत्वम् । **भृगुः**—नग्नोमलिनवस्त्रःस्यान्नग्नश्चार्द्रपटावृतः । नग्नोरक्तपटस्तथेति
र्वकर्मस्वासुरकच्छानिषेधमाह**याज्ञवल्क्यः**—जपेहोमेतथादानेदैवेपित्र्येचकर्मणि । बध्नीयान्नासुरीकच्छांशेषे
—परिधानाद्बहिःकच्छानिबद्धाह्यासुरीमता । बहिःकच्छातुसंवृतपरिधानवस्त्रांतइति**वर्धमानः** । **स्मृत्यं**
न्नदशंतथा । नित्येनैमित्तिकेवापिप्रयत्नेनविवर्जयेत् । अकृत्रिमदशंवस्त्रंप्रशस्तंसर्वकर्मसु । **कृष्णभ**
नुमूलंतुवस्त्रंस्यात्रिकच्छंधारयेद्बुधः । **मनुः**—नाभौचवामकुक्षौचपृष्ठेचैवयथाक्रमम् । वस्त्रप्रावरणंयत्स्यात्तत्त्रि
देवभवेद्वासःशयनीयेनराधिप । अन्यद्रथ्यासुदेवानामर्चायामन्यदेवहि । अन्यच्चलोकयात्रायामन्यदीश्वरदर्शं
नेभोजनेचान्यदेवहि । इतिश्रीमन्नारायणभट्टा०लक्ष्मणभट्टकृतावाचाररत्नेस्नानोत्तरकृत्यम् ॥
विचारः । **विष्णुस्मृतौबृहन्नारदीयेच**—यागोदानंजपोहोमःस्वाध्यायःपितृतर्पणम् । भस्मीभव
द्धेकार्तिकमाहात्म्येप्येवम् । इदंयागादिसर्वकर्मोपलक्षणार्थनपरिसंख्यार्थम् । उत्तरार्धेसर्वपदश्रुतेः ।
। यच्चशून्यललाटेनतदल्पफलंभवेदित्या**श्वलायनोक्तेः** । यद्यपिसत्यंशौचमित्यादित्रिपुंड्रेपिवाक्यंतथ
जःकुर्यात्क्षत्रियस्तुत्रिपुंड्रकमिति**माधवीयेविष्णुधर्मोत्तरात्** । **माधवचंद्रिकास्मृत्यर्थसारादि**

ठ ।

नचकालाग्निरुद्रोपनिपद्युक्तत्वाद्बलवत्त्रिपुंड्रत्वम्। श्रुतौहिभस्म
खंडेसप्तर्षिवर्णनेऊर्ध्वपुंड्रांकितालिकाइत्युक्तेश्च। यद्यपिकर्मांगंतथापिशैवकर्मपरम्। —विनाभस्मत्रिपुंड्रेणविनारुद्रा
वेनकर्मांगत्वेनवा। तच्चस्नानत्वेनाप्युपपन्नम्। सितेनभस्मनातिर्यक्त्रिपुंड्रस्तुधारणम्। शैवागमेषु निष्ठानांतत्त
त्वोनस्यात्तस्यफलप्रदइतितिथितत्त्वेलैंगात्। —स्नात्वापुंड्रमृदाकुर्याद्धुत्वाचैवतुभस्मनेत्याश्वलायनोक्तेः। तयोर
त्नावल्यांवचनाच्च। साग्निकपरत्वातत्। ऊर्ध्वपुंड्रंविनामोहाद्यदिकुर्यात्त्रिपुंड्रकम्। नतस्यफलमाप्नोतिदानस्याश्रोत्रियेयथेतिस्मृतिरत्न
राहिताना‌हितानाम्न्योः। ऊर्ध्वपुंड्रेत्रिपुंड्र्यःकरोतिसनराधमः। मुक्त्वाविष्णुगृहंपुण्यसयातिनरकंध्रुवमितितद्वस
तुपाद्मेकार्तिकमाहात्म्ये—ऊर्ध्वपुंड्रेत्रिपुंड्र्यःकरोतिसनराधमः। तदधिकारिणिक्षत्रियेतन्निषेधचा
वैयर्थ्यापत्तेः। यद्वाशुद्धतांत्रिकपरम्। नचश्राद्धेत्रिपुंड्रनिषेधानुपपत्तेस्तत्प्राप्तिः। सिंधुतीरेचवल्मीकेतुलसीमूलसंस्थिताः। मृ
वोपपत्तेश्च। माधवीयेब्राह्मे—पर्वताग्रेनदीतीरेममक्षेत्रेविशेषतः। कालीयकंचंदनंचपद्मकंरक्तचदनम्
प्रमृत्तिकाः। चंद्रोदयेगोभिलः—गोरोचनंपचगव्यंपचांगत्रिल्ववृक्षतः। पचांगंमूलत्वक्पत्रपुष्पफलानि। कालीयकं
वेतापीतारुणाचमृत्। पुण्यक्षेत्रोद्भवाग्राह्यानदनद्योस्तुशर्कराः। सत्यतपाः—गोमतीतीरसं
—जाह्नवीतीरसंभूतांमृदंमूर्ध्नाविभर्तियः। विभर्तिरूपंसोऽर्कस्यतमोनाशायकेवलम्। धारयेन्नित्यमेवहिपाप
। मृदंमूर्ध्नावहेद्यस्तुसर्वपापैःप्रमुच्यते। माधवीये—द्वारवत्युद्भवाद्गोपीचंदनादूर्ध्वपुंड्रकम्। चंद्रोदयेब्रह्मांडे—जलेनतिलकंस
मृत्तिकाचंदनभस्मतोयचैवचतुर्थकम्। एभिर्द्रव्यैर्यथाकालमूर्ध्वपुंड्रभवेत्सदा। वस्त्रपरिधानोत्तरमपिद्रव्यांतराभावइतिचंद्रोदयः
तोयेनतिलकंस्नानोत्तरमावस्त्रपरिधानादितिपंचायतनसारः।

ंमृदाकुर्याद्धुत्वाचैवतुभस्मना । देवानभ्यर्च्यगंधेनसर्वपापापनुत्तये । तत्रविशेषमाह**व्यासः**—ऊर्ध्वपुंड्रं
नेनोभयंकुर्यान्नतिर्यग्गोपिचंदनम् । **चतुर्विंशतिमते**—येषुदेशेषुयेविप्रादेवास्तीर्थानिमृत्तिकाः । तत्र
तिलककरणेविशेषोब्रह्मांडे—अंगुष्ठःपुष्टिदःप्रोक्तोमध्यमायुष्करीभवेत् । अनामिकान्नदानित्यंमुक्ति
यन्ननखैःस्पृशेत् । **तिलकप्रमाणंब्रह्मांडेसत्यव्रतस्मृतौच**—दशांगुलप्रमाणंतुउत्तमोत्तममुच्यते ।
म् । सप्तषट्पंचभिःपुंड्रंमध्यमत्रिविधंस्मृतम् । चतुस्त्र्यंगुलैःपुंड्रंकनिष्ठंत्रिविधंभवेत् । **तिलकाकृति**
तिवापिवेणुपत्राकृतिंतथा । पद्मस्यमुकुलाकारंतथैवकुमुदस्यच । मत्स्यकूर्माकृतिंवापिशंखाकारमथापिवा ।
बाह्वोश्चदंडवत्कर्णपल्लवे । हृदयेकमलाकारमुदरेदीपवल्लिखेत् । वेणुपत्रसमाकारंबाह्वोर्मध्येलिखेत्सुधीः ।
। निटिलेललाटे । **यत्तुपंचायतनसारेपाद्मे**—नासामूलंसमारभ्यललाटांतंलिखेन्मृदा । मध्येछिद्रंप्र
मूलंसृग्यम् । अत्रकश्चित्—वीक्ष्यादर्शेजलेवापियोविदध्यात्प्रयत्नतः । ऊर्ध्वपुंड्रंमहाभागसयातिपरमांगति
द्ध्वोर्ध्वपुंड्रंकुर्यादित्याह । तन्मंदम् । नपादुकास्थोनादर्शेनजलेत्ववलोकयन्निति**कृष्णभट्टीये**—तिलक
च्छायास्वांदृष्ट्वांबुगतांजपेदिति**याज्ञवल्क्येन**जलेस्वप्रतिबिंबदर्शनेप्रायश्चित्तोक्तेश्च वाक्यस्य**चंद्रिका**
रत्नावल्यांपृथ्वीचंद्रेचब्राह्मे—सदर्भेणतुहस्तेनयःकुर्यात्तिलकंबुधः । आचम्यसविशुद्ध्येतदर्भत्या
ार्यविधिनाधारयेदूर्ध्वपुंड्रकम् । ललाटेकेशवंविद्यान्नारायणमथोदरे । माधवंहृदयेन्यस्येद्गोविंदंकंठकूपके

ुजेमधुसूदनम् । त्रिविक्रमंकर्णमूलेवामकुक्षौतुवामनम् । श्रीधरंचहृषीकेशवामयोर्बाहुकर्णयोः । पद्मनाभपृष्ठदेशेक
रेन्मूर्ध्नितिलकधारयेत्क्रमात् । केशवादिमन्त्राश्चतुर्थ्यन्तनमोन्ताद्रष्टव्याः । तिलकलापनक्रमोप्ययमितिप्रयोगपारि
—मूर्ध्निललाटेनाभौचहृदयेकण्ठकूपके । पार्श्वेबाह्वो.परगलेदक्षसव्येचपश्चिमे । स्तनयोर्मूर्तिमन्त्रेश्चस्थानेष्वेष्वद्वादि
ःभि.कृष्णेशुक्लेचेत्केशवादिभिः । कृष्णभट्टीयेप्येवम् । पंचायतनसारेपाद्मे—एवंद्वादशपुण्ड्राणिब्राह्मणःसत
ोक्तपुंड्राणिद्वेविशांस्मृते । एकंपुंड्रंचनारीणांशूद्राणांचविधीयते । ललाटेहृदिबाह्वोश्चतु.पुंड्राणिधारयेत् । ल
यते । मदनपारिजातेब्रह्मांडे—श्यामशांतिकरंप्रोक्तंरक्तंवश्यकरंतथा । श्रीकरंपीतमित्याहुःश्वेतंमोक्षप्रदायक
कसिंदूरादेः । पीतंगोरोचनादेः । हारीतः—अभ्यंगेमृतकेचैवविवाहेपुत्रजन्मनि । मांगल्येषुचसर्वेषुनधार्यंगोपिचं
ायांविष्णुः—ऊर्ध्वपुंड्रंद्विजातीनामग्निहोत्रसमोविधिः । श्राद्धकालेतुसंप्राप्तेकर्ताभोक्ताचवर्जयेत् । तत्रैवनारा
द्राकारमथापिवा । श्राद्धकर्तानकुर्वीतयावत्पिंडान्ननिर्वपेत् । विश्वादर्शेप्येवम् । श्राद्धदिनेतिलकनिषेधः श्रा
द्धकाशिका । तन्न । नर्जयेत्तिलकंभालेश्राद्धकालेकदाचनेतिसत्यव्रतोक्तेः । यत्तुपराशरः—ऊर्ध्वंचतिलकं
त्तर्पणादिपरम् । यत्तु—ऊर्ध्वंचतिलकंकुर्यान्नकुर्याच्चत्रिपुंड्रकम् । निराशाःपितरोयांतिदृष्ट्वाचैवत्रिपुंड्रकमि
र्पुंड्रंभवतीत्युक्तम् तद्धोक्तृपरं नकर्तृपरमितिपृथ्वीचंद्रः । निष्कर्षस्तुशिष्टाचाराद्व्यवस्था । ऊर्ध्वपुंड्रंचतुलसीश्रा
ःपरिग्राह्यस्तस्माच्छ्रेयोर्थिभिर्नरैरितिवृद्धनारदीयात् । आचारतिलके—नचोर्ध्वंधारयेद्भस्ममृदंतिर्यङ्नधार
कुमानियथेच्छया । स्मृतिरत्नावल्यां—ब्राह्मणानांनृपाणांचभस्ममिश्रंचचंदनम् । नेत्रयुग्मप्रमाणंतुत्रिपुंड्रंधार

यत्रिपुंड्रकम् । तत्रिपुंड्रंभवेच्छस्तंमहापातकनाशनम् । **केदारखंडे**—ललाटेंगुष्ठरेखाचआदौभाव्याप्रयत्न
यकेनच । एवंत्रिरेखासंयुक्तंललाटेयस्यदृश्यते । सशैवःशिववज्ज्ञेयोदर्शनात्पापनाशनः । **पुरुषार्थप्रबोधे**
प्रकीर्तितम् । श्रौतंभस्मतथास्मार्तंद्विजानामेवकीर्तितम् । औपासनसमुत्पन्नंगृहस्थानांविशेषतः । समिदग्नि
तृणांश्रोत्रियागारेपचनाग्निसमुद्भवम् । अन्येषामपिसर्वेषांधार्यंदावानलोद्भवम् । अपक्वमतिपक्वंचसंत्यज्य
भस्माधारेविनिक्षिपेत् । **चंद्रोदयेशैवे**—तर्जन्यनामिकामध्यैस्त्रिपुंड्रंतुसमाचरेत् । पंचांगुलैर्न्यसेन्
सेद्भालेशिरोमंत्रेणदेशिकः । सव्येनदक्षिणेकर्णेवामदेवेनवामतः । अघोरेणतुकंठेचमध्यांगुल्यास्पृशेद्बुधः ।
येत् । विन्यसेद्दक्षिणेबाहौशिखामंत्रेणदेशिकः । वामेबाहौन्यसेद्धीमान्कवचेनत्रियंगुलैः । मध्येनसंस्पृशेन्नाभि
कथासारे—भस्मनावैत्रिपुंड्रंचगृहिणांजलसंयुतम् । धार्यंत्रिपुंड्रंस्त्रीणांचयतीनांजलवर्जितम् । वनस्थब्रा
अंगुलायतंमानमपिवाधिकमानकम् । नेत्रयुग्मप्रमाणेनभालेदीप्तंत्रिपुंड्रकम् । अग्निरित्यादिभिर्मंत्रैःषड्भिराथर्व
त्यादिनाथवा । त्रैयंबकेणमंत्रेणसतारेणशिवेनच । पंचाक्षरेणमंत्रेणप्रणवेनयुतेनच । चंदनाद्युपरिप्राज्ञो
नाद्यंतुभस्मोपरिनधारयेत् । **सूतसंहितायाम्**—ऊर्ध्वपुंड्रत्रयंनित्यंधारयेद्भस्मनामृदा । ललाटेऽहर्गमेनि
स्तांत्रिकः । **धारणप्रकारेचंद्रोदयेचवाराहे**—दक्षिणेतुभुजेविप्रोबिभृयाद्वैसुदर्शनम् । सव्येतुशंखं
देस्तुब्रह्मांडे—चक्रंचदक्षिणेबाहौशंखंवामेपिदक्षिणे । गदांवामेगदाधस्तात्पुनश्चक्रंचधारयेत् । शंखो

पाठ ।

णे । **हलायुधे**—वामेबाहौगदांपद्मंशंखंचक्रंचदक्षिणे । उपर्यधःक्रमोक्तेनधृत्वापापक्षयोभवेत् । हृदयेबालल
मन्त्रमष्टाक्षरंवापिप्रीयतेतस्यकेशवः । **रामार्चनचंद्रिकायां**—ललाटेतुगदाधार्यामूर्ध्निचापःशरस्तथा । नदव
। **प्रयोगपारिजातेसायणीयेचशंखः**—चक्रांकितःसदातिष्ठेन्मद्भक्तःसर्वदाशुचिः । अनयोर्व्यवस्थास्तत
निष्ठानांवेदोक्तेनैववर्त्मना । ललाटेभस्मनातिर्यक्त्रिपुंड्रंधार्यमेवहि । विष्ण्वागमादितन्त्रेपुदीक्षितानांविधीयते ।
देहिनाम् । वेदमार्गैकनिष्ठस्तुमोहेनाप्यंकितोयदि । पतत्येवनसंदेहस्तथापुंड्रांतरादपि । **अत्रैपाव्यवस्था**—
तैरेवधार्या । शुद्धवैदिकेनविष्णुभक्तेनगणपत्यादिभक्तेनचतिलकोधार्यः । तांत्रिकवैदिकवैष्णवेनत्वच्छिद्रतिलक
दिकेनशैवेनविभूतिस्तिलकश्चविभूतिमात्रवाधार्यम् । शुद्धतांत्रिकेणविष्णुभक्तेनसच्छिद्रतिलकश्चक्रादिचधार्यमिति ।
ध्यंकनचगीतनृत्यादिकतथा । एकजातेरयंधर्मोनजातुस्याद्द्विजन्मनः । शखचक्रमृदायस्तुकुर्यात्तप्तायसेनवा । सश
र्मणइति । **यच्चाश्वलायनः**—यथा श्मशानजकाष्ठमनर्हंसर्वकर्मसु । तथाचक्रांकितोविप्रःसर्वकर्मसुगर्हितइति
देलिंगचिह्नतनुर्नरः । ससर्वयातनाभोगीचांडालोजन्मकोटिपु । द्विजस्तुतप्तशखादिलिंगांकिततनुर्नरः । संभाष्यरौ
बृहन्नारदीयंतच्छुद्धवैदिकपरम् । **सूतसंहितावाक्येनवैदिकस्यचक्रादिधारणनिषेधादनेनतांत्रिकस्यापितन्निषे**
त्तेः । नचतस्यशूद्रविषयत्वेनसावकाशत्वम् ।—शखवाशखचक्रेवातथापंचायुधानिवा । धारयित्वाथविप्रोवैन
प्रसादेपाद्मेन, ब्राह्मणःक्षत्रियोवैश्यःशूद्रोवायदिचेन्नरः । शखचक्रांकिततनुःशिरसामंजरीधरः । गोपीचंदनलि
रीखंडेन,दक्षिणेचभुजेविप्रोविभृयाद्वैसुदर्शनमितिचंद्रोदयेधारणप्रकाशेचवाराहेणब्राह्मणादेरपितद्विधाना

एतत्सत्रमासतेत्यादिवत्स्तुत्यर्थनविप्रादीन्प्रतिविध्यर्थमितिस्मृतिरत्नावली। तन्न। विधिश्रुतेः। तत्रतदभा
ब्राह्मणविषयत्वोक्तिरज्ञधीदंभ्रणायैव । अत्रयच्चशून्यललाटेनेतिभालेतिलकाभावेऽल्पफलश्रुतेरूर्ध्वपुंड्रंत्रिपुंड्रं
ंमानाभावाच्चललाटेएकपुंड्रंनित्यं द्वादशपुंड्राणितुकाम्यानीतिकेचित्। तन्न। कामयोगाभावात्। नचात्रविश्व
फलान्तरेविनिगमकाभावात्। अतएकंपुंड्रमदीक्षितपरं, द्वादशपुंड्राणितुमंत्रसाध्यत्वाद्दीक्षितपराणीतियुक्तंप्रती
त्याचारचंद्रोदयः। इतिश्रीमन्नारायणभट्ट०लक्ष्मणभट्टकृतावाचाररत्नेतिलकप्रकरणम्॥ ॥
निर्णयः। स्कांदे—उदयात्प्राक्तनीसंध्याघटिकात्रयमुच्यते। सायंसंध्यात्रिघटिकाअस्तादुपरिभास्वतः। द
देःकालइष्यते। दर्शनाद्रविरेखायास्तदस्तोमुनिभिःस्मृतः । सुधानिधौ—उत्तमातारकोपेतामध्यमालुप्त
ंध्यात्रिधामता। उत्तमासूर्यसहितामध्यमालुप्तभास्करा। कनिष्ठातारकोपेतासायंसंध्यात्रिधामता। संवत
यथाविधि। सादित्यांपश्चिमांसंध्यामर्धास्तमितभास्कराम्। संध्यायामुपस्थानमेवप्रधानं मार्जनादित्वंगम्
। संध्यागतंसहस्रांशुमादित्यमुपतस्थिरे। इतिभारतादितिचंद्रिका। अर्घ्यदानस्यश्रौतत्वादाशौचेतदेव
ोपस्थानयोराशौचेपाक्षिकत्वस्यवक्ष्यमाणत्वात्। उभयोःसंध्ययोःकालेरजसावार्घ्यमुत्क्षिपेदितिवाक्याच्चार्घ
नकरस्तुसंध्यामुपासीतेतिमन्वादिस्मृतावुपपूर्वस्यासतेरुपस्थानमेववाच्यम्। नोपतिष्ठंतियेसंध्यांस्वस्थावस्था
प्रधानमित्याह। उपपूर्वस्यासतेर्ध्यानंवाच्यमितिमाधवःकृष्णभट्टश्च। स्मृतिरत्नावल्यांशंखः—प्रा

रेति पाठ।

स्नानकर्मणि । स्नानकर्मणीतिमध्याह्नस्नानोत्तरमितितत्रैवोक्तम् । सध्यायाअकरणेप्रत्यवायो **मनुः**—नानुतिष्ठतियःपू
सशूद्रवद्बहिःकार्यःसर्वस्माद्द्विजकर्मणः । **याज्ञवल्क्यः**—सर्वावस्थोपियोविप्रःसंध्योपासनतत्परः । ब्राह्मण्याद
। **याज्ञवल्क्यः**—अनार्तश्चोत्सृजेद्यस्तुसविप्रःशूद्रसंमितः । **भारते**—येनपूर्वामुपासतेद्विजाःसंध्यांनपश्चिमा
शूद्रकर्माणिकारयेत् । **स्कांदकौर्मयोः**—संध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु । यत्किंचित्कुरुतेकर्मनतस्य
णे—सर्वकालमुपस्थानंसंध्ययोःपार्थिवेष्यते । अन्यत्रसूतकाशौचविभ्रमातुरभीतितः । विभ्रमःअभ्रादिनासंध्याका
धेषुद्विजपदोक्तेर्नशूद्रस्यसंध्या आगमदीक्षायुक्तस्यतुतदुक्तास्त्येवेति**पंचायतनसारेस्मृतिकौमुद्यांच** । ब्राह्मणा
क्षयोरपिसंध्या—कुडोवागोलकोविप्रःसंध्योपासनमात्रविदितिस्मृतिकौमुद्यांस्मृतेः । **शातातपः**—अनृतं
पुनातिवृपलस्यान्नवहिःसध्याह्युपासिता । गृहेषुप्राकृतीसध्यागोष्ठेदशगुणास्मृता । नदीषुशतसाहस्राअनंताशिव
ावितिचंद्रिकायांचवसिष्ठपाठः । प्राकृतीएकगुणा । **व्यासः**—वहिःसंध्यादशगुणागर्तप्रस्रवणादिषु । ख्या
ीजले । **माधवीयेऽत्रिः**—उभेसंध्येतुकर्तव्येब्राह्मणैश्चगृहेष्वपि ॥ ॥ **अथप्रयोगः** । **बृहत्पराशरः**—
सवाहना । रक्तपद्मारुणादेवीरक्तपद्मासनस्थिता । रक्ताभरणभारांगीरक्तमाल्यांबरातथा । अक्षमालाजलाधार
सुराभ्यर्च्येपुण्येगायत्रिवैधसि । आवाहयाम्युपास्त्यर्थंमंहोनिघ्नन्पुनीहिमाम् । सध्यामाध्याह्निकीश्वेतासावित्रीरु
ज्वलत्रिशिखधारिणी । श्वेतांबरवराश्वेतनागाभरणभूपिता । श्वेतस्रगक्षमालापिकृतानुरक्तशकरा । जलाधारज

ादिनीइतिपाठ ।

ानिविश्वेशिविश्वेविश्वजनार्चिते । शुभेवरेवरेण्येत्वमाहूतैहिपुनीहिमाम् । संध्यासायंतनीकृष्णाविष्णुदेवीसरस्वती
ाधरा । कृष्णस्रग्भूषणैर्युक्तासर्वज्ञानमयीवरा । वीणाक्षमालिकाचापहस्तास्मितवरानना । मातर्वाग्देवते
णस्तुत्येआहूतैहिपुनीहिमाम् । त्रिशिखंत्रिशूलम् । खगोगरुडः । **मदनरत्ने**—वृद्धांसरस्वतीकृष्णांपीतव
हस्तांगरुडवाहनाम् । बदर्याश्रमवासांतामायांतीसूर्यमंडलात् । सामवेदकृतोत्संगांवनमालाविभूषिताम् ।
न्यहम् । **आचारादर्शे**—रक्ताभवतिगायत्रीसावित्रीशुक्लवर्णिकेतिपाठः । **संवर्तः**—अथाचम्यकुशै
ःकंकृत्वासंध्यांनित्यंसमारभेत् ॥ ॥ **आसनम्** । **स्मृतिसारे**—कौशेयंकेवलंवापिअजिनंपटमेवच ।
् । श्रीपर्ण्यादिदारुविहितं । **चंद्रिकायांकौशिकः**—कुशासनंसदापूतंयतीनांतुविशेषतः । **योगयाज्ञव**
ूलमथापिवा । **मार्कंडेये**—चित्रासनंयोगपट्टंतथैवमृगचर्मच । कृष्णाजिनंतथातातवर्जयेत्पुत्रवान्गृही
ुदारिद्र्यंपाषाणेव्याधिसंभवः । धरण्यांदुःखसंभूतिर्दौर्भाग्यंभिन्नदारुजे । तृणासनेयशोहानिःपल्लवेचित्तविभ्रम
श्रीर्व्याघ्रचर्मणि । वस्त्रासनेव्याधिनाशःकेवलेदुःखमोचनम् । अभिचारेनीलवर्णोरक्तोवश्यादिकर्मणि । शां
। **मार्कंडेये**—तद्वन्नोपविशेत्प्राज्ञःपादेनाक्रम्यचासनम् । **बृहस्पतिः**—बध्वासनेनियम्यासून्स्मृत्वा
ाीप्राणायामंसमभ्यसेत् । **आसनंतुवायुपुराणे**—पद्ममर्धासनंवापितथास्वस्तिकमासनम् । **शांतिहे**
त्वापादतलेउभे । समासीनात्मनःपद्ममेतदासनमुत्तमम् । एकंपादमथैकस्मिन्विन्यस्योरुणिसत्तम । आ

ाठ ।

नसुत्तमम् । उभेकृत्वापादतलेजानूर्वोरंतरेणहि । समासीनात्मनःप्रोक्तमासनंस्वस्तिकंपरम् । **छंदोगपरिशि**
क्षिप्यसमंततः । रक्षा शिखाबंधइतिकेचित् । तन्न । शिखाबंधस्यतत्रानुक्तेः । साप्राणायामात्पूर्वमित्या**चाराद**
मधेनुः ॥ ॥

ायामनिर्वचनंतुकौर्मे—प्राणाःस्वदेहजोवायुरायामस्तुनिरोधनम् । **तद्वैविध्यंकौर्मे**—सएवद्विविधःप्रोक्तः
ुःसजपमगर्भमजपंबुधाः । अगर्भोयोगाभ्यासोपयोगी । **व्यासशौनकौ**—प्रणवव्याहृतियुतांगायत्रीशिरसासह
ायामःसउच्यते । प्रणवव्याहृतीतिद्वंद्वेव्याहृतीनांप्रणवयोगोनस्यात् । मध्यमपदलोपिसमासेगायत्र्यास्तद्योगोनस्य
हृतिसप्रणवामिति**योगयाज्ञवल्क्य**विरोधः । अतोगायत्रीशिरसासार्धजपेद्व्याहृतिपूर्विकाम् । प्रतिप्रणवसंयुक्त
वल्क्याद्यवस्था । गायत्र्याएवप्रणवयोगेप्रतीतिव्यर्थस्यात् । नचव्याहृतिगायत्रीशिरसांप्रत्येकंतद्योगात्त्रिःप्रणवत्वे
तिभिःसार्धसप्तोंकारसमन्विताम् । शिरसासहितांदेवीप्राणायामेनियोजयेदितिचं**द्रोदये योगयाज्ञवल्क्य**विरो
ामेवादौप्रणवइतिविज्ञानेश्वरस्तचिंत्यम् । गायत्रीविशेषणत्वादुभयोःपरस्परमन्वयायोगात् । गायत्रीविशेषणस्यतय
ोगाच्च । नचवाजपेयन्यायः । तत्रप्रधानेन्वयायोगाद्युक्तोंगेष्वन्वयः । षष्ठ्याःसंबंधसामान्येउपपत्तेश्च । नचात्रत
मेकेनप्रणवपूर्वत्वंतथात्रापिशंकानिरासार्थ**विज्ञानेश्वरोक्तिः**समाधेया । प्रतीत्युक्तेरेवशिरसापिप्रणवान्वयः । अ
। तदपिन । **व्यासस्मृतौ** प्रणवांतशिरोभिधानात् । प्रतिप्रतीकंप्रणवमुच्चारयेदंतेचशिरसइति**छंदोगपरिशिष्ट**
ध्वीचंद्रः । शिष्टाचारोप्येवम् । युक्तंचैतदेव—एतामेताःसहानेनतथैभिर्दशभिःसह । त्रिःपठेदायतप्राणःप्र

रेशिष्टाच । एताव्याहृतयःसप्त एतांगायत्रीं अनेनशिरसा एभिःप्रणवैः दशभिरितियथाप्राप्तानुवादः प्र
रदशकं । व्याहृतयःसप्त । भूर्भुवःस्वर्महर्जनस्तपःसत्यंतथैवच । इतिसप्तव्याहृतयःप्राणायामेषुनित्यशइतिचंद्रि
ः । **व्यासः**—आदानंरोधमुत्सर्गंवायोस्त्रिस्त्रिःसमभ्यसेत् । **शांतिहेमाद्रौयोगयाज्ञवल्क्यः**—नासि
ते । कुंभकोनिश्चलश्वासोरिच्यमानस्तुरेचकः । नीलोत्पलदलश्यामंनाभिदेशेव्यवस्थितम् । चतुर्भुजंमहात्मा
दिस्थानेध्यायीतकमलासनम् । ब्रह्माणंगौरवर्णंचचतुर्वक्त्रंपितामहम् । रेचकेनेश्वरंविद्याल्ललाटस्थंमहेश्वरम् । शु
म् । पूरकेणेत्यादितृतीयासप्तम्यर्थे । गौररंक्तम् । रक्तंप्रजापतिंध्यायेदितिव्यासोक्तेः । पूरकादीनांमि
नकरेचैःप्राणायामस्त्रिलक्षणोज्ञेयइतियोगयाज्ञवल्क्योक्तेः । प्रत्येकंत्रिर्मंत्रपाठेप्रत्येकंप्राणायामत्वमित्य
सिकामंगुलीभिश्चतर्जनीमध्यमाद्दते । दक्षिणेनसमाकृष्यसव्येनतुविसर्जयेत् । **देवजानीयेस्मृत्यंतरे**—
येत् । **शांतिहेमाद्रावीश्वरगीतासु**—रेचकंदक्षिणेप्रोक्तंपूरकंवामतश्चरेत् । जपारंभेतुविज्ञेयोविपर्य
। विपरीतोदक्षिणेनपूरकोवामेनरेचकइत्यर्थः । **बह्वृचपरिशिष्टे**—दर्भपाणिःप्रथममंत्रकंपंचदशमात्रि
कुर्यादिति ॥ ॥ **मात्रास्वरूपमुक्तंसंग्रहे**—यावत्कालंत्रिरावेष्टयजानुहस्तेनदक्षिणम् । छोटिकाकर
भिःपंचदशभिःप्राणायामोऽधमःस्मृतः । मध्यमोद्विगुणःश्रेष्ठस्त्रिगुणोधारणास्मृता । **विज्ञानेश्वरोप्येवम्**
—पंचांगुलीभिर्नासाग्रपीडनंप्रणवाभिधा । मुद्रेयंसर्वपापघ्नीवानप्रस्थगृहस्थयोः । कनिष्ठानामिकांगुष्ठैर्नासि

यतेरूत्थाइतिपाठ ।

ासाप्रोक्तायतेश्चब्रह्मचारिणः । **चंद्रोदयेसंग्रहे**—अंगुष्ठतर्जनीभ्यांतुऋग्वेदीसामगायनः । अंगुष्ठानामिकाभ्यांच
—अंगुष्ठेनपुटंधार्यंनासायादक्षिणंपुनः । कनिष्ठानामिकाभ्यांतुवामंप्राणस्यसंग्रहे । **मनुः**—प्राणायामत्रयंक
। **प्रणवस्वरमाह चंद्रोदयेवृद्धपराशरः**—ऋग्वेदेस्वरितोदात्तउदात्तश्चयजुःश्रुतौ । सामवेदेसविज्ञेयोदीर्घःस
क्यः—आथर्वणेसमुद्दिष्टउदात्तोनात्रसंशयः । **शांतिहेमाद्रौ**—अनुदात्तोदात्तऋग्वेदेषण्मात्रःस्वरउच्यते ।
ःप्लुतस्तथा । पूर्वास्तिस्त्रोनुदात्तास्तिस्त्रउदात्ताः । तत्रैव**शौनकः**—बाष्कलेनैकमात्रोयमोंकारःसमुदाहृतः । ः
वांछति । सार्धद्विमात्रंतंप्राहमुद्गलोमुनिपुंगवः । सार्धत्रिमात्रमोंकारंवसिष्ठोमुनिरब्रवीत् । पराशरश्चतुर्मात्रंप्राहत
चतस्त्रोऽस्यविज्ञेयाःपरमार्थतः । **अथर्वणश्रुतौ**—यद्येकमात्रमभिध्यायीतेत्येकमात्रउक्तः ॥ ॥ ऋष्यादिस्मरणं
ासः—प्रणवस्यऋषिर्ब्रह्मागायत्रीछंदएवच । देवोऽग्निःसर्वकर्मादौविनियोगःप्रकीर्तितः । देवोग्निरितिजपपरम् ।
ष्यतइति**योगयाज्ञवल्क्योक्तेः** ॥ ॥ **व्याहृतीनामृषीनाह भरद्वाजः**—भरद्वाजःकश्यपश्चगौतमोऽ
मदग्निर्वसिष्ठश्चर्षयःक्रमात् । **चंद्रिकायाम्**—विश्वामित्रोजमदग्निर्भरद्वाजोथगौतमः । ऋषिरत्रिर्वसिष्ठश्चकश्
—गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्चबृहतीपंक्तिरेवच । त्रिष्टुप्चजगतीचेतिछंदांस्येतान्यनुक्रमात् । अग्निर्वायुस्तथासूर्योबृहस्पत्
देवताःसंसमुदाहृताः । सूर्यस्थाने आदित्यः अपांस्थानेवरुणः**चंद्रिकायां**पठितः । **तत्रैव**—व्याहृतीनांचसर्वा
न्याऋष्याद्याह**योगयाज्ञवल्क्यः**—सवितादेवतायस्यामुखमग्निस्त्रिपात्स्थिता । विश्वामित्रऋषिश्छंदोगाय

ासायाइतिपाठ । २ परिकीर्तिता ।

ोमणौशातातपः—तत्सवितुर्वरेण्यमितिसावित्रीब्राह्मणस्य देवसवितरितिराजन्यस्य विश्वारूपाणीतिवैश्य
—आपोज्योतिरित्येषमंत्रोयस्तुप्रकीर्त्यते । तस्यप्रजापतिश्चर्षिर्यजुश्छंदोपिवर्णितम् । ब्रह्माग्निवायुसूर्याश्चदेवताःसमु
द्रिकायाम्—पादयोश्चतथाजान्वोर्जघयोर्जठरेपिच । कंठेमुखेतथामूर्ध्निक्रमेणव्याहृतीर्न्यसेत् । भूरंगुष्ठद्वयेन्य
लिद्वयेधीमान्स्वःपदंविनियोजयेत् । करन्यासविधिंकृत्वाअंगन्यासंसमारभेत् । भूःपदंहृदिविन्यस्यभुवःशिर
खकवचेतत्पदंन्यसेत् । अक्ष्णोर्भर्गपदंन्यस्यदिग्विदिक्षुधियःपदम् । तदित्यादिपादपरम् । ततःशिरसासर्वा
ेप्राणायामेपरंन्यसेदितिव्यासोक्तेः । न्यासांतरमाहचंद्रोदयेव्यासः—आपोगुह्येन्यसेज्ज्योतिश्चक्षु
दयेभूःपदंन्यसेत् । भुवर्नाभौललाटेस्वरोंकारंमूर्ध्निविन्यसेत् । शौनकः—प्राणानायम्यविधिवद्वाग्यतःसंयते
ासंकल्प्यमार्जयेत् ॥ ॥ चंद्रिकायांबृहन्मनुस्मृतौब्रह्मांडेच—नद्यांतीर्थेहृदेवापिभाजनेमृन्मयेथवा
ालम् । कृत्वाथवामहस्तेवासंध्योपास्तिंसमारभेत् । औदुंबरे ताम्रपात्रे । यत्तुव्यासः—वामहस्तेजलंकृत्व
लीज्ञेयाह्यसुरास्तैस्तुतर्पिताइति । तत्पात्रांतरसत्वेइतिचंद्रिकादयः । नद्यादिपरमितिवयम् । गंगायांवापि
स्तेजलंगृह्णन्नकुर्यान्मार्जनंक्वचिदितिगायत्रीरहस्येआपस्तंबोक्तेः । बह्वृचपरिशिष्टे—स्थिरेतूदका
वेभागंकल्पयित्वातीर्थानितत्रावाह्येत्युक्तम् । बृहस्पतिः—धाराच्युतेनतोयेनसंध्योपास्तिर्विगर्हिता इति ॥
याज्ञवल्क्यः—आपोहिष्ठेतितिसृभिर्ऋग्भिस्तुप्रयतःशुचिः । नवप्रणवयुक्ताभिर्जलंशिरसिमार्जयेत् । नवप्रणव

रिशिष्टे—सदर्भपाणिनादायोत्तानंशिरसिमार्जयेत्। छंदोगपरिशिष्टे—शिरसोमार्जनंकुर्यात्कुशैःसोदकबिंदुभि
तेवासमाहितः। प्रणवोभूर्भुवःस्वर्द्यौंगायत्रीचतृतीयकम्। अब्दैवतंतृचंचैवचतुर्थमितिमार्जनम्। योगीश्वरना
कुर्यादृषीणांमतमीदृशम्। एवचत्रयःपक्षाः—ऋगतेमार्जनमित्येकः। नवभिःपादैःप्रणवोपेतैर्नवमार्जनानीतिद्वि
तीयः। व्यासः—यस्यक्षयायेतिजलंसकुशंप्रक्षिपेदधः। हारीतः—मार्जनंचकुशाभावेदेवतीर्थेन यद्वाकुशसं
प्रर्थसारे—पच्छोर्धर्चशऋक्शश्चमार्जनेतन्मयेतृचे। ब्रह्महस्तच्युतंतोयंस्वयंशिरसिधारयेदिति तन्मंत्रस्नानपरम्। मं
रमुक्तं काशीखंडे—आपोहिष्ठेतितिसृभिर्मार्जनंतुततश्चरेत्। भूमौशिरसिचाकाशेआकाशेभुविमस्तके। मस्तके
तृपेत्। भूमिशब्देनचरणावाकाशंहृदयंस्मृतम्॥ ॥ आपोहिष्ठेत्यस्यऋच्याबाह योगयाज्ञवल्क्यः—सिंधुद्वीपे
आपश्चदैवतंप्रोक्तंविनियोगश्चमार्जने। भृगुः—आपोहिष्ठानवस्त्वृक्षुसिंधुद्वीपऋषिःस्मृतः। अब्दैवत्यास्तुसप्तर्चोगाय
गीयपरिशिष्टे—प्रातःसूर्यश्चमेत्युक्त्वासायमग्निश्चमेतिच। आपःपुनंतुमध्याह्नेकुर्यादाचमनंततः। प्राणाया
येदितिक्रमःकात्यायनादीनाम्। अन्येषांप्राणायामोत्तरमाचम्यमार्जयित्वासूर्यश्चेतिसकृदाचमनद्वयमितिपृथ्वी
स्नात्वामंत्रवदाचम्यपुनराचमनंचरेदितिटोडरानंदेनारसिंहात्सकृदाचमनमेव। पितामहः—सूर्यश्चेत्यनुवा
वितादेवतातस्यऋषिरग्निरितिस्मृतः। चंद्रोदयेसंग्रहे—आपःपुनंतुमंत्रस्यऋषिःपूतइतिस्मृतः। छंदोनुष्टुब्भवे

नेचत्वारःपक्षाः—आदौप्रणवेनसमस्तव्याहृतिभि गायत्र्यामार्जनकृत्वासमस्ततृचेनैकमार्जनकुर्यादित्येक। प्रणवोपेतैर्नवभि पादैर्नवम
नमितितृतीय। तृचातेमार्जनमितिचतुर्थइत्यप्यन्यत्र।

—अग्निश्चेतिपिबेत्तोयंत्वस्यसूर्यमृषिंविदुः । देवताग्निर्भवेच्छंदोगायत्रंप्रोक्षणेविधिः । सूर्यस्येत्यस्याग्निर्ऋषिःप्रकृति
ताइतिचंद्रिकामदनपारिजातौ । नारायणऋषिःसूर्योदेवतागायत्र्युपरिष्टाद्बृहतीछंदइतिहरिहरः । अ
पृथ्वीचंद्रः । अग्निश्चेत्यस्यसूर्यऋषिः प्रकृतिश्छदः अग्निमन्युमन्युपत्याह्यानिदेवताइतिचंद्रिका । आपःपु
ऋषिः आपोदेवताअनुष्टुप्छंदइतिसएव । नारायणऋषिरितिदेवजानीये ॥ ॥ छंदोगानामाचमनेमंत्रमा
नात्वितिप्रातः । रात्रिश्चमावरुणश्चपुनात्वितिसायमिति । अनयोःप्रजापतिर्ऋषिर्लिंगोक्तादेवतेतिचंद्रिका ।
शुष्कवासाःस्थितोजले । सांध्यमाचमनंकुर्वन्शुचिःस्यादशुचिस्त्वधः । पुनर्मार्जनमुक्तं बह्वृचपरिशिष्टे-
हतिसावित्रीभिरापोहिष्ठेतिसूक्तेनेति । शौनकीयेऽप्येवम् । गायत्रीकल्पेतु—आपोहिष्ठेतित्रिभिःप
ते इदमापइतित्रिभिर्ऋगंते । मार्जनोत्तरमघमर्षणंयोगयाज्ञवल्क्यः । जलपूर्णतुचुलुकंनासिकाग्रेवि
तज्जलंक्षिपेत् । कात्यायनः—जपेदनायतासुर्वात्रिःसकृत्वाघमर्षणम् । कौर्मे—आपःपाण्योःसमादाय
शिष्टे—अथगोकर्णवत्कृतेनहस्तेनोदकमादायनासिकाग्रेधारयन्कृष्णघोरपुरुषाकृतिमात्मानमंतव्याप्यस्थितंवि
दामृचंवावर्तयेत्तंपाणिस्थेउदकेपतितंध्यात्वावामतोभुवितीव्रपातेनक्षिपेदित्येवमेकेनकुर्वंतीति । संध्याकल्पे
दांक्षिपेत् । अर्धंभूमौशिरस्यर्धंसर्वभुव्यघमर्षणम् । अत्रकरपाण्योरैच्छिकोविकल्पः । योगयाज्ञवल्क्य
र्षणः । आनुष्टुभंभवेच्छंदोभाववृत्तंचदैवतम् । अश्वमेधावभृथकेविनियोगोस्यकल्पितः । अघमर्षणोत्तरमा

२ पाप्मानमितिपाठ । ३ भाववृत्तिश्चेतिपाठ ।

उपस्पृशेत्ततःपश्चान्मंत्रेणानेनमंत्रवित् । अंतश्चरसिभूतेपुगुहायांविश्वतोमुखः । त्वयज्ञस्त्ववपट्कारआपोज्योतीरसोमृ
: । **कौर्मे**—ॐकारव्याहृतियुतांगायत्रीवेदमातरम् । जस्वाजलांजलिंदद्याद्भास्करप्रतितन्मनाः । अंजलयस्त्रयः
ाचाभिमंत्रितम् । आदित्याभिमुखस्तिष्ठंस्त्रिरूर्ध्वंसंध्ययोःक्षिपेदिति**व्यासोक्तेः** । अतएवकेवलगायत्र्यार्घ्यत्रयंन
एतेब्रह्मवादिनःपूर्वाभिमुखाःसंध्यायांगायत्र्याभिमंत्रिताअपऊर्ध्वंविक्षिपंत्युद्यंतमस्तंयंतमादित्यमिति**तैत्तिरीयारण्**
गायत्र्यादद्याद्व्याहृतिसंयुतमितिप्रायश्चित्तार्घ्येविशेषः। **कौर्मे**तुकात्यायनपरमिदमित्युक्तम् । उत्थायार्कंप्रतिप्रोहेत्त्रि
यनस्मृतेः । त्रिक प्रणवव्याहृतित्रयगायत्र्यः । **संध्याकल्पेआश्वलायनः**—सकृन्मंत्रेणद्विस्तूष्णीमर्घ्यंदद्या
प्रभातेस्यान्मध्याह्नेतुऋजुःस्थितः । द्विजोऽर्घंप्रक्षिपेद्देव्यासायंचोपविशन्भुवि । प्रातर्माध्याह्निकींसंध्यांतिष्ठन्नेवसमर्पये
लेत्वर्घ्यंननिक्षिपेत् । **यत्तुवसिष्ठः**—उपविश्यचयश्चार्घ्यंसर्वंतन्निष्फलभवेदिति तत्सायंसंध्याभिन्नपरम् । व
वीर्यामंदेहानामराक्षसाः । कृष्णातिदारुणाघोराःसूर्यमिच्छतिखादितुम् । ततोदेवगणाःसर्वेऋषयश्चतपोधनाः ।
ुदकांजलिम् । दह्यंतेतेनतेदैत्यावज्रीभूतेनवारिणा । **अर्घ्यकालः काशीखंडे**—अर्वोदयास्तसमयेतस्माद्वे
ययोस्तु—जस्वाजलांजलिंदद्याद्भास्करंप्रतितन्मनाः । सावित्रीप्रजपेद्विद्वान्प्राङ्मुखःप्रयतःशुचिः । अथोपतिष्ठेद
क्म् । **देवजानीयेप्येवम्** । **चंद्रिकायामपि** गायत्रीजपोत्तरमुपस्थानमुक्तम् । नचआदित्याभिमुखस्तिष्ठन्त्रि
सोक्तेःसूर्योदयोत्तरमर्घ्यदानमितिवाच्यम् । तस्याआदित्यदिगभिमुखत्वार्थत्वात् । यत्तूपस्थानोत्तर जपउक्तः सः
-असावादित्यमंत्रेणप्रदक्षिणमतःपरं । अपःस्पृष्ट्वादक्षिणेतुपश्चाद्देवान्विसर्जयेत् । प्रदक्षिणोत्तरंजलंस्पृशेत् । सायमंत्रव

दत्त्वाप्रदक्षिणंकृत्वाजलंस्पृष्ट्वाविशुध्यतीतिचंद्रोदयेनारसिंहात् ॥ ॥ अर्घ्यदानोत्तरंसंध्यातर्पणमुक्तंप्र
ऋषिः ब्रह्मादेवता गायत्रीछंदः तर्पणेविनियोगः । भूःपुरुषंतर्पयापि ऋग्वेदंतर्पयामि । मंडलं आत्मानं ब्रह्म
संध्यां बालां ब्रह्माणी उषसं निम्रुचं सर्वसिद्धिकरीं सर्वमंत्राधिपां । सायंतु विष्णुर्देवता अनुष्टुप्छंद
यामि विष्णुरूपिणी परमात्मानं सरस्वती वृद्धां वैष्णवी । एवंपंचदशकृत्वस्तर्पयित्वाद्विराचामेदिति । स
चस्मृत्यंतरे—ततस्त्वाचम्यविधिवत्प्राणायामान्नवाचरेत् ॥ ॥

ध्यानन्यासादि । चंद्रोदयेवृद्धपराशरः—जपेतुत्रिपदाज्ञेयाअर्चनेतुचतुष्पदा । न्यासेजपेतथा
त्रिपदाज्ञेयाब्राह्मणैस्तत्त्वचिंतकैः । पदशब्दःपादपरः । गायत्र्याश्चतुर्थपादउक्तोगारुडे—परोरजसेसावदोंचतु
—मानस्तोकेतिमंत्रेणशिखाबंधतुकारयेत् । जपंहिंसंतिरक्षांसिरक्षाकर्मविवर्जितम् । कात्यायनः—भूर्भुवसु
क्षयेद्वारिणात्मानंपरिक्षिप्यसमंततः । प्रणवाद्याव्याहृतीस्तुसावित्रीचजपेत्ततः । शांतिहेमाद्रौब्राह्मे—
ता । शुक्लोवर्णोमुखंचाग्निर्विश्वामित्रऋषिस्तथा । त्रयीशिरःशिखारुद्रोविष्णुर्हृदयमेवच । उपासनेविनियो
चरणंज्ञेयंपृथिवीकुक्षिरेवच । एवंध्यात्वातुगायत्रींजपेद्द्वादशलक्षणाम् । न्यासाकरणेदोषउक्तः शां
ष्ठंत्यर्धंहिराक्षसाः । अन्नेणकरशुद्धिंकृत्वान्यासंकुर्यादित्युक्तंचंद्रिकायाम् । प्रणवन्यासमाहयोगय
कारंहृदिविन्यसेत् । मकारंमूर्ध्निविन्यसेदेषन्यासोविमुक्तिदः । व्याहृतिन्यासमाहपराशरः—भूलं
। स्वर्लोकंगुह्यदेशेतुनाभिदेशेमहस्तथा । जनलोकंतुहृदयेकंठदेशेतपस्तथा । भ्रुवोर्ललाटसंधौतुसत्यलोकःप्र

ते । **पारिजातेगायत्रीरहस्ये**—तत्सवितुर्ब्रह्मात्मनेसावित्रीशक्तिरंगुष्ठाभ्यांनमः । वरेण्यंविष्ण्वात्मनेलक्ष्मीश
र्गोदेवस्यशिवात्मनेगौरीशक्तिर्मध्यमाभ्यांनमः । धीमहिपरमात्मनेज्ञानशक्तिरनामिकाभ्यांनमः । धियोयोनःनिरज
ष्ठिकाभ्यांनमः । प्रचोदयान्निरासात्मनेमायाशक्तिःकरतलकरपृष्ठाभ्यांनम. । तत्सवितुर्ब्रह्मात्मनेसावित्रीशक्तिर्हृदयाय
नेलक्ष्मीशक्तिःशिरसेस्वाहा । भर्गोदेवस्यरुद्रात्मनेगौरीशक्तिःशिखायैवषट् । धीमहिपरमात्मनेज्ञानशक्ति कवचायहुम्
मनेईपणाशक्तिर्नेत्रत्रयायवौषट् । प्रचोदयान्निरासात्मनेमायाशक्तिरस्त्रायफट् इतिषडंगः । **चंद्रिकायांत्रह्मकल्पे**
—तकारंविन्यसेत्स्वांगेपादांगुष्ठद्वयेद्विजः । सकारगुल्फदेशेतुविकारंजघयोर्न्यसेत् । जान्वोस्तुकारंविन्यस्यवकारचोरुदेः
णकारंवृपणेन्यसेत् । कटिदेशेयकारंतुभकारनाभिमडले । गोकारजठरेयोगीदेकारंस्तनयोर्न्यसेत् । वकारहृदिविन्यस
कारमास्येविन्यस्यमकारतालुकेन्यसेत् । हिकारंनासिकाग्रेतुधिकारंनयनद्वये । भ्रुवोर्मध्येतुयोकारललाटेतुद्वितीयकम्
रदक्षिणानने । उत्तरास्येतुचोकारदकारपश्चिमानने । विन्यसेन्मूर्ध्नियाकारसर्वव्यापिनमीश्वरम् । **अथपदन्यासः**—त
सवितुर्जंघाभ्यां । वरेण्यकटिभ्यां । भर्गोनाभ्यै । देवस्यहृदयाय । धीमहिकंठाय । वियोमुखाय । योचक्षुर्भ्यां ।
तमूर्ध्ने । **अथपादन्यासः**—प्रथमपादस्यऋग्वेदऋपिःत्रिष्टुप्छदःब्रह्मादेवताभूस्तत्सवितुर्वरेण्यंपादयोर्ब्रह्मणेनमः ।
ऋपिःअनुष्टुप्छदःरुद्रोदेवताभुवोभर्गोदेवस्यधीमहिहृदयेरुद्रायनमः । तृतीयपादस्यसामवेदऋपिः जगतीछंदःविष्णुर्दे
यात्ललाटेविष्णवेनमः । तुरीयपादस्यविमलऋपिः परमात्मादेवतागायत्रीछंदःपरोरजसेसावदोंत्रह्मरब्रेपरमात्मनेनम
ह्मे—आग्नेयंप्रथमवायव्यंद्वितीयंतृतीयंसौर्यचतुर्थंवैद्युतंपंचमंवारुणंपष्ठंसप्तमंवार्हस्पत्यमष्टमंपार्जन्यनवममैंद्रंदशमंगांधर्व

त्रयोदशंवासवंचतुर्दशंमारुतंपंचदशंसौम्यंषोडशमांगिरिसंसप्तदशंवैष्णवमष्टादशमाश्विनमेकोनविंशंप्राजापत्यंविंशं
त्रयोविंशंवैष्णवंचतुर्विंशमिति । **चंद्रिकायाम्**—अथतत्त्वानिवक्ष्यामिअक्षराणांविशेषतः । पृथिवीह्युदकं
रूपंचस्पर्शःशब्दोथवागिति । हस्तावुपस्थंपायुश्चपच्छ्रोत्रेत्वक्चचक्षुषी । जिह्वाघ्राणंमनस्तत्त्वमहंकारोमहांस्तथ
निश्चयः । **तत्रैव**—सहानित्याविश्वहृदयाविलासिनीप्रभावतीलीलाशांताशांतिर्दुर्गासरस्वतीविश्वरूपाविशा
ण्यरूपासूक्ष्माविश्वायोनिर्जयावहापद्मालयावराशोभनागदारूपेतिशक्तयइति । अक्षरदेवतातत्त्वशक्तीनामु
र्णा । यद्वामुकदेवताकामुकशक्तिकामुकतत्त्वकामुकाक्षरायनमइत्यक्षरन्यासार्था । अक्षरविन्यासकालेतत्तद्देवता
यामंगन्यासमाह**व्यासः**—हृदितत्सवितुर्न्यस्यन्यसेत्कंठेवरेणियम् । भर्गोदेवस्येतिखंडंशिखायांतुततोन्य
नश्चनेत्रयोः । प्रचोदयादितिपदमस्त्रार्थेविनियोजयेत् । ॐभूरंगुष्ठयोर्न्यस्यॐभुवस्तर्जनीद्वये । ॐस्वश्चैव
अनामिकाद्वयेधीमान्न्यसेत्तत्पदमग्रतः । कनिष्ठिकाद्वयेभर्गःपाण्योर्मध्येधियःपदम् । अत्रसर्वेमंत्राःसप्रणवानमो
जमतःपरम् । नामग्राह्यंनमोंतंचजपन्यासःप्रकीर्तितइतिचं**द्रिकायांशांतिहेमाद्रौचभृगूक्तेः** ॥ ॥
द्रिकायां ॐमितिहृदि । भूरितिमुखे । भुवइतिशिरसि । स्वरितिसर्वांगे । **तत्रैवव्यासः**—विन्यस्यैवं
लोकमवाप्नोतिव्यासस्यवचनंयथा ।

:—**चंद्रिकायांब्रह्मकल्पेच**—अथातोदर्शयेन्मुद्राःसंमुखंसंपुटंतथा । ततोविततविस्तीर्णेद्विमुखत्रिमु
ाधोमुखेततः । व्यापकांजलिकाख्यंचशकटंतदनंतरम् । यमपाशंचग्रथितंततःस्यात्संमुखोन्मुखम् । प्र

हएवच । सिंहाक्रांतंमहाक्रांतंततोमुद्गरपल्लवाविति । तल्लक्षणंतत्रैव—संमुखंसधितौहस्तावुत्तानौकुंचितांगुली
शाभौकरावन्योन्यसहतौ । विततंसंहतौहस्तावुत्तानावायतांगुली । विस्तीर्णसहतौपाणीमिथोमुक्तांगुलिद्वयो ।
ोः पाण्योःकनिष्ठाद्वययोगतः । शेषांगुलीनांवैकल्येद्विमुखत्रिमुखादयः । कनिष्ठयोर्योगेंगुष्ठयोर्योगेचशेषांगुलीन
गेत्रिमुखम् । मध्यमयोर्योगेचतुर्मुखम् । अनामिकयोर्योगेपंचमुखम् । शेषांगुलीनामंयोगेकनिष्ठायोगनाशने ।
गुलिमडलौ । हस्तौषण्मुखमित्युक्तामुद्रामुद्राविशारदे. । आकुंचिताग्रौसंयुक्तौन्युब्जौहस्तावधोमुखम् । उत्तानौ
ौ । अधोमुखौवद्धमुष्टीमुक्ताग्रांगुष्ठकौकरौ । शकटनामकथितयमपाशमतःपरम् । वद्धमुष्टिकयोःपाण्योरुत्तानावा
क्तातर्जन्यान्युब्जवक्रया । उत्तानसधिसंलीनवद्धांगुलिदलौकरौ । समुखौघटितौदीर्घांगुष्ठौग्रथितमुच्यते । सचि
ेनतु । अधोमुखेनसंयुक्तःसमुखोन्मुखमुच्यते । संचितासवद्धा । उत्तानोन्नतकोटीचप्रलंबःकथितौकरौ । उत्त
: । मुष्टीचान्योन्यसंवद्धावुत्तानौमुष्टिकोभवेत् । मत्स्यस्तुसमुखीभूतौयुक्तानामकनिष्ठिकौ । ऊर्ध्वसंयुक्तवक्राग्रौ
करोवामस्ताद्दक्षादक्षिणेनतु । पृष्ठदेशेसमाक्रांतःकूर्मोनामाभिधीयते । ऊर्ध्वमध्येवामभुजःपक्षाभ्यामाश्रयेत्करम्
श्रयकेकरे । सिंहाक्रांतसमाख्यातंकर्णार्पितकरावुभौ । किंचिदाकुंचिताग्रौचमहाक्रांतंततःपरम् । ऊर्ध्वेकिंचिद्द
स्तादक्षिणहस्तेनपल्लवोदक्षिणःकरः । मूर्ध्निअधोमुख.स्थितोदक्षिणःकरःपल्लवइत्यर्थः । चंद्रिकायांमहासंहि
द्रामहाजनसमागमे । शौनकस्तुयोनिमुद्रामेवाह—षडगमन्त्रैर्विन्यस्ययोनिमुद्रांप्रदर्शयेत् । गायत्रीसंस्मरे

समीपेतिपाठ ।

ीयेव्यासः—हस्ताभ्यांमुकुलीकृत्वानामिकामूलपर्वणः । अंगुष्ठौतुक्षिपेदुक्तामुद्रैपावाहनीवुधैः । अधो
मृता । संनिधायोच्छ्रितांगुष्ठौमुष्टयासंयोजनीभवेत् । अंतःप्रवेशितांगुष्ठासैवसरोधिनीमता । नमस्काराभिध
दक्षिणंहस्तंवामस्योपरिचक्रमात् । कनिष्ठाद्यंगुलीनांचसंकोचेनसमानयेत् । अंगुष्ठान्मूलपर्यंतंसंहाराख्येय
च्छ्रितामंगुलीषुच । मध्यमातर्जनीयोगात्कनिष्ठोपकनिष्ठयोः । सश्लेषाद्धेनुमुद्रेयंगोस्तनीचेश्वरप्रिया ॥
याज्ञवल्क्यः—श्वेतवर्णासमुद्दिष्टाकौशेयवसनातथा । श्वेतैर्विलेपनैःपुष्पैरलंकारैश्चभूषिता । आदित्यम
क्षसूत्रधरादेवीपद्मासनगताशुभा । **बह्वृचपरिशिष्टे**—अथमंत्रदेवतांध्यात्वाआगच्छवरदेदेविजयेमेसंनि
त्रीत्वंततःस्मृतेत्यावाह्यपूजयेदिति । **चंद्रिकायांगोभिलः**—आयाहिवरदेदेवित्र्यक्षरेब्रह्मवादिनि । ग
। **व्यासः**—तेजोसीतिचमंत्रेणगायत्रीमावहेद्द्विजः । उपस्थायतुरीयेणनमस्कृत्यजपेच्चताम् । तुरीयेणेति
ेन । आवाहनमंत्राणांयथाशाखंव्यवस्था ।

पप्रकारमाहयोगीश्वरः—प्रणवःपूर्वमुच्चार्योभूर्भुवःस्वस्ततःपरम् । गायत्रीप्रणवश्चांतेजप्येष्वेवमुदा
ःसप्रणवांसव्याहृतिकांजपेदिति । **वृद्धपराशरः**—प्रणवोभूर्भुवःस्वश्चपुनःप्रणवसंयुताम् । अंत्यों
गवोंतेतथाचादौआहुरन्येजपक्रमम् । आदावेवकारोव्याहृत्याचादितस्ततः । तदाद्यांचतदंतांचकुर्यात्प्र

त्र्यक्षराबालासाक्षसूत्रकमण्डलुम् । रक्तवस्त्राचतुर्वक्त्राहंसवाहनसंस्थिताम् । ब्रह्माणीब्रह्मदैवत्याब्रह्मलोकनिवासिनीम् । आवाह
२ आवहेदावाहयेत् ।

द्धमनुः—पडोंकारांजपेद्विप्रोगायत्रींमनमाशुचिः । तिस्रोव्याहृतयःपूर्वंत्र्यमोकारसंयुताः । पुन.सहृत्यचोंकारमंत्रस्य
हारीतः—प्रणवोव्याहृतयःसावित्रीचेति । अन्नयथासप्रदायव्यवस्थेतिपृथ्वीचंद्रः । स्मृतिरत्नावल्यांतु—न
जपकर्मणि । गृहस्थवच्चजसव्यासाचवैब्रह्मचारिभिः । सपुटाचपडोंकाराभवेत्स्यातूर्ध्वरेतसामितिव्यवस्थेत्युक्तम् । ऊं
णश्च । वनस्थायतयः । मोक्षार्थिनंप्रत्याहवृद्धपराशरः—योनवाठतिसतानंमोक्षमिच्छतिकेवलम् । अंत्योंकार
यात् । योगयाज्ञवल्क्यस्तु—प्रणवव्याहृतीसार्धंस्वाहांतोहोमकर्मणि । प्रतिलोमाप्रकर्तव्याफट्कारांताभिचारकेइत्य
नानि । याज्ञवल्क्यः—अग्न्यगारेजलांतेवाजपेद्देवालयेपिवा । पुण्यतीर्थेगवांगोष्ठेसिद्धक्षेत्रेथवागृहे । ॐग्नः
द्यादौद्विगुणंमतम् । गवांगोष्ठेशतगुणमग्न्यगारेशताधिकम् । सिद्धक्षेत्रेषुतीर्थेषुदेवतायाश्चसन्निधौ । सहस्रशतकोटी
। कौर्मे—गुह्यकाराक्षसा.सिद्धाहरतिप्रसभयतः । एकांतेतुशुभेदेशेतस्माज्जप्यसदाचरेत् । पारिजातेसंध्याकर
त्वामध्याह्नेहृदिसंस्थितौ । सायंजपस्तुनासाग्रेत्रिसंध्यजपलक्षणम् । योगयाज्ञवल्क्यः—तिष्ठन्यदाजपकुर्याद्
सीनजपएवस्याजानुमात्रेणसमितः । विशेषांतरमाहसएव—जपस्येहविधिंवक्ष्येयथाशक्तिसमासतः । नचक
कयन् । नापाश्रितोनजल्पश्चनप्रावृतशिरास्तथा । पादेनपादमाक्रम्यनचैवहितथाकरौ । नैवविधजपकुर्यान्नचसश्र
चुकीनग्नोमुक्तकेशोगलावृतः । अपवित्रकरोऽशुद्धःप्रलपन्नजपेत्क्वचित् । क्रोधोमदःक्षुधातंद्रानिष्ठीवनविजृंभणे ।
पश्चजपद्विपः । एतेषांसंभवेवापिकुर्यात्सूर्यादिदर्शनम् । आचम्यवाजपेच्छेषंकृत्वावाप्राणसंयमम् । चंद्रोदयेसां
यदिष्ठीवेत्क्षुवतेजृंभतेपिवा । आचामेद्दुविन्यस्ताक्ष.स्पृशेदम्भोथगोमयम् । योगयाज्ञवल्क्यः—प्रसार्यपादौनजो

ःशयानोवारथ्यायांशूद्रसंनिधौ । रिक्तभूम्यांचखट्वायांनजपेज्जापकःस्वयम् । आसनस्थोजपेत्सम्यङ्मंत्रार्थगत
ष्ठोष्ठौचनचालयेत् । नकंपयेच्छिरोग्रीवांदंतान्नैवप्रकाशयेत् । **वृद्धमनुः**—वस्त्रेणाच्छाद्यस्वकरंदक्षिणंयःसद
निंनिष्फलंस्मृतम् । **योगयाज्ञवल्क्यः**—तूष्णीमासीतचजपंश्वंडालपतितादिकान् । दृष्ट्वातान्वार्युपस्
ांतिहेमाद्रौ—जपकालेयदापश्येदशुचिंमंत्रवित्तमः । प्राणायामस्तदाकार्यस्ततःशेषंसमाचरेत् । यदाचै
आचांतःप्रयतोभूत्वान्यासंपूर्ववदाचरेत् । अशुचिर्मूत्रोत्सर्गादिनाऽस्पृश्यस्पर्शादिनावेत्यर्थः । **गोभिलः**—
जपेत् । गायत्र्यग्निमुखाप्रोक्तातस्मादुत्थायतांजपेत् । उत्थायजलान्निर्गत्य । **सएव**—अभावादन्यवस्त्र
ध्येजपोल्पोऽपिसावित्र्याःक्वापिसर्वशः । [अपिशब्दोऽत्रतुशब्दार्थे] । **कौर्मे**—यदिस्यात्क्लिन्नवासावैवारिम
यांदर्भेषुचसमाहितः ॥
दाः । **बृहन्नारदीये**—मंत्रस्योच्चारणंसम्यक्स्फुटाक्षरपदंयथा । जपस्तुवाचिकःप्रोक्तःसर्वयज्ञफलप्रदः । मं
ाम् । जपस्तुकथितोपांशुःपूर्वस्माद्द्विगुणाधिकः । धियायदक्षरश्रेण्यास्तत्तदर्थविचारणम् । मानसस्तुज
वकउच्चैर्जपः । **विष्णुधर्मोत्तरे**—त्रयाणांजपयज्ञानांश्रेयःस्यादुत्तरोत्तरम् । **यत्तुशंखः**—नोच्चैर्जपंबु
तन्मानसादिजपप्रशंसार्थं नतूच्चैस्त्वनिषेधार्थमितिचंद्रिका । अल्पफलपरमितिपृथ्वीचंद्रः । अन्य
नुः—विधियज्ञाज्जपयज्ञोविशिष्टोदशभिर्गुणैः । उपांशुःस्याच्छतगुणःसाहस्रोमानसःस्मृतः । **वसिष्ठः**–
कःस्मृतः । सशब्दश्चाभिचारोयंत्रिविधोजपउच्यते । **व्यासः**—शतंजप्तातुसादेवीपापोपशमनीस्मृता ।

ाशिनी । लक्षजाप्येनचतथामहापातकनाशिनी । कोटिजाप्येनराजेंद्रयदिच्छतितदाप्नुयात् । **मनुः**—सहस्रकृत्व
जः । महतोप्येनसोमासात्त्वचेवाहिर्विमुच्यते । त्रिकं प्रणवोव्याहृतित्रयंगायत्रीच । **व्यासः**—अष्टोत्तरशतंनि
वेधिनादशकंवापित्रिकालेपुजपेद्बुधः । **यमस्मृतौनारसिंहेच**—सहस्रपरमांदेवींशतमध्यांदशावराम् । गायत्रीं
नीम् । **याज्ञवल्क्यः**—जपन्नासीतसावित्रींप्रत्यगातारकोदयात् । संध्यांप्राक्प्रातरेवंहितिष्ठेदासूर्यदर्शनात् । प्रत्य
ङ्गः । अत्रोदयोत्तरंकालांतरेसायंसंध्यावंदनेपिउत्तरावधौविधेयेनासनप्रत्यङ्मुखत्वयोर्बाधः एवप्रातरपि । अबाधेनग
ात् । **मनुः**—पूर्वांसंध्यांजपंस्तिष्ठेत्सावित्रीमार्कदर्शनात् । पश्चिमांतुसमासीनःसम्यगृक्षविभावनात् । दशेत्यापत्परमि
याविकल्पइतिदेवजानीये । सूर्योदयनक्षत्रावधिर्जपःकाम्यः । कामनाभावेविहितदशादिसंख्याग्रहइत्याचाराद
। आपद्यष्टसंख्येतिस्मृत्यर्थसारे । **आपस्तंबः**—सावित्रीसहस्रकृत्वआवर्तयेच्छतकृत्वअपरिमितकृत्वोवेति ।
ननिराक्रियते ।—असंख्यातंतुयज्जप्तंतत्सर्वंनिष्फलंभवेदितिशंखोक्तेः । किंतु सहस्रादिभ्योऽधिकसंख्याग्रहणंपाठ
ुक्तंत्वत्राष्टाविंशत्यादिन्यूनग्रहणमेव । सहस्रकृत्वइत्युक्त्वाशतकृत्वइतिन्यूनप्रक्रमात् । पाठेतुएकादेयातिस्रोदेयाइत्य
ति । **चंद्रिकायांयोगयाज्ञवल्क्यः**—ब्रह्मचारीहिताग्निश्चशतमष्टोत्तरंजपेत् । वानप्रस्थोयतिश्चैवसहस्रादधिकं
तहोमिपरमितिचंद्रिका ॥

मालाविचारः । **माधवीयेशंखः**—कुशबृस्यांसमासीनःकुशोत्तरीयोवाकुशपवित्रपाणिःसूर्याभिमुखोवाक्षमाला
पंकुर्यादिति । **स्कांदे**—सौवर्णराजतंताम्रंस्फाटिकंरत्नजंतथा । अरिष्टपुत्रजीवं(?)चशंखंपद्मंतथामणिम् । कुशग्रंथिचरु

पुराणे—प्रवालहेममुक्ताभिर्मणिरुद्राक्षपुष्करैः। दर्भारिष्टकवीजैश्वशंखैर्वाजीवकैर्जपेत् । **रामार्चनचं**
णिभिर्जपमालिका । सर्वकर्मसुसर्वेषामीप्सितार्थफलप्रदा । **हारीतः**—स्फटिकेंद्राक्षकैर्मालातथैवांगुलिप
चनीनिवजोत्पलैः । पद्माक्षकैश्वरुद्राक्षैर्विद्रुमैर्मणिमौक्तिकैः । **गौतमः**—अंगुल्याजपसंख्यानमेकमेकमु
)र्दशगुणाधिकम् । शतंस्याच्छंखमणिभिःप्रवालैश्वसहस्रकम् । स्फटिकैर्दशसाहस्रमौक्तिकैर्लक्षमुच्यते । पद्मा
रुद्राक्षमधिकृत्योमासंवादेब्राह्मे । —लक्षकोटिसहस्राणिलक्षकोटिशतानिच । जपेतुलभतेपुण्यंनात्रका
लैंगे—सर्वमंत्रजपंकुर्याद्विजोरुद्राक्षमालया । **ब्राह्मे**—सशब्दाचंचलायाचत्रुटिताग्रथिनाविना । भि
। मालादुःखप्रदायिन्योग्रथितानिव्रतंतुभिः । **वाराहे**—उत्तमाष्टाधिकशतंचतुःपंचाशन्मध्यमा । क
नोच्छिष्टःसंस्पृशेत्तांतुस्त्रीणांहस्तेनधारयेत् । आकाशेस्थापनकुर्यान्नचवामेनसंस्पृशेत् । नदर्शयेच्चकस्यापि
संस्कारविधिः। मंत्रदेवप्रकाशिकायाम्—समासेनाक्षसूत्रस्यविधानमिहकथ्यते । पंचविंशतिभि
ःसप्तविंशत्यापंचदश्याभिचारकम् । पंचाशद्भिःकाम्यकर्मसिद्धिःस्याचतुरुत्तरैः । अष्टोत्तरशतैःसर्वसिद्धिर
नातिस्थूलाकृतीनिच । जंतुभिर्नविशीर्णानिनजीर्णानिनवानिच । गव्यैस्तुपंचभिस्तानिसंप्रक्षाल्यपृथक्पृथ
वर्जितम् । त्रिगुणंत्रिगुणीकृत्यसूत्रंप्रक्षाल्यपूर्ववत् । अश्वत्थपत्रैर्नवभिःपद्माकारंप्रकल्पयेत् । सूत्रमणींश्व
रंशक्तिमातृकांचसूत्रेचैवमणिष्वथ । विन्यस्यपूजयेदाज्यैर्जुहुयाद्भक्तिसंयुतः । मणिमेकैकमादायसूत्रेत
पृष्ठंचयोजयेत् । प्रोक्तसंख्यान्यमेकाक्षंमेरुत्वेनाग्रतोन्यसेत् । एकैकमणिमध्येतुग्रंथिबंधंप्रकल्पयेत् । स्वयं

श्रयंहरेत् । एवंकृताक्षमालायांज्येष्ठेनावर्तयेत्क्रमात् । भुक्तिमुक्तिप्रदः मोयमालिकागणनक्रमः । अंगुष्ठेनाक्षमालांच
तर्जन्यानस्पृशेत्सोयमुक्तिदोगणनक्रमः । अंगुष्ठमध्यमाभ्यांतुजपेदुत्तमकर्मणि । अंगुष्ठानामिकाभ्यांतुजपेदाकृष्टकर्मणि
द्विपदुच्चाटनेजपः । कनिष्ठांगुष्ठकाभ्यांतुजपेन्मारणकर्मणि। जपान्यकालेतांमालांपूजयित्वातुगोपयेत् । जीर्णेसूत्रेपुनःसूत्र
प्रमादात्पतितेहस्ताच्छतमष्टोत्तरजपेत् । जपेन्निषिद्धसस्पर्शेक्षालयित्वाययोचितम् । अक्षसूत्रतुनिपतेद्यदिचेत्कुर्वतोजपम्
जापकोहृदयेनतु । हृदयमघोरायनमइतिमत्र. । योगयाज्ञवल्क्यः—अंगुष्ठस्यतुमध्यस्थंपरिवर्तंसमाचरेत् । परिव
यज्ञसयज्ञसमेरुलंघितम् । असख्यातततुयज्ञसतजसनिष्फलंभवेत् । स्मृतिरत्नावल्याम्—पर्वभिस्तुजपःकार्योनां
न्निपातेस्तुयज्ञससर्वविधात्तदासुरम् । अगुलीनामगुष्ठनिपातेगुलिनिषेधोनेत्युक्तम् । मंत्रदेवप्रकाशिकायाम्—
अंगुलिभिर्जपेत् । अगुष्ठेनविनाकर्मकृततदफलभवेत् । गौतमोपि—अगुष्ठेनजपेज्जप्यमन्यैरगुलिभिःसह ।
म्—मध्यमाद्यद्वयंपर्वजपकालेतुवर्जयेत् । एतमेरुविजानीयाद्गूपितब्रह्मणापुरा । अस्मिन्पक्षेऽनामिकाद्वितीयपर्वप्रभृति
णिसमाप्ति. । पर्वशब्दोरेखावचनइतिकेचित् । अस्मिन्पक्षेऽनामामध्यरेखामादिंकृत्वातदधःक्रमेणप्रादक्षिण्येनतर्जन
। विधानांतरमंत्रदेवप्रकाशिकायाम्—अगुलीपर्वभिर्मत्रजपनित्यप्रकल्पयेत् । मध्यमानामिकामध्यपर्वद्वितय
णीकुर्वन्ननामामूलपर्वसु । आरभ्यमध्यमामूलपर्वांतगणयेत्क्रमात् । अगुलीर्नवियुजीतकिचिदाकुचितेतले । अगुल
तेजपः । मालादेरनावश्यकतोक्ताद्वृद्धपराशरेण—यथाकथचिद्गणयेत्ससख्यतद्भवेद्यथा । चंद्रोदयेसंग्रहे—
न्याजपितेनच । यथासख्येनजाप्येनब्रह्मामेप्रीयतांरविः । मध्याह्नेसायंचब्रह्मपदेक्रमाद्रुद्रविष्णुपदे प्रातःपदेमध्याह्नसाय

यत्रीतर्पणम् । **नागदेवाह्निकेप्रयोगपारिजातेच**—आचम्यप्राणानायम्यगायत्रीतर्पणंकरिष्यइतिसं
मावाह्य गायत्रीषडंगेषुविन्यस्यभूः पुरुषमृग्वेदायनमस्तर्पयामि । भुवः पुरुषंयजुर्वेदायनमस्तर्पयामि । स्वः पुरु
ः पुरुषमथर्ववेदायनमस्तर्पयामि । जनः पुरुषमितिहासपुराणेभ्योनमस्तर्पयामि । तपः पुरुषंसर्वागमायनमस्त
र्पयामि । भूर्भुवःस्वः पुरुषंमंडलांतर्गतंसवितारंतर्पयामि । सवित्रेइतिकेचित् । भूःएकपदांगायत्रीतर्पयामि ।
वः त्रिपदांगायत्रींतर्पयामि । भूर्भुवःस्वः चतुष्पदांगायत्रींतर्पयामि । उपसेनमस्तर्पयामि । गायत्रीनमस्तर्पया
रस्वतीनमस्तर्पयामि । वेदमातरंनमस्तर्पयामि । सत्कृतिंनमस्तर्पयामि । सांकृतिमित्यपरे । पृथिवींनमस
। जयांनमस्तर्पयामि । अपराजितांनमस्तर्पयामि । सहस्रमूर्तिंनमस्तर्पयामि । अनंतमूर्तिंनमस्तर्पयामीति ।
चैनमस्तर्पयामीति**कृष्णभट्टः** । तत्र । मंत्रैरेभिस्तुयोनित्यंचतुर्विंशतिसंमितैः । गायत्रीतर्पयेत्तेनतर्पितंस
रोधात् । **तत्रैव**—अनेनविधिनाकुर्यात्प्रातःकालेचतर्पणम् । मध्याह्नेचैवसायंचमंत्रैरेतैश्चतर्पणम् ।

पुरश्चरणम् । तत्रकाम्येजपेभक्ष्यमुक्तम**आचारादर्शे**—शाकयावकभैक्ष्याणिपयोमूलफलानिच । दधि
। चरमोह्युपवासश्चभक्ष्यंतक्रमयाचितम् । विशश्रृंगाटशालूकहविष्यान्नानियानितु । एतान्यनुव्रतान्याहु
वेकल्पेपिभक्ष्यविशेषेणजपारंभेएकादश्युपवासोपिनेति**हरिहरः** । तत्र । अस्वरागप्राप्तभक्ष्यनियामकत्वेन
तिलके—व्याहृतित्रयसंयुक्तांगायत्रीदीक्षितोजपेत् । तत्वलक्षविधानेनभिक्षाशीविजितेंद्रियः । तत्त्वानि
क्षीरद्रुमसमिद्वराः । पृथक्सहस्रत्रितयंजुहुयान्मंत्रसिद्धये । तर्पणादिततःकृत्वागुरुंसंतोष्ययत्नतः । प्रयोग

नुज्ञापुरःसरम् । नपर्णादीत्यादिपदेमार्जनविप्रभोजनयोर्ग्रहः ॥ ॥ **अथप्रयोगः** ॥ योगपिठन्यासांतेशिरसिब्रह्मणेऋषयेनमः । मुखेदे
ायत्रीछंदसेनमः । हृदयेश्रीपरमात्मनेदेवतायैनमः । पुनःशिरसिजमदग्निभरद्वाजभृगुगौतमकश्यपविश्वामित्रवसिष्ठेभ्योऋषिभ्योनमः । मु
ायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपंक्तित्रिष्टुब्जगतीभ्यश्छंदोभ्योनमः । हृदयेअग्निवायुसूर्यगुरुवरुणवृपविश्वेभ्योदेवोभ्योनमः । ततोमहाव्याहृतिभि
ाणायामत्रयंकृत्वा शिरसिविश्वामित्रायऋषयेनमः । मुखेगायत्रीछंदसेनमः । हृदिसवित्रेदेवतायैनमः ॐब्रह्मणेहृदयायनमः । विष्णवेशि
ेस्वाहा । रुद्रायशिखायैवषट् । ईश्वरायकवयायहुम् । सदाशिवायनेत्रत्रयायवौषट् । सर्वात्मनेऽस्त्रायफट् इतिषडंगविधाय हृदिॐभूर्
ुखे। एवं सर्वत्र। भुवःदक्षिणांसे। स्वःवामांसे। महःदक्षोरौ। जनःवामे। तपः जठरे। सत्यं पादांगुलिमूलयोः। तत् गुल्फयोः। सः जानुनोः
ेऊरुमूले । तुःलिंगे । वं नाभौ । वेंहृदि । णिंकंठे । यं करांगुलिमूलयोः । भंमणिबंधयोः । गोंकूर्परयोः । देंभुजमूलयोः । वं मुखे
ुनासिकयोः । धीकपोलयोः । मंनेत्रयोः । हिकर्णयोः । धिभ्रुवोः । योंशिरसि । योंचूडाधः । नःवामकर्णे । (प्र) दक्षिणकर्णे । च
ुखे । दं शिरसि । यात्नमःशिरसि ॥ तत् भ्रूमध्ये । सवितुःनेत्रयोः। वरेण्यंमुखे । भर्गःकठे । देवस्यहृदि । धीमहिनाभौ । धियःगुह्ये
ःजानुनोः । नःपादयोः । प्रचोदयात् पुनःशिरसि । ॐआपोज्योतीरसोमृतंब्रह्मभूर्भुवःस्वरोंनमइतिविन्यस्यध्यायेत् । **गायत्रीरहस्ये**—
ंचवक्त्रांचतुर्बाहुंप्रतिवक्त्रंत्रिलोचनाम् । जटाकिरीटांपद्मकुक्षित्रिपदांस्फटिकप्रभाम् । साक्षसूत्राभयांकुशौदधतीदक्षहस्तयोः । सवारिजपत्र
दांलगुडंवामहस्तयोः । आत्मपूजांतेसौरपीठमभ्यर्च्य तत्रमंत्रमूर्तिंगायत्र्याःपरिकल्प्य तस्यांदेवीमावाह्य पुष्पांतैरुपचारैःसंपूज्य त्रिको
ाग्नेयकोणादिप्रादक्षिण्येनकोणत्रयेॐब्राह्म्यैनमः । माहेश्वर्यैनमः । वैष्णव्यैनमः इतिसंपूज्य कर्णिकायामेवत्रिकोणाद्बहिर्ब्राह्म्यादिचतुर्दि

१ अत्र विश्वामित्रजमदग्निभरद्वाजगौतमात्रिवसिष्ठकश्यपाइतिक्रमोयुक्तइतिभाति ।

मः । रवयेनमः । भानवेनमः । भास्करायनमः । आग्नेयादिचतुष्कोणेषुउंउमायैनमः। प्रप्रज्ञायैनमः । प्रंप्र
अष्टदलकेसरेषुअंगानिसंपूज्य दलेषु प्रह्लादिन्यैनमः । प्रभायैनमः नित्यायैनमः विश्वंभरायै० वि॰
० शांत्यै० दलाग्रेषुकांत्यै० दुर्गायै० सरस्वत्यै० विश्वरूपायै० विशालायै० ईशायै० व्यापिन्यै०
ऽेषुतमोपहारिण्यै० । सूक्ष्मायै० विश्वयोन्यै० जयावहायै० पद्मालयायै० परायै० शोभायै० पद्मरूप
नारसिहीचाष्टमी ब्राह्म्यै० माहेश्वर्यै० कौमार्यै० वैष्णव्यै० वाराह्यै० इंद्राण्यै० चामुंडायै० नारसिंह्यै० इति
माय० भौमाय० बुधाय०वृहस्पतये०शुक्राय शनैश्चराय० राहवे० केतवे० इति सर्वान्संपूज्य चतुरस्रवीथी
ग्नये० यमाय० निर्ऋतये० वरुणाय०वायवे० सोमाय० ईश्वराय० इति । वज्राय० शक्तये० दंडाय० ख
ायै० त्रिशूलाय० इति संपूज्यधूपादिपूजांसमाप्यजपंकृत्वा जपदशांशेनप्रत्यहसर्वजपांतेवाहोमंकुर्यात् ।
इतिगायत्रीपुरश्चरणविधिः ॥

[। **गायत्रीजपोत्तरंकर्तव्यमुक्तंकौर्मगारुडयोः**—सावित्रींप्रजपेद्विद्वान्प्राङ्मुखःप्रयतःशुचिः ।अथो
वसिष्ठः—शास्त्रैस्तुविविधैःसौरैर्ऋग्यजुःसामसंभवैः । उपस्थानंस्वकैर्मंत्रैरादित्यस्यतुकारयेत् । बह्वृच
रितिनमोब्रह्मणइत्येताभिःप्रदक्षिणंदिशःसाधिपान्नत्वाथसंध्यायैसावित्र्यैगायत्र्यैसरस्वत्यैसर्वाभ्योदेवताभ्यश्चन
ांपर्वतमूर्धनि । ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातागच्छदेवियथासुखमितिसंध्यांविसृज्य भद्रनोअपिवातयमनइत्युक्त
ान् । आसत्यलोकादापातालादालोकालोकपर्वतात् । येसंतिब्राह्मणदेवास्तेभ्योनित्यंनमोनमःइतिनमस्कृत्य

द्धांश्चोपगृह्णीयादेवंसायमिति । पर्वतवासिनि । ब्रह्मणासमनुज्ञातेतिदेवजानीयेपाठः । **आश्वलायनः**—जस्वो
करम् । ऋग्भिश्चतसृभिर्मंत्रैर्गायत्रैरेवबह्वृचः । उपस्थायेतरस्त्रीयैर्मंत्रैः कुर्यात्प्रदक्षिणम् । चतुःप्रदक्षिणंकुर्याज्जपदोपाप
त्युक्त्वाकुर्यात्पूर्वंप्रदक्षिणम् । भुवःस्वर्भूर्भुवःस्वेतिचतुर्वारंपृथक्पृथक् । ततःशक्रादिकान्नत्वापूर्ववाथप्रदक्षिणात् ।
भूमिनमेद्गुरून् । ततोऽभिवादयेद्भूमौपित्रादिभ्यःसुसंयतः । कीर्तितेभ्योयथान्यायंस्वकीयनामकीर्तयन् । **शौनक**
जातवेदसइत्यृचा । तच्छंयोर्नमोब्रह्मणइत्युच्चार्यदिशोनमेत् । इमंमेवरुणतत्त्वेतिसायकालेविशेषतः । मित्रस्यचर्षणी
त् । पिशंगभृष्टिमित्यृचासुखस्पृश्यप्रदक्षिणम् । भद्रकर्णेतिमंत्रेणकर्णस्पृष्ट्वाप्रदक्षिणम् । केश्यग्निमित्यृचैकयाशिखांस्पृ
यत्रीसावित्रीसर्वान्देवान्प्रणम्यच । **स्मृत्यर्थसारे**—यद्वोभयत्रजातवेदसेनवैष्णवैरौद्रैर्वोपतिष्ठेतेति **नारायणः** ।
स्थायप्रदक्षिणम् । कुर्वन्दिशोनमस्कुर्याद्दिगीशांश्चपृथक्पृथक् । प्रदक्षिणाभिवादौचआत्मानंचाभिवादयेत् । आत्मप
भिवादयेत् । वारुण्यःसायंसंध्यापराइति**चंद्रिका** । **तत्रैवबौधायनः** सायजपांतेरात्र्युपस्थानमाह—वारुणीभ्य
रुणतत्त्वायामीतिद्वाभ्यां । दिगभिवादनेप्राच्यैदिशेइंद्रायनमः दक्षिणायैदिशेयमायनमइत्यादिप्रयोगइतिकेचित् । अन्ये
एतस्यांप्रतिवसंत्येताभ्यश्चनमोनमइत्यादि**तैत्तिरीयारण्यक**मंत्रैरित्याहुः ॥

भिवादनम् । **यमः**—ज्यायानपिकनीयांसंसंध्याकालेऽभिवादयेत् । विनाशिष्यंचपुत्रंचदौहित्रंदुहितुःपतिम् । **सुत**
ज्येचिषुवृद्धिरादौठात्पेचवांत्यश्रवशाश्वयुक्षु । शेषेपुनाम्वोंःकपरःस्वरोंत्यःस्वाप्वोरदीर्घःसविसर्गइष्टः । **अस्यार्थः**—
आचित्रासुरौहिणोरैवतइतिआदिवृद्धिर्वा । नक्षत्रेभ्योबहुलमितिनक्षत्राणांवालुगुक्तेः । ठात्पेप्रोष्ठपदशब्देठकारात्परेपकारे

दानामित्युक्तेः । अंत्यमपभरणी शब्दंश्रुतौतथोक्तेः । श्रवणशतभिषक्अश्वयुक्षुवाआदिवृद्धिः । अपभरणः आ
षक् शातभिषजः अश्वयुक् आश्वयुजः । भरणीशब्देपिवा । नक्षत्रेभ्योबहुलम् वत्सशालेतिचवालुगुक्तेः । शेषेषुन
आश्लेषः फल्गुनः हस्तः विशाखः अनूराधः अषाढः श्रविष्ठः । श्रविष्ठेत्यादिनानित्यंलुगुक्तेः । आर्म्वोराद्री
ः मूलकः पूर्वाह्णापराह्णेत्यादिनावुन् । स्वाप्वोःस्वातीपुनर्वस्वोरंत्यःस्वरोदीर्घःसविसर्गश्च । स्वातिः पुनर्वसुः । एषां
दैंशइतिसुदर्शनाचार्यः । अभिजित् आभिजितः कृत्तिकः कार्तिक इतितुयुक्तम् । धनिष्ठेत्यत्रापिवादिवृद्धि
लोक्तेः । तत्तन्नक्षत्रचरणाक्षरघटितंनामपठंतिशिष्टाः । **नागदेवाह्निके**—भोःशब्दंकीर्तयेदंतेस्वस्यनाम्नोभिवा
भ्योविप्रोऽभिवादने । अकारश्चास्यनाम्नोंऽतेवाच्यःपूर्वोत्तरःप्लुतः । तदुत्तरकृत्यमाहवृद्धपराशरः—यदक्षर
सर्वैक्षम्यतांदेविकाश्यपप्रियवादिनि । **पुष्पसारसुधानिधौ**—प्रातःसंध्यावसानेतुनित्यंसूर्यंसमर्चयेत् । सं
दीपे—प्रातःसंध्यांसनक्षत्रांनोपास्तेयःप्रमादतः । गायत्र्यष्टशतंतस्यप्रायश्चित्तंविशुद्धये । प्रातःकालांतरोपल
—संध्यामकुर्वतःकालेउदयेस्तमयेपिवा । गायत्र्यष्टशतंजाप्यंप्रायश्चित्तंभवेत्तदा । चतुरर्घ्यंतुगायत्र्यादद्याद्व्याह्
ततःसंध्यांसमाचरेत् । **स्कांदे**—उदयास्तमयादूर्ध्वंयावत्स्याद्घटिकात्रयम् । तावत्संध्यामुपासीतप्रायश्चित्
ंतरे—प्राणायामत्रयंप्रातर्द्विगुणंसंगवेस्मृतम् । मध्याह्नेत्रिगुणंप्रोक्तमपराह्णेतुषड्गुणम् । सायाह्नेद्वादशगुणं
करणइत्यर्थः । **शातातपः**—निश्यर्धयामेवातीतेअर्धयामेपिवासरे । अतिकालमतिक्रांतेसंध्यालोपंनकारये

---

[1]वज्योतिषे अग्नि प्रजापतिरित्यारभ्यअश्विनीयमएवचेतिक्रमेणात्यमपभरणी ।

व्यतिक्रांतेजपंकृत्वापुनर्मनः । ऋचंब्रूचंतृचंवापिपुनःसंध्यामुपासयेत् । पुनस्त्वर्थे । इदंचरात्रिप्रथमयामावधि दिवोदितानीत्याद्युक्तवच
तदूर्ध्वप्रायश्चित्तमात्रम् । यदाप्रातर्मध्याह्नसायसंध्यानामेककालेप्राप्तिस्तदाप्रातःसंध्यांपूर्वंकुर्यात् । संध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हःसर्वकर्मसु
दन्यत्कुरुतेकर्मनतस्यफलभाग्भवेदितिकाशीखंडे प्रातःसंध्याप्रकरणेपाठात्प्रातःसंध्यांविनाकर्मांतरेऽनधिकारात् । विज्ञानेश्वरस्तुसंध्या
सध्यापरमित्याह । मध्याह्नसायंसध्ययोःसंपातेपूर्वंसायसंध्या मध्याह्नसंध्यायाःसायसध्याधिकारसपादकत्वाभावात् । प्रासकालत्वावेम
वात् एकस्यगौणकालत्वेसभवत्युभयोर्गौणकालत्वस्यान्याय्यत्वाच्च पांचमिकसांतपनीयांतःपात्यग्निहोत्रन्यायाच्च सहालंभेसवनीयोपाकर
याच्च । यत्तुस्मृत्यंतरे—दिवोदितानिकर्माणिप्रमादादकृतानिवै । शर्वर्याःप्रथमेयामेतानिकुर्याद्यथाक्रममिति तत्सायंसंध्यामुख्यकाल
मेज्ञेयम् । अतएवसायसंध्यामुख्यकालातिक्रमेतिसृणामपिगौणेकालेक्रमेणैवानुष्ठानम् । सायंसंध्यागौणकालस्तुरात्रौसार्धप्रहरावधिः ।
भोजनस्यसार्धप्रहरकालोक्त्यासंध्याभावेभोजनासंभवात् प्रदोषावसानेसायंसायंसंध्यायागौणकालइतिमाधवीयेदेवजानीयेच । संध्य
णेप्रायश्चित्तपरिभाषायामुक्तंतत्प्रतिनिधिनापिकार्यमित्युक्तम् । इतिश्रीमद्रामेश्वरभट्टसूनु०लक्ष्मणभट्टकृताचाररत्नेसंध्याप्रकरणम् ॥

अथौपासनहोमः । **हेमाद्रौ शाट्यायनिः**—ततःसूर्यमुपस्थायसम्यगाचम्यचस्वयम् । अभ्युक्षणंसमादायसंयतात्मागृहान्
तत्रैवगार्ग्यः—त्रिसंध्यांवाग्यतोवारिगुप्तमाहृत्यशोषयेत् । होमोपहारभूगेहद्रव्यात्मपरिचारकान् । **चंद्रिकायांप्रचेताः**—अभ्यु
पात्रंतुनतावत्स्थाप्यतेकचित् । यावन्नाचमनदत्तप्रोक्षितानगलंतिका । असमर्थंप्रत्याह**शांखायनिः**—नद्यादौसम्यगाचांतःसंयतोगृहमा
उद्धृत्यमणिकात्तोयंतेनप्रोक्षणमाचरेत् । गृहेवासमुपस्पृश्यकृत्वास्वर्णकुशोदकम् । कृत्वाचमनमाचांतःपुनःप्रोक्षणमाचरेत् । **चंद्रिका**
भिलसूत्रे—पुराप्रादुष्करणवेलायाःसायप्रातरपआहरेदनुगुप्तादपिवाकुंभाद्वामणिकाद्वागृह्णीयादिति । **तत्रैवशाट्यायनिः**—अन्

यंदृढम् । ताम्रंपत्रपुटंपुण्यंपात्रमभ्युक्षणायवै । अभ्युक्षणकरणन्युत्पत्त्याजलं । पत्रपुटमन्यालाभपरम् । सर्वालाभे
स्तंबोक्तेः । आपस्तंबः—शैवालवालुकादूर्वातृणपर्णायसैरपि । नालिकाभिन्नपात्रेणकांस्यपात्रेणचैवहि
णद्विजः । शाट्यायनिः—नाहरेदेकपात्रस्तुनात्रतोनचकन्यका । एकपात्रःपिधानरहितपात्रः । ततोऽग्नि
त्तशैलमप्राप्तेषड्भिंशद्भिःसदांगुलैः । प्रादुष्करणमग्नीनांप्रातर्भासांचदर्शनात् ॥

तत्रशक्तेनाधीधानंकृत्वाश्रौतःस्मार्तश्चहोमःकार्यः । श्रौतंस्मार्तंचयत्किंचिद्विधानंसर्वमादरात् । गृहेनिवसत
ः । तत्राशक्तःसर्वाधानंकृत्वाश्रौतमेवयावज्जीवंजुहुयात् यावज्जीवश्रुतेः । [एतेनैकादश्यांतमकुर्वतःपरास्त
हरहरितिवक्ष्यमाणापस्तंबोक्तेश्च, होमकालातिक्रमेहोमलोपेचप्रायश्चित्तोक्तेश्च, कर्मस्मार्तंविवाहाग्नौकु
श्च, अग्निहोत्रंयज्जुहुयादाद्यंतेह्युनिशोःसदेतिमनूक्तेः, अथतत्रैववसतिहोमकालव्यतिक्रमः । लौकिके
तेचंद्रिकायांशौनकोक्तेः, पक्षहोमैश्चतुर्दशचतुर्गृहीतानुपपत्तेश्च, सप्तशतानिविंशतिश्चसंवत्सरेसायमा
रित्यादिश्रुत्यनुपपत्तेश्च यत्किंचिदेतत्] । त्रीणिवर्षाणिविप्राइतिभारतात् यावज्जीवाशक्तौवर्षत्रयंवाऽ
ानायथाम्नायमितिस्मृतेः । तत्राप्यशक्तःस्मार्तमेवजुहुयान्नत्वादध्यात् तत्राप्यशक्तःसदाचारमात्रंकुर्यान्नस्मा
स्मार्तंसमाचरेत् । तत्राप्यशक्तःकरणेसदाचारंलभेद्बुधइतिचंद्रिकायांव्यासोक्तेः । कौर्मे—अथागम
प्रज्वाल्यवह्निंविधिवज्जुहुयाज्जातवेदसम् । तत्रश्रौतंस्मार्तंवाहोमंयजमानएवस्वयंकुर्यात् । अहरहर्यजमान
स्तंबोक्तेः । अत्रपर्वणिस्वयमेवेतिनियमोनतुपर्वण्येवस्वयमिति । पाणिग्रहणादिगृह्यंपरिचरेत्स्वयंपत्न्यपि

श्वलायनोक्तेः । स्वसाशक्तौमाधवीयेचंद्रिकायांचशानातपः—श्रौतंयत्स्यात्स्वयकुर्यादन्योपिस्मार्तमाचरे
ःकुर्यादाचारमंततः । चंद्रोदयेगारुडे—ऋत्विक्पुत्रोगुरुर्भ्राताभागिनेयोऽथविट्पतिः । एतैरेवहुतंयत्स्यात्तद्धुतंस्व
।। । तत्रैवकौर्मे—ऋत्विक्पुत्रोथवापत्नीशिष्योवापिसहोदरः । पत्नीस्मार्तएव । कामंगृह्येग्नौजुहुयात्सायंप्रातर्होमा
स्मृत्यर्थसारे—पत्नीकन्याचजुहुयाद्विनापर्युक्षणक्रियाम् । अत्रऋत्विक्त्रिधा—प्रतिकर्मवृतः, परपरागतः, एकस्य
ाधयोरेवहोमकर्तृत्वमितिवृत्तिकृत् ।। ।। अन्यकर्तृकहोमेविशेषः । स्मृत्यर्थसारे—असमक्षंतुदपत्योर्होतव्य
समक्षंचेद्भवेद्धुतमनर्थकम् । कात्यायनः—प्रक्षिप्याग्निंस्वदारेषुपरिकल्प्यर्त्विजंतथा । प्रवसेत्कार्यवान्विप्रोवृथैवनचिरं
—सनिधौयजमानःस्यादुद्देशत्यागकारकः । असनिधौतुपत्नीस्यादुद्देशत्यागकारिका । असनिधौतुपत्न्याःस्यादध्वर्युस्तदनुः
कुर्वीतानुज्ञयासदा । सर्वदायजमानोवात्यजेत्तद्दिङ्मुखःशुचिः । मनुः—उदितेऽनुदितेचैवसमयाध्युषितेतथा । सर्व
श्रुतिः ।। ।। अनुदितादिलक्षणमाह कात्यायनः—रात्रेःस्तुपोडशेभागेग्रहनक्षत्रभूषिते । कालंत्वनुदित
ः । तथाप्रभातसमयेनष्टेनक्षत्रमडले । रविर्यावन्नदृश्येतसमयाध्युषितंचतत् । रेखामात्रंचदृश्येतरश्मिभिश्चसमन्वितः
होमंप्रकल्पयेत् । अनुदितहोमःकातीयछदोगपरः । उदितहोमोबहृचपरइतिमदनपारिजातः । अनुदितहोमि
हुत्वागायत्रीजप्या । उदितहोमिभिस्तुजस्वाहोतव्यमितिपृथ्वीचंद्रः । उभयोःसध्यांसमाप्यहोमइतिकल्पतरुः
मिनोगौणकालमाह कात्यायनः—हस्तादूर्ध्वंरविर्यावद्गिरिंहित्वानगच्छति । तावद्धोमविधिःपुण्योनान्योऽनु
यड्नभाव्यंतेनभस्यृक्षाणिसर्वतः । नचलोहितिमापैतितावत्सायंचहूयते । रजोनीहारधूमाभ्रवृक्षाग्रांतरितेरवौ । संध्या

सायंत्वर्धास्तमितेसूर्येनुदितहोमिनोहोमकालः । अस्तमितेतूदितहोमिनः । **तथाचोशनाः**—अर्धमंडलसं
न्नस्तमितेहोमोभवेदुदितएवतु ॥ ॥ मुख्यगौणकालावाह्**आपस्तंबः**—तस्मात्संधौहोतव्यंनक्षत्रंदृष्ट्वाप्रदो
स्तोदयौनक्षत्रमेकं सर्वोदयःप्रदोषः द्वितीययामोनिशेति**माधवः** । सायंप्रातश्चसंधिर्मुख्यकालः नक्षत्रदर्श
पृथ्वीचंद्रौ । **धूर्तस्वामिभाष्येरामांडारे**चचत्वारोमुख्यकालाइत्युक्तम् । प्रातर्होमकालश्चतुर्धाअ
याव्युषितं–उदितं–प्रातरितिआ**श्वलायनः** । प्रदोषांतोहोमकालःसंगवांतःप्रातस्तमतिनीयचतुर्गृहीतम
श्चित्तविधानात्तदंतोमुख्यःकालइतिकश्चित् । तन्न । संधौतदुत्तरंचहोमेफलतुल्यतापत्तेः । अतःसंधिरेवमुख्यः
चंद्रिका । प्रातर्द्वादशनाडिकोर्ध्वकालचतुष्टयातिपत्तिः । **स्मृत्यर्थसारे**—प्रातर्होमःसंगवांतःकालस्त्वनु
लस्तुनवनाडिकाः । संगवःपंचधाभक्तदिनद्वितीयांशः । **रामांडारोप्येवम्** । कालातिक्रमेप्रायश्चित्तोर्ध्वं
तर्होमयोर्हव्यंहोतारंनाधिगच्छेत्कथंकुर्यादित्यासायमाहुतेःप्रातराहुतिर्नित्येत्याप्रातराहुतेःसायमाहुतिरिति**गो**
पलक्षणम् । अनौचित्यापत्तेः । आसायमितिनकालग्रहणम् । आहुतिपदवैयर्थ्यादितिकेचित् । तन्न । सायं
। प्रातर्होमोनलब्धश्चेत्तदहर्भोजनंत्यजेत् । तावताहोमसिद्धिःस्यात्तत्प्रायश्चित्तमिष्यतइति**त्रिकांडमंडन**
सायमित्यनेनकालग्रहणं उत्तरस्मिन्कालआगतेहोमश्चेदनिवृत्तः पूर्वस्यसेयंकालातिपत्तिः तस्यांप्रायश्चित्तंमने
क्तेरित्युक्तम् । बह्वृचानांत्वतीतबहुहोमानुष्ठानम् ।—अतीतहोमान्कृत्वादौकालहोमंततश्चरेदिति**शौन**
प्रयोगपारिजातः । **आश्वलायनवृत्ता**वपि—विहृतेष्वग्निष्वहुतेषुहोमांतरकालप्राप्तावुपक्रांतमेव

ाहितंकृत्वावर्तमानकालमनुद्धृतप्रायश्चित्तसहितंकुर्यात् । अविहृतेषुकालांतरप्राप्तौमनस्वतीहोममतिपन्नस्यप्रतिहोमं
नि । इदमनापत्परम् । आपदितुनकिंचित्प्रायश्चित्तंकितुहोममात्रंकुर्यात् । आपदितुहोममित्येवप्रतीयादितिबौधा
ष्टे—स्वगृह्योक्तेनविधिनाहोमंकुर्याद्यथाविधि ॥ ॥ **अर्धाधानिनोहोमक्रममाह चंद्रोदयेभरद्वाज**
कुर्याद्विचक्षणः । स्मृतीनांवेदमूलत्वात्स्मार्तंकेचित्पुराविदुः । **विष्णुः**—बहुशुष्केंधनेचाग्नौसुसमिद्धेहुताशने ।
सिद्धये । योनर्चिषुजुहोत्यग्नौव्यंगारेचैवमानवः । मंदाग्निरामयावीचदरिद्रश्चोपजायते । पात्रादावुद्धृतेह्यग्नौनहो
येसांबपुराणे—क्षुत्तृट्क्रोधत्वरायुक्तोहीनमंत्रैर्जुहोतियः । अप्रबुद्धेसधूमेवामोघःस्यादन्यजन्मनि । क्षुत्तृ
ाकरः । स्वल्पेरूक्षेसस्फुलिंगेवामावर्तेभयानके । आर्द्रकाष्ठैःसुसंपूर्णेफूत्करोतिचपावके । कृष्णार्चिषिसुदुर्गंधेतथा
याद्यस्तुतस्यनाशोभवेद्ध्रुवम् । **मदनपारिजातेकात्यायनः**—जुहुयुश्चहुतेचैवपाणिशूर्पास्यदारुभिः । नकुर्
ा । **व्रतहेमाद्रौ**—मुखेनैवधमेदग्निंमुखादेषोह्यजायत । नाग्निंमुखेनेतितुयल्लौकिकेयोजयंतितत् । **कात्याय**
दनुव्रीहयःस्मृताः । अभावेव्रीहियवयोर्दध्नावापयसापिवा । तदभावेयवाग्वावाजुहुयादुदकेनवा । **स्मृत्यर्थसारे**-
नतंडुलाः । सोमोमांसंतैलमापोदशैतान्यग्निहोत्रके । स्यादग्निहोत्रवद्गृह्येसंस्कारोमंत्रवर्जितः । शालिश्यामाकनीव
तेषांतंडुलाहोम्यायावनालाःप्रियंगवः । प्रियंगवःशालयश्चगोधूमाव्रीहयोयवाः । सारूप्येणापिहोम्याःस्युःस्वरूपेणैवं
कपरम् । **छंदोगपरिशिष्टे**—माषकोद्रवगौरादि(?)सर्वालाभेपिवर्जयेत् । **शौनकः**—दध्यादीनामपक्वानांना
ज्वलयेदपक्वंपक्वमेवच । सायंहोमेद्रव्यंचप्रातरपिग्राह्यंकर्मैक्यात् । यदिसायंगृहीतंद्रव्यंप्रातर्नलभ्यतेतदाप्रतिनिधि

तरम् । **बृहस्पतिः**—प्रस्थधान्यंचतुःषष्टिराहुतिःपरिकीर्तिता । तिलानांतुतदर्धस्यात्तदर्धस्याद्घृतस्यतु । व
ाशतमाहुतिरिष्यते । **कात्यायनः**—पाण्याहुतिर्द्वादशपर्वपूरिकारसादिनाचेत्स्रुवमात्रपूरिका । दैवेनतीर्थेन
पावके । द्वादशपर्वपूरिकाद्रव्यासंभवे **टोडरानंदेशंखः**—आर्द्रामलकमात्रावैग्रासाह्याइंदुव्रतेस्मृताः । तथैव
। **बह्वृचपरिशिष्टे**—शतंचतुःषष्टिर्वाहुतिर्व्रीहितुल्यानांतदर्धतिलानांतदर्धसर्पिस्तैलयोरिति । **गोभिलस्**
चंद्रिकायांशातातपः—तीर्थायतनसंसृष्टंप्रातरुत्तानपाणिना । व्यंगुलंसमिधोतीत्यसर्वत्रजुहुयाद्धविः ।
व्यंपाणिनाकठिनंहविः । **याज्ञवल्क्यः**—हुत्वाग्नीन्सूर्यदेवत्यान्जपेन्मंत्रान्समाहितः । आपत्तौ **मरी**
हरादितः । दातव्योहोमएकाहेसायंप्रातःपृथक्पृथक् । तथान्यास्वपिचापत्सुपक्षहोमोविधीयते । तत्रव
र्णांतेसायंचतुर्दशचतुर्गृहीतानिसकृदुन्नयनमेकासमित्सकृद्धोमः सकृत्पाणिमार्जनंसकृदुपस्थानमित्येवंप्रातरि
ानशेषान्वाशेषहोमानथापिवा । समस्यजुहुयात्तत्रप्रयोगोयंनिरूप्यते । प्रतिपद्युन्नयेत्सायमापद्यन्यत्रवादिने
भवंतिहि । तावंतिपरिगृह्णीयाच्चतुरुन्नयनानितु । एवमेवोत्तरत्रापिप्रातर्होमान्समस्यतु । जुहोत्यौपवसथ्य
त्रपक्षेयेहोमास्तेषामशेषतः । न्यूनानांवासमासःस्यान्नपक्षांतरवर्तिनाम् । सर्वथौपवसथ्याहेसायंहोमःपृथग
वेत्पृथक् । **तत्रैव**—तृतीयेऽनंतरेपक्षेसमासंनसमाचरेत् । आपच्चेदनुवर्तेतदीर्घकालंकथंचन । यावज्जीव
चंद्रिकायाम्—यदिपक्षहोमेनपक्षत्रयमतीयात्पुनराधेयमिति तदनापत्तिपरम् । पक्षहोमेकृतेतत्पक्षमध्ये
मानथोकृत्वागत्वाऽकस्मान्निवर्तितः । होमंपुनःप्रकुर्यात्तुनचासौदोषभाग्भवेत् । पक्षहोमानित्युपलक्षणम्

चंद्रिकायांवैजवापः—एकेभ्युदितहोमाःस्युरन्येनुदितहोमिनः। अन्येभोजनहोमाश्चपक्षहोमास्तथापरे । शौ
ोमकालद्वयंव्रजेत्। उभयोर्विप्रवासेवालौकिकोऽग्निर्विधीयते। स्मार्तपरमिदम्। सर्वाश्चेदनुगतानादित्योभ्युदियाद्वाभ
वासमारूढेषुचारणीनाशेइत्याश्वलायनोक्तेः । यस्यचोभावनुगतावभिनिम्लोचेदभ्युदियाद्वापुनराधेयंतस्यप्रा
कात्यायनः—विहायाग्निंसभार्यश्चेत्सीमामुलंघ्यगच्छति । होमकालात्ययेतस्यपुनराधानमिष्यते । शौनकः—
तिक्रमः। लौकिकोग्निर्विधीयेतकाठकश्रुतिदर्शनात्। प्रोषितेतुयदापत्नीपत्यौग्रामांतरंव्रजेत्। होमकालेयदिप्राप्तानस
डनः—अग्निहोत्रेणरहितःपंथानशतयोजनम्। आहिताग्निःप्रयायाचेदग्निहोत्रंविनश्यति । विनाग्निभिर्यदापत्नीनव
मित्तदाग्नीनांविनाशःस्यादितिश्रुतिः । अब्दंस्वयमजुह्वन्योहावयेदृत्विगादिना । तस्यस्यात्पुनराधानंपवित्रेष्टिरथापि
युक्तंकारिकायाम्—नित्यहोमेत्वतिक्रांतेसस्कृत्याज्यंचपूर्ववत्। चतुःकृत्वागृहीत्वाज्यंमनस्वत्याजुहोत्यथ । आद्वाद
नलः । प्रायश्चित्तंतुयत्प्रोक्तमग्नित्यागोपपातके । मनुनातत्प्रकुर्वीततत्तत्कालानुसारतः। प्रायश्चित्तंकृत्वाहोमंकुर्यात् ।
गतेषुच । कालातीतानिहुत्वैवउत्तराणिसमाचरेत्। यस्त्वतीतान्यनुक्रम्यउत्तराणिसमारभेत् । नदैवान्नैवचमुनीन्द
रत्नावल्यांवचनात्। पुलस्त्यः—अकालेचेत्कृतंकर्मकालंप्राप्यपुनःक्रिया । कालातीततुतत्कुर्यादकृतंतद्विनिर्दि
म्। द्वादशेतिबहृचपरम्। आपस्तंबानांतुचतूरात्रमहूयमानोग्निर्लौकिकइत्यापस्तंबोक्तेः। औपासनविच्छे
ादयेभरद्वाजः—एकाग्निर्द्वादशाहविच्छिन्नःपुनराधेयोदीर्घकालविच्छेदेऽतिकृच्छ्रमिति। विच्छिन्नोऽहुतः। यत्

ोच्छिद्यतेइतिपाठ ।

र्णमासात्ययेतथा । पुनरेवाग्निमादध्यादितिभार्गवशासनमिति तच्छ्रौताग्निपरम् । दर्शपूर्णमाससाहचार्यात् ।
ममर्यादामग्नीनतिहरेयुर्लौकिकाःसंपद्येरन्निति । **ग्रामसीमोक्तादेवीपुराणे**—नगराद्योजनंखेटःखेटा
सीमाक्षेत्रसीमाचतुर्धनुः । **चंद्रिकायाम्**—यावंत्योग्राममर्यादानद्यश्चस्युस्ताअतिक्रामंतावन्वारभेयातामा
ति । **जातूकर्ण्यः**—विनाग्निभिर्यदापत्नीनदीमंबुधिगामिनीम् । अतिक्रामेत्तदाग्नीनांविनाशःस्यादितिश्रुति
—मासत्रयषण्मासादिविच्छेदेऽर्धकृच्छ्रकृच्छ्रातिकृच्छ्रंप्रायश्चित्तम् । **भरद्वाजगृह्येपि**—यावत्कालमहोमीस
त्रेभ्योयथाहोमस्तथैवतत् ॥ ॥ ब्रह्मचारिणःसंध्योत्तरंकर्मोक्तं **मदनरत्नेकौर्मे**—सायंप्रातर्द्विजःसंध्या
ःकुर्यात्संध्ययोरुभयोरपि । देवताभ्यर्चनंकुर्यात्पुष्पैः पत्रेणवांबुना । **तत्रैवलौगाक्षिः**—सायमेवाग्निमि
भैक्षाग्निकार्येत्यक्त्वातुसप्तरात्रमनातुरः । कामावकीर्णइत्याभ्यांजुहुयादाहुतिद्वयम् । उपस्थानंततःकुर्यात्संमा
कीर्णोस्मिकामकामायस्वाहा । कामावपन्नोस्म्यवपन्नोस्मिकामायस्वाहेति । एतद्गुरुकार्यव्यग्रतयाअकरणेज्ञेयम
क्षचरणमसमिध्यचपावकम् । अनातुरःसप्तरात्रमवकीर्णिव्रतंचरेत् । **विज्ञानेश्वरोप्येवम्** । सकृल्लोपेतुत्र
तसंख्यंशिवालये । अग्निकार्यविनाभुङ्क्तेनपापंब्रह्मचारिणः ॥ ॥ **अथव्रत्याहनियमाः** । **चंद्रिकाय**
विष्यंलघुभोजनम् । नसायंनोपवासःस्यात्तैलामिषविवर्जनम् । **आपस्तंबः**—अतृप्तिश्चान्नस्ययच्चैतयोःप्रि
शयीयातामिति । **भरद्वाजः**—वर्जयेत्पर्वकालेतुस्त्रीतैलामिषवृक्षजम् । **सांख्यायनः**—कलहंस्त्रीतः
द्वृथाशय्यांयक्ष्यमाणोविवर्जयेत् । **जाबालिः**—कोविदारान्कुलित्थांश्चवर्जयेत्कोद्रवांस्तथा । दंतशौचंच

। मसूराल्लँवणाक्षारांश्चणकान्कोरदूपकान् । मापान्मधुपरान्नंचवर्जयेत्पर्वणिद्विजः । **गृह्यपरिशिष्टे**—शाकम
: । वर्ज्याइतिशेषः । **आपस्तंबसूत्रे** आधानप्रकरणे ऋचीसमन्त्रंनाश्नीयादिति । ऋचीसमन्तरुष्म । **बौधाय**
द्रमाषादिधान्यंवर्जयेदन्यत्रतिलेभ्यइति । **स्मृत्यर्थसारेदिवोदासीये**— लवणंमधुमांसंचक्षारानश्नन्नहूयते (?)
वकिंचन । **मिताक्षरायां स्मृत्यर्थसारेच**—यआहिताग्नेर्धर्मःस्यात्स्मार्तौपासनिकस्यच । इतिश्रीमद्रामेश्वर
भट्टकृतावाचाररत्नेहोमप्रकरणम् ॥

होमोत्तरंकर्म । मदनरत्नेमरीचिः—विधायदेवतापूजांप्रातर्होमादनंतरम् । **शौनकः**—प्रातर्मध्यंदिनेस
शक्तौविस्तरेणैवप्रातःसपूज्यकेशवम् । मध्याह्नेचैवसायंचपुष्पांजलिमपिक्षिपेत् । **हलायुधः**—प्रातःकालेसदाह
प्रयोगपारिजातेक्रियासारे—मध्यमानामिकामध्येपुष्पंसंगृह्यपूजकः । अंगुष्ठतर्जन्यग्राभ्यांनिर्माल्यमपनोदये
डेशायनिवेदयेत् । मध्यमानामिकाभ्यांदेवोपरिपुष्पंधृत्वानिर्माल्यमपनोदयेदित्यर्थः । **वाराहे**—निर्माल्यंशिरसोत्त
लिंगेविशेषस्तत्रैव—अशून्यंमस्तकंलिंगेसदाकुर्वीतपूजकः । **विष्णुधर्मोत्तरे**—उशीरकूर्चकदत्वासर्वपापैः
कूर्चसर्वपापंव्यपोहति ॥ ॥ **अथनित्यदानम् । भारते**—एकेनांशेनधर्मस्तुकर्तव्योभूतिमिच्छता । एकेनांशे
। **स्मृतिरत्नावल्यां याज्ञवल्क्यः**—दातव्यंप्रत्यहंपात्रेनिमित्तेषुविशेषतः । निमित्तंग्रहणादि । अत्रकेचित
चेन्नित्यदानमाहुः । **भट्टदिनकरस्तु**—उपोयेतेप्रयामेषुयुंजतेमनोदानायसूरयइतिमंत्रलिंगाद्धोमात्पूर्वंनित्यदान
राणे—होमंचकृत्वालभनंशुभानांततोगृहान्निर्गमनंप्रशस्तम् । दूर्वाचसर्पिर्दधिचोदकुंभंधेनुंसवत्सामृषभंसुवर्णम्

ुब्राह्मणकन्यकाश्च । श्वेतानिपुष्पाणितथाशमींचहुताशनंचंदनमर्कबिंबम् । अश्वत्थवृक्षंचसमालभेततततश्चकुर्यान्नि
ःधाविभक्तदिनाद्यभागेकार्यम् । तदुक्तंनारसिंहे—दिवसस्याद्यभागेतुसर्वमेतत्समाचरेत् ॥ ॥ दिनद्वित
तथाभागेवेदाभ्यासोविधीयते । चतुर्धाभक्ताहर्द्वितीयइतिस्मृतिरत्नावल्यां । कौर्मे—जपेदध्यापयेच्छिष्या
कुशादीनांसकालःसमुदाहृतः ॥ ॥ दिनतृतीयभागकृत्यं दक्षः—तृतीयेचतथाभागेकुर्याद्दर्थस्यसंग्रह
ीश्वरंचैवयोगक्षेमार्थसिद्धये । इदंचशक्तस्यनित्यंदृष्टार्थत्वात् । मनुः—देवतान्यधिगच्छेत्तुधार्मिकांश्चद्विजोत्त
वपर्वसु । छागलेयः—यतीनांदर्शनंचैवस्पर्शनंभाषणंतथा । कुर्वाणःपूयतेनित्यंतस्मात्पश्येत्तुनित्यशः । अ
धिः । दृष्टमात्राःपुनंत्येतेतस्मात्पश्येत्तुनित्यशः । विष्णुपुराणे—ततःस्ववर्णधर्मेणवृत्त्यर्थंचधनार्जनम् । ध
कार्यांपैठीनसिः—मासद्वयंप्रवासोस्तिपरतोनाहिताग्निवत् । आहिताग्निवदनाहिताग्नेरपिमासद्वयमेवप्रवा

र्थभागेमध्याह्नस्नानम् । तच्चदिवसचतुर्भागे । तथाचदक्षः—चतुर्थेतुतथाभागेस्नानार्थंमृदमाहरेत् ।
विशेषतः । यत्तुस्मृतिरत्नावल्याम्—दिनतृतीयेभागेमध्याह्नस्नानमुक्तंतत्पंचधाभागपरम् । दक्षः—
् । भविष्ये—नात्यर्थंदेहजीर्णायावंध्यायाश्चविशेषतः । रोगार्तनवसूतायानगोर्गोमयमाहरेत् । गृ
ं । उपर्यधश्चसंत्यज्यप्रत्यग्रंजंतुवर्जितम् । चंद्रिकायाम्—मृत्तिकातुसमुद्दिष्टाआर्द्रामलकमात्रिका । गोम
ात्रिवारम् । प्रयोगपारिजातेदेवजानीयेच—नंदायांभार्गवदिनेकृत्तिकासुमघासुच । भरण्यांभा
द्वितयेचैवमन्वादिषुयुगादिषु । मृदास्नानंपिंडदानंनकुर्यात्तिलतर्पणम् । विवाहव्रतचूडासुवर्षमर्धतदर्धकम्

ंशिसंध्यागृहेषुच । नैमित्तिकेपिचस्नानेतथाभौमार्कवारयोः । त्रयोदश्यांचसप्तम्यांभरण्यांकृत्तिकासुच । वसिष्ठ
रमुक्तम्—मृदैकयाशिरःक्षाल्यंद्वाभ्यांनाभेस्तथोपरि । पुनश्चतिसृभिःकायंपड्भिःपादौतथैवच । स्मृतिप्रदीपिकाय
वरणौचत्रिभिस्त्रिभिः । तथैवहस्तावाचम्यनमस्कुर्याजलंतुतत् । ततोगोमयस्नानमाह यमः—आचम्यगोम
त् । अग्रमग्रमितिस्मृत्वामानस्तोकेनवापुनः । मार्जयेद्गोमयप्राज्ञःसोदकंभानुदर्शितम् । मार्जयेल्लेपयेत् ।
बौधायनोक्तःस्नानविधिः—अथहस्तौप्रक्षाल्यकमंडलुंमृत्पिंडंचपरिगृह्यतीर्थंगत्वात्रिःपादौक्षालयेत्रिरात्मानम
ृणमित्यथांजलिनाउपहंतिसुमित्रियानआपओषधयःसंवितितांदिशंनिरीक्षतियस्यामस्यद्वेष्योभवति दुर्मित्रियास्तस्मै
णमुदकमावर्तयतियदपांक्रूरंयदमेध्यंयदशांतंतदपगच्छतादित्यप्सुनिमज्योन्मज्यचांतःपुनराचामेत् आपोवाइद१ंसर्व
पःपुनंतुपृथिवीमितिपवित्रेकृत्वाद्भिर्मार्जयत्यापोहिष्ठेतितिसृभिर्हिरण्यवर्णाइतिचतसृभिःपवमानःसुवर्जनइत्यनुवाकेनच
ाणायामान्कृत्वोत्तीर्यवासोनिष्पीड्यप्रक्षालितोपरुरहतानिवासांसिपरिधायेति । उपहंति गृह्णंति ॥
ात्यायनोक्तः—अथातोनित्यस्नानंनद्यादौमृद्गोमयकुशतिलसुमनसआहृत्योदकांतंगत्वाशुचौदेशेस्थाप्यप्रक्षाल्यपा
ियज्ञोपवीत्याचम्योरुंहीतितोयमामंत्र्यावर्तयेद्येतेशतमितिसुमित्रियानइत्यपोंजलिनादायदुर्मित्रियाइतिद्वेष्यंप्रतिनिर्षिंचे
मृदात्रिस्त्रिःप्रक्षाल्याचम्यनमस्योदकमालभेदंगानिमृदेदंविष्णुरितिसूर्याभिमुखोनिमज्जेदापोअस्मानितिस्नात्वोदिदाभ्यः
चम्यगोमयेनविलिपेन्मानस्तोकइतिततोभिर्षिंचेदिमंमेवरुणेतिचतसृभिरिदमापउदुत्तमंमुंचंत्वत्वभृथेत्यतेचैतन्निमज्योन्
ष्ठेतितिसृभिरिदमापोहविष्मतीर्देवीरापइतिद्वाभ्यामापोदेवीद्रुपदादिवशंनोदेवीरपांरसमपोदेवीःपुनंतुमेतिनवभिः नि

यत्र्यावादावंतेचांतर्जलेघमर्षणंत्रिरावर्तयेत् द्रुपदांवायंगौरितिवातृचंप्राणायामंवासशिरसमोमितिविष्णोर्वास्मरण
ादि । अभ्यर्हितत्वात्पाणिशब्दस्यपूर्वनिपातः । तेनपूर्वंदक्षिणोपक्रमंचरणौप्रक्षाल्यपाणीक्षालयेदित्यर्थः । कु
इत्यर्थः । अंतेचैतदिति इमंमेवरुणइत्याद्यष्टभिर्मंत्रैरभिषेकोवक्ष्यमाणमंत्राभिषेकोत्तरमपिकार्यइत्यर्थः । आदा
पुनात्वित्यस्यांतेच प्रणवव्याहृतिगायत्रीभिरभिषिंचेदित्यर्थः । नित्यंमध्याह्नस्नानंतेनास्यविधेर्नैमित्तिकस्नानाद
नित्यपदेननिरासात् । अन्यथाप्रातःस्नानमित्येवावक्ष्यत् । प्रातःस्नानेतुयथाहनीत्यतिदेशाद्दक्षेणनित्यत्वोक्तेश्च
ः । तन्न । ग्रहणादिस्नानेधर्माभावप्रसक्तेश्च । एषस्नानविधिरित्यस्यातिदेशार्थत्वाच ॥

नपरिशिष्टोक्तम्—मध्यंदिनेतीर्थमेत्यधौतपादपाणिमुखोद्विराचम्यायतप्राणःस्नानंसंकल्प्यसदर्भपाणिः शु
परिमृदंचतुरंगुलमुद्धास्याधस्तान्मृदंतथाखात्वागायत्र्यादायगर्भमुद्धासितयाप्रतिपूर्यमृदमुपात्तांशुचौतीरेनिधाय
यदक्षिणंभागमस्त्रेणदिक्षुदशसुविक्षिप्योत्तरंतीर्थेक्षिप्त्वातृतीयंगायत्र्यभिमंत्रितमादित्यायदर्शयित्वातेनमूर्ध्नआप
ुलिप्य सुमित्र्यानआपओषधयःसंत्वितिसकृदद्भिरात्मानमभिषिच्यदुर्मित्रियास्तस्मैभूयासुर्योस्मान्द्वेष्टियंचव
णप्रार्थनादिनातर्पणांतोक्तेनविधिनास्नायान्नास्मिन्प्राग्ब्रह्मयज्ञांगतर्पणाद्वस्त्रंनिष्पीडयेदपुत्रादयोह्यंतेतर्प्याभौमा
रुणप्रार्थनादिप्रातःस्नानउक्तम् ॥

विष्योत्तरोक्तः—अनुद्धृतैरुद्धृतैर्वाजलैःस्नानंसमाचरेत् । तीर्थंप्रकल्पयेद्विद्वान्मूलमंत्रेणमंत्रवित् । नमोन
पाणिस्तुविधिनास्वाचांतःपयतःसुधीः । चतुर्हस्तसमायुक्तंचतुरस्रंसमंततः । प्रकल्प्यावाहयेद्गंगामेभिर्

त्रसूतासिवैष्णवीविष्णुदेवता । त्राहिनस्त्वेनसस्तस्मादाजन्ममरणांतिकात् । तिस्रःकोट्योर्धकोटीचतीर्थानांवायुरब्रवीत
नेतेसंतिजाह्नवि । नंदिनीत्येवतेनामदेवेपुनलिनीतिच । क्षमापृथ्वीचविहगाविश्वकायाशिवासिता । विभावरीसु
। एतानिपुण्यनामानिस्नानकालेप्रकीर्तयेत् । भवेत्संनिहितातत्रगगात्रिपथगामिनी । ससवाराभिजप्तेनकरसपुटयो
ंभूयस्त्रिचतुःपंचसप्तवा । स्नानंकुर्यान्मृदातद्वदामंत्र्यचविधानतः । अश्वक्रांतेरथक्रांतेविष्णुक्रांतेवसुंधरे । मृत्तिकेह
म् । उद्धृतासिवराहेणकृष्णेनशतबाहुना । नमस्तेसर्वभूतानांप्रभवारणिसुव्रते । एवंस्नात्वाततःपश्चादाचम्यचविधान
ौतेअक्लिन्नेपरिधायच । अयंविधिःस्त्रीशूद्रादेरपीत्याचारादर्शः ॥
नानभेदाः । शंखः—स्नानंतुद्विविधंप्रोक्तगौणमुख्यप्रभेदतः । तयोस्तुवारुणंमुख्यंतत्पुनःषड्विधभवेत् । नित्यंने
कर्पणम् । क्रियास्नानंततःषष्ठंस्नानंतत्रमताक्रिया । तल्लक्षणानिसएवाह—अस्नातस्तुपुमान्नार्होनित्याग्निहवनादिपु ।
स्नानंप्रकीर्तितम् । चंडालशवयूपादिस्पृष्ट्वास्नातोरजस्वलाम् । स्नानार्हस्तुयदास्नातिस्नानंनैमित्तिकंतुतत् । पुण्यस्नानादि
म् । तद्धिकाम्यंसमुद्दिष्टंनाकामस्तत्करोतिवै । जप्तुकामःपवित्राणिअर्चिष्यन्देवताःपितॄन् । स्नानंसमाचरेद्यस्तुक्रिय
नकर्षणंनामस्नानमभ्यगपूर्वकम् । सरःसुदेवखातेपुतीर्थेपुचनदीपुच । क्रियास्नानंसमुद्दिष्टस्नानंतत्रमताक्रिया । मध्य
ाधवीयेविष्णुः—स्नानार्होयोनिमित्तेनकृत्वातोयावगाहनम् । आचम्यप्रयतःपश्चात्स्नानंविधिवदाचरेत् । **यो**
ूर्णीमेवावगाहेतयदास्यादशुचिःपुमान् । विधिवदितिनित्यस्नानधर्मातिदेशः । अतएवदैवपित्र्यविवर्जितमित्युक्तम्

घवीये । ग्रहणनिमित्तस्नानेपि—गंगास्नानंप्रकुर्वीतग्रहणेचंद्रसूर्ययोः । महानदीषुचान्यासुस्नानंकुर्याद्यथा
अनेकेषांस्नानानामेककालपातेनित्यनैमित्तिककाम्यानामुत्तरोत्तरेणपूर्वपूर्वस्यप्रसंगसिद्धिरन्येषांतंत्रता ॥

मित्तानि ॥ मदीयाःश्लोकाः—शैवान्पाशुपतांस्तथाचितिखरांश्चर्मारलोकयतान्कैवर्तांजरकान्नटोष्ट्रबुरुडानि
गृध्रपतितान्शूद्रान्वृकान्नास्तिकानस्थ्यार्द्रशवकाकसूकरशिवागोमायुमद्यैडकान् । व्यंगवानरविडालदीपिकादी
कुरवराहदेवलान्साविकाशुचिमदिष्णुदाहकान् । स्पृष्ट्वादुःस्वप्नवांतेषुविरक्तक्षुरमैथुने । श्मशानाक्रांत्यजीर्णेषु
योरनधिकारिणोःस्नानमितिमदनपारिजातः । श्रोत्रियादीनांसाक्षिनिषेधवद्दोषाभावेपिवाचनिकंस्नानमि
उदक्या रजस्वला । विकर्मस्थशूद्रस्पर्शेस्नानंनशूद्रमात्रस्य । विकर्मस्थान्द्विजान्शूद्रान्सवासाजलमाविशेदिति
जःस्पृष्ट्वाउच्छिष्टंशूद्रमेववा । शुचिमप्यवगुह्यैनंसवासाजलमाविशेदितिचंद्रिकायांव्यासोक्तेश्च । ए
स्याच्छूद्रसंस्पर्शदूपितेतिवचनात्—द्वावप्यंत्यांत्यजौस्पृष्ट्वासवासाजलमाविशेत् । अन्येष्वाचमनंप्रोक्तंक्रिय
श्च । मदनपारिजाते—अंसजाम्लेच्छशबरादयइतिकुल्लूकभट्टः । अंत्यजांश्चाहविज्ञानेश्वरीयें
हकस्तथा । मागधायोगवौचैवसप्तैतेंत्यावसायिनः । पराशरस्त्वन्यानाह—रजकश्चर्मकारश्चनटोबुरुडए
जाःस्मृताः । यत्तु रजकादिस्पर्शेआचमनमुक्तंतच्छिरोभिन्नांगस्पर्शे । शिरःस्पर्शेस्नानमिति प्रायश्चित्त
ोपलक्षणमिति चंद्रिका । अस्थिनरस्यैव । नारंस्पृष्ट्वास्थिसस्नेहमितिमनूक्तेः । इदंद्विजास्थिविषयम्
त्वहोरात्रमितिविज्ञानेश्वरादयः । अमानुषेत्वस्थनि विष्णुः—भक्ष्यवर्ज्यपंचनखशवंतदस्थिचस्प

ादितिचंद्रिकायामंगिराः । साध्वाचारानतावत्स्यात्स्नातापिस्त्रीरजस्वला । यावत्प्रवर्तमानंचरजोनविनिवर्तते
तुततःपुनः । रोगेणरजःप्रवृत्तौनाशुचित्वमित्युक्तं चंद्रिकायांयाज्ञवल्क्यः—उदक्याशुचिभिःस्नायात्संस्पृ
द्याचेतनस्पृष्टस्पर्शे । चेतनस्पर्शेतुस्नानम् । दिवाकीर्तिमुदक्यांचपतितंसूतिकांतथा । शवतत्स्पृष्टिनचैवस्पृष्ट्वार
तृतीयस्यत्वाचमनम् । तत्स्पृष्टिनंस्पृशेद्यस्तुस्नानंतस्यविधीयते । ऊर्ध्वमाचमनप्रोक्तद्रव्याणांप्रोक्षणंतथेतिसंवर्तो
कामतस्तृतीयस्यापिस्नानम् । पतितचंडालसूतिकोदक्याशवस्पृष्टितत्स्पृष्ट्युपस्पर्शेसचैलम् । उदकोपस्पर्शनाच्छुध
ृष्टिपदेनपतितस्पृष्टिग्रहणमित्याचारादर्शः । यत्तुकौर्मे—तत्स्पृष्टस्पृष्टिनस्पृष्ट्वाबुद्धिपूर्वंद्विजोत्तमः । आचामेत्त
ते तदशक्तविपयम् । चतुर्थस्यत्वाचमनम् । संग्रहे—अबुद्धिपूर्वसंस्पर्शेद्वयोःस्नानंविधीयते । त्रयाणांबुद्धिपूर्व
वथीयेसंग्रहोक्तेः । उपस्पृशेच्चतुर्थस्तुतदूर्ध्वंप्रोक्षणंस्मृतमितितत्रैवस्मृतेश्च । विज्ञानेश्वरीयेप्येवं । चंद्रि
त्कंक्षुरकर्मिणम् । मैथुनाचरितारंचस्पृष्ट्वास्नानंनविद्यते । भोजनोर्ध्वमुहूर्तोर्ध्ववांतेस्नानमिति स्मृत्यर्थसारेकृ
शूलपाणिस्तु स्नानंमापमसूराद्यन्नपरम् । मसूरमापमांसानिभुक्त्वायोवमतिद्विजः । त्रिरात्रमुपवासोस्यप्राय
भिःस्नात्वाघृतंप्राश्यविशुद्ध्यतीतियमोक्तेः । पर्युषितवांतेस्नानम् । भोजनदिनेत्वाचमनमिति श्राद्धहेमाद्रौ
त्र । मिताक्षरायांतु—अश्नन्भुक्त्वार्द्रपाणिर्वाचांतोनस्नानमाचरेत् । अन्यदावमनेस्नायात्तथाशोकाश्रुपातनइ
नेपिस्नानमुक्तम् । वस्त्रान्तरितस्पर्शेप्रचेताः—वस्त्रान्तरितसंस्पर्शःसाक्षात्स्पर्शोभिधीयते । साक्षात्स
। शूलपाणावापस्तंबः—एकशाखांसमारूढश्चांडालादिर्यदाभवेत् । ब्राह्मणस्तत्रनिवसन्स्नानेनशुचितामिया

। शाखाग्रहणमेकावयव्युपलक्षणम् । तेनैकपाषाणादेरपिग्रहणमितिशूलपाणिः । शाखास्वपिकाष्ठादिपुचं
मेतिसएव । एतदपवादमाहशूलपाणौपराशरः—रथ्याकर्दमतोयानिनावःपंथास्तृणानिच । स्पर्शनान्न
णानीतिबहुवचनादेकतृणस्पर्शेस्नानमितिशूलपाणिः । माधवीयेशातातपः—येनकेनचिदभ्यक्तश्चं
स्नात्वापंचगव्येनशुद्ध्यति । उच्छिष्टःसंस्पृशेद्विप्रोमद्यशूद्रशुनोऽशुचीन् । अहोरात्रोषितःस्नात्वापंचगव्येनशु
ष्टोऽद्भिरनाचांतश्चंडालान्स्पृशतिद्विजः । प्रमादाद्वैजपेत्स्नात्वागायत्र्यष्टसहस्रकम् । मनुः—यस्तुच्छायां
स्नानंतुतस्यैवघृतंप्राश्यविशुध्यति। शूलपाणौवृद्धशातातपः—अशुचिंसंस्पृशेद्यस्तुएकएवसदुष्यति ।
धिः । चंद्रिकायां श्मश्रुकर्मण्यपिस्नानमुक्तम् ॥ ॥ स्पृष्टास्पृष्टौहेमाद्रौशातातपः—ग्रामेतुयत्रस
पर्णेचैवस्पृष्टिदोषोनविद्यते । संग्रामेराजमार्गादौयज्ञेषुप्रकृतेषुच । उत्सवेषुचसर्वेषुस्पृष्टास्पृष्टिर्नदुष्यति । वृ
ग्रामेदेशविप्लवे । नगरग्रामदाहेचस्पृष्टास्पृष्टिर्नदुष्यति । दानेविवाहेयज्ञेचमहोत्पातेरुजागमे । आपद्यपि
ज्ञवल्क्योक्तेः । एतद्यत्राहमनेनस्पृष्टइतिनज्ञातंतद्विपयमितिहेमाद्रिः । मदनपारिजातेप्येवम
द्रिकायां । शातातपः—काकविष्ठोपघातेसचैलंस्नानंव्याहृतिहोमंचकुर्यादिति । बालस्यास्पृश्यस्पर्शे
भवंत्यासंवत्सरादित्येकेयावतावादिशोनप्रज्ञायंतइति । स्मृतिप्रदीपिकायाम्—शिशोरभ्युक्षणंप्रोक्तं
देसंस्पर्शेस्नानमेवकुमारके । तल्लक्षणंतु—प्राक्चूडाकरणाद्बालःप्रागन्नप्राशनाच्छिशुः । कुमारकस्तुविं
शार्के—सर्वत्रास्पृश्यसंस्पर्शेवारुणंस्नानमुच्यते ॥ ॥ रात्रिस्नानेविशेपमाह चंद्रिकायांय

क्यापतितादिना । दिवानीतेनतोयेनसस्नायादग्निसंनिधौ । **माधवीयेमरीचिः**—दिवाहृतंतुयत्तोयंगृह्हयेदि
यान्नदीपुष्करिणीपुच । **पराशरः**—यदिगेहेनतोयंस्यात्तदाशुद्धिःकथंभवेत् । धाम्नोधाम्नेतिमंत्रेणगृह्णीयाद
ये सएव—आतुरेस्नानउत्पन्नेदशकृत्वोह्यनातुरः । स्नात्वास्नात्वास्पृशेदेनंततःशुद्ध्येत्सआतुरः । स्नानेनैमि
त्रांतरिततोयेनस्नानकृत्वाव्रतंचरेत् । सिक्तगात्राभवेदद्भिःसांगोपांगाकथंचन । नवस्त्रपीडनकुर्यान्नान्यद्वासश्च
ाः—ज्वराभिभूतायानारीजरसाचपरिप्लुता । कथतस्याभवेच्छौचंशुद्धिःस्यात्केनकर्मणा । चतुर्थेहनिसंप्राप्ते
लावगाह्यापःस्नात्वास्नात्वापुनःस्पृशेत् । दशद्वादशकृत्वोवाआचमेच्चपुनःपुनः । अंतेचवाससांत्यागस्ततः
तोदानंपुण्याहेनविशुध्यति । **शंखः**—रथ्याकर्दमतोयेनष्ठीवनाद्येनवापुनः । नाभेरूर्ध्वंनरःस्पृष्टःसद्यःस्नाने
-यत्रपुसःसचैलंस्यात्स्नानंतत्रसुवासिनी । कुर्वीतैवाशिरःस्नानंशिरोरोगीजटीतथा ।

ठकस्नानम् । **चंद्रिकायांक्रतुः**—पष्ठीचसप्तमीचैवनवमीचत्रयोदशीम् । संक्रांतौरविवारेचस्नानमामलकै
ः—धात्रीफलैरमावास्यासप्तमीनवमीपुच । यःस्नायात्तस्यहीयंतेतेजआयुर्धनंसुताः । **व्यासः**—श्रीकामःसर्व
ायणीयेबृहस्पतिः—सर्वकालतिलस्नानंपुण्यंव्यासोत्रवीन्मुनिः । **षट्त्रिंशन्मते**—तथासप्तम्यमावास्यास
र्थीतिलपिष्टंनसंस्पृशेत् । **प्रयोगपारिजातेवृद्धवसिष्ठः**—आसीनःप्राङ्मुखोभूत्वातैलाभ्यंगंसमाचरेत् ।
त्कृतोपवासेनस्नानमभ्यंगपूर्वकम् । वर्जनीयप्रयत्नेनरूपघ्नंतत्परंनृप । **पाद्मेमाघमाहात्म्ये**—उपोष्यैकादश
ादश्यांप्रागभवेदेहेतेनव्याघ्रमुखोऽभवत् । अत्र **मदीयःश्लोकः**—दिग्विष्टिव्यतिपातवैधृतियुगादिच्छेवमन्वादि

ुरिक्तासुच । ऋष्यश्यर्कतिथौवसावहिदिनेकामोत्तराफल्गुनीज्येष्ठार्द्राहरिभेषुशुक्रगुरुभौमार्केषुजन्मत्रये । तै
। दिग्दशमी । अमवदिनंदिनक्षयः । नंदाः प्रतिपत्षष्ठ्येकादश्यः । रिक्ताश्चतुर्थीनवमीचतुर्दश्यः । ऋ
द्वादशी । तिथिःपूर्णिमामावास्ये । वसुरष्टमी । अहिःपंचमी । कामस्त्रयोदशी । हरिभंश्रवणः । अत्रमू
र्वेदसंहितायाम्—नाभ्यंगस्तत्रबालानांवृद्धानांतुनदोषदः । तत्रपूर्वोक्तेषु । चंद्रिकायांसंग्रहे—क्षीण
। कृष्णभट्टीये—सोमवारेतथाभ्यंगंपुत्रवान्वर्जयेत्सदा । मार्कंडेयः—अपुष्टिःकांतिरल्पायुर्धनंनिर्धनतां
ाद्भास्करादिषु । अन्यद्रव्ययुतंतैलंनदुष्यतिकदाचन । चंद्रिकायांयमः—घृतंचसार्षपंतैलंयत्तैलंपुष्पवा
गेषुनित्यशः । आयुर्वेदसंहितायाम्—निषिद्धतिथिवारर्क्षग्रहणेष्वपिरात्रिषु । किंचिद्रोघृतसंयुक्तंविप्र
—रवौपुष्पंगुरौदूर्वांभूमिभूमिजवासरे । भार्गवेगोमयंदद्यात्तैलदोषोपशांतये । पट्त्रिंशन्मते—सूर्यशुक्र
ानेवायदिवास्नानेपक्वतैलंनदुष्यति । अत्रतिलतैलमेवनिषिद्धं । तिलानामिदंतैलमितिविकारतद्धितात् । सा
थिनिषेधोभ्यंगएवननित्यस्नानादौ ।—पुत्रजन्मनिसंक्रांतौश्राद्धेजन्मदिनेतथा । नित्यस्नानेचकर्तव्येतिथिदो
च्छिकंतुयत्स्नानंभोगार्थंक्रियतेद्विजैः । तन्निषिद्धंदशम्यादौनित्यनैमित्तिकेविनेतिचंद्रिकोक्तेः । मनुः—
शेत् । तैलेनशिरसोभ्यंगोत्तरमन्येनापितैलेननांगाभ्यंगः । सार्षपादिनातुतदभ्यंगेउभयाभ्यंगेवानदोषः ।
रोभ्यक्तावशिष्टेनतैलेनांगंनलेपयेदिति देवलोक्तेरितिकुल्लूकभट्टः । अमांप्रकृत्यचंद्रिकायांप्र
श्चनकर्तयेत् । तत्रैववौधायनः—अष्टम्यांचचतुर्दश्यांनवम्यांचविशेषतः । शिरोभ्यंगंवर्जयेत्तुपर्वसंधौतथैव

र्दश्यामष्टम्यांरविसंक्रमे । द्वादश्यांसप्तमीषष्ठ्योस्तैलस्पर्शंविवर्जयेत् । तत्रैव **हारीतः**—पंचमीदशमीचैवपौर्णम
चैवयस्तैलमुपसेवते । अभ्यंगात्स्पर्शनाद्वापिभक्षणाच्चतथैवच । उत्तीर्णातस्यवृद्धिःस्याद्धनापत्यबलायुषाम् ॥

णोदकस्नानम् । तत्रमदीयःश्लोकः—रवौसप्तमीश्राद्धषष्ठीव्रतेपुत्रजन्माहसंक्रांतिजन्मन्यनिदौ । ग्रहेस्पृश्यस
ानमुष्णोदकेन । अत्रमूलं **हेमाद्र्यादौस्पष्टम्** । मैथुनेक्षौरेचोष्णोदकंनेतिकृ**ष्णभट्टः** । अस्पृश्यस्पर्शेउष्णोद
नेस्नानंनिश्युष्णेनजलेनचेति **स्मृत्यर्थसारात्** । यत्तु **पराशरः**—वृथाह्युष्णोदकस्नानंवृथाजाप्यमवेदिकम्
शुचिस्पर्शदुष्टाभिरुद्धृताभिस्तुमानवः । स्नानंसमाचरेद्यस्तुनसशुद्ध्यतिकर्हिचिदिति तद्गंगोदकभिन्नपरम् । वृद्ध
वपरवारिणा । शरीरशुद्धिर्विज्ञेयानतुस्नानफलंलभेदिति तदनातुरस्य । तीर्थसत्वेतु—भूमिष्ठमुद्धृतवापिशी
त्याशुपापमामरणांतिकमिति **हेमाद्रौमरीच्युक्तेः** । चिरंपर्युषितवापिशूद्रस्पृष्टमथापिवा । जाह्नव्याःस्नानदा
आदित्यपुराणाच्च । यत्तु **षट्त्रिंशन्मते**—आपःस्वभावतोमेध्याःकिंपुनर्वह्निसंयुताः । तस्मात्संतःप्रशंसं
परम् । आदित्यकिरणैःपूतंपुनःपूतंतुवह्निना । आम्नातमातुरेस्नानंप्रशस्तंचोष्णवारियदितिच**ंद्रिकायांयम**
वे—नित्यंनैमित्तिकंकाम्यक्रियांगंमलकर्षणम् । तीर्थाभावेतुकर्तव्यमुष्णोदकपरोदकैरिति**यमोक्तेः** । मरणा
नकिंतुपरोदकैरुद्धृतैर्वेति**चंद्रिका** । तन्नेतिकर्तव्यतामाह**व्यासः**—शीतास्वप्सुनिषिच्योष्णामंत्रसंभारयोगतः
फलभवेत् । सभारा मृदादयः । **मंत्रमहोदधौ**—तीर्थाभावेस्वसदनेस्नायादुष्णेनवारिणा । हस्तयोरपआ
त्यर्थसारे—उद्धृतजलस्नानेमार्जनंकार्यम् । अघमर्षणंजलतर्पणंचानित्यमित्युक्तम् **गृह्यपरिशिष्टे**—नशी

मंत्रविधिंवर्जयेत्वहिर्वाशुचौदेशेसर्वपश्चात्कुर्यादिति । **पारिजातेआश्वलायनः**—स्नानमध्येत्वाचमनंत
हएतानिवर्जयेत् । गृहस्नानेनकुर्वीततर्पणंमार्जनंतथा । नांतराचमनंकुर्यात्पश्चादाचम्यशुद्ध्यति । **चंद्रो**
कूपगृहस्नानेसूतकेमृतकेतथा । मासोच्चारंनकुर्वीततजलंरुधिरंभवेत् ॥ ॥ **अथमंत्रस्नानंबह्वृचपरि**
णानायाम्यसव्येपाणावपःकृत्वातिसृभिरापोहिष्ठीयाभिस्त्रिःपच्छःप्रणवपूर्वंदर्भोदकैर्मार्जयेत् पादयोर्मूर्ध्निहृदये
चाथार्धशोमूर्ध्निहृदयेपादयोर्हृदयेपादयोर्मूर्ध्निचाथऋक्शोहृदयेपादयोर्मूर्ध्निचाथतृचेनमूर्ध्निमार्जयित्वा गाय
चाद्भिराचामेदित्येतन्मंत्रस्नानम् । **प्रकारांतरंहेमाद्रौ**—शंनआपस्तुद्रुपदाआपोहिष्ठाघमर्षणम् । एभि
अन्यकर्तृकस्नानेमंत्रमाह तत्रैव**व्यासः**—दाक्षायणमयैःकुंभैर्मंत्रवज्जाह्नवीजलैः । कृतमंगलपुण्या
ं सुवर्ण । इत्युक्त्वाजाह्नवीस्थानेतीर्थान्यन्यानिकीर्तयेत् । सर्वतीर्थाभिषेकस्तेभूयादित्यंततोब्रवीत् । अ
वत्प्रभासेवहुगुणसलिलेमध्यमेपुष्करेचगंगाद्वारेप्रयागेकनखलसहितेकुंभकोणेगयायाम् । राहुग्रस्तेचसोमेदि
यातत्तीर्थैस्त्रिभुवनसहितैःस्नानमच्छिद्रमस्तु । प्राप्यसारस्वतंस्नानंभवेन्मुदितमानसः । सर्वतीर्थाभिषेकाद्वि
थविभूतिस्नानम् । तदुत्पत्तिश्चंद्रोदये**शिवपुराणे**—भस्मसंपादनविधिःसुलभःसमुदीरितः । पौर्णम
। कपिलायाःशकृत्स्वल्पंगृहीत्वागगनेपतत् । उपर्यधःपरित्यज्यगृह्णीयात्पतितंयदि । पिंडीकृत्यशिवाग्नयादं
ार्येषुविभूतिंतुप्रयत्नतः । **क्रियासारे**—पद्मपत्रेणवान्येनशुचिपत्रेणवापुनः । सद्येनगोमयंगृह्यतद्वामेना
ौकिकाग्निना । सद्येन सद्योजातंप्रपद्यामीत्यनेन । वामेन वामदेवायनमोज्येष्ठायइत्यनेन । ताम्रकुंभेक्षिपे

ंगारपापाणानीशानेनविशोधयेत् । एवंविधिकृतेनैवभस्मनास्नानमाचरेत् । त्रिपुंड्रमथवाद्ध्यात्सर्वपापक्षयोभवे
पेस्थितंचयत् । संस्काररहितंयत्तन्नहिधार्यंकथंचन । शूद्रहस्तस्थितंभस्मद्विजातिर्नैवधारयेत् । तथैवांत्यजहस्त

स्नानप्रकारःक्रियासारे—स्नानस्योपक्रमेपादौकरौप्रक्षाल्यवाग्यतः । आचम्योक्तासनेस्थित्वाप्राङ्मुखं
यःप्राणायामंसमाचरेत् । ततोमूलेनभसितमष्टकृत्वोभिमंत्र्यच । ईशानेनशिरोदेशंमुखंतत्पुरुषेणतु । **स्मृतिभ**
लिप्यादापादमस्तकम् ॥ इतिश्रीनारायणभट्ट०लक्ष्मणभट्टकृताचाररत्नेमध्याह्नस्नानम् ॥

महायज्ञाः । तत्स्वरूपमाह**मनुः**—अध्ययनंब्रह्मयज्ञःपितृयज्ञस्तुतर्पणम् । होमोदैवोबलिर्भौतोनृयज्ञोतिथिपूज
पयतिशक्तितः । सगृहेपिवसन्नित्यंसूनादोषैर्नलिप्यते । **सूनाःसएवाह**—पंचसूनागृहस्थस्यचुल्लीपेषण्युपस्कर
स्तुवाहयन् । उपस्करः संमार्जनी । **हारीतः**—सूनाःपंचविधाद्रुतावगाहनतरणविक्षोभणविक्षेपणापूतग्रह
स्पष्टद्रुतगमनाक्रमणादिभिर्द्वितीयां हननप्रहरणबंधनच्छेदनकुट्टनोत्पाटनादिभिस्तृतीयामाक्रमणघर्षणपेषणादि
र्जनपचनादिभिःपंचमी तदेतासूनानीरययोनीरहरहःप्रजाःकुर्वंत्यग्निगुरुशुश्रूषास्वाध्यायैरादितःसूनात्रयंब्रह्मचारिण
ाःपञ्चपावयंति पवित्रज्ञानध्यानैर्भिक्षवःसूनाद्वयंपावयंति ।

यज्ञः । तत्कालं**मरीचिराह**—सचार्वाक्तर्पणात्कार्यःपश्चाद्वाप्रातराहुतेः । वैश्वदेवावसानेवानान्यत्रतेंनिमित्त
म् । **बृहस्पतिः**—यदिस्यात्तर्पणादर्वाग्ब्रह्मयज्ञःकृतोनहि । कृत्वामनुष्ययज्ञंवैततःस्वाध्यायमारभेत् । **वृत्तौ**
यीतयएवंविद्वान्महारात्रउपस्युदितइतिच । **तैत्तिरीयश्रुता**वुदितआदित्यइत्युक्तेरुदयात्प्राक्ब्रह्मयज्ञनिषे

का । स चार्वाक्तर्पणादितितर्पणस्यपृथगुक्तेर्नब्रह्मयज्ञांगतर्पणंकिंतुस्वतंत्रंप्रधानमतस्तर्पणस्यपृथक्संकल्पः ।
भवति—अकालेप्यथवाकालेतीर्थेश्राद्धंतथानरैः । प्राप्तैरेवसदाकार्यंकर्तव्यंपितृतर्पणमितिश्राद्धशूलपा
ानांतुब्रह्मयज्ञांगतर्पणं तत्सूत्रेतद्धर्मैःसंदंशात् । **बृहन्नारदीये**—कुर्यात्प्रतिदिनंवर्णीब्रह्मयज्ञंचतर्पणम् ।
अनुपाकृतवेदस्यकर्तव्योब्रह्मयज्ञकः । वेदस्थानेतुसावित्रीगृह्यतेतत्समाहिसा । उपनयनदिनेनारंभः । आरभेद्ब्र
पारिजातेवचनात् । **बृहन्नारदीये** वनस्थंप्रक्रम्य—अधःशायीब्रह्मचारीपंचयज्ञपरायणः । **शूद्रस्या**
ार्यारतःशुचिर्भृत्यभर्ताश्राद्धक्रियारतः । नमस्कारेणमंत्रेणपंचयज्ञान्नहापयेत् । सर्वत्रमहाकार्येनमस्कारविध्य
यांमाधवीयेच—स्वाहाकारेनमस्कारोमंत्रःशूद्रेविधीयते । तेनशूद्रःपाकयज्ञैर्यजेतब्रह्मवान्स्वयम् ।
ते**मिनाक्षरा** । त्रिरावर्तितोनमःशब्दइति**पृथ्वीचंद्रः** ॥ ॥ **अथविधिस्तैत्तिरीयश्रुतौ**—ब्रह्मय
छदिर्दशउदीच्यांवोदितआदित्येदक्षिणतउपवीयोपविश्यहस्तावनिज्यत्रिराचामेद्द्विःपरिमृज्यसकृदुपस्पृश्यशि
यत्सव्यंपाणिंपादौप्रोक्षति दर्भाणांमहदुपस्तीर्योपस्थंकृत्वाप्राङासीनःस्वाध्यायमधीयीतदक्षिणोत्तरौपाणीपा
ीनिवप्रयुक्तंभूर्भुवःस्वरित्याहाथसावित्रीगायत्रीत्रिरन्वाहपच्छोर्धर्चशोनवानमथोप्रज्ञातयैवप्रतिपदाछंदांसिप्रतिप
गपादांगुष्ठंनिधायपादपार्ष्णिमेलनेनोपस्थमिति**चंद्रोदयः** । इतरेतरपादव्यत्यासेनोपवेशनंतदिति **स्मृतिमंज**
रूपरिदक्षिणजानुनिधानंतदिति**वृत्तिकृत्** । **कारिका**—कृत्वोपस्थंकरेसव्येउत्तानेप्रागिदंगुलौ । पवि
चंप्रागंगुलंतेनसंदध्याद्दक्षिणंकरम् । **शौनकः**—सव्यस्यपाणेरंगुष्ठप्रदेशिन्योस्तुमध्यतः । दक्षिणस्यांगुलि

थासव्यकरांगुष्ठंदक्षिणांगुष्ठवेष्टितम् । कुर्वीतचैवंसंबद्धौपाणीदक्षिणसक्थनि । **चंद्रिकायांयोगयाज्ञवल्क्य**
कृत्वोपविश्यच । दर्भेपुदर्भपाणिभ्यांसंहताभ्यांकृतांजलिः । **विष्णुः**—ॐकारंव्याहृतीस्तिस्रःसावित्रीचतथाऋच
दीन्समुपक्रमेत् । **तैत्तिरीयब्राह्मणे**—यत्स्वाध्यायमधीयीतैकामप्यृचयजुःसामवातद्ब्रह्मयज्ञःसंतिष्ठतइति ।
ययथोपर्युपरिक्रमात् । यदधीतेऽन्वहशक्त्यास्वाध्यायंतंप्रचक्षते । उपर्युपरीतिप्रथमेऽह्निवेदादिंपठित्वा तदुत्तरं
वेदादिपठित्वातदुत्तरान्वेदभागान्पठेदितिचंद्रिका । प्रत्यहवेदादिपाठोनास्तीतिपृथ्वीचंद्रः । स्वशाखा
ति **लिंगपुराणादनेकशाखाध्यायिनः स्वशाखामात्राध्ययनाद्ब्रह्मयज्ञसिद्धिरित्यपरार्कः** । **याज्ञवल्**
तेहासानिशक्तितः । जपयज्ञप्रसिद्ध्यर्थंविद्यांचाध्यात्मिकींजपेत् । **मनुः**—सावित्रीमप्यधीयीतगत्वारण्यसमाहि
नमोब्रह्मणइतिपरिधानीयांत्रिरन्वाहापउपस्पृश्यगृहानेत्ययद्ददातिसादक्षिणेति । ब्रह्मयज्ञस्याध्यतयोर्विद्युद्वृष्टिमत्रं
ति होष्यन्नपउपस्पृशेत् विद्युदसिविद्यमेपाप्मानमिति अथहुत्वोपस्पृशेत् वृष्टिरसिवृश्चमेपाप्मानमिति य
श्रुतेः । **श्रुतिभाष्येमाधवोप्येवम्** । इदंतैत्तिरीयमात्रपरम् । अन्यथानहृचस्यवैश्वदेवादावपितदापत्तिः । हो
ष्विदमितिकेचित् । **पारिजातेसंग्रहे**—नकुर्यादासनस्थस्तुब्रह्मयज्ञंकथचन । **योगयाज्ञवल्क्यः**—जप्त्व
त् । **तत्रैवस्मृत्यंतरे**—कुशानुत्तरतःक्षिप्त्वातथाचमनमाचरेत् । **तैत्तिरीयश्रुतौ**—ग्रामेमनसास्वाध्यायमधीयीते
वस्वाध्यायेचैवनैत्यके । नानुरोधोस्त्यनध्यायेहोममंत्रेपुचैवहि । **आपस्तंबस्तु**—मनसाचानध्यायेविद्युति
प्रेतान्नेनीहारेचश्राद्धभोजनएवैकैकइत्याह । **अथगौतमः**—अथयदिवातोवायात्स्तनयेद्वाविद्योततेवाऽवस

ामाभिव्याहरेद्भूर्भुवःस्वःसत्यंतपःश्रद्धायांजुहोमीतिचैतत्तेनैवचास्यैतदहःस्वाध्यायउपात्तोभवतीति । एष्वेवाल
ाधवप्रयोगपारिजातौ । अनध्यायांतरेष्वपीतिचंद्रिकामदनरत्नमदनपारिजाताः । अनध्यायेष्व
नीये ॥ ॥ पंचयज्ञाकरणेप्रायश्चित्तमाहदक्षः—अनिवर्त्यमहायज्ञान्योभुङ्क्तेप्रत्यहंगृही ।
प्रति । बौधायनः—एतेभ्यःपंचयज्ञेभ्योयद्येकोपितुहीयते । मनस्त्वाहुतिस्तत्रप्रायश्चित्तंविधीयते ।
तु । तिस्रस्तंतुमतीर्हुत्वाचतस्रोवारुणीर्जपेत् । दशाहंद्वादशाहंवाविनिवृत्तेषुसर्वतः । चतस्रोवारुणीर्हुत्वाका
ापंचयज्ञांस्तुभुक्त्वाचांद्रायणंचरेत् । उज्ज्वलायांतुभोजनोत्तरंनब्रह्मयज्ञः किंतूपवासःप्रायश्चित्तमेवकार्यमि
। तस्यमुख्यकालोमध्याह्नएव । कात्यायनादिसूत्रेषुमाध्याह्निकप्रकरणेपाठात् । यत्तु—प्रहराभ्यंतरे
येतुपयोज्ञेयंतृतीयेजलमेवच । चतुर्थेशोणितंज्ञेयमितिधर्मविदोविदुरिति । तत्काम्यपरम् । नित्यस्यसायंका
—तस्मात्सदैवकर्तव्यमकुर्वन्महतैनसा । युज्यतेब्राह्मणःकुर्वन्विश्वमेतद्बिभर्तिसइति । तत्रसदेतियावज्जीवन्या
ःस्नातेनोदयात्पूर्वकृततर्पणेनमध्याह्नेस्नानाभावेपिपुनस्तर्पणंकार्यम् । अहःकालिकतर्पणस्यावश्यकत्वात् । उ
ह्नेपुनस्तर्पणम् । वैधस्नानपक्षेतुपुनःकरणमितिवाचस्पतिराचारचंद्रोदयश्च । तन्न । उदयात्पूर्वंत
ादावृत्तिरितिचेत्तृतीयस्नानेप्यावृत्त्यापत्तेः । मध्याह्नसंध्यावृत्त्यापत्तेश्च । वसिष्ठः—जपित्वैवंततःकुर्याद्दे
नंतर्यंप्रातर्होमोत्तरंब्रह्मयज्ञपक्षइतिचंद्रिका । वृद्धपराशरेणतुमध्याह्नसंध्योत्तरंतर्पणमुक्तं—उपास्यवि
गायत्रीशक्तितोजप्त्वातर्पयेद्देवताःपितॄन् ॥ ॥

कारिणआहमनुः—चतुर्णामपिवर्णानांतर्पणंतुभवेत्सदा । वर्णानामितिनकर्मषष्ठी । सवर्णेभ्योजलदेयंनार
ल्क्येन असवर्णतर्पणनिषेधात्असवर्णपदहीनपरम् ।—ब्राह्मणस्त्वन्यवर्णानांनकुर्यात्कर्मकिंचन । कामाल्लोभाद्भय
तिब्राह्मेऽसवर्णतर्पणेतज्जातित्वापत्तिहेतूक्तेः । उत्तमजात्यापत्तेस्त्विष्टत्वादिति मदनपारिजातः । असव
हरनाथौ । हीनवर्णामातातत्र्यैतिगोविंदराजः । शातातपः—तर्पणंतुशुचिःकुर्यात्प्रत्यहंस्नातकोद्वि
त्प्रतिदिनंवर्णान्ब्रह्मयज्ञचतर्पणम् । इदंनित्यं । प्रत्यहमित्याद्युक्तेः ।—देवताश्चमुनींश्चैवपितॄन्नैवयोनतर्पयेत् । देवादं
इतिहेमाद्रौ ब्रह्मवैवर्तेअकरणेप्रत्यवायश्रुतेश्च । जीवत्पितृकस्तुदेवर्षिमनुष्यानेवतर्पयेत् । जीवत्पितृ
ात् । अत्रैतानेवेतिनियम्यते । जीवत्पितृकस्यवर्णत्वादेवप्राप्तेः । हेमाद्रौचंद्रिकायांयोगयाज्ञवल्क्यः-
णतथा । अग्निष्वात्तान्सोमपांश्चतथाबर्हिषदःपितॄन् । यदिस्याज्जीवपितृकएतान्दिव्यान्पितॄंस्तथा । येभ्यएवपित
येभ्यइतिसन्यस्तपतितपितृकादिपरंतीर्थपरंवेतिपृथ्वीचंद्रः । अत्र—सपितुःपितृकृत्येषुअधिकारोनविद्यते । न
तिश्रुतिरिति । पित्र्यजीवत्पितुर्नोक्तमित्यादिस्मृतिभिर्जीवत्पितृकस्यसर्वपित्र्यनिषेधे उद्वाहेपुत्रजननइत्यादिवत्प्र
तर्पणनेतिदक्षः । प्रादेशमात्रमुद्धृत्यसलिलप्राङ्मुखःसुरान् । उदङ्मनुष्यांस्तर्प्येतपितॄन्दक्षिणतस्तथा । उद
क्षिणामुखः । बौधायनः—अनुतीर्थमपउपसिंचतीति देवानांदैवेनऋषीणामार्षेणपितॄणांपित्र्येणेत्यर्थः । समार
राकेंविष्णुसमुच्चये—प्राजापत्येनतीर्थेनमनुष्यांस्तर्पयेत्पृथक् । वृद्धपराशरः—दक्षिणजानुमूलग्नोदेवेभ्
-मनुष्यतर्पणकुर्वन्नकचिज्जानुपातयेत् । पितृतर्पणंप्रक्रम्यवृद्धपराशरः—मूलग्नसव्यजानुश्चदक्षिणाग्रकुशेनच

धायनः—अथनिवीतीऋषीस्तर्पयेदिति । यत्तुउपवीतीऋषींस्तर्पयेदित्याचारादर्शस्तद्वचोविरुद्धम् । चंद्रो
भ्योनिवीतीचभवेत्ततः । मनुष्यांस्तर्पयेद्भक्त्याऋषिपुत्रान्ऋषींस्तथा । अपसव्यंततःकृत्वासव्यंजानुचभूतले । पित
गार्ग्यः—नकुर्वीतापसव्यंचनकुर्वीतापिमुंडनम् । अपसव्यनिषेधःप्रकोष्ठादुपरि । अपसव्यंद्विजाग्र्याणांपित्र्येसर्वः
र्तव्यंमातापित्रोस्तुजीवतोरितिवचनादित्युक्तंजीवत्पितृकनिर्णयेपितृचरणैः । हेमाद्रौशंखलिखितौ
कृत्वेति । तत्रैवप्रचेताः—अपसव्ययज्ञोपवीतवाससइति । वासउत्तरीयम्। बौधायनस्तु—यज्ञोपवीतान्यपेश
खाविशेषपरत्वेनव्यवस्थितिरितिहेमाद्रिः । लौगाक्षिः—नजीवत्पितृकःकुर्यात्तिलैःकृष्णैस्तुतर्पणम् । कृष्ण
चित् । कृष्णत्वस्योद्देश्यविशेषणत्वेनाविवक्षितत्वात्तर्पणेतिलमात्रनिषेधइत्यन्ये । गोभिलः—लोमसंस्थांस्तिल
पेतरस्तर्पितास्तेनरुधिरेणमलेनच । स्मृत्यर्थसारे—वामहस्तेतिलान्क्षिप्त्वाजलमध्येतुतर्पयेत् । स्थलेशाद्यांतटेपा
ल्पतरौमरीचिः—वामहस्तेतिलाग्राह्यामुक्त्वाहस्तंतुदक्षिणम् । तिलग्रहणंनांगुष्ठेन ।—अंगुष्ठेनतिलैःकुर्याद्देवत
यंप्रदाताकिल्विषीभवेदितिब्राह्मोक्तेः । मरीचिः—मुक्तहस्तेनदातव्यंमुद्रांतत्रनदर्शयेत् । मुद्रातर्जन्यंगुष्ठयोग
चिः—ससम्यांरविवारेचगृहेजन्मदिनेतथा । पक्षयोरुभयोराजन्ससम्यांनिशिसंध्ययोः । विद्यापुत्रकलत्रार्थीतिला
दश्यानंदाभृगुमघासुच । पिंडदानंमृदास्नानंनकुर्यात्तिलतर्पणम् । मदनरत्नेबौधायनः—सप्तम्यांरविवारेचजन
तिलतर्पणंतद्वहिर्भवेत् । यद्युद्धृतंप्रसिंचेत्तुतिलान्संमिश्रयेज्जले । अतोन्यथातुसव्येनतिलाग्राह्याविचक्षणैः । यस्तु

: इति पाठ ।

। तिलैर्यस्तर्पणंकुर्यात्सभवेदा

ः । स्मृतिरत्नावल्यांवृद्धमनुः—सप्तम्यांभानुवारेचमातापित्रोःक्षयेऽह्नि । तिलैर्यस्तर्पणंकुर्यात्सभवेद्

रे—शोभनेशोभनदिनेनकुर्यात्तिलतर्पणम् । हेमाद्रौकालिकापुराणे—रवौशुक्रेत्रयोदश्यांसप्तम्यांनिशिसं

तुनकुर्यात्तिलतर्पणम् । यदिकुर्यात्ततःकुर्यान्छुक्लैरेवतिलैःकृती । प्रयोगपारिजातेदेवजानीये—नंदायांभा

मरण्यांभानुवारेचगजच्छायाह्वयेतथा । अयनद्वितयेचैवमन्वादिषुयुगादिषु । पिंडदानंमृदास्नाननकुर्यात्तिलतर्पण

मूलंचित्यम् । —मन्वाद्यासुयुगाद्यासुप्रदत्तःसतिलोजलिः । सहस्रवार्षिकींतृप्तिंपितॄणामावहेत्सदेतिकालादर्शा

पेस्नात्वातिलदर्भविमिश्रितम् । पितॄनुद्दिश्ययोदद्यात्सगतिंपरमांलभेदिति मन्वादीःप्रक्रम्यनागरखंडाच ।—

वम्यसौकार्तिकशुक्लपक्षे । नभस्यमासस्यचकृष्णपक्षेत्रयोदशीपंचदशीचमाघे । इत्युपक्रम्य—पानीयमप्यत्रतिलैर्विमि

यः । श्राद्धंकृततेनसमाःसहस्रंरहस्यमेतत्पितरोवदंतीतिहेमाद्रौविष्णुपुराणात् । बौधायनः—विवाहेचे

। वर्षमर्धतदर्धचनैत्यकेतिलतर्पणम् । संस्कारेषुतथान्येषुमासमासार्धमेवच । स्मृतिरत्नावल्यांकात्यायनः—

समाप्यते । तावत्पिडान्नदद्यात्तुनकुर्यात्तिलतर्पणम् । अत्रमदीयःसंग्रहश्लोकः—पित्रोःक्षयेमनुयुगादिषुकामनं

ुयाम्ये । जन्मर्क्षवह्निभगृहव्ययनेनिशायांसंध्यागजेचतिलतर्पणमत्यनिष्टम् । नदाःप्रतिपत्पष्ठ्येकादश्यः । यत्त्वे

—अकृतश्राद्धनिचयाजलपिंडविनाकृताइति तदेकादशीस्तुत्यर्थं पितृभिरेकादश्यांजलपिंडोपयोगोनकृतइति ।

ादिनिषेधमाहुस्तेनिरस्ताः । प्रतिगृहनिषेधेनपुत्रादीन्प्रत्यप्रवृत्तेः । अतएवपुत्रादिभिन्नश्राद्धादिनिषेधपरत्वमपिन । :

समायोगान्निषेधोयउदाहृतः । ऋषिभिस्तर्पणेनित्येनैमित्तंनतुबाध्यते । अतःसंक्रांत्यादिनिमित्तेनिषिद्धदिनादावपि

त् । तिथिवारग्रहणंनक्षत्रयोगादेरुपलक्षणम् । **कात्यायनः**—उपरागेपितुःश्राद्धेपातेमायांचसंक्रमे । निषिद्धेपिहिसर्वे

संक्रमोऽयनभिन्नइति**प्रयोगपारिजातः** । तत्र—उपप्लवेचंद्रमसोरवेश्चत्रिष्वष्टकास्वप्ययनद्वयेच । पानीयमप्यत्रतिलै

यतोमनुष्यः । श्राद्धंकृतंतेनसमाःसहस्रंरहस्यमेतत्पितरोवदंतिइति **हेमाद्रौविष्णुपुराणविरोधात्** । अत्रपानीय

नश्राद्धद्वयस्योच्यतइतिहे**माद्रौ** । मकरंप्रकृत्य**कृत्यकल्पद्रुमे**—तिलैःस्नानंप्रकुर्वीततिलैरेवाशनंबुधः । देवतानां

तेत् । अतः**पारिजातोक्तिश्चि**त्या । **कात्यायनोक्तिः**स्नानांगतर्पणपरा । मुख्येतिलनिषेधएवेति । **देवजानी**

तिथिविशेषेचगंगायांप्रेतपक्षके । निषिद्धेपिहिसर्वत्रतिलैस्तर्पणमाचरेदितिपृ**थ्वीचंद्र**धृतवचनात् । तीर्थपदेनैवगंगा

तिलप्राप्त्यर्थः अन्यतीर्थेषुप्राप्तिदिनेएवेति । तिथितीर्थविशेषेषुकार्यंप्रेतेचसर्वदेति**प्रयोगपारिजातेबौधायनोक्तेश्च**

स्नानांगेतर्पणेद्विजः । तिथिवारनिषिद्धेपितिलैस्तर्पणमाचरेदिति**योगयाज्ञवल्क्योक्तेश्च** । **हारीतः**—वसित्वाव

षि । विधिज्ञस्तर्पणंकुर्यात्पात्रेषुनकदाचन । यत्राशुचिस्थलंवास्यादुदकेदेवताःपितॄन् । तर्पयेत्तुयथाकाममप्सुसर्वं

आर्द्रवासादेवर्षिपितृतर्पणमंभःस्थएवकुर्यात्परिवर्तितवासाश्चेत्तीर्थादुत्तीर्येति । अंभःस्थइतिकातीयान्यपरम् । तेषामुत्तीर्य

ारादर्शः । **हेमाद्रौषट्त्रिंशन्मते**—नतर्पयेत्पितॄन्दिव्यान्जलसंस्थःस्थलेक्वचित् । स्थलस्थस्तुक्वचित्कुर्या

धायनः—वस्त्रंपरिधायाद्भिरेवाप्सुयथोत्तरंदेवान्पितॄंस्तर्पयेदिति । अप्स्वेवेत्यर्थः ।

लेनतर्पणेविशेषमाह **हारीतः**—पात्राद्वाजलमादायशुभेपात्रेविनिक्षिपेत् । जलपूर्णेतथागर्तेनस्थलेतुविबर्हिषि

–नोदकेषुनपात्रेषुनक्रुद्धोनैकपाणिना । नोपतिष्ठतितत्तोयंयत्रभूमौप्रदीयतइति तत्स्थलस्थस्यानुद्धृततर्पणपरम् । **पि**

र्यंपात्रंताम्रकांस्यसमुद्भवम् । पितॄणांतर्पणेपात्रंमृन्मयंतुपरित्यजेत् । इदमधिकरणपात्रमितिसर्वेनिबंधाः । यस्
तिस्मृतिरत्नावली । विकल्पस्तुयुक्तः । **शंखलिखितौ**—नेष्टकाचितेपितॄंस्तर्पयेत् वापीकूपतडागोदपानेषु
पितॄंस्तर्पयेदिति । एतन्नद्यभावइतिहे**माद्रिः** । **भारते**—यइच्छेत्सफलंजन्मजीवितंश्रुतमेववा । सपितॄंस्तर्पये
पितृगाथासुयमः—अपिनःसकुलेभूयाद्योनोदद्याज्जलांजलीन् । नदीपुबहुतोयासुशीतलासुविशेषतः । **हारीत**
ते । इदमपिस्नानंकृत्वातर्पणाकरणे—यस्तुतीर्थेनरःस्नात्वानकुर्यात्पितृतर्पणम् । पिबंतिदेहनिःस्रावंपितरोस्यजल
इदमपिख्याततीर्थपरम् ।—गिरिषुख्याततीर्थेषुनदीषुचविशेषतः । साकांक्षाःपितरोनित्यतिष्ठंतिसलिलार्थिनइति
र्पयित्वातुनदीस्तरतियोनरः । तस्यास्रक्पानकामास्तेभवतिभृशदुःखिताइतिवचनान्नद्यां वारुणस्नानाभावेपितर्पणमा
—तातांबात्रितयंसपत्नजननीमातामहादित्रयंसस्त्रिस्त्रीतनयादितातजननीस्वभ्रातरस्तत्स्त्रियः । तातांबात्मभगिन
शिष्याप्ताःपितरोमहालयविधौतीर्थेतथातर्पणे । अस्यार्थः—पितामह्यादिशब्दैःपितृजननीत्वाद्युच्यतेनपितामह
कंचैतत् । पितृव्यमातुलमातामहपितामहाइतिसूत्रेपितामहादिशब्दस्यडामहजंतत्वनिपातनात्तस्यचस्त्रियांमातरि
धेतिङीष्सिद्धेः पुंयोगेङीष्भावात् पितुर्मातापितामहीत्यमराच्च । प्रतिपादितंचैतद्**भाष्यकाशिकारायमुकुटा**
ष्वस्रादीनांनभ्रातृत्वादिनातर्पणम् । यत्तुपित्रादित्रयमिलितमुद्दिश्यांजलित्रयंदेयमित्या**चारादर्श**स्तत्पित्रेपित
त्वादिविरोधादुपेक्ष्यम् । सस्त्रीत्युक्तेर्मातामहाःसपत्नीकाइति**त्रिस्थलीसेतौ**वचनाच्चतर्पणेपिमातामहानांसपत्नी
। अत्रतर्प्यसंग्रहेतात्पर्येणोल्लेखेतात्पर्याभावात् । मातामहीनामजल्येकत्वत्रित्वविचारायोगात् मातुलान्यादीन

श्च । अथमातामहीनांचसपत्नीनामनंतरमित्यादिवाक्यविरोधाच्च । अतस्तर्पणंपृथगेव । तर्पणीयत्वावच्छेदकस्य
त्वेनविनिगमनाविरहेणमातुलयोरिवेतरेतरसाहित्यस्यवक्तुमशक्यत्वात् । एवंश्वश्रूश्वशुरयोःपृथक्तर्पणं भार्याजनकत्व
लान्यास्तुनपृथक्तर्पणं मातुलस्यतत्संबंधघटकत्वात् । यदपि मातुलानीचदुहितेतिमातुलान्याःपृथक्श्रवणंतन्मातु
त्वेनपृथक्तर्पणगमकम् । एवंपितृव्यभ्रातृपुत्रपत्नीनामपि । एवंपितृष्वसुःसभर्तृकायास्तर्पणं तस्यास्तत्संबंधघटकत्वात्
रूढंतत्पूर्ववदेवोपपन्नम् । एवंमातृष्वसृभगिनीपुत्रीणामपि । भागिनेयदौहित्रयोर्नपृथक्तर्पणं किंतुभगिनीसापत्य
त्रसेयमातृष्वसेयमातुलादीनांतुपृथक् बंधुत्वस्यावच्छेदकस्यभेदात् । भागिनेयत्वंहिभगिन्यपत्यत्वम् । बंधुत्वं
रस्परव्यभिचारात् । बंधवस्त्वात्मपितृमातृबंधवः । केचित्तुसर्वेषांपृथक्तर्पणमाहुः । भ्रातुर्ज्येष्ठस्यैवतर्पणंनक
हारीतोक्तौज्येष्ठग्रहणात् । यत्तुचंद्रोदयेबौधायनः—यदिस्नेहेनकुर्यातांसपिंडीकरणंविना । गयायांतुवि
तत्सपिंडीकरणपर्युदासाद्दशाहांतकृत्यपरम् । अन्यथापुनर्गयाश्राद्धविधिवैयर्थ्यात् । अन्याभावेकुर्यादेव । एवं
कुर्यात्पुत्रस्यपैतृकमितिकात्यायनोक्तेः—अन्याभावेकुर्यादेव । एवंपत्न्याअपि । नपत्न्यैतुपतिर्दद्यादेषधर्मःस
वचनात् पत्न्यैचापिपतिर्दद्यादितिगयायातुर्विधानाच्च अन्याभावेकुर्यात् । पितृष्वस्रादिसत्वे नतद्भर्त्रादितर्पणंद्व
तत्स्त्रीणाम् । जननीसत्वेसपत्नमातृमरणेपितस्याएवतर्पणं नमातामह्यादीनांजनन्यास्तत्रद्वारत्वात् । नचपितृपत्न
त्वम् । उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान्ब्रह्मदःपितेत्युक्तेर्जीवत्यपिजनकेब्रह्मदश्राद्धतर्पणाद्यापत्तेः । नचैवंमातृमरणे
रणेपिनप्रपितामहीतर्पणंस्यात् । यस्यपिताप्रेतःस्यादितिश्राद्धन्यायेनोपपत्तेः । **भारते**—ज्येष्ठामातृसमाचैवभ

द्वत्स्यावस्यावाल्येस्तनंपिवेत् । स्तनपानमुभयोःशेपइतिकेचित् । एकार्थांतर्गतत्वेनभ्रातृपत्न्याएवेत्यन्ये । वयं
ः । यस्या स्तनंपिवेत्सायाकापिमातृसमातस्याअपितर्पणम् ॥ ॥ **विधवायाविशेपः काशीखंडे**—त
कैः । तत्पितुस्तत्पितुश्चापिनामगोत्रादिपूर्वकम् । इदंपुत्रपौत्राभावपरमिति पितामहचरणाः । **मदनपारिजा**
मुष्यायणकादद्युर्द्वाभ्यांपिंडोदकेपृथक् । तर्पणंसंन्यासिनानकार्यम् । नकुर्यात्सूतकभिक्षुःश्राद्धपिंडोदकक्रिया
त् । **शंखः**—पूर्वाग्रैस्तर्पयेद्देवानुदगग्रैश्चमानवान् । तानेवद्विगुणीकृत्यतर्पयेत्प्रयतःपितॄन् । **हेमाद्रौनारदी**
णांयानिकानिचित् । तानिस्युर्द्विगुणैर्दर्भैःसमपत्रैर्विशेपतः । **दक्षः**—अग्रैस्तुतर्पयेद्देवान्मनुष्यान्कुशमध्यतः । पि
थाक्रमम् । **काशीखंडे**—अगुष्ठद्वयमध्येतुकृत्वादर्भानृजून्द्विजः । कव्यवाडनलादींश्चपितॄन्दिव्यान्प्रतर्पयेत्
स्तिलमिश्रितैः । **शंखः**—विनारूप्यसुवर्णेनविनाताम्रतिलेनच । विनादर्भैश्चमन्त्रैश्चपितॄणांनोपतिष्ठते । हेम्ना
। तदप्यक्षय्यतांयातिपितॄणांतुतिलोदकम् । **रामायणे**—पादशौचंविनाभ्यंगंतिलहीनंचतर्पणम् । सर्वतत्रिज
सत्यव्रतः—खड्गमौक्तिकहस्तेनकर्तव्यंपितृतर्पणम् । मणिकांचनदर्भैर्वानशुद्धेनकदाचन । अत्रसंभवेसमुच्च
पाणिःसमाचरेत् । द्वाभ्यांवाथत्रिभिर्वापिसर्वेपांतर्पणंवुधइतिहे**माद्रौमरीच्युक्तेः** । तिलानामप्यलाभेतुसुव
पेचेत्तुदर्भैर्मंत्रेणवाप्यथेतिचंद्रो**दयेयोगयाज्ञवल्क्योक्तेश्च** । **प्रयोगपारिजातेवाराहे**—तर्जन्यांरजतंधृ
स्तिपरमाणूनामस्यांतोनैवविद्यते । **हारीतः**—कांचनेनतुपात्रेणराजतौदुंवरेणच । दत्तमक्षय्यतांयातिखड्गेनाश्मकृते
तैरेषामथवारजतान्वितैः । वार्यपिश्रद्धयादत्तमक्षय्यायोपकल्पते । **भारते**—अमावास्यांतुयेमर्त्याःप्रयच्छतितिलो

मेश्रंतपोधनाः । कृतंभवतितैःश्राद्धंसरहस्यंयथार्थवत् । खड्गपात्रादिधारणंचांजलिमध्ये । लघुपात्रंकरेकृत्वासौवर्ण
ापितेनसंतर्पयेत्पितृनितिहेमाद्रौछागलेयोक्तेः । एतेनखड्गपात्रेणतर्पणंनेतिवदन् **मदनपारिजातोऽपास्तः**
संख्या । **हेमाद्रौकौर्मे**—देवतानांतुसर्वासामेकैकांजलिरिष्यते । तत्रैव**ब्रह्मांडे**—अंजलिद्वितयंदद्याद्देवान्
ुराणे—त्रिरपःप्रीणनार्थायदेवानामपवर्जयेत् । तथर्षीणांयथान्यायंसकृच्चापिप्रजापतेः । **ब्रह्मांडे**—ऋषीणांच
कौर्मे—ऋषीणामेकएवस्यान्मनुष्याणांद्वयंस्मृतम् । अत्रयथाशाखंव्यवस्था । शाखायामंजलिसंख्यानुक्तौविकल्पइ
ाकमंजलिंदेवाद्वौद्वौतुसनकादयः । अर्हंतिपितरस्त्रीस्त्रीस्त्रियस्त्वेकैकमंजलिम् । **हेमाद्रौकौर्मे**—त्रयस्त्रयःपितृणां
ेनदिव्यपितरोप्युच्यंतइतिपृथ्वीचंद्रः । **पैठीनसिः**—तिलोदकांजलींस्त्रीस्त्रीनुच्चैरुच्चैर्विनिक्षिपेत् । उच्चैरिति
ःकिंचिदुच्चाः ततःप्रपितामहस्येति **हेमाद्रिः** । नच—यश्चैनमुत्पादयतेयश्चैनंत्रायतेभयात् । यश्चास्य
मारतादेषामंजलित्रयापत्तिः । नित्यत्वबाधनेतात्पर्यात् । अन्यथासपत्नमातुरपितत्वापत्तिः । मात्रादि
ाद्रिः । वस्तुतस्तुस्त्रीपदंमात्रादिभिन्नपरम् ।—मातृमुख्यास्तुयास्तिस्त्रस्तासांदद्याज्जलांजलीन् । स्त्रीस्त्रीन्दद्य
ामितिचंद्रोदये **शालंकायनोक्तेः** । मातुस्त्रीनंजलीन्दद्यादन्यासामेकमंजलिम् । सपत्न्याचार्यपत्नीनां
ीखंडात्सापत्नमात्राचार्यपत्नीनांत्रीन् । **हेमाद्रौब्रह्मांडे**—गुर्वाचार्यश्वशुराणांसुहृत्संबंधिनांसकृत् । मात
ामह्यादिसर्वासामेकैकंतुतिलांजलिम् । दद्यात्तीर्थविशेषेणधर्मपरममास्थितइतिचंद्रिकायां **गारुडात्** । मा
ेस्त्रिभिः । मातामहीश्चयेप्यन्येगोत्रिणोदातृवर्जिताः । तानेकांजलिदानेनप्रत्येकंचपृथक्पृथगिति**मदनरत्ने**

ेतुमातामह्यादीनामंजलित्रयम् । **गारुडे** मातामह्यादिपदेअतद्गुणसविज्ञानबहुव्रीहिणामातामह्यादिभिन्नानामे
त्र । मातामह्याद्यादीतिपाठापत्तेः । अन्यथामातामह्याएवांजलित्रयापत्तेः । विरूपैकशेषेमानाभावात् । माताम
ौचित्यापत्तेश्च । **व्यासोक्तौ**चस्वार्थे द्वितीयाप्रथमार्थे । अग्रेअपिशब्दात् मातामहानांत्वंजलित्रयम्।—पितॄणांप्री
पितामहेभ्यश्चतथाप्रीतयेप्रपितामहान् । मातामहायतत्पित्रेतत्पित्रेचसमाहितः । इति**विष्णुपुराणात्** । मातृमा
भिरितिव्यासोक्तेश्चेतिचं**द्रोदयेमदनरत्ने**च । द्वौद्वौमातामहानांचमातुलानांसकृत्तथेति**ब्रह्मांडा**द्वाविति**हेमाद्र**
प्रत्यंजलिमंत्रावृत्तिः । ननुमंत्रस्यतर्पणकरणत्वात्ससंख्यांजलिदानस्यैककर्मत्वादवरक्षोदिवइतिवत्सकृदेवमंत्रपा
ायोस्तएवव्रीहयःपुनरवहन्यंते सैववेदिःपुनःप्रोक्ष्यतइतिद्रव्यैकत्वान्नमत्रावृत्तिः । इहतुसत्यप्येककर्मत्वेप्रत्यंजलिद्र
र्घ्यदान—वन्मत्रावृत्तिरितिकेचित् । वस्तुतस्तुद्विस्त्रिरितिक्रियाभ्यावृत्तौसुज्विधानात्सख्यायाःकर्मसामानाधिकर
ंणभेदः । किंतुत्रिरावृत्तिविंशिष्टमेकंतर्पणंत्रिःप्रोक्षतीतिवत्तदंगचमत्रोनावर्तते । तर्पणानावृत्तेः । नचांजलिभे
त्वात् । निर्वापेतुसंस्कार्यद्रव्यभेदान्मत्रावृत्तिः । नचेहद्वितीययांजलयःसंस्कार्याः । धात्वर्थकर्मतयासक्तुव
गत्वेनांजलिकरणकत्वात् । नचमत्रोंऽजलिसंस्कारः । मत्रैश्चदेयमुदकमित्यादिस्मृतौ तृतीययायाज्यावदानक्रियां
। कारकाणांपरस्परासबंधाच्च । अतःपशुसोमाधिकरणन्यायेनप्रथमावगतयागैक्यानुरोधेनैकादशांगकरणकैकया
र्पणम् । **यत्तुपैठीनसिः**—उदीरतामितित्रिभिर्मत्रैस्त्रीनंजलीन्निनयेदिति । तत्राप्येकशेषस्यद्वद्वापवादत्वेनत्रया

यनेकरणत्वासंभवात्रीणित्रिभिर्मंत्रैःसाध्यंतइतिकोविरोधः । अर्घ्यदानेपिकराभ्यांतोयमादायगायत्र्याचाभिमंत्रितमिति
व्यसंस्कारकत्वात्तद्भेदान्मंत्रावृत्तिः । नेहतथेतिनमंत्रावृत्तिरितियुक्तमुत्पश्यामः । अत्रोदीरतामंगिरसआयंतुनऊर्जंपितॄ
तृचंजपन्प्रतिसिंचेदितिकात्यायनसूत्रेशतृप्रत्ययान्मंत्रपाठकालेप्रसेकः । मंत्रांतैःकर्मादिरित्यादिपरिभाषा करणमंत्रपरेति
स्तुनेहायंवर्तमाने । एवंहिमंत्रपाठकालेप्रसेकेगोत्राद्युच्चारणाभावप्रसंगात् । किंतुवर्तमानसामीप्ये । अतोमंत्रपाठोत्तरमेवै
। अत्रविनिगमनाभावेनप्रतिमंत्रंगोत्राद्युच्चारणम् । अन्यथाप्रत्यंजलिश्रीदत्तादिलिखितत्यागानुपपत्तेः । सर्वत्रपितृशब्दश्रुते
भेंदइतिहरिहरस्तच्चिंत्यम् मानाभावात् शब्दांतराद्भेदइतिचेन्निनयनस्यापिभेदापत्तेः । त्वयैवतृप्यध्वमितिप्रसेकोक्तेश्च
केोंजलित्रयंतर्पणमितिभेदइतिचेत् त्वयादानार्थकत्वस्याप्यनंगीकारात् अतोयत्किंचिदेतत् ।

लितर्पणनिर्णयः । सर्वत्रांजलिश्रुतेरंजलिनैवतर्पणमितिकेचित् । **अन्येतु**—अन्वारब्धेनसव्येनपाणिनादक्षिणेनतु ।
कांजलिभिःपितॄनितिकौर्मात्देवादितर्पणेसव्यान्वारंभः । पितृतर्पणेत्वंजलिरेवेतिव्यवस्थामूचुः । अपरेतु—एकेनवा
सव्यान्वारब्धेनोभाभ्यांवेतिश्राद्धहेमाद्रौवसिष्ठोक्तेः सर्वत्रविकल्पमाहुः । अंजलिश्चनहस्तद्वययोगमात्रंकिंतु
नादेशेदक्षिणंप्रतीयादितितत्सूत्राद्धस्तेनैवतर्पणम् । **काशीखंडे**—तर्पयेच्छुचिभिस्तोयैस्तृप्यत्वितिसमुच्चरन् । **वृद्धप**
ःस्वाहापितृभ्यश्चनमःस्वधा । अत्रचतुर्थीनिर्देशाद्ब्राह्मणैर्नमःस्वाहेत्यादिप्रयोगइतिपृथ्वीचंद्रः । अत्रचतुर्थ्यादेवादी
वतासंयोगेनयागत्वकल्पनात्तर्पणेनममेतित्यागइत्युक्तंदेवजानीयेआचारादर्शेच ॥

वेभक्तिविचारः हेमाद्रौसत्यतपाः—देवपितृमनुष्यादिस्वशाखाविधिचोदनात् । एकैकांजलिनातृप्तिंप्रथमांते

प्रयोगयाज्ञवल्क्यः—तृप्यतामितिवक्तव्यंनाम्नातुप्रणवादिना । तत्रैवगोभिलः—गोत्रकस्तर्पणेप्रोक्तःकर्ताए
शर्मातर्पणकर्मणि । हेमाद्रौभविष्ये—चतुर्थीसर्वकार्येषुप्रथमातर्पणेस्मृता । छंदोगपरिशिष्टेबृहत्प्र
सर्वत्रैवपितःप्रोक्तःपितातर्पणकर्मणि । हेमाद्रौव्यासः—प्रथमातर्पणेप्रोक्तासंबुद्धिमपरेजगुः । छंदोगप
आदावोमितिचब्रुवन् । नमांतेइतिहेमाद्रौपाठः । यमः—संबंधनामगोत्रेणस्वधांतेननमोंततः । तर्पयामिपदें
प्रांतनामप्रयोगोपिसिद्धः । प्रयोगस्तुप्रथमापक्षेअस्मत्पितामुकशर्मामुकगोत्रस्तृप्यताम् । तृप्यत्वितिवा । द्वित
मसुकगोत्रंतर्पयामिनमःस्वधा । स्वधानमइतिवा । संबुद्धिपक्षेस्मत्पितरमुकशर्मन्नमुकगोत्रेदत्तेजलंनमःस्वधेति ।
मांतप्रयोगमेवयुक्तंपश्यामः । बह्वृचानांगोत्रोच्चारःपूर्वं तस्यगोत्रनामचगृहीत्वेतिबह्वृचमन्त्रात् । यद्यपीदंप्रक
नादितिन्यायेनसर्वत्राप्येवंज्ञेयम् । हेमाद्रिस्तु—गुरुषुबहुवचनंकनिष्ठेषुचैकवचनं तेनसगोत्रनामग्रहणंपुर
सस्मृतेः, सकारेणतुवक्तव्यगोत्रंसर्वत्रधीमतेतिमात्स्याच्चामुकसगोत्रानस्मत्पितॄनमुकशर्मणस्तर्पयामिस्वधान
ादर्शेकल्पतरौतु—अमुकगोत्रःपिताअमुकशर्मातृप्यतामिदंजलंतस्मैस्वधेतिप्रयोगइत्युक्तम् । तन्न । पुनश्चतुर्थ्य
योगानुपपत्तिर्मानम् । पितॄन्स्वधानमस्तर्पयामीतिबौधायनेनवाचनिकतत्प्रयोगात्प्रथमांतेपितृप्रयोगोपपत्तेः
—नामतस्तुस्वधाकारैस्तर्प्याःस्युरनुपूर्वशः । अमुकदेवशर्मेतिप्रयोगइतिपृथ्वीचंद्रः । चतुर्थ्यंतनामप्रयोगे
ारिजातेतु—पितृतर्पणेवसुरूपेत्यादिकीर्तनंनेत्युक्तम् । तन्न ।—संबंधमनुकीर्त्यैवनामगोत्रेत्वनंतरम् । वर

ेदितिवसिष्ठस्मृतिविरोधात् । पित्रादीनांमंत्रैस्तर्पणंमात्रादीनांनाम्नेतिहेमाद्रिश्चंद्रिकाच । वैदिकमंत्रैर्देवान
वाह्यमंत्रैस्तर्पयेदितिकल्पतरुरत्नाकरवाचस्पत्यादयः । आचारचंद्रोदयेप्येवम् ॥

ज्ञानेबौधायनः—पृथिवीपतिपितावाच्यस्तत्पिताचांतरिक्षसत् । अभिधानापरिज्ञानेदिविषत्प्रपितामहः । इदं
ानांतुतन्नेत्यादि । यदिनामनविद्यात्तत्पितामहप्रपितामहेतिब्रूयादितितत्सूत्रात् । बौधायनः—शर्मांतंब्राह्
ुप्तांतंचैववैश्यस्यदासांतंशूद्रजन्मनः । मनुः—वैश्यस्यधनसंयुक्तंशूद्रस्यप्रेष्यसंयुतम् । स्त्रीणांलक्ष्मीदामितिदांत
चंद्रोदयेगोभिलोक्तेः । चंद्रिकायांतुदायीशब्दांतमुक्तंदेवीशब्दांतंवा । गोत्रंमातानामदेवीतृप्यत्वेवंस्वध
ोदासः । शूद्रस्यकाश्यपगोत्रं गोत्रनाशेतुकाश्यपइतिव्याघ्रपादोक्तेः, तस्मादाहुःसर्वाःप्रजाःकाश्यप्यइतिश्
िवम् । गोत्रस्यत्वपरिज्ञानेकाश्यपंगोत्रमुच्यतइतिचंद्रिकायांप्रयोगपारिजातेचस्मृत्यंतरात् । कौश
ापरंपराप्रसिद्धंगोत्रंग्राह्यम् । चतुर्णामपिवर्णानांपितॄणांपितृगोत्रतइतिचंद्रिकायांहेमाद्रौबौधायनोक्तेरित्
शूद्रपरमितिश्राद्धहेमाद्रिः । सएव—पितृगोत्रंकुमारीणामूढानांभर्तृगोत्रतः । हेमाद्रौवृद्धशातातप
्यकाभवेत् । भर्तृगोत्रेणकर्तव्यास्तस्याःपिंडोदकक्रियाः । आसुरादिषुचान्येषुपितृगोत्रेणधर्मवित् । ब्राह्मादिष्वा
ंपरायाताचारेणव्यवस्था । येनास्यपितरोयाताइत्यादिवचनादितिविज्ञानेश्वरः ॥

र्याः । हेमाद्रौमात्स्ये—देवासुरास्तथानागागंधर्वाप्सरसोऽसुराः । क्रूराःसर्पाःसुपर्णाश्चतरवोजृंभकाःखगाः
ाशगामिनः । निराधाराश्चयेजीवाःपापकर्मरताश्चये । कृतोपवीतीकृत्वैवनिवीतीचभवेत्ततः । सनकश्चसनंदश्च

श्चैववोढुःपंचशिखस्तथा । सर्वेतेतृप्तिमायांतुमद्दत्तेनांबुनासदा । मरीचिमत्र्यंगिरसौपुलस्त्यंपुलहंक्रतुम् । प्र
देवान्ब्रह्मऋषींश्चैवतर्पयेदक्षतोदकैः । तत्रैवपैठीनसिः—गौतमोथभरद्वाजोविश्वामित्रश्चतापसः । जमद
। स्वारोचिषोरैवतश्चमहातेजाश्चचाक्षुपः । वैवस्वतस्तथातर्प्यइति । चंद्रिकायाम्—अथकांडऋषीनेतानुदक
न्नित्यंमंत्रैःपर्वाष्टमीषुच । कांडानितिवेदस्य । याजुषपरमितिमाधवः । हेमाद्रौभविष्ये—अथसव्यंततः
वात्तान्बर्हिषदोहविष्मंतस्तथोष्मपाः । सुकालिनस्तथाभौमाआज्यपाःसोमपास्तथा । तर्पयेद्वैपितॄन्भक्त्यासतिलोद
शरः—गायत्रीशक्तितोजप्त्वातर्पयेद्देवताःपितॄन् । ब्रह्मेशकेशवात्पूर्वंप्रजापतिमथश्रुतीः । छंदोयज्ञान्नृपीन्सि
वत्सरर्तूंश्चमासपक्षदिनानितु । देवान्देवानुगांश्चैवनागान्नागकुलानिच । सरितःसागरांस्तीर्थान्पर्वतान्कुलपर्वत
नुष्यानथतर्पयेत् । वनस्पतीनोषधीश्चभूतग्रामंचतुर्विधम् । ब्रह्मादयोमयाहूताःसमागत्याददत्वपः । अनृण
तपूर्वाग्रदर्भेषुसाग्रेषुसकुशेषुच । प्रादेशिकेषुशुद्धेषुब्रह्मादिभ्योंबुसेचयेत् । उदीरतामगिरसआयतुवोर्जमित्यपि
पितरस्तथा । अग्निष्वात्तोपहूताश्चतथाबर्हिषदोपिच । येनःपूर्वेपितरश्चसोमपान्समुदीरयेत् । आवाह्यचपितॄनेतैर
खोद्धाभ्यांकराभ्यामंबुसेचयेत् । रुक्मरूप्यतिलैस्ताम्रदर्भमंत्रैःक्षिपेत्पयः । वसून्रुद्रांस्तथादित्यान्नमस्कारसमन्वि
श्चैवानिलोनलः । प्रत्यूपश्चप्रभासश्चवसवोष्टौप्रकीर्तिताः । अजैकपादहिर्बुध्न्योविरूपाक्षोथरैवतः । हरश्चबहु
त्रश्चजयंतश्चपिनाकीचापराजितः । इंद्रोधाताभगःपूषामित्रोथवरुणोर्यमा । अंशुर्विवस्वांस्त्वष्टाचसवितात्रिष्णु
मश्चैवतथार्यमा । अग्निष्वात्ताःसोमपाश्चतथाबर्हिषदोपिच । यमश्चधर्मराजश्चमृत्युश्चैवतथांतकः । वैवस्वतश्च

रश्चदध्नश्चनीलश्चपरमेष्ठिना । सहितइतिशेषः । वृकोदरश्चचित्रश्चचित्रगुप्तस्तथार्यमा । तस्मात्प्राकृतर्पयित्वैत
हान्मातुलांश्चसखिसंबंधिबांधवान् । स्वजनान्ज्ञातिवर्गीयानुपाध्यायान्गुरूनपि । पितृन्भृत्यानपत्यांश्चयेभवं
द्विद्वानीहंतेतेयतोजलम् । अत्रध्रुवायनमइतिप्रयोगइतिचंद्रिका । ध्रुवंतर्पयामिनमइतिहेमाद्रिः । कव्यवाड
व्यवाद्अनलइतिद्वेदेवतेतिकल्पतरुः । तन्न । कव्यवाहोनलश्चेतिगोभिलविरोधात् । यमादितर्पणंचतुर्थ
व्यवाडनलःसोमोधर्मश्चेतिचंद्रिकायांपाठः ॥

विशेषमाह चंद्रोदयेयमः—देवत्वाद्देवतीर्थेनपितृत्वाद्दक्षिणामुखः । देवत्वचपितृत्वंचयमस्यास्तिद्विरूप
य—यज्ञोपवीतिनाकार्यप्राचीनावीतिनातथा । मनुः—एकैकस्यतिलैर्मिश्रांस्त्रींस्त्रीन्दद्याज्जलांजलीन् । स्मृ
श्यांकार्यंतुयमतर्पणम् । अंगारकचतुर्दश्यामपिकार्यंसदैववा ॥ ॥ अथभीष्मतर्पणम् । तन्माघशुक्ला
अन्नंचविधिवद्द्युःसर्वेवर्णाद्विजातयइतिधवलनिबंधस्मृतेः । जीवत्पिताप्येतत्कुर्यात् । जीवत्पितापिकुर्वीतत
पितृचरणाः । इदंचनित्यम्—ब्राह्मणाद्याश्चयेवर्णादद्युर्भीष्मायनोजलम् । संवत्सरकृतंतेषांपुण्यंनश्यतिसत्तमे
नेबंधे—भीष्मःशांतनवोवीरःसत्यवादीजितेंद्रियः । आभिरद्भिरवाप्नोतुपुत्रपौत्रोचितांक्रियाम् । वैयाघ्रपद्य
यददाम्येतज्जलंभीष्मायवर्मणे । वसूनामवतारायशंतनोरात्मजायच । अर्घ्यंददामिभीष्मायआबालब्रह्मचारिणे
त् । अर्घ्यंददामीत्यग्रेतनेनैकवाक्यत्वान्नार्घ्यमंत्रइतिनाम्नातर्पणम् । यत्तु—सत्यव्रतायशुचयेगांगेयायमहात्मने
ह्मचारिणे । वैयाघ्रपद्यःसव्येनानेनमंत्रेणवर्णिकमितिपाद्मंतत्रतदर्पणंगौणम् । अर्घ्योपक्रमात् । नचानयोर्नैभेद

ग्रभावेनभेदावश्यकत्वादितिवयंप्रतीमः । एतेनापसव्येनेतिवदन् दिवोदासोऽपास्तः । हेमाद्रौब्राह्मे—अथ
न् । मरीचिप्रमुखांश्चैवरुद्रादित्यवसूंस्तथा । यक्षान्पशून्सुपर्णांश्चभूतग्रामचतुर्विधम् । आचार्यानितरांश्चैवक
श्चैवमनुष्यांस्तदनंतरम् । कव्यवाडनलादींश्चनतःपितृगणानपि । ततोमातामहानांचपितृव्याणांततःपरम् ।
पुस्तथा । मातुलानीचदुहितास्वसाचार्यर्त्विजस्तथा । शिष्याश्चज्ञातयश्चैवसुहृत्सब्रविनस्तथा । एतेपांतर्पणकार्य
समुद्दिश्यप्रदेयश्चांजलिस्ततः । तत्रैवस्कांदे—पूर्वंमोदप्रमोदादींस्तर्पयेत्पद्विनायकान् । एतौमोदप्रमोदौसुमु
। ततोब्रह्मादयोदेवाःसनकाद्यास्ततःपरम् । अग्निष्वात्तादिकानांतुपितॄणामंप्यनुक्रमात् । यमायधर्मराजायकु
ातॄणांततोमातामहस्यच । पत्नीश्वशुरबंधूनांगुतसब्रविनांततः । भारते—पूर्वंस्ववंगजातानांकृत्वाद्भिस्तर्पणवुध
जलांजलीन् । सदानाविजलतज्ज्ञाःप्रयच्छतिसमाहिता । नारदीये—अग्निप्रभृतयोदेवास्तर्प्याःस्युरनुपूर्वशः
शसितव्रताः । ततःकाडऋपीन्सर्वांस्तर्पयेच्छ्रद्धयान्वितः । पितृभ्यःप्रत्यहदद्यात्ततोमातृभ्यएवच । ततोमाताम
त्रादितर्पणोत्तरंगारुडे—अथमातामहीनांचस्वपत्नीनामनतरम् । तर्पणंचपितृव्याणांतत्पत्नीनांततोपिच । पित
शः । मातुलान्यास्ततोमातृष्वसुस्तत्पत्युरेवच । श्वशुरस्यचकर्तव्यश्वश्रूणामपितर्पणम् । आचार्याणांततःकुर्यादा
त्नीनांपुत्रंचैवस्नुषामपि । पुत्रीतस्याःपतिचैवभगिनींतत्पतितथा । भागिनेयंचपौत्रंचदौहित्रयाज्यमृत्विजम् ।
थैवच । वाराहे—आत्मनोपिजलंदद्यादितिद्वैपायनोब्रवीत् । इदंचापुत्रपरम् । शंखः—आसप्तमात्पुरुषा
वतांतर्पणंकुर्यादितिहारीतः । पित्रादीन्मात्रादीन्मातामहादीन्पितृव्यांस्तत्पुत्रान्ज्येष्ठभ्रातृंस्तत्पत्नीर्मातुलांस्

निऋजुत्वमुक्तम् । **कात्यायनः**—पुष्पाण्यंबुमिश्राण्यूर्ध्वंप्रक्षिप्योर्ध्वबाहुःसूर्यमुदीक्षेतेति । अर्घ्यदानोत्तरंसंध्या
—कश्यपऋषिः रुद्रोदेवतात्रिष्टुप्छंदः पुरुषतर्पणेविनि० । ॐभूःपुरुषंतर्पयामि यजुर्वेदंतर्पयामि मंडलंत०
० सावित्रीत० वेदमातरंत० सांकृतित० संध्यांत० युवतींत० रौद्रींत० उषसंत० निम्रुचंत० सर्वसिद्धिकर
दशतर्पणानिकृत्वाद्विराचम्यादित्यमुपतिष्ठेतेति । **गायत्रीध्यानम्**—सावित्रींयुवतींयुक्तांशुक्लवस्त्रांत्रिलोचनाम् ।
देवताम् । कैलासविहितावासामायांतीसूर्यमंडलात् । वरदांत्र्यक्षरांसाक्षाद्देवीमावाहयाम्यहम् । **गायत्रीज**
—तिष्ठंश्चेद्वीक्षमाणोऽर्कमासीनःप्राङ्मुखोजपेत् । आसीनश्चेदित्यर्थः । रात्रौमध्याह्नसंध्याकरणे नोपस्थानम् । र
तिचंद्रोदयः । **कृष्णभट्टीयप्रयोगपारिजातयोस्तु** रात्रौगायत्र्यार्घ्यंदद्यादुपस्थानेहविष्पांतसूक्तंजपेदित्
। उपास्यविधिवत्संध्यामुपस्थायचभास्करम् । गायत्रीशक्तितोजप्त्वातर्पयेद्देवताःपितॄनितिवृद्धपराशरोक्तेरिति
त्यर्थसारकृष्णभट्टाः । **प्रयोगपारिजातस्तु**—अपांसमीपेनियतोनित्यकंविधिमास्थितः । सावित्रीमप्य
न्सूक्तेर्मध्याह्नसंध्योत्तरंब्रह्मयज्ञमाहसब्रह्मयज्ञप्रकरणानभिज्ञत्वादसंबद्धंवदन्नुपेक्ष्यः । **मदनपारिजाते**तुततो
मितिनारसिंहेततःशब्देनब्रह्मयज्ञानंतर्यंमध्याह्नसंध्यायाइत्युक्तं । **जयंतवृत्तावप्येवम्** । बह्वृचांतुतत्स
यआप्लुत्येतिमध्याह्नस्नानमुक्त्वाततोब्रह्मयज्ञोक्तेरवांतरप्रकरणात्स्नानंब्रह्मयज्ञांगं तयोर्मध्येनसंध्या । अंगांगिनो
भायोगाच्च आगंतूनामंतेनिवेशइतिन्यायाच्च ब्रह्मयज्ञोत्तरमेवसंध्या । नचैवमंतेयद्ददातिसादक्षिणेत्युक्तेस्ताव
मपिसंध्यानस्यादितियुक्तम् । ददातीत्यस्याविधायकत्वात् । अतएव**वृत्तिकृत्**अन्यथादद्यादित्येवावक्ष्यदिति

पस्तंवादिपरः । इदमापःप्रवहतधाम्नोधाम्नस्तथैवच । विमोचनेतुतीर्थस्यआप्यायस्वेतिवैजपेत् । देवागातु
। प्रक्षाल्यतीर्थदेशचगत्वास्वंधर्ममाचरेत् । **श्राद्धहेमाद्रावुशनाः**—स्रवंत्यादिष्वथाचम्यसोपानत्कोह्यसंस्पृश
शुचिरेवसः । तेनोदकेनद्रव्याणिप्रोक्ष्याचम्यपुनर्गृहे । ततःकर्माणिकुर्वीतनित्यंवैयानिकानिच । **शातातपः**—
गनतु । इतिश्रीमन्नारायण० लक्ष्मणभट्टकृतेआचाररत्नेमाध्याह्निकविवरणम् ॥

वपूजा । तत्र**प्रयोगपारिजातेवसिष्ठः**—कौबेर्यांतुधनस्थानमैशान्यांदेवतालयम् । **माधवीयेदक्षः**—
तमम् । इति । **मंत्रराजविधाने**—प्रातर्होमंचकृत्वावादेवतार्चनमारभेत् । यद्वामाध्याह्निकंकृत्वापूजयेत्पुरुपो
हारीतः—कुर्वीतदेवतापूजांजपयज्ञादनंतरम् । **अथपूजापात्राणि** । **प्रयोगपारिजाते पैठीनसिः**—
ाणिवर्ज्यानि । हीनानि मानतः । **मानं शिवरहस्ये**—षट्त्रिंशदंगुलपात्रमुत्तमंपरिकीर्तितम् । मध्यमंतुत्रि
तत्रैव**देवीपुराणे**—वस्वंगुलविहीनतुनपात्रंकारयेत्क्वचित् । क्वचिदितिसर्वधर्मकार्येनिषेधइति**टोडरानंदः** ।
ापुडरीकाकृतीनिच । शंखनीलोत्पलाभानिपात्राणिपरिकल्पयेत् । **वाराहे**—शृणुतत्वेनमेदेविप्रियपात्राणियानि
चैवतुयद्भवेत् । सर्वेभ्योभ्यधिकंताम्रंतदेवममरोचते । **अग्निपुराणे**—मृन्मयंचतथाकांस्यमारकूटादिराभवम्
विवर्जयेत् । **वैखानसग्रंथेअभिषेकपात्रमुक्तम्**—अरत्निमात्रविस्तारंमध्येष्टदलसंयुतम् । प्रतिपत्रदल
ष्टोत्तरशतंवापिभूषितंमध्यतस्तथा । खचितंचमहारत्नैरेवंधारासहस्रकम् । धाराष्टकेनवायुक्तमभिषेकायकल्पयेत् ।
वादशभिश्चवा । तत्रैव—पानीयपात्रंसौवर्णराजतंताम्रमेवच । वृत्तायतंसुवृत्तंवाभवेदायतमेववा । प्रस्थमानप्रम

ाजनक्रियापात्र्योहेमादिद्रव्यनिर्मिताः । तत्रैव**पुष्पसारसुधानिधौ**—अर्घ्यपात्रंतुवायव्येनैर्ऋत्यांपाद्यपात्रकम्
ाचमनीयकम् । मध्येतुमधुपर्कःस्यादित्येतत्पात्रलक्षणम् । **चंद्रिकायामाचारादर्शेचस्कांदे**—नैवेद्यपात्रं
ौवर्णराजतंताम्रंकांस्यंमृन्मयमेववा । पालाशंपद्मपत्रंविष्णोरतिप्रियम् । पूर्वोक्तमृन्मयनिषेधस्तुकुलालचक्रनिष्पन्न
ुरंमृन्मयंस्मृतम् । तदेवहस्तघटितंस्थाल्यादिदैविकंमतमिति**कल्पतरुदिवोदासीया**दौवचनात् । **शौन**
ंपरिकल्प्यच । सौवर्णंचचतुर्द्वारंसप्राकारंसविस्तरम् । मडपंरचयित्वातुवितानध्वजतोरणैः । **कृष्णभट्टीये**–
ानयोः । संहारमुद्राकर्तव्यापरिपूर्णेर्चनादिके । अधोमुखाभ्यांहस्ताभ्यामापादतलमस्तकम् । पसारिताभ्यांसं
चारचिंतामणौ—गंधादिकानिवेद्यांतापूजापंचोपचारिकी । अर्घपाद्याचमनीयमधुपर्काचमानिच । गंधादिपं
षोडशोपचारास्तत्रैव—आसनंस्वागतंचार्घःपाद्यमाचमनंतथा । मधुपर्काचमस्नानवसनाभरणानिच । ग
। **प्रयोगदीपिकायांविष्णुपुराणे**—पूर्वमावाहनंप्रोक्तमासनंचततःपरम् । ततश्चपाद्यमर्घ्यंचततस्त्व
ंततोगंधादिचंदनम् । पुष्पंधूपंचदीपंचनैवेद्यंतदनंतरम् । ततोदेयःप्रणामश्चततोदेयाप्रदक्षिणा । विसर्जनंत
चित्प्रणामप्रदक्षिणास्थानेतांबूलदक्षिणेउक्ते । **हेमाद्रौभविष्ये**—आवाहनासनार्घ्यपाद्याचमनमधुपर्कसेवाश्न
भोज्यानि । प्रादक्षिण्यंस्तुतिरितिकथयंत्युपचारषोडशकम् । **आचारचिंतामणावष्टादशउक्ताः**–
नंतथा । स्नानवस्त्रोपवीतंचभूषणानिचसर्वशः । गंधपुष्पेतथाधूपदीपावन्नेनतर्पणम् । माल्यानुलेपनंचैवनमस्कारं
कल्पइतिस्मार्ताः । तत्रैव—आसनाभ्यंजनेतद्वदुद्वर्तननिरूपणे । संमार्जनंसर्पिरादिस्नापनावाहनेततः । पा

कौ । पुनराचमनीयंचवस्त्रयज्ञोपवीतके । अलंकारागंधपुष्पेधूपदीपौतथैवच । नैवेद्यमथतांबूलंपुष्पमालातथैव
मरव्यजनेतथा । आदर्शोरार्तिकंचैवनमस्कारोथनर्तनम् । गीतवाद्यादिदानानिस्तुतिहोमप्रदक्षिणम् । दंतकाष्ठ
पचाराइमेज्ञेयाःषट्त्रिंशत्सुरपूजने । **शांतिहेमाद्रौत्वन्येउक्ताः**—आवाहनासनेपाद्यमर्घ्यमाचमनंतथा ।
कम् । उपहारंतथाचामंस्नानंचांगविभूषणम् । वस्त्रोपवीतमाचाममलंकारान्विलेपनम् । गंधपुष्पेतथाधूपंदीपमं
यंसर्वात्मनातथा । होमंभोजनमाचाममलंकारांस्तथापुनः । गंधादिचपुनर्दद्यान्मुखवासंप्रदक्षिणाम् । स्तुतिं
म् । **तत्रैव**—स्तुतिःस्वकृतावैदिकीदेवादिकृतावेति ।

र्चनदीपिकायांषष्टिसंख्याउक्ताः—पूर्वंप्रबोधनंकुर्याज्जयशब्दांस्ततःपुनः । नमस्कारंततःकुर्यात्ततो
ंदद्यात्ततोवैदंतधावनम् । पादप्रक्षालनंदद्यात्ततोर्घ्यंचप्रकल्पयेत् । आचाममंमधुपर्कंचपुनराचमनीयकम् । ततःसुग
भ्यंगसुगंधैस्तुकुर्यात्तैलापसारणम् । ततःपुण्योदकैःकुर्यादभिषेकसुगंधिभिः । क्षीरेणदध्नाचतथाघृतेनमधुनापि
दकैरपि । महाभिषेकंतथाचाममंगवस्त्रंततोर्पयेत् । वाससीपरिधानार्थमुपवीततथाचमम् । गंधमाभरणंपुष्पंधूपं
चौसुखवासंसुगंधिभिः । तांबूलंशयनंकेशसाधनंवस्त्रदानकम् । किरीटचंदनेदद्यात्ततआभरणानिच । पुष्पनी
तत्रासनंपाद्यमर्घ्यमाचामंधूपदीपकौ । नैवेद्यंचसतांबूलंचंद्रनीराजनंपरम् । चामरव्यजनंछत्रंपुरोगीतंमनोहरम्
प्रदक्षिणाम् । स्तुतिंकुर्यात्ततोविष्णोश्चरणौमस्तकेन्यसेत् । निर्माल्यधारणंकुर्यान्नैवेद्यांशस्यभोजनम् । सेवासुद्दि
। सुखासनेनशयनेनीत्वातंतत्रशाययेत् । अर्चेत्कुसुमतांबूलैःपादौसंवाहयेत्ततः । अत्रविष्णुपदंशिवादेरुपलक्षणम

श्रोभक्तितत्परइति**पारिजातेवृद्धपराशरोक्तेः** । सएव—स्नानेवस्त्रेचनैवेद्येदद्यादाचमनंहरेः । अत्र **पितृच**
लपुंजादिषुचषोडशाद्युपचारपूजैव । आवाहनाभावेपूजायाअसंभवात् । पंचोपचारादशोपचारास्तुपूर्वस्थापितदेवे
चारः । **भविष्ये**—सौवर्णीराजतीताम्रीमृन्मयीचतथाभवेत् । पाषाणधातुयुक्तावारीतिकांस्यमयीतथा ।
यते । अंगुष्ठपर्वादारभ्यवितस्तियावदेवतु । प्रतिमाचतथाकार्यानाधिकाशस्यतेबुधैः । **पंचरात्रे**—मृद्दारु
स्मृतिसारेपुराणे—शैलीदारुमयीलौहीलेप्यालेख्याचसैकती । मनोमयीमणिमयीप्रतिमाष्टविधास्मृता ।
मंदिरम् । **प्रयोगपारिजातेविष्णुधर्मे**—तयोरसंभवेचैवसाचेहनवधास्मृता । रत्नजाहेमजाचैवराजती
लौहीशैलजाद्रुमजातथा । अधमाधमाविज्ञेयामृन्मयीप्रतिमाचया । रैतिकी पित्तलजा । **स्मृतिसारे**—न
धिका । नवितस्त्यधिकाधातुसंभवाश्रेयइच्छता । **देवीपुराणे**—सप्तांगुलंसमारभ्ययावच्चद्वादशांगुलम् । गृहे
काशुभा । **कपिलपंचरात्रे**—मानांगुलप्रमाणेनदशपंचदशांगुला । गृहेतुप्रतिमापूज्यानाधिकातुप्रशस्यते ।
प्रमाणावातिथ्यंगुलमितापिवा । **दानमदनरत्नेप्येवम्** । तत्रैव**मात्स्ये**—व्रीहिभिर्वात्रिभिश्चोर्ध्वैरधमां
र्धैश्चतुर्भिश्चतथोत्तमम् । मानांगुलमितिख्यातंमात्रांगुलमथोच्यते । **गोविंदराजीये देवीपुराणे**—तथा
जा । अन्यथातुनकर्तव्याकृताभयकरीसदा । अष्टभुजासदाकार्याप्रासादेवागृहेतथा । ऊर्ध्वस्थितागृहेघोरारौद्राच
शैलजापितथैवच । अष्टभुजाऊर्ध्वाघोरेति**गोविंदराजः** । **वाराहे**—गृहेग्निदग्धाभग्नाश्चनार्चाःपूज्यावसुं
ामुयाद्गृही । **स्कांदे**—शालग्रामशिलायास्तुप्रतिष्ठानैवविद्यते । महापूजांतुकृत्वादौपूजयेत्तांततोबुधः । द

ऽविधानेनविनैववसतेहरिः । सदातत्रशिलामात्रेवक्रचिह्नंवरानने । चक्रचिह्नइत्युक्तेरचक्रेहिरण्यगर्भादौशालग्रा
वतीति **पंचायतनसारः** । अत्रकेचित्प्रतिष्ठावाहनयोर्मिलितयोर्देवतासनिधिजनकत्वात्स्थापितदेवेष्वप्यावाहन
ात्पूर्वपादस्पर्शादावपिदोषाभावप्रसक्तेः । मालादिदानेपुण्याभावापत्तेश्च । अतो नावाहनम् । **पंचायतनसा**
ध्यानार्थप्रतिष्ठितदेवतायामप्यावाहनमित्युक्तम् । अन्येतुप्रतिष्ठयादेवसन्निधियोग्यताक्रियतेआवाहनेनतत्सन्निधिरि
ौद्धसान्निध्यार्थमावाहनमितिभट्टदिनकरः । **स्मृतिसारेपुराणेच**—उद्वासावाहनेनस्तः स्थिरायामुद्धवार्चने ।
डेलेतुभवेद्द्वयम् । स्नपनंचाविलेख्यायामन्यत्रपरिमार्जनम् । **पंचायतनसारेनंदिपुराणे**—स्थिरलिङ्गेऽनलेतं
ादिचत्वारिकुर्यान्नोद्वासनतथा । **तत्रैवपाद्मे**—शालग्रामशिलायांचनावाहनविसर्जने । **देवीपुराणे**—पाद्येश्यामा
। गधपुष्पाक्षतयवकुशाग्रतिलसर्षपाः । **तत्रैव**—बिल्वरक्ताक्षतैःपुष्पैर्दधिदूर्वाकुशैस्तिलैः । सामान्यःसर्वदेवाना
धेदूर्वादेर्मानसंवाप्रकल्पयेत् । रक्तंकुंकुमम् । **पुष्पसारसुधानिधौ**—इक्षुर्मधुघृतचैवपयोदधिसहैवतु । प्र
व्यते । **पंचायतनपूजासारे**—जातीलवंगककोलान्याचमनीयद्रव्याणि ॥

स्नानं । **बृहन्नारदीये**—वादित्रनिनदैरुच्चैर्गीतमगलनिःस्वनैः । यःस्नापयतिदेवेशंजीवन्मुक्तोभवेद्द्विसः । वा
र्वदा । घंटाशब्दोनरैःकार्यःसर्ववाद्यमयीयतः । **योगिनीतन्त्रे**—शिवागारेझल्लकंचसूर्यागारेचशंखकम् । दुर्गाग
। **स्कांदे**—वेणुवीणास्वनैश्चैवकुर्यात्तुस्नपनहरेः । शिवंशंखेननस्नापयेत् । नशिवंशंखवारिणेतिपंचायतनसारे

कल्पित । २ झल्लक कांस्यतालवाद्यम् । ३ मधूरीवेणुवाद्यम् ।

वसूर्यार्चनंविनेति**प्रयोगपारिजाते**ब्राह्माच । शिवार्चनेशंखउक्तः**सौरपुराणेपाद्मे**—कुशपुण्योदकस्नानाद्र
केनसाविन्नंकौबेरंहेमवारिणा । नारसिंहंतुसंस्नाप्यकर्पूरागरुवारिणा । इंद्रलोकेसमोदित्वापश्चाद्विष्णुपुरंव्रजेत् । व
नार्दनम् । यज्ञायुतसहस्रस्यस्नापयित्वालभेत्फलम् । ताम्रमूतौंगव्यामिषेकोननिषिद्धः। स्नानतर्पणदानेष्वित्यादिपूर्वो
ःपुनःपुष्पतैलेनसंस्नापयतिकेशवम् । दिव्यौषधियुतेनापितस्यप्रीतोभवेत्सदा । **रुद्रयामले**—द्वादश्यांचदिवा
त्रविष्णोर्दिवास्नानंवर्जनीयंसदाबुधैः । **पाद्मे**—शंखेतीर्थोदकंकृत्वायःस्नापयतिकेशवम् । द्वादश्यांबिंदुमात्रेणकुल
स्नानेविकल्पइतिकेचित् । दिवापदोपादानाद्दिवसेनिषिद्धंनतुरात्रावित्यन्ये । विष्णुमूर्तेःस्नाननिषेधोनशालग्रामादौ
व्यासः—प्रतिमापट्टयंत्राणांनित्यंस्नानंनकारयेत् । कारयेत्पर्वदिवसेयदावामलधारणम् । **पाद्मेवैशाखम**
कुंकुमागरुवासितैः । सलिलैःस्नापयेन्मंत्रीनित्यदाविभवेसति । **स्कांदे**—क्षीराद्दशगुणंदध्नाघृतेनैवशतोत्तरम् ।
जंतथा । स्नानादिषुद्रव्यमानमुक्तं**शिवधर्मोत्तरे**—स्नानंपलशतंज्ञेयमभ्यंगंपंचविंशतिः । पलानांद्वेसहस्रेतुमहा
ये—अष्टोत्तरपलशतंस्नानेदेयंतुसर्वथा । **व्रतहेमाद्रौकालिकापुराणे**—पंचविंशत्पलंलिंगेअभ्यंगंकारयेदथ
पलशतेनच । तावतामधुनाचैवदध्नाचैवपुनःपुनः । तावतैवचक्षीरेणगव्येनैवभवेत्ततः । भूयःसार्धसहस्रेणपलान
आढकोद्रोणएवच । धान्यमानेषुवोद्धव्याःक्रमशोऽमीचतुर्गुणाः । **मदनरत्नेआथर्वणपरिशिष्टे**—पंचकृ
लम् । **चंद्रिकायांपुलस्त्यः**—स्नाप्यमानंचपश्यंतियेघृतेनोत्तरायणे । तेयांतिविष्णुसालोक्यंसर्वपापविवर्जित
तेतत्रैव । तत्रैव**वामने**—देवमाल्यापनयनंदेवागारसमूहनम् । स्नपनंसर्वदेवानांगोप्रदानसमंस्मृतम् ॥ ॥**वस्त्रा**

—दुकूलपट्टकौशेयरांककार्पासकादिभिः । वासोभिःपूजयेद्देवंसुशुभैरात्मनःप्रियैः । **विष्णुधर्मोत्तरे**—रांकवा
। **निषिद्धानिवाराहे**—नीलिरंजितवस्त्रंयोमर्त्योमह्यंनिवेदयेत् । नवमक्षालितचैवसचिररौरवेवसेत् । नीलीदं
यज्ञोपवीतदानेनसुरेभ्योब्राह्मणायवा । भवेद्विप्रश्चतुर्वेदीशुद्धधीर्नात्रसंशयः । **नंदिपुराणे**—अलंकारचयोदद्य
मित्वासविष्णुलोकेमहीयते । वस्त्रालंकारादिनप्रत्यहमपूर्वम् । वस्त्रमभ्युक्षणाच्छुध्येदपरंतुदिनेदिनेइतिहरना
केः । अपरंतदेव । ननिर्माल्यंभवेद्वस्त्रस्वर्णरत्नविभूषणमितितत्रैव**चिंताकरीयनिबंधाच** । उपवीतमपिग्रस
ाथः ॥ ॥ गंधपुष्पधूपदीपादेवताभेदेनवक्ष्यंते । **चंद्रिकायांपाद्मे**—गंधेभ्यश्चदनंपुण्यंचंदनादगरुर्वरः
तुततोवरम् । **मदनरत्नेगारुडे**—कस्तूरिकायाभागौद्वौचत्वारश्चदनस्यतु । कुंकुमस्यत्रयश्चैवशशिनःस्यात्तन
ुमचसमांशके । सर्वगंधमितिप्रोक्तंसमस्तसुरवल्लभम् । **काशीखंडे**—कस्तूरिकायाद्वौभागौद्वौभागौकुंकुमस्यतु
त्वेकएवहि । **यक्षकर्दम**इत्येपसर्वदेवमनोहरः । **मदनरत्ने**—कर्पूरमगरुश्चैवकस्तूरीचदनंतथा । कंकोलंच
विष्णुधर्मोत्तरे—दारिद्र्यंपद्मकंकुर्यादस्वास्थ्यंरक्तचंदनम् । **उशीरं**विप्रविभ्रंशमन्येकुर्युरुपद्रवम् । केवलनिं
पंचायतनसारः । **गारुडेस्कांदेच**—योददातिहरेर्नित्यंतुलसीकाष्ठचदनं । पितॄणांचविशेषेणसदाभीष्टंहरेर्य
नजनार्दनम् । विलेपयतियोनित्यंलभतेचिंतितफलम् ॥
ऽपाणि । पुष्पदानंकराभ्यामितिकेचित् । तन्न । तत्रदक्षिणकरनियमात् । पुष्पांजलिविधानजलिविधेश्च

१ तृणविशेष । २ दर्प जवादि ।

ति । यच्च—तावेवकेवलौश्लाघ्यौयौतत्पूजाकरौकराविति । तत्कथंचिल्लब्धकरद्वयव्यापारानुवादइति**टोडरानं**
तिवयम् । **पाद्मे**—श्यामापितुलसीविष्णोःप्रियागौरीविशेषतः । **विष्णुरहस्ये**—तुलसीप्राप्ययोनित्यंनकरो
ामिनपूजांशतवार्षिकीम् । **विष्णुधर्मे**—रक्तान्यकालजातानिचैत्यवृक्षोद्भवानिच । श्मशानजातपुष्पाणिनैवदेया
ग्रगंधिपुष्पंनागंधिनकंटकिजम् । कंटकिजमपिशुक्लंसुगंधिदद्यात् । नरक्तंदद्यात् । रक्तमपिकुंकुमंजलजंचदद्या
ष्कैःपूजयेद्देवंकुसुमैर्नमहीगतैः । नविशीर्णदलैःस्पृष्टैर्नाशुभैर्नाविकासिभिः । अतिगंधीन्यगंधीनिअम्लगंधी
तियेषांविकासोनजातः । येषांतुविकासोत्तरंमुकुलत्वंकमलादीनांतेषांसूर्यएवनिषेधइतिवक्ष्यते । **भविष्ये**—के
निच । स्वयंपतितपुष्पाणित्यजेदुपहतानिच । मुकुलैर्नार्चयेद्देवमपक्वंननिवेदयेत् । गंधवंत्यपवित्राणिकुसुमा
ग्रपवित्रंयत्कुशादिकम् । **तिथ्यालोकेमत्स्यसूक्ते**—बंधुजीवंचद्रोणंचसरस्वत्यैनदापयेत् । **विष्णुधर्मो**
मैरर्चयेद्धरिम् । गृहेजातोयःकरवीरस्तदुत्थैरित्यर्थइति**पंचायतनसारः** । यथाश्रुतमेवतुयुक्तम् । **गि**
नार्कनोन्मत्तकंकिंचित्तथैवगिरिकर्णिकाम् । नकंटकारिकापुष्पमच्युतायनिवेदयेत् । कुटजंशाल्मलीपुष्पंशिरी
ंनिःस्वतांचप्रयच्छति । करानीतंपटानीतंतत्पुष्पंसकलंत्यजेत् । करोवामः । पटोऽधोवस्त्रम् । देवोपरिधृतं
नवस्त्रधृतंयच्चतत्पुष्पंपरिवर्जयेदिति**पंचायतनसारात्** । **विष्णुः**—याचितंनिष्फलंपुष्पंक्रयक्रीतंचनिष्फलम्
वकार्यनिषेधेसिद्धे । नदेवकार्यंकुर्यादिति**हारीतोक्तिः**दैवार्थपुष्पनैवेद्यादीत्येतदर्थैति**कल्पतरुः** । **विष्णु**
नलांतःक्षालितचयत् । देवतास्तत्रगृह्णंतिपुष्पंनिर्माल्यतांगतम् ॥ **पर्युषितदिनविचारः** । **हलायुधेभविष्**

त्यजेत्पर्युषितानिच । तुलस्यगस्तिबिल्वानांनास्तिपर्युषितात्मता । **मदनपारिजाते**—जलंपर्युषितंत्याज्यंपत्राणिकु
निगांगंवारिनदुष्यति । **विष्णुधर्मोत्तरे**—तुलस्यांबिल्वपत्रेचजलजेषुचसर्वशः । नपर्युषितदोषोस्तिम
पलाशदिनमेकचंपकंजंचदिनत्रयम् । पंचाहंबिल्वपत्रंचदशाहंतुलसीदलम् । पर्युषितंनेत्यर्थः । **हलायुधे**—
चैवहि । तेषांपर्युषिताशंकाकार्यापंचदिनोर्ध्वतः । तीर्थसौख्येप्राप्ते—तुलसीनोपर्युषिताबिल्वंचत्रिदिनावधि
र्युषितंविदुः । तत्रैवस्कांदेदमनमुपक्रम्य—तस्यमालाभगवतःपरमप्रीतिकारिणी । शुष्कापर्युषितावापिन
संख्यातिक्रमेपिमालाकारगृहस्थमदुष्टमितिशैवागमः । **स्मृतिसारावल्यां**—जलजानांचसर्वेषांपत्राणाम
सुवर्णकृतयोरपि । नपर्युषितदोषोस्तितीर्थतोयस्यचैवहि । **वोपदेवः**—बिल्वापामार्गजातीतुलसिशमिशतां
मुनितिलतगरब्रह्मकह्लारमल्ली । चंपाश्वारातिकुंभादमनमरुबकाबिल्वतोहानिशस्तात्रिंशत्येकार्यरीशोदधिनिधिवसु
—शताशतावरी । मदोमदारः । अहिर्नागचंपकः । मुनिरगस्त्यः । ब्रह्मपलाशम् । कह्लारकुमुदम् । ते
करवीरः । अरीषट् । ईशःएकादश । उदधिश्चत्वारः । निधिर्नव । वसुरष्टौ । भूरेकः । यमौद्वौ । त्रि
र्भमारभ्यत्रिंशदादिसंख्ययापुनर्गणयेदित्यर्थः । **तत्वसागरसंहितायां**—यद्वापर्युषितैश्चापिपुष्पाद्यैरविकारि
ःप्रोक्ष्यैवप्रपूजयेत् । **पारिजातेआदित्यपुराणे**—शिवेकुंदंमदतीचयूथींवधूककेतकम् । जपांरक्तत्रिसंध्येद्वे
णचैवहयारिंवर्वरींत्यजेत् । नशस्तंशाल्मलपुष्पंकूष्मांडंचनशोभनम् । कलिकामुकुलैर्नेज्याविनाचंपकपंकजैः । पु
चूरशाल्मलीकांचनालजम् । निषिद्धंविष्णुपूजायांपुष्पंचैभीतकतथा । निषिद्धंविद्धितंविष्णौशिरीषंशक्रपुड्कम् ।

द्वयम् । **चंद्रिकायाम**प्येवम् । **मदनपारिजाते विष्णुधर्मे**—क्रकचाख्यस्य पुष्पाणि तथा धत्तूरकस्य च
जनार्दने । शाल्मलं च शिरीषं च बृहतीं गिरिमल्लिकाम् । सर्जकं चैव कूष्मांडं कंचनारं च वर्जयेत् । **शातातपः**—
था । निषिद्धमित्यर्थः । **कार्तिकमाहात्म्ये**—गणेशं तुलसीपत्रैर्दुर्गां नैव तु दूर्वया । मुनिपुष्पैस्तु सूर्यं च लक्ष्मीक
बिल्वेनार्चयेद्धानुं न केतक्या महेश्वरम् । नाक्षतैः पूजयेद्विष्णुं न तुलस्या गणाधिपम् ॥

ग्रहणादौ **विशेषः** । **हारीतः**—स्नानं कृत्वा तु ये केचित्पुष्पं चिन्वंति मानवाः । देवतास्तन्न गृह्णंति भस्मी भवति
म् । अस्नात्वा तुलसीं छित्त्वा देवतापितृकर्मणि । तत्सर्वं निष्फलं याति पंचगव्येन शुध्यति इति **पाद्मोक्तेः**
पुष्पमात्रपरम् शिष्टाचारानुरोधादिति **रुद्रधरः** । **देवयाज्ञिकनिबंधे स्मृतिसारे**—श्रवणे च व्यतीपाते भौम
तौ द्वादश्यां सूतकद्वये । तुलसीं ये विचिन्वंति ते छिंदंति हरेः शिरः । क्वचिच्छ्रवणस्थाने वैधृतिपदम् । **पाद्मे**—भृ
। ये विचिन्वंति तुलसीं ते छिंदंति हरेः शिरः । **विष्णुधर्मोत्तरे**—रविवारं विना दूर्वां तुलसीं द्वादशीं विना । जी
र्मवित् । तथा—संक्रांतावर्कपक्षांते द्वादश्यां निशि संध्ययोः । यैश्छिन्नं तुलसीपत्रं तैश्छिन्नं हरिमस्तकम् । **विष्णु**
दश्यां वैष्णवः क्वचित् । **हरिभक्तिविलासे**—संक्रांत्यादौ निषिद्धोपि तुलस्यवचयः स्मृतौ । परं श्रीविष्णुभक्तैस्तु द्वाद
ष्णतुलस्याम् ।—तुलसी कृष्णतुलसी तथा रक्तं च चंदनम् । केतकीपुष्पपत्रं च सद्यस्तुष्टिकरं हरेरिति **भविष्ये** कृ
त्वाभावात् । जीरकं कृष्णजीरकमितिवत् । **पाद्मे**—द्वादश्यां तुलसीपत्रं धात्रीपत्रं च कार्तिके । लुनाति स नरो ग
यामले—देवार्थे तुलसीछेदो होमार्थे समिधस्तथा । इंदुक्षये न दुष्येत गवार्थे पितृणस्य च । **पाद्मे**—तुलस्यमृतज

केशवार्थविचिन्वामिवरदाभवशोभने । इतितुलसीग्रहणमत्रः । **अवंतीखंडेस्कांदे**—येऽर्चयतिहरेर्मूर्तिंको
वर्णानांदानस्यफलमाप्नुयुः । तत्रैव—सुमजर्यासदलयातुलसीभवयाहरेः । पूजांकुर्वीतयोनित्यंसपूजाफलमश्नु
फलेदार्वेन्यर्थेचगोस्तृणम् । देवतार्थचकुसुममस्तेयंमनुरब्रवीत् । इदंद्विजपरम् । द्विजस्तृणैवःपुष्पाणिसर्वतःस्व
कः । एतन्नित्यपूजापरम् ।—पारक्यारामसजातैःकुसुमैरर्चयेत्सुरान् । तेनपापेनलिप्येऽहंयदेतदनृतभवेदितिना
ः । **आह्निकप्रदीपेस्कांदे**—पत्रंवायदिवापुष्पंफलंनेष्टमथोसुखम् । दुःखदतत्समाख्यातयथोत्पन्नप्रदापयेत्
विधिविना॥ ॥**लक्षपूजायांविशेषः**। लक्षपूजासुसर्वासुपुष्पमेकैकमर्पयेत् । समुदायेनचेत्पूजालक्षपुष्पार्प
गंयथेच्छमितिपंचायतनसारे । **जटमल्लेः**—येपांशंसंतिपुष्पाणिप्रशस्तान्यर्चनेहरेः । पल्लवाअपितेपांस्युःफ
बिल्वपत्रंशमीपत्रतुलस्यामलकंतथा । कुशपत्रंभृंगराजसदाग्राह्यहरेर्बुधैः । **बिल्वपत्रेविशेषः शिवधर्मो**
च्छिन्नाग्रैस्त्रिपत्रकैः । वामपत्रेवसेद्ब्रह्मापद्मनाभश्वदक्षिणे । पत्राग्रेलोकपालाश्चमध्येपत्रेसदाशिवः । पृष्ठभागे
र् । तस्माद्वैपूर्वभागेनअर्चयेद्गिरिजापतिम् । **जटमल्ले**—येपांशंसतिपुष्पाणिप्रशस्तान्यर्चनेहरेः । पल्लवाअ
भविष्ये—फलानामप्यलाभेतुतृणगुल्मौषधीरपि । औपधीनामभावेतुभक्त्याभवतिपूजितः । मनसापूजयेदि
पः । **तिथितत्त्वेकालिकापुराणे**—मधुमुस्ताघृतगंधोगुग्गुल्वगरुशैलजम् । सरलसिद्धसिद्धार्थादशांगोधूप
भागकुष्ठद्विगुणोगुडश्चलाक्षात्रयंपंचनखस्यभागाः । हरीतकीसर्जरसश्चमांसीभागैकमेकत्वथशैलजस्य । घनस्यच
तोमुनीन्द्रैः । द्विगुणोब्धंशः । शैलजंमध्यदेशेतूलइतिप्रसिद्धम् । घनोमुस्ता । पुरोगुग्गुलुः । **व्रतहेमाद्रौभ**

कंवृषणंतथा । समभागंतुकर्तव्यंधूपोयममृताह्वयः । तथा—श्रीखंडंग्रंथिसहितमगरुंसिह्लकंतथा । मुस्तातथेंदुर्भू
गोऽनंतधूपश्चकथितोदेवसत्तम । तथा—कृष्णागरुंसिह्लकंचवालकंवृषणंतथा । चंदनंतगरंमुस्ताप्रबोधःशर्करान्वि
मुशीरसिह्लकंतथा । ग्रथिकंवृषणंभीमकुंकुमंगृंजनंतथा । हरीतकीतथोशीरयक्षधूपउदाहृतः । तथा—वृषणंसि
कर्पूरंचतथामुस्ताशर्करासत्वचंद्विज । इत्येषविजयोधूपःस्वयंदेवेननिर्मितः । वृषणंकस्तूरिकेति**समयप्रदीपः**
ालवंगके । अगरुंसिह्लकंधूपंप्राजापत्यंप्रचक्षते । श्रीखडंतगरंकुष्टंकर्पूरसिह्लकतथा । महानयस्मृतोधूपःप्रियोदेवस्य
ः—रुंहिकाख्यंकणंदारुसिह्लकंसागरुंसितम् । शंखंजातीफलश्रीशेधूपानिस्युःप्रियाणिवै । रुहिकामांसी । कणो
। शंखंनखी । **नारसिंहे**—विनामृगमदंधूपेजीवजातंविवर्जयेत् । एतच्चसिहान्यपरम् । महिषाख्यंगुग्गुलं
दातिराजेंद्रनरसिंहायभक्तिमानितितत्रैवोक्तेः । देव्यादौतस्यवक्ष्यमाणत्वाच्च । तत्रैव—कृष्णागरुसमुत्थेनधूपेन
तुसमुक्तोनरकार्णवात् । **गौतमः**—तीर्थकोटिशतैर्धौतोयथाभवतिनिर्मलः । करोतिनिर्मलंदेहंधूपशेषस्तथाहरेः
ष्णोःकराभ्यांयःप्रविदते । कुलकोटिंसमुद्धत्ययातिविष्णोःपरंपदम् ॥

। **नारसिंहे**—घृतेनवाथतैलेनदीपंप्रज्वालयेन्नरः । **अथमहादीपःव्रतहेमाद्रौविष्णुधर्मे**—महावर्ति
देवस्यदक्षिणेपार्श्वेदेयातैलतुलानृप । पलाष्टकयुतांराजन्वर्तिंतत्रप्रकल्पयेत् । महारजनरक्तेनसमग्रेणतुवासस
लानृप । पलाष्टकयुतांपुण्यांशुक्लांवर्तिंचदीपयेत् । वाससातुसमग्रेणसोपवासोजितेंद्रियः । एवंवर्तिद्वयमिदंसकृ

पाठ ।

द्यादभीष्टामनयोर्द्वयोः । दीपदानंमहासत्रंकृत्वाफलमुपाश्नुते । **दीपनिर्वाणनिपेधोभविष्ये**—तांश्चद
् । कुर्वीतदीपहिंसांयोमूपकोंऽधःप्रजायते । **भविष्योत्तरे**—प्रज्वाल्यदेवदेवस्यकर्पूरेणतुदीपकम् । अ
त् । **संवर्तः**—देवागारेद्विजानांचदीपदत्वाचतुष्पथे । मेधावीज्ञानसपन्नश्चक्षुष्मान्जायतेनरः ॥

द्यं । **कृष्णभट्टीये**—नैवेद्यजलपुष्पादौवेनुमुद्रांप्रदर्शयेत् । **गोविंदराजीयेब्रह्मांडे**—पत्रपुष्पफलं
नैवेद्यनभुंजीतयदाहारायकल्पितम् । तत्रैव**पाद्मे**—अनिवेद्यहरेर्भुंजन्सप्तजन्मनिनारकी । निवेदितस्यभक्ष
: । तन्न । यद्भक्षयेत्तन्निवेदितमितिवाक्यार्थात् । अनिवेदितभक्षणनिपेधात्सर्वान्ननिवेदननिपेधः । अ
न्ननिवेदनद्वारासर्वान्ननिवेदनमितिवाच्यम् । उद्धरणाविधानात् । तद्विधानेपिसर्वपुरोडाशत्यागवत्सर्वान्ननि
नसर्वस्यनिवेदितत्वांगीकारेलक्षणापानाच्च । पाकैक्येनिवेदितेनैववैश्वदेवःस्विष्टकृद्वत् । **यत्तुशातातपः**—एक
वेदनम् । वैश्वदेवततःशिष्टाब्यासस्यवचनयथेतिशिष्टपदतत्सर्वपुरोडाशत्यागे शेपात्स्विष्टकृतवद्विष्णोर्निवेदितान्नेन
क्तेः सर्वनिवेदनेप्युपपन्नमितिगोविंदराजः । **भट्टदिनकरस्तु** वैश्वदेवार्थनैवद्यार्थपाकभेदेनिवेदितमेवसंस्कृत
कम् । एकभक्षणेन्यतरनियमबाधात् । उभयभक्षणेनियमद्वयबाधात् । अतोनिवेदितमेवभक्षयेदितिवचोहोमासा
वभक्षयेदितिहविष्यपर । यद्वानिवेदितमेवभक्षयेदितिवैश्वदेवानधिकारिपरम् । अथवापाकैक्येप्यहविष्यस्यैवपाव
तत्वमस्त्येव । नहिपाकभेदेवैश्वदेवभेदः । महानससंस्कारत्वाद्वैश्वदेवस्य । एवंनिवेदितत्वमपिनचसर्वनिवेदन ।
सर्वान्नदाहाद्यापत्तेः । पाकैक्येप्येवम् । तस्मादुद्धृत्यैवनिवेदनमित्याह । **विष्णुः**—मेपीमहिपीछागीनांदुग्धदधि

सीदलसंमिश्रंहरेर्यच्छतियःसदा । **नैवेद्यमित्यादिस्मृतिरत्नावल्याम्** । नैवेद्यस्यत्वभावेतुफलान्यपिनिवेदयेत
ुल्मौषधीरपि । औषधीनामलाभेतुतोयान्यपिनिवेदयेत् । तदलाभेतुसर्वत्रमानसंप्रवरंस्मृतम् । **नैवेद्यां**
ग्रहे—विष्वक्सेनायदातव्यंनैवेद्यस्यशतांशकम् । पादोदकंप्रसादंचलिंगेचंडेश्वरायतु । **तद्विधिःपंचरा**
र्येयथाविधि । मुख्यादीशानतःपात्रान्नैवेद्यांशंसमुद्धरेत् । **टोडरानंदेविष्णुधर्मे**—फलानिदत्वादेवेभ्यःस
लंभविष्ये—फलंचकथितंविद्धंक्रमिभिस्तद्विवर्जयेत् । यत्नपक्वमपिग्राह्यंकदलीफलमुत्तमम् । **अथतांबू**
यंदत्वास्वर्गमवाप्नुयात् । इति ॥

रः । टोडरानंदेचंद्रिकायांचवाराहभविष्ययोः—प्रणम्यदंडवद्भूमौनमस्कारेणयोर्चयेत् । सयांगतिमव
युधे—नदेवंपृष्ठतःकृत्वाप्रणामंकचिदाचरेत् । वरमुत्थायकर्तव्यंनवृथाभ्रमणंचरेत् । तत्रैव—एकहस्तप्रणाम
दर्शनंचैवपुण्यंहंतिपुराकृतम् । एकेतिचंडान्यपरम् । तस्याएकप्रदक्षिणायावक्ष्यमाणत्वात् । **गोविंदराजीये**
समीपेगर्भमंदिरे । जपहोमनमस्कारान्नकुर्याद्देवतालये । **वाराहे**—वस्त्रप्रावृतदेहस्तुयोनरःप्रणमेतमाम् ।
मामिनि । इदंपरिधानीयान्यपरम् । **चंद्रिकायांनारसिंहे**—नमस्कारेणचैकेनअष्टांगेनहरिंस्मरेत् । पद्भ्यां
ृता । दोर्भ्यांपद्भ्यांचजानुभ्यामुरसाशिरसातथा । मनसावचसाभक्त्याप्रणामोष्टांगईरितः । **चंद्रिकायांतु**—
ायापिच । पद्भ्यांकराभ्यांवाचाचप्रणामोष्टांगउच्यतेइत्युक्तम् । **संग्रहे**—शिरोहस्तौचजानूचचिबुकंबाहुकद्वय
द्भिःसमुदाहृतः । **पाद्मे**—भूमिमापीड्यजानुभ्यांशिरआसेव्यवैभुवि । प्रणमेद्योहिदेवेशंसोऽश्वमेधफलंलभेत् ॥

दक्षिणा । **वाराहे**—प्रदक्षिणंनकर्तव्यपुरतःपृष्ठदर्शनात् । चक्रवद्भ्रामयेदंगंपृष्ठतोगनदर्शयेत् । अत्रविशेषोत्रक्ष
कर्पूरंयेकुर्वतिदिनेदिने । तेप्राभुवतिसायुज्यनात्रकार्याविचारणा । **टोडरानंदेविष्णुधर्मे**—गीतवादित्रदा
क्षणीयकदानेनरूपवानभिजायते । प्रेक्षणीयनृत्यगीतादि । **अथशंखपूजाभविष्ये**—त्रैलोक्येयानिभूता
वसंतिविप्रेंद्रतस्माच्छखप्रपूजयेत् । **तत्रमंत्रः**—त्वपुरासागरोत्पन्नोविष्णुनाविधृतःकरे । निर्मितःसर्वदेवैश्चपां
नारीणांविशीर्यंतेसहस्रशः । तवनादेनपातालेपांचजन्यनमोस्तुते । **वाराहे**—द्वौशखौनार्चयेदिति । **शिवा**
हे—शंखमानंतुप्रादेशंचतुरगुलमुच्छ्रितम् । **क्रियासारे**—प्रस्थांबुप्रमितःशखःश्रेष्ठस्तत्र्यंशपूरकः । मध्यस्त
। गोक्षीरधवलःस्निग्धोदीर्घनालोवृहत्ततुः । वृत्तोयोदक्षिणावर्तःसज्ञेयःशंखसज्ञकः । पूर्वोक्तलक्षणोपेतोवामावर्तो
यः । **मदनरत्नेस्कांदे**—पलद्वयेनप्रसृतद्विगुणकुडवंमतम् । चतुर्भि कुडवैःप्रस्थआढकस्तैश्चतुर्गुणैः । चतुरा
। इति ॥

ाधिकारिणः । **तत्रविष्णुपुराणे**—ब्राह्मणःक्षत्रियोवैश्यःशूद्रश्चपृथिवीपते । स्वधर्मतत्परोविष्णुमारा
लिग्राममाहात्म्ये—ब्राह्मणक्षत्रियविशांस्त्रीशूद्राणामथापिवा । शालग्रामेधिकारोऽस्तिनान्येषांतुकदाचन । अ
ाद्रौ—चत्वारोब्राह्मणैःपूज्यास्त्रयोराजन्यजातिभिः । वैश्यैर्द्वाविवसपूज्यौतथैकःशूद्रजातिभिः । ब्राह्मणैर्वासुदे
ःपूज्यतेवैश्यैरनिरुद्धस्तुशूद्रकैः । **प्रयोगपारिजाते मंत्रराजानुष्ठानविधाने**—शालग्रामशिलांवापिचक्रां

वंतीर्थानिपाचजन्यनमोस्तुते इति पाठ ।

त्यंक्षत्रियादिर्नपूजयेत् । क्षत्रियादिरदीक्षितः । नित्यंसर्वदा । अतोब्राह्मणस्यादीक्षितस्यापिशालिग्रामपूजानित्या
। अत्रदीक्षामंत्रविहीनेपीत्युक्तेः अयंविनैवमंत्रेणपुण्यराशिःप्रकीर्तितइतिविष्णुपूजाप्रकरणे**भविष्योक्तेश्च** । विष्णुपू
ान्यत्रेतिटोडरानंदः । तेनादीक्षितस्यापिक्षत्रियादेर्मूर्तिपूजनेऽधिकारः । **स्मृत्यर्थसारे**—स्त्रीणामप्यधिका
ुस्मृतिकौमुद्यांशूद्राचारशिरोमणौच मनुः—जपस्तपस्तीर्थयात्राप्रव्रज्यामंत्रसाधनम् । देवताराधनं
स्पर्शवत्पूजापरम् ।—आर्जवंलोभशून्यत्वंदेवब्राह्मणपूजनम् । अनभ्यसूयाचतथाधर्मःसामान्यउच्यत इतिटोड
धर्मोश्चतुर्वर्णपराइति **व्रतहेमाद्रौविज्ञानेश्वरीयेच** । स्त्रीशूद्रपतनानिषडितिशूद्रस्यद्विजसेवाऽविरोधेनस्त्रियास
ादाः । **जातिविवेके**—स्पर्शनंदेवतानांचकायस्थायविवर्जयेत् । नास्याधिकारोधर्मेस्तीति**मनुव्याख्याने**
ार्चनादौनशूद्रस्यनित्योधिकारइति । शूद्रादेःपूजास्पर्शविना ।—स्त्रीणामनुपनीतानांशूद्राणांचजनेश्वर । स्पर्
रस्यवेति**बृहन्नारदीयात्** । यदिभक्तिर्भवेत्तस्यस्त्रीणांनापिवसुंधरे । दूरादेवास्पृशन्पूजांकारयेत्सुसमाहितइति
णुंनस्पृशेच्छ्रेयइच्छती । अनाथावासनाथावातस्यानास्तीहनिष्कृतिरिति**पंचायतनसाराच** । सांप्रदायिकास्तु
तपरत्वाद्विधिषुतत्पदंदीक्षितपरम् । अतोदीक्षितानांतेषांशालग्रामपूजास्पर्शवत्यपिभवति । स्पर्शनिषेधोऽदीक्षि
ाव्यवस्थाकल्पनेमानाभावात् । अतोऽदीक्षितस्यपूजैवन । **यत्तु**—मातरःसर्वलोकैस्तुस्थाप्याःपूज्याःसुरोत्तमेति
यपरमितिकेचित् । दीक्षितस्याप्यस्पर्शेनेतियुक्तम् । विष्णुमूर्तेःप्रतिष्ठायांचाधिकारः—चतुर्वर्णैस्तथाविष्णुःप्रति
ौदेवीपुराणात् । अन्येतुसर्वपदसंकोचेमानाभावात्—ब्राह्मणःक्षत्रियोवैश्यःशूद्रोवायदिवास्त्रियः । पूजयेन्

लमितिदेवीपुराणाच्च शुचित्वस्यनैमित्तिकपरत्वादीक्षितस्यतत्पूजाभवतीत्याहुः । कौमुद्यांनारसिंहे शूद्रा
नरसिंहस्यपूजन । कुर्यादितिशेषः। तत्रैव—ब्राह्मणाःक्षत्रियावैश्याःस्त्रियःशूद्रांत्यजातयः। संपूज्यतंसुरश्रेष्ठंभक्त्यासिंह
च्छूद्रानतुचंडालादयः। चंडालाःसर्वधर्मबहिष्कृताइतिस्मृतेः । लिङ्गेपिचातुर्वर्ण्यस्याधिकारउक्तःशिवर
तेदेविलिंगेमांचजगत्पतिम् । ब्राह्मणःक्षत्रियोवैश्यःशूद्रोवामत्परायणः । तस्यप्रीतःप्रदास्यामिशिवॉल्लोकाननुत्तमा
मनुः—देवताभ्यर्चनंचैवसमिदाधानमेवच । कुर्यादितिसवधः । तिथितत्वेस्कांदे—शूद्रःकर्माणियोनित्यंस्वं
गृह्णामिचंद्रखंडविभूषिते । इदंपुराणप्रसिद्धजीर्णलिंगविषयमिति त्रिस्थलीसेतौभट्टपादाः । नूतनलिंगप्र
मंत्रविद्भिर्यथाविधि । तदाप्रभृतिशूद्रश्चयोपिद्वापिनसंस्पृशेदितिवृहन्नारदीयादस्पर्शपूजाकल्पकाभावाचनाधिक
पिसंस्थाप्यतुयजेत्सदेतिदेवीपुराणं तत्रयतिसाहचर्याद्ब्रह्मपदंद्विजपरम् । नचपरप्रतिष्ठितलिंगादिपूजायुक्ता—
नमेन्नरः । तस्येहनिष्कृतिर्नास्तिप्रायश्चित्तगतैरपीतिबृहन्नारदीयेअनमस्कार्यत्वोक्तेः । नचैतदन्यथानुप
पनं अन्यदीयलिंगपूजानिषेधेनापिचरितार्थत्वात् । तिथितत्वेस्कांदे—ब्रह्मचारीगृहस्थोवावानप्रस्थव्रतेस्थितः
बेकापतिम् । संन्यासीदेवदेवेशंप्रणवेनैवपूजयेत् । नमोतेनशिवेनैवस्त्रीणांपूजाविधीयते । बौधायनः—स्त्रीशू
नम् । सर्वैवागममार्गेणकुर्युर्वेदानुसारिणा । पंचायतनसारेभागवते—वैदिकस्तांत्रिकोमिश्रइतिमेत्रिविधोम
विप्रादीनांविधीयते । तांत्रिकोविष्णुभक्तस्यशूद्रस्यापिप्रकीर्तितः ॥

प्रस्थश्चसुव्रत ।

ानुष्टुप्विधाने—श्रौतार्चनंतुविप्राणांविशेषेणभवेत्सदा । स्मार्तागमार्चनंक्षत्रेवैश्येकेवलमागमः । तस्माद्देवार्चनं
चपरिशिष्टे—प्रतिमाःप्राङ्मुखीरुदङ्मुखोयजेतान्यत्रप्राङ्मुखःसंभृतसंभारोयजनभवनमेत्यद्वारेस्थित्वाहस्तताल
भुविसंस्थिताः । येभूताविघ्नकर्तारस्तेनश्यंतुशिवाज्ञयेतिविघ्नानुद्वास्यप्रविश्य येभ्योमातामधुमत्पिन्वतेपयएवापित्रो
भासने—पृथिवित्वयाधृतालोकादेवित्वंविष्णुनाधृता।त्वंचधारयमांदेविपवित्रंकुरुचासनमित्युपविश्यायतप्राणःक
त्रेनपूरयित्वागंधाक्षतपुष्पाणिप्रक्षिप्यसावित्र्याभिमंत्र्यतीर्थान्यावाह्याभ्यर्च्य पत्रपुष्पाणितदुदकेनापोहिष्ठीया
ाभ्युक्ष्यक्रियांगोदकुंभंगंधादिभिरभ्यर्च्यनमोंतनाम्नातत्तन्मंत्रेणवोपचारान्कुर्यादावाहनमासनंपाद्यमर्घ्यमाचमनीयं
पवीतमाचमनंगंधपुष्पाणिधूपंदीपमुपहारमाचमनंसुखवासंस्तोत्रंप्रणामंप्रदक्षिणाविसर्जनंचकुर्यादसंपन्नोमनसासंप
मस्तोत्रंप्रदक्षिणाविसर्जनांगम् । अथमंत्राः—गणानांत्वेतिगणपतेः । कुमारश्चित्पितरमितिस्कंदस्य । आकृष्णे
रस्वत्याः। जातवेदसइतिशक्तेः । त्र्यंबकमितिरुद्रस्य । गंधद्वारामितिश्रियः। इदंविष्णुरितिविष्णोरेवंषोडशेमानुपचा
वेत्र्यावाजातवेदस्यावाप्राजापत्यावाव्याहृतिभिर्वाप्रणवेनवाकुर्वतिसएषदेवयज्ञोऽहरहर्गोदानसंमितःसर्वाभीष्टप्रदः
कुर्वीतेति । **टोडरानंदेवाराहे**—अभावेवेदमंत्राणांपंचरात्रोदितोविधिः । उदङ्मुखइतिस्थिरप्रतिमाविषयमिति
ात्म्येपाद्मे—स्वर्णघर्मानुवाकेनमहापुरुषविद्यया । पौरुषेणचसूक्तेनसामभीराजनादिभिः । अर्चयेदितिशेषः
न्क्य:—दद्यात्पुरुषसूक्तेनयःपुष्पाण्यपएववा । अर्चितंस्याज्जगदिदंतेनसर्वंचराचरम् ।
सादि। शौनकः—अंगुष्ठाग्रेतुगोविंदंतर्जन्यांतुमहीधरम्। मध्यमायांहृषीकेशमनामिक्यांत्रिविक्रमम् ।कनिष्ठिक्य

म् । एवंन्यासंपुराकृत्वादेहांगन्यासमाचरेत् । मस्तकेकेशवंन्यस्यभालेनारायणंतथा । माधवंकर्णयोरक्ष्णोर्विष्णुंचैवत्
देशेत्रिविक्रमम् । वामनंविन्यसेद्बाह्वोःश्रीधरंहृदिविन्यसेत् । नाभ्यांविद्याद्धृषीकेशंकट्यांत्रैपद्मनाभकम् । दामोदरंप
तःपुरुषसूक्तेनसर्वांगन्यासंसमाचरेत्।अपरार्केनारसिंहे—आनुष्टुभस्यसूक्तस्यत्रिष्टुब्वतस्यदेवता।पुरुषोयोजगद्बीजम्
सेद्वामेद्वितीयांदक्षिणेकरे । तृतीयांवामपादेतुचतुर्थींदक्षिणेपदे । पचमींवामजानौतुषष्ठींवैदक्षिणेन्यसेत् । सप्तमींवाम
नवमींनाभिमध्येतुदशमींहृदयेतथा । एकादशींकठदेशेवामबाहौततःपराम् । त्रयोदशींदक्षिणेतुआस्यदेशेचतुर्दशीम
मूर्ध्निविन्यसेत् । यथादेवेतथादेहेन्यासकृत्वाविधानतः । एवंन्यासविधिंकृत्वापश्चाद्यागंसमाचरेत् । गोविंदराजं
ङगन्यासइत्येकेउत्तरेपुरुषसूक्तके। अद्भ्यःसंभूतइतिहृदयायनमः। वेदाहमितिशिरसेस्वाहा । प्रजापतिश्चरतीतिशिख
यहुम् । रुचंब्राह्ममितिनेत्रत्रयायवौषट् । श्रीश्चेत्यस्त्रायफट् । चंद्रिकायांनारदीये—एवंन्यासंतुकृत्वादौपश्चाद्देव
भेरात्मानंचार्चयेद्बुधः। ततःपीठसमाराध्यगधपुष्पाक्षतैःशुभैः। ऋग्विधाने—वक्ष्येपुरुषसूक्तस्यविधिनात्वर्चनेपुनः
त्तमम्। द्वितीययासनदद्यात्पाद्यंचैवतृतीयया। चतुर्थ्यार्घ्यप्रदातव्यंपंचम्याचमनीयकम् । षष्ठ्यास्नानंप्रकुर्वीतसप्तम
यानवम्यागंधमेवच। दशम्यापुष्पदानचएकादश्यातुधूपकम्।द्वादश्याचतथादीपंत्रयोदश्योपहारकम् । चतुर्दश्यानां
। पोडश्योद्वासनकुर्यादेवमेवसमर्चयेत् । पौरुषेणचसूक्तेनतद्विष्णोःपरमेणच। नैताभ्यांसदृशोमन्त्रोवेदेपूक्तश्चतुर्ष्वपि।
कृत्वापोडशभिर्मंत्रैःषोडशान्नस्यचाहुतीः । शेषंनिवेदयेत्तस्मैदद्यादाचमनंततः । जानुभ्यांधरणींगत्वामूर्ध्नाहरिमथोवहे

मारभेत् ।

णिषोडश । तच्चसर्वंजपेद्भूयःपौरुषंसूक्तमुत्तमम् । षण्मासात्सिद्धिमाप्नोतिह्येवमेवसमर्चयेत् । **पूजांतेकर्तव्यमाह**
वेदयेत्तदात्मानंतद्विष्णोरितिमंत्रतः । **पाद्मे**—ब्रह्माणंविष्णुमीशंवासूर्यमग्निगणाधिपम् । दुर्गांसरस्वतीलक्ष्मीगौरींवा
नेनापिनप्रत्यवैतीत्यर्थः। **केचित्तुपंचायतनपूजांनित्यांब्रुवते**—शिवंभास्करमग्निंचकेशवंकौशिकीमपि । मन
तिम्। वरंप्राणपरित्यागःशिरसोवापिकर्तनम्। नत्वसंपूज्यभुंजीतकौशिकीकेशवंशिवमिति**कालिकापुराणा**दित्य
कःकार्तिकेयोविनायकइति**भविष्योत्तरा**त्तत्पूजामाहुः । एतेनाग्निस्मार्तमितिवदन्नर्थानभिज्ञत्वादपास्तः
त्वज्ञानवानिति**वर्धमानसमयप्रदीपादयः**। पुष्पाद्यभावेमनसापिपूजयेदितिवयम् । केचित्तुविष्णुपूजैवनित्या
यस्त्वेषांपूजायाअकरणेनिंदार्थवादःससंकल्पेसतिनित्यतापरइति**श्रीदत्तवाचस्पती** ।'तन्न । विष्णुपूजायामपित
गौरीवानित्यमर्चयेदिति**पाद्मे**वाशब्दश्रवणेपि—तस्मादनादिमध्यांतंनित्यमाराधयेद्धरिमिति**चंद्रिकायांकौर्मा**द्धि
ग्रामशिलांवापिचक्रांकितशिलांतथा । ब्राह्मणःपूजयेन्नित्यंक्षत्रियादिर्नपूजयेदिति**मंत्रराजानुष्टुब्विधानात्** । श
किंचन । सचंडालोहिविष्ठायामाकल्पंजायतेकृमिरिति**हलायुधा**च्चशालग्रामपूजैवनित्येतिकेचित् । अन्येतुपूर्वव
तिपंचायतनसारात्—केशवार्चागृहेयस्यनतिष्ठतिमहीपते। तस्यान्नंनैवभोक्तव्यमभक्षणसमंस्मृतमिति**हला**
ुः । अत्रविष्णोरर्चेतिपाठमाश्रित्य—शंखारिभ्यांगदाब्जाभ्यांपूज्योविष्णुःश्रियैनरैरित्युक्तलक्षणाविष्णुप्रतिमा
ाडरानंदः । लिंगेदेवोमहादेवःसर्वदैवव्यवस्थितः । अनुग्रहायलोकानांतस्मान्नित्यंप्रपूजयेदिति**भविष्योत्त**
कायांकौर्मे—योमोहादथवालस्यादकृत्वादेवतार्चनम् । भुंक्तेसयातिनरकान्सूकरेष्विहजायते । **यत्त्वाश्वला**

तपहोमव्रतादिकान् । नकुर्याच्छ्राद्धदिवसेप्राग्विप्राणांविसर्जनादिति तन्नित्यवर्जमितिचोपदेवः । विष्णुभिन्नपर
ुवंभक्त्यापितृश्राद्धंप्रकल्पयेदितिलैंगात् ।—श्राद्धाहितुसमभ्यर्च्यनृवराहजनार्दनमितिविष्णुधर्मोक्तेश्चविहित
दौसूर्यपूजा—अपूज्यप्रथमंसूर्यमपरान्यःप्रपूजयेत् । नतद्भूतकृतंपाद्यंसंप्रतीच्छतिदेवताइतिब्राह्मात् ।—रवि
मः। अनुक्रमेणपूज्यंतेव्युत्क्रमेणमहद्भयमिति । गणेशार्कौसमभ्यर्च्यशैवोविष्णुंप्रपूजयेत् । अर्चयेच्चशिवंपश्चाद्विष्णुमादौ
वंस्यादर्चनक्रिया । अत्रगणेशार्कयोःक्रमेनतात्पर्यंकिंतुतावपूजयित्वाप्रधानंनपूजयेत् । आदौनसर्वादौकिंतुविष्ण्वादौ

नोक्तस्तुयोगिनीतंत्रे—गणेशसूर्यविष्ण्वीशदुर्गाआवाह्यपूजयेत् । भैरवीतंत्रे—आदौगणपतिंदेवंसूर्यंविष्णुम
नेति । आपस्तंबस्मृतौ—प्रत्यहदेवताःपूज्याइत्युक्तिर्वैश्वदेवदेवताभ्योन्याःपराशराद्युक्तप्रतिपदादितिथिदेवता
ः। तन्न । पूर्ववचनैकवाक्यतयास्यगणेशादिपूजापरत्वात् प्रतिपदादिदेवतापूजनस्यान्यत्रविधानाच्च । पंचायतन
शैवोपदेवः—शंभौमध्यगतेहरीनहरभूदेव्योहरौशंकरेभास्येनागसुतारवौहरगणेशाजांबिकाःस्थापयेत् । देव्यांविष्णु
र्येनाःशंकरभागतोऽतिसुखदाव्यस्तास्तुतेहानिदाः।यस्ययइष्टोदेवःसतेनमध्येस्थाप्यःसाधारणतयापूजनेविष्णुः । श्लो
ूजकाभ्यर्हितत्वेनशिवादौमध्यस्थेशिष्टानामेपक्रमः । शंभौमध्यगे—ईशानेहरिःआग्नेयेसूर्यःनैर्ऋत्येगणेशःवायव्येदुर्गा
ःआग्नेयेगणेशःनैर्ऋत्येसूर्यःवायव्येदुर्गा । रवौमध्यगे—ईशानेहरःआग्नेयेगणेशःनैर्ऋत्येविष्णुःवायव्येदुर्गा । देव्यांमध्
आग्नेयेगणेशोनैर्ऋत्येरविर्वायव्ये । गणेशेमध्यगे—विष्णुरीशानेईश्वरआग्नेयेदुर्गानैर्ऋत्येरविर्वायव्येइतिगोविंदरा
चायतनपक्षेतुमध्येविष्णुंततोर्चयेत् । अग्निनैर्ऋतवायव्येशानेपुगणनायकम् । रविंशिवांशिवंमध्येगणेशश्चेच्छिवंशिवा

ागजेश्वरान् । भवान्यांमध्यसंस्थायामीशविघ्नार्कमाधवान् । हरेमध्यगतेसूर्यगणेशगिरिजाच्युतान् । संपूज्यादौम
गणेशेमध्यसंस्थेतुपूजयेद्भास्करादितः । एतेनाजेश्वरेनार्याइतिपाठंवदन्नाचारचंद्रोदयोपास्तः ॥

यपूजकांतरालंप्राची । **तदुक्तमागमे**—पूज्यपूजकयोर्मध्येप्राचीप्रोक्ताविचक्षणैः। प्राच्येवप्राचीसोद्दिष्टामुक्त
जातेमंत्रशास्त्रे—देवस्यमुखमारभ्यदिशंप्राचींप्रकल्पयेत्। तदादिपरिवाराणामंगाद्यावरणस्थितिः। देवपूजायां
ःसायंनिशासुचेतिवचनाद्व्यवस्थेति**वाचस्पतिमिश्राः**।सूर्यसप्ताक्षरमंत्रपरमेतदिति**पूजारत्नाकरेतिथितत्त्वे**च
त्रावुदङ्मुखःकुर्याद्देवकार्यंसदैवहि। शिवार्चनंसदाचैवशुचिःकुर्यादुदङ्मुखः । अर्कमर्कतनुर्यजेदिति**भविष्योक्त**
कादिभिर्वायुधारणशोषणादिभिर्भूतशुद्धिरंगमितिटो**डरानंदः** । **आगमिकास्तु**नादेवोदेवमर्चयेदितिवाक्या

पूजाभविष्ये—मेरुमंदरतुल्योपिराशिःपापस्यदारुणः। आसाद्यभास्करंमर्त्यस्तंनाशयतितत्क्षणात्। प्रदद्याद्वैग
हमर्चयेद्भानुंतस्यपुण्यंततोधिकम्। **स्मृतिरत्नावल्याम्**—शिवंसूर्यंतथाचेंद्रंदुर्गाद्याउग्रदेवताः।योर्चयेत्पणपूर्वं
रिजातेसंग्रहे—संवत्सरत्रयंकुर्याद्यःपरार्थसुरार्चनम्।संवत्सरंचगायत्रीषण्मासंरुद्रमेवच।प्रणवंवादिनंचैकंसचपा
णे। देवार्चनपरोविप्रोवित्तार्थीवत्सरत्रयम्। सवैदेवलकोनामहव्यकव्येषुगर्हितइति**चंद्रिकायांविष्णूक्तेः** । अ
मधु। रक्तानिकरवीराणितथारक्तंचचंदनम् । अष्टांगमर्घमापूर्यभानवेद्भिर्निवेदयेत्। **हरनाथीयेस्मृतिसारे**—
लभेत् । तस्माच्छतगुणंपुण्यंमृत्पात्रेणनराधिप । ताम्रपात्रार्घदानेनपुण्यंदशगुणंस्मृतम्। पालाशपद्मपत्राभ्यांताम्र

ज्ञेयंलक्षांशोनात्रसंशयः। सुवर्णपात्रविन्यस्तमर्घंकोटिगुणंभवेत्। एवंस्नानेपुनैर्वेद्यबलिपूजादिपुक्रमात्। मृन्मयमत्र
रत्वेननिषेधात्। **तथाभविष्ये**—कालेयकंतुरुष्कंचरक्तचंदनमेवच । यान्यात्मनःसदेष्टानियान्यशस्तान्यपा
कालियाकाष्ठमित्यन्ये । तुरुष्कंसिह्लकम् ॥

गणितत्रैव—पुष्पैररण्यसभूतैःपत्रैर्वागिरिसंभवैः। आत्मारामोद्भवैर्वापिभक्त्यासंपूजयेद्रविम्। **पुष्पमालाया**
शाशोकबकंकिंशुकंपुन्नागंकरवीरचपकजपानेपालिकाकुब्जकम् । वासंतीशतपत्रिकाविचकिलंमंदारमर्काह्वयंपीताम्र
श्रते। लोध्रकैरवमुत्पलंचसकलसिंहास्यकंपाटलायूथीकुंकुमकर्णिकारतिलकाचाणंकदंबंजपा। काशंकेशरकेतकीमरुत्र
दंचपूजनविधौसर्वसहस्रार्चिषः। तमालतुलसीविल्वशमीभृंगारजोद्भवम्। केतकीदूर्वयोर्धान्न्याःपत्रदिनकरप्रियम्।
नालजम्। निषिद्धंविहितंसूर्येतगरकंटकारिका। गुंजापराजितोन्मत्तवराहक्रांतयासह। **भविष्ये**—करवीरेनृपैक
वासुवर्णस्यनिष्कानांलभतेफलम्। ग्रथितेनृपशार्दूलतदेतद्विगुणंभवेत्। भक्त्यापूजयतेयोर्कमर्कपुष्पैःसितासितैः। तेज
ते। जपापुष्पसहस्रेभ्यःकरवीरंविशिष्यते। करवीरसहस्रेभ्योविल्वपत्रंविशिष्यते। विल्वपत्रसहस्रेभ्यःपद्ममेकविशिष्
पंविशिष्यते। बकपुष्पसहस्रेभ्यःकुशपुष्पविशिष्यते। कुशपुष्पसहस्रेभ्यःशमीपुष्पंविशिष्यते। सर्वासांपुष्पजातीनांप्र
हस्रेणनीलोत्पलशतेनच। रक्तैश्चकरवीरैस्तुयश्चपूजयतेरविम्। वसेदर्कपुरेश्रीमान्सूर्यतुल्यपराक्रमः। शमीपुष्पंबृहत
रसमाज्ञेयाजातीबकुलपाटलाः। श्वेतमंदारकुसुमंसितपद्मंचतत्समम्। नागचंपकपुन्नागमुकुराश्चसमाःस्मृताः। प्रहरंति
त्येकमुक्तपुष्पेणदशसौवर्णिकंफलम्। स्रजोभिर्मुनिशार्दूलतदेवद्विगुणंभवेत्। मुकुराणिकदंबानिरात्रौदेयानिभानवे। दि

मल्लिका। तथा—मल्लिकामालतीचैवदूर्वांकाशोतिमुक्तकः। पाटलाकरवीरंचजपाजायंतिरेवच । कुब्जकंतगरंचैवका
ः कुंदोवालोबर्बरमल्लिका। अशोकस्तिलकोलोध्रस्तथाचैवाटरूषकः। शतपत्राणिचान्यानिबकाह्वंचविशेषतः । अगस्त
तु। तुलसीकालतुलसीतथारक्तंचचंदनम्। केतकीपुष्पपत्रंचसद्यस्तुष्टिकरंरवेः। नकंटकारिकापुष्पंतथान्यद्गंधवर्जितम
दिवाकरः। येषांनप्रतिषेधोस्तिगंधवर्णान्वितानिच । तानिपुष्पाणिदेयानिभानवेलोकभानवे। मुकुरो विचकिलः।
ांपूजार्हम्। **भविष्ये**—यथानलंघयेत्कश्चित्स्नपनंभास्करस्यच । तथाकार्यप्रयत्नेनलंघितंत्वशुभावहम् ॥

ेशपूजा **गोविंदराजीयेभविष्ये**—गणेशःपूजनान्नित्यंसर्वविघ्नानपोहति । सर्वान्कामानवाप्नोतिगणेशंपूजय
र्च्यंगणेशत्रितयंतथा। नर्मदातीरसंभूतांस्त्रीन्गृहीनार्चयेत्सुधीः। गृहिग्रहणात्संन्यासिव्रतिनोर्नेनिषेधः। **अथदुर्गा**
ुराणे—दिग्विभागेषुसर्वेषुकौबेरीदिक्शिवाप्रिया । तस्मात्तन्मुखआसीनःपूजयेत्तुसदांबिकाम्। **गोविंदराजी**
ुर्गांप्रणमेद्वापिभक्तितः। सयोगीसुमतिर्धीमांस्तस्यमुक्तिःकरेस्थिता । आपःक्षीरंकुशाग्राणिअक्षतादधितंडुलाः । स
ाधुः। अर्घोयंकुरुशार्दूलद्वादशांगउदाहृतः। **तथा**—नागकेशरकर्पूरंसुरामांसीसवालका। उद्वर्तनसमाख्यातामातृ
ंद्रिकायाम्—चंदनागरुकर्पूरकाश्मीरैरोचनान्वितैः। ससिह्लकजटामांसीसटीभिःशक्तिसंभवम्। गंधाष्टकंशुभंव
कंशिलारसइतिप्रसिद्धम् ॥

पुष्पाणि **देवीपुराणे**—शृणुशक्रप्रवक्ष्यामिपुष्पाध्यायंसमासतः। ऋतुकालोद्भवैःपुष्पैर्मल्लिकाजातिकुंकुमैः ।
ुरैः । किंशुकैस्तगरैश्चैवकिंकिरातैःसचंपकैः। बकुलैश्चैवमंदारैःकुंदपुष्पैस्तिरीटकैः।करवीरार्कपुष्पैश्चशांशपैश्चापर

ुष्णैश्चैवचतुर्विधैः। धत्तूरकातिमुक्तैश्चवंधूकागस्त्यसंभवैः। मदनैःसिंदुवारैश्चसुरभीरुचकैस्तथा। लताभिर्ब्रह्मवृक्षस्यपुष्
शानांचबिल्वपत्रैःसुशोभितैः । पत्रैःपुष्पैर्यथालाभंसर्वौषधिमयै.शुभैः । धान्यानांसर्वपत्रैश्चपुष्पैश्चैवप्रपूजयेत् ।
पुष्पनिषेधः । मंदारैरितिमंदारार्कयोर्दुर्गायां । तौविहितनिषिद्धावित्यन्ये । ब्रह्मवृक्षःपलाशः । देवीपुराणे—
वकुलारिषिः(?) । कदंबःकर्णिकारश्चसिंधुवारःसमुद्वहः । पुन्नागश्चंपकश्चैवयूथिकावनमल्लिका । तगरार्जुनमल्लीचवृह
कह्लारबिल्वपाटलमालती । जपाविचकिलाशोकवर्णनीलोत्पलासिता । पंकजंशतपत्रंचदशधापुण्यवृद्धये । द्रोण
त्रिका । सुरसावर्चरीभद्रासुरभीकणमल्लिका । मदनोमरुपत्रश्चशतधापुण्यवृद्धये । कदंबैरर्चयेद्रात्रौमल्लिकोभयतः
णेयथालाभंनियोजयेत् । प्रत्येकंमुक्तपुष्पेषुदशसौवर्णिकंफलम् । सन्निबद्धेषुतेष्वेवद्विगुणंफलमादिशेत् । सुरसा
ऋणीराजन्भगवत्यैप्रयच्छति । गोसहस्रफलंप्राप्यसूर्यलोकेमहीयते । तथासुवर्णतिलकंदुर्गादेव्यैप्रयच्छति । सगच्छ
श । धूपोदेवीपुराणे—धूपंकल्याणनागंतुनित्यंदेव्याःप्रियंनृप । दीपनैवेद्येपूर्वोक्तेएव ।

शिवपूजारुद्राक्षादिचतिथितत्त्वेलैंगे—विनाभस्मत्रिपुड्रेणविनारुद्राक्षमालया । पूजितोपिमहादेवोनस्यात्तस्यप
र्व्यंललाटेवैत्रिपुंड्रकम् । कृत्यकल्पद्रुमेउमासंवादे—उच्छिष्टोवाविकर्मस्थःसंलिप्तःसर्वपातकैः । नासौलिप्यतिपापे
क्षंतुस्पर्शनेपुण्यंकोटिर्भवतिचालनात् । दशकोटिसहस्राणिधारणाल्लभतेफलम् । रुद्राक्षदेहसंस्थोपिकुक्कुरोम्रियतेयदि । स
वोगुरुः।ससर्विंशतिरुद्राक्षमालयादेहसंस्थया । यत्करोतिनरःपुण्यसर्वंकोटिगुणंभवेत् । हस्तेचोरसिकंठेयःशिरसाचैवधार
वंद्योहियथाशिवः । शिखायांबाहुकंठेचकर्णयोश्चापियोनरः । रुद्राक्षंधारयेद्भक्त्यासशैवंलोकमाप्नुयात् । नववक्त्रंचरुद्र

ुर्दशमुखंचैवशिखायांधारयेद्बुधः । निरिछद्राश्वसुपक्काश्च रुद्राक्षाधारणेस्मृताः । **नववक्त्रादिभेदाःशिवरह**
वुस्तेचरुद्राक्षाअष्टत्रिंशप्रभेदतः । सूर्यनेत्रसमुद्भूताःकपिलाद्वादशस्मृताः । सोमनेत्रोत्थिताःश्वेतास्तेषोडशविधाःक्र
शभेदाभवंतिहि । श्वेतवर्णंतुरुद्राक्षंजातितोब्राह्ममुच्यते । क्षात्रंरक्तंतथामिश्रंवैश्यंकृष्णंतुशूद्रकम् । एक
ोहति । द्विवक्त्रेहरगौरीस्याद्गोवधंनाशयेद्ध्रुवम् । त्रिवक्त्रस्त्वनलःसाक्षात्स्त्रीहत्यांदहतिक्षणात् । चतुर्वक्त्रःस्व
ंचवक्त्रस्तुकालाग्निःसर्वपापप्रणाशकृत् । षड्वक्त्रःकार्तिकेयस्तुभ्रूणहत्यादिनाशयेत् । सप्तवक्त्रस्त्वनंतःस्यात्स्वर्णस
क्त्रस्तुसर्वाव्रतविनाशकृत् । भैरवोनववक्त्रस्तुशिवसायुज्यकारकः । दशवक्त्रःस्मृतोविष्णुर्भूतप्रेतभयापहः । ए
दः । द्वादशास्यस्तथादित्यःसर्वरोगनिबर्हणः । त्रयोदशमुखःकामःसर्वकामफलप्रदः । चतुर्दशास्यःश्रीकंठोवंश
ारेतिथितत्त्वेच—विनामंत्रंतुयोधत्तेरुद्राक्षान्भुविमानवः । सयातिनरकान्घोरान्यावदिंद्राश्चतुर्दश । **अ**
ाक्षान्कंठदेशेदशनपरिमितान्मस्तकेविंशतीद्वेषट्षट्कर्णप्रदेशेकरयुगलकृतेद्वादशद्वादशैव । बाह्वोरिंदोःकलाभिर्नय
ष्टाविकंयःकलयतिशतकंसस्वयंनीलकंठः । **पुरुषार्थप्रबोधे**—प्रक्षाल्यगंधतोयेनपंचगव्येनचोपरि । शिवांभसा
। श्रीरुद्राणांप्रतिष्ठेयमेवंवैदिकसंमता । तांत्रिकेणप्रतिष्ठासाग्राह्यानोवैदिकेनतु । अथवावैदिकमतेप्रतिष्ठानैर्वा
ृतंपंचगव्यंस्नानकालेप्रयोजयेत् । रुद्राक्षस्यप्रतिष्ठायांमंत्रंपंचाक्षरंतथा । **पंचायतनसारेपाद्मे**—शालग्र
म् । तेनार्चितःकार्तिकेयोयुगानामेकसप्ततिम् । **शूलपाणौलैंगे**—वरंप्राणपरित्यागःशिरसोवापिकर्तनम् ।
श्वरम् । सूतकेमृतकेचैवनत्याज्यंशिवपूजनम् । **भारतेमृतावपिशिवपूजोक्ता**—ताभ्यांलिंगेर्चितोदेव

शिवमूर्तिर्दशभुजापूज्या—पिनाकिनंवज्रिणंदीसशूलंपरश्वधिनंगदिनंखायतासिम् । दिव्यंचापमिपुवीचादद
मिति भारतात् । चतुर्भुजेत्यन्ये । त्रियंवकेतिमंत्रंतुतथातत्रप्रयोजयेत् । देवीपुराणे—वार्क्षवित्तप्रदंलिंग
गिरिजश्रेष्ठमन्यद्वापिहिलिंगवत् । कृत्वापूजयविप्रेंद्रलप्स्यसेचेप्सितफलम् । तिथितत्वेभविष्ये—तथा
म् । सपूज्यरतजटितशिवलोकेमहीयते । मृद्रस्मगोशकृत्पिष्टताम्रकांस्यसमुद्भवम् । कृत्वालिंगसकृत्पूज्यवसेल
नर्मदेशमाहात्म्ये—यावत्योदृषदःसतितवरोधसिनर्मदे । तावत्योलिंगरूपिण्योभविष्यतिवरान्मम । *
ख्यातानिभुवनत्रये । नप्रतिष्ठानसंस्कारस्तेपामावाहनंनच । एवमेवप्रपूज्यानिशिवरूपाणिभावतः । कालोत्त
म्यनजायते । तद्बाणहिसमाख्यातशेषंपापाणसंभवम् । क्रियासारे—लिंगस्यशिवनाभेस्तुनहिपीठप्रकल्पनम्
मितिस्मृतम् । उत्तममध्यमचैवाधमलिंगत्रिधोच्यते । एवंकैकंत्रिधातद्वदुक्तमंगुलिमानतः । नवाष्टसप्तांगुलिक
कचतुर्मानमध्यमत्रिविधस्मृतम् । त्र्यव्येकांगुलिकंलिंगत्रिविधतुकनीयसम् । उत्तमंवुद्बुदाकारंमध्यमकुक्कुटांडवत् ।
ंत्रिधास्मृतम् । तिथितत्वेकालकौमुद्यांचस्कांदे—अक्षादल्पपरिमाणंनलिंगकुत्रचिन्नरः । कुर्वीतांगुष्ठतोह
ुष्ठतोंगुष्ठपर्वग्रथे. । अगुष्ठांगुलिमानतुयत्रयत्रोपदिश्यते । तत्रतत्रवृहत्पर्वग्रथिभिर्मिनुयात्सदेतिछंदोगपरिशिष्ट
द्धांतशेखरे—अगुलादिवितस्त्यतलिंगगेहेप्रपूजयेत् । प्रासादेतुतदूर्ध्वंस्यात्पूजनीयप्रयनतः । लिंगमस्तकविस्
ंतत्रिगुणंकुर्यान्नाहवत्पीठविस्तृतिः । विस्तारद्विगुणंकुर्यादुन्नतपीठमुत्तमम् । वृत्तवाचतुरस्रवामध्येकंठसमन्वितं
समाचरेत् । त्रिमेखलमधश्चोर्ध्वंसमंवायद्विमेखलम् । लिंगमस्तकविस्तारेपड्भागंविभजेत्ततः । मेखलामेकभागेनकु

र्यसमंकुर्यात्प्रणालंपीठबाह्यतः । विस्तारंतत्समंमूलेतदग्रेचतदर्धतः । जलमार्गःप्रकर्तव्यस्तस्यमध्येत्रिभागतः । कुर्यात
तम् । सर्वेषांरत्नलिंगानांसपीठानांविशेषतः । लौहादीनांचलिंगानामेवंलक्षणमाचरेत् । **गौतमीतंत्रेतु**— लिंग
ोभवेत् । परिधिस्तत्रिगुणितस्तद्वत्पीठंव्यवस्थितम् । प्रणालिकातथैवस्यात्पंचसूत्रविनिर्णयः । लिंगमस्तकविस्तारदैर्घ्य
द्दलिंगस्थौल्यम् । तत्समंवृत्तचतुरस्रंवापीठमधश्चोर्ध्वंचेतितत्वम् । पीठोच्चतालिंगोच्चताद्विगुणा । **नंदिपुराणे**—त्रि
तम् । कपिलंचापियल्लिंगंतद्गृहस्थोनपूजयेत् । तथादीक्षितानांद्विजान्येषांस्त्रीणामपितथैवच । लिंगेस्वगुरुणादत्ते
ंहितायांशिवपूजाविधिंप्रक्रम्य—समासीनःसदामौनीनिश्चलोदङ्मुखःशुचिः । **सोमशंभुः**—देवस्यदक्षिणे
ानरत्नावल्याम्—नप्राच्यामग्रतःशंभोर्नोत्तरेयोषिदाश्रये । नप्रतीच्यांयतःपृष्ठंतस्माद्दक्षंसमाश्रयेत् । दक्षंदक्षि
ुराणे—चरलिंगेर्चयेद्देवंपूर्वाभिवदनंबुधः । स्थिरलिंगेयथाकामंसुखमादौतथार्चयेत् । **चंद्रिकायांहारीतः**
हेश्वरम् । मंत्रेणरुद्रगायत्र्याप्रणवेनाथवापुनः । ऐशानेनाथवारौद्रेत्र्यंबकेणसमाहितः । तथोत्तमःशिवायेतिमंत्रेण
ः—अथातोमहादेवस्याहरहःपरिचर्याविधिंव्याख्यास्यामः । स्नात्वाशुचौदेशेगोमयेनोपलिप्यप्रतिकृतिंकृत्वाक्षतः
केनमहादेवमावाहयेदोंभूर्महादेवमावाहयामिॐभुवोमहादेवमावाहयामिॐस्वर्महादेवमावाहयामिॐभूर्भुवःस्वर्म
ातुभगवान्महादेवइत्यथस्वागतेनाभिनंदयतिस्वागतंसुस्वागतंभगवतेमहादेवायैतदासनमुपक्लृप्तमत्रास्तांभगवान्मह
यंकूर्चोदर्भमयस्त्रिवृद्धरितःसुपर्णस्तंजुषस्वेत्यत्रस्थानासनानिकल्पयत्यग्रेब्रह्मणेकल्पयामिविष्णवे दक्षिणतःस्कंदाय
महाकालाय उत्तरतःउमायै नंदिकेश्वरायकल्पयामीतिकल्पयित्वा सावित्र्या योरुद्रोअग्नाविंतिचपात्रमभिमंत्र्य

मपआनीय सहपवित्रेणादित्यंदर्शयेदोमित्यातमितोस्त्वासांत्वरितरुद्रेणपाद्यंदद्यात्प्रणवेनार्घ्यमथव्याहृतिभिर्निर्माल्य
थैनंस्नपयत्यापोहिष्ठामयोभुवइतितिसृभिर्हिरण्यवर्णाःशुचयःपावकाइतिचतसृभिःपवमानःसुवर्जनइत्येतेनानुवाकेना
र्वदेवंईशानदेवंपशुपतिदेवंरुद्रदेवंउग्रदेवंभीमदेवमहांतदेवतर्पयामि ब्रह्मजज्ञानंकेतुरुद्रायत्वरितरुद्रवामदेव्यमापो
तिभिःप्रदक्षिणमुदकंपरिपिच्य ॐनमोभगवतेरुद्रायत्र्यंबकायेतितर्पयित्वाथैतानिवस्त्रयज्ञोपवीतानिदद्याद्भवायदेवा
हृतिभिःप्रदक्षिणमुदकंपरिपिच्यनमस्तेरुद्रमन्यवइतिगंधंदद्यात्सहस्राणिसहस्रशइतिपुष्पंदद्यात्ईशानंत्वाभुवनानामि
धूपमुद्दीप्यस्वेतिदीपदेवस्यत्वासवितुःप्रसवेश्विनोर्बाहुभ्यांपूष्णोहस्ताभ्यांभगवतेमहादेवायजुष्टंचरुंनिवेदयामीतित्रि
णमसीतिप्रतिपदंकृत्वाहविरुद्वासयामीतिनिवेद्यामृतापिधानमसीतिप्रतिपदंकृत्वात्र्यंबकमित्याचमनीयमथाष्टभिर्नाम
यनमः । शर्वायदेवायनमः । ईशानायदेवायनमः । पशुपतयेदेवायनमः । रुद्रायदेवायनमः । उग्रायदेवाय
महतेदेवायनमः । ब्रह्मणेनमः । विष्णवेनमः । स्कंदायनमः । विनायकायनमः । शूलायनमः । महाकालायनमः । उम
इतिचरुशेषेणनामवेयैरष्टाहुतीर्जुहोति । भवायदेवायस्वाहा । शर्वायदेवायस्वाहा । ईशानायदेवायस्वाहा । पशु
यस्वाहा । भीमायदेवायस्वाहा । महतेदेवायस्वाहेत्यथशिष्टैर्गंधमाल्यैर्ब्राह्मणानात्मानंवालकृत्याथैनमृग्यजुःसामाथर्व
नुवाकंजप्त्वाअन्यांश्चरौद्रान्मंत्रान्यथाशक्तीत्येके ॐ भूर्भुवःसुवर्महरोंभगवतेमहादेवायचरुमुद्वासयामीतिचरुमुद्व
महादेवमुद्वासयामीत्युद्वास्य । प्रयातुभगवानीशःसर्वलोकपरायणः । अनेनहविषातुष्टःपुनरागमनायच । पु
तेमास्थानेष्वप्स्वग्नावावाहनविसर्जनवर्जसर्वसमानंमहत्स्वस्त्ययनमित्याहभगवान्बौधायनः ॥

जायांविशेषोभविष्ये—आपःक्षीरंकुशाग्राणिदध्यक्षतसितामधु । सिताश्वसर्षपाश्चैवअर्घोष्टांगःप्रकीर्तित
ज्ञेयंपुण्यमष्टगुणंनृप । कृष्णागरौविशेषेणद्विगुणंफलमादिशेत् । तस्माच्छतगुणंपुण्यंकुंकुमस्यविधीयते । चंद
: । शिवस्यार्चासमालभ्यवसेत्कल्पायुतंदिवि । अर्चेतिलिंगोपलक्षणम् । **शिवार्चनचंद्रिकायांभविष्ये**
णमर्कपुष्पंविशिष्यते । अर्कपुष्पाद्दशगुणंधत्तूरंहिविशिष्यते । चंपकंनागपुष्पंचकह्लारंचविशिष्यते । नीलोत्पलंचव
कपत्रसहस्रेभ्यएकंधत्तूरकंवरम् । धत्तूरकसहस्रेभ्योवृहतीपुष्पमुत्तमम् । वृहतीपुष्पसाहस्राद्द्रोणपुष्पंविशिष्यते
विशिष्यते । अपामार्गसहस्रेभ्यःकुशपुष्पंविशिष्यते । कुशपुष्पसहस्रेभ्यःशमीपुष्पंविशिष्यते । शमीपुष्पसहस्रे
ीपुष्पवृहत्योश्चकुसुमंतुल्यमुच्यते । अपामार्गः अपामार्गपुष्पं । करवीरसमाज्ञेयाजातीवकुलपाटलाः । श्वेतमंदार
ाचंपकपुंनागाधत्तूरकुसमाःस्मृताः । तत्समं करवीरसमम् । नागो नागकेसरः । तथा—केतकीचातिमुक्तंचकुंदं
ककुसुमानिविवर्जयेत् । कुंदंवार्षिकंशिवपूजायांमाघेविहितम् । अन्यथानिषिद्धम् । तथा—कंदकानिकदंबानिरा
ष्पाणिदिवारात्रौचमल्लिका । प्रत्येकमुक्तपुष्पेषुदशसौवर्णिकंफलम् । मंत्रान्वितेषुतेष्वेवद्विगुणंफलमिष्यते । विल्वप
सर्वपापविनिर्मुक्तःशिवलोकेमहीयते । तुलसीविल्वनिर्गुंडीजंबूराव्रणकंतथा । पंचविल्वमितिप्रोक्तमर्चयेदि्दुशे
लैंगंसकृदर्चयेत् । गवामयुतदानस्यफलंप्राप्यशिवंव्रजेत् । तथा—अशोकश्वेतमंदारकर्णिकारवकानिच । कर
। पुष्पैरेतैर्यथालाभंयोनरःपूजयेच्छिवम् । सयत्फलमवाप्नोतितदेकाग्रमनाःशृणु । सूर्यकोटिप्रतीकाशैर्विमा

केतकानि ।

मैरैः शिवलोकेमहीयते । करवीरोबकश्चैवअर्कउन्मत्तकस्तथा । पालाशोवृहतीचैवतथाचगिरिकर्णिका । तथाकाः
। शमीपुष्पाणिचान्यानिकुंजकःशिखिनातथा । अपामार्गस्तथापद्मंजातीपुष्पंसकोपनम् । चंपकोशीरतगरंतथ
रातंचद्रोणपुष्पंतथाशुभम् । शिशपोदुंबरश्चैवजपामल्लीतथैवच । पुष्पाणियज्ञवृक्षस्यतथाविल्वदलंशुभम् । कुसुं
। नीलंचकुमुदंचैवतथारक्तोत्पलानिच । सुरभीणिचसर्वाणिस्थलजान्यंबुजानिच । गृह्णामिशिरसादेवियोमेभक्त्या
किरातःकुरंटकः । सर्वाणीतिनिषिद्धेतरपरम् । वसंतेतुऋतौप्राप्तेसर्वैःपुष्पैर्मनोरमैः । पूजितेतुमहादेवेअश्वमेधफ
पेपूजा । सर्वशब्दसंकोचेमानाभावात् निषेधस्यकालांतरेसावकाशत्वाच्च । **देवीपुराणे**—वैशाखेमासिकर्तव्यापू
वाप्नोतिज्येष्ठेपद्मार्चनैःसदा । आषाढेविल्वकह्लारैरीप्सितलभतेफलम् । नवमल्लिकयापूजानभोमासिमहाफला ।
मदा । पूजापंकजमालत्याइषेप्युदयदायिनी । शतपत्रिकयापूजाकार्तिकेसर्वकामदा । मार्गेनीलोत्पलैःपूजापौषेतुकु
रुचकेनचफाल्गुने । शतपत्रैस्तथाचैत्रेयोर्चयेदिंदुशेखरम् । लभतेसर्वयज्ञानांसर्वदानफलंतथा । **केदारखंडे**-
प्रमोगरनीलपुष्पंतथैव । तथापुष्पंकुटजकर्णिकारकौसुंभाख्यंवारिजंरक्तवर्णम् । एतान्येवचपुष्पाणिमध्याह्नेलिंग
वित्राणिविशेषतः ।

ः । **शिवपुराणे**—गुग्गुलंघृतसंयुक्तंशिवेयश्चनिवेदयेत् । रुद्रलोकमवाप्नोतिगाणपत्यंचगच्छति । **भविष्ये**-
वमथापिवा । अग्निष्टोमस्ययज्ञस्यफलप्राप्नोतिमानवः । दधित्थःकपित्थः । बिल्वविल्वफलम् । दीपस्तुपूर्वो
-प्रदक्षिणात्रयंकुर्वन्शिवस्यायतनेनरः । अश्वमेधसहस्रस्यइष्टस्यलभतेफलम् । **बह्वृचपरिशिष्टे**—एकाविना

वारिकेशवेदद्यात्सप्ताश्वत्थेप्रदक्षिणाः । **बृहन्नारदीये**—एकांचंड्यांरवौसप्ततिस्त्रोदद्याद्विनायके । चतस्रःकेश
पदांतरेपदन्यस्येत्करौचलनवर्जितौ । स्तुतिर्वाचिहृदिध्यानंचतुरंगप्रदक्षिणम् । **लैंगे**—सव्यंव्रजेत्ततोऽसव्यंप्रणा
क्षिणप्रकुर्वीतशतमष्टोत्तरंतथा । **बृहन्नारदीये**—शिवप्रदक्षिणेमर्त्यःसोमसूत्रंनलंघयेत् । **प्रदक्षिणाप्रकार**
पुनर्वृषम् । चंडंचसोमसूत्रंचपुनश्चंडपुनर्वृषम् । **प्रतिष्ठाहेमाद्रौ**—प्राच्यांनंदिमहाकालौयाम्येभृंगिविनाय
डौतथोत्तरे । **त्रैविक्रम्यांत्वीशान्यांचंडउक्तः** । तत्रैव—बाणलिंगेचलेलौहेसिद्धलिंगेस्वयंभुवि । प्रतिमा
् । **आदित्यपुराणे**—लिंगेस्वायंभुवेचैवरत्नेतैजसनिर्मिते । सिद्धप्रतिष्ठितेचैवनचंडोधिकृतोभवेत् । तथा—
चारिणः । सव्यापसव्यंगृहिणोनित्यंशंभोःप्रदक्षिणम् । तृणैःकाष्ठैस्तथापर्णैःपाषाणैर्वेष्टकादिभिः । अंतर्धानंपुर
प्रमाणंतत्रैव—प्रासादविस्तारसमानसूत्रंसोमस्यसूत्रेदिशिसोमसूत्रम् । सूत्राद्बहिर्लंघनतोनदोषःस्याद्दोषआ
—लिंगमस्तकमध्यात्तुसूत्रंस्यादाप्रणालकम् । लिंगप्रणालीपुष्टत्वंतावदेवप्रकीर्तितम् । **विशेषांतरंतत्रैव**—
रम् । अपसव्यंनकुर्वीतकुर्वीतैवप्रदक्षिणम् । **केदारखंडे**—वृषभांतरितोभूत्वापीठकांतरमेवच । प्रदक्षिणंनकुर्वी
लिकापुराणे—स्पृष्ट्वारुद्रस्यनिर्माल्यंसवासाआप्लुतःशुचिः । इदमशुचिविषयम् । निर्माल्यंयोहिमद्भक्त्याशिरसा
दोनरःपापसमन्वितः । नरकेपच्यतेघोरेतिर्यग्योनौचसंभवेदितिस्कांदादितिश्रीदत्तः । **अपास्तएवायंदो**
ारःशिवनिर्माल्यलंघकाः । शिवनिर्माल्यदातारःस्पर्शस्तेषांहिपुण्यहृत् । शिवैकभक्तानांननिषेधः । पादोदकं
ग्निपुराणात् ।—निर्माल्यंधारयेद्भक्त्याशिरसापार्वतीपतेः । राजसूयस्ययज्ञस्यफलंप्राप्नोतिनिश्चितमित्यादि

र्यम् । लोभान्नाधरयेच्छंभोर्निर्माल्यंनचभक्षयेत् । नस्पृशेदपिपादेनलंघयेन्नापिनारदेतिपाद्मात् । **अग्निपुराण**
ङ्गेस्वयभुवि । प्रतिमासुचसर्वासुनदोपोमाल्यधारणे । शालग्रामसंसर्गेतुनदोपः । अग्राह्यशिवनिर्माल्यपत्रपुष्पफ
त्सर्वंयातिपवित्रतामितिस्**कांदवाराहोक्तेः** । **अस्यार्थः**—पचायतनपूजायांकांडानुसमयपदार्थानुसमयौवि
मसंसर्गाच्छिवनैवेद्यभक्ष्यम् । यदाशिवेनैवेद्यपृथक्कृतदानभक्ष्यमिति ॥

रुषार्थप्रबोधेचतुर्धाव्यवस्थोक्ता—द्विजानांनिपेधोद्विजानांविधिरित्याद्या । वैदिकतांत्रिकविपयेत्यन्या ।
ोया । ततःसिद्धांतकृतः—ज्योतिर्लिंगविनालिंगयःपूजयतिमानव. । तस्यनैवेद्यनिर्माल्यभक्षणात्तप्तकृच्छ्रकम् । शा
भुवि । रसलिंगेतथार्षेचसुरसिद्धप्रतिष्ठिते । हृदयेचद्रकांतेचस्वर्णरूप्यादिनिर्मिते । शिवदीक्षावताभक्तेनेदंभक्ष्यमि
तथा—बाणलिंगेस्वयभूतेचद्रकांतेहृदिस्थिते । चांद्रायणसमज्ञेयशंभोर्नैवेद्यभक्षणम् । यत्रचडाधिकारोस्तिनभ
ोनोयत्रभोक्तव्यतत्रभक्तितइतितत्रैवोक्तेः ।—निवेदितयद्देवेशेतच्छेपंचात्मशुद्धये । श्रद्दधानोनलोभेनचडायह्यनि
—येवीरभद्रशपिताःशिवभक्तिपराङ्मुखाः । शंभोरन्यत्रदेवेपुयेभक्तायेनदीक्षिताः । तेपामनर्हमीशस्यतत्प्रसादचतुष्ट
न्यविधिरेतत्परएव । एतैर्विशेपवाक्यैरुपसंहारात्, अन्यथानिपेधानांनिरवकाशत्वापत्तेः । यत्तुशिवनिर्म
रम् । यत्तुशिवनैवेद्यभक्षणादेःकाम्यत्वात्तत्सकलशिवस्वभक्षणादिनिपेधबाधकत्वमिति तत्रपूर्वोक्तव्यवस्थासंभव
तिश्री**भट्टनारायणचरणाः** । **सिद्धांतशेखरे**—धराहिरण्यगोरत्नताम्ररौप्यांशुकादिकान् । विहा
ात् । अन्यदन्नादिपानीयंतांबूलगंधपुष्पकम् । दद्याचडायनिर्माल्यशिवभुक्ततुसर्वशः । आचार्यशिवचंडानामाः

ांपादोनंलक्ष्मीरितम् । निर्माल्येभक्षितेपादलक्षतःशुद्धिरीरिता । दानंचभक्षणसमंतदर्धतदुपेक्षणे । अकामाद्भक्षणेयः
पंचकसाहस्रमर्धेनसहितंततः । कामतोभक्षणेदीक्षाप्रायश्चित्तंनचान्यतः । निर्माल्यलंघनेघोरंप्रजपेदयुतंततः । र
ोनच । **स्मृत्यर्थसारे**—शैवसौरनिर्माल्यभक्षणेचांद्रम् । अभ्यासेद्विगुणम् । मत्याभ्यासेपतनम् । अन्यनिम
—ब्रह्महापिशुचिर्भूत्वानिर्माल्यंयस्तुधारयेत् । तस्यपापंमहच्छीघ्रंनाशयिष्येमहाव्रतेतिस्**कांदा**दशुचिनानधायं
पनीतेननधार्यमितिश्**रीदत्तः** । शिवदीक्षाहीनैर्नधार्यमिति**शैवाः** । **माघमाहात्म्येपाद्मे**—द्रव्यमन्नंफलंतोयंशि
लंघयेन्नैवकूपेसर्वंतुतत्क्षिपेत् । **हरनाथीयेस्मृत्यर्थसारे**—ब्रह्मांगलग्नविप्रेभ्योविष्णवेचप्रदीयते । रुद्रांगलग्न
वेप्रेभ्यस्त्वथतद्देयंब्राह्मणेयन्निवेदितम् । वैष्णवंसात्वतेभ्यश्चभस्मांगेभ्यश्चशांभवम् । सौरमृगेभ्यःशाक्येभ्यस्तापिने
गणेशायनिवेदितम् । भूतप्रेतपिशाचेभ्योयत्तद्दीनेषुनिक्षिपेत् । मृगःशाकद्वीपीयोब्राह्मणइति**पंचायतनसारः**
ार्यै । विष्णवेनिवेदितंसात्वताय ब्राह्मणायवेति । सात्वतो देवलकः । **पुराणे**—नैवेद्यप्रतिपत्त्यर्थसात्व
यजलेऽग्नौवाक्षिपेदिति । यद्वासात्वतप्रतिपत्तिः साधारणप्रतिमादत्तपरा, सात्वतपूज्यदेवतादत्तपरावा । यद्वो
। द्दातातद्योनिमाप्नोतितस्माद्देयंतदुत्तमेइति**विष्णुरहस्योक्तेः** उत्तमपदंहीनान्यपरम् । तेनोत्तमजातिनिवेदि
ते**पंचायतनसारः** । वस्तुतस्तुसात्वतपदंभक्तपरम् । निवेदितंतद्भक्तायदद्याद्भुंजीतवास्वयमिति**महापुराण**
प्रतिमादत्तपरं रागप्राप्तपरवेति **गोविंदराजः** । अतएव**जाबालोपनिषदि**—रुद्रभुक्तंभुंजीयादित्युपक्रम्य

य । २ वाटवेभ्य अनुपनीतब्राह्मणेभ्य ।

ंमक्षयंतीत्युक्तम् । अत्रब्राह्मणग्रहात्तदन्यस्यनिषेधः । अतएव **पाद्मे**—शिवस्यैवतुपूजापिभक्त्याधेयाद्विजातिभिः ।
: **गारुडे**—पादोदकपिबेन्नित्यंनैवेद्यभक्षयेद्धरेः । **पाद्मे**—गौरींप्रतिशिवः—अग्निष्टोमसहस्रैश्चवाजपेयशतैरपि
भक्षणात् । **कौर्मे**—मध्याह्नेविधिवत्पूज्यःश्रीविष्णुर्वैष्णवोत्तमैः । नैवेद्यशिरसानत्वाश्लोकमेतमुदीरयेत् । यस
योऽमलाः । सिद्धाद्याश्चहरेस्तस्यवयमुच्छिष्टभोजिनः । इति ।

ष्णुपूजा । **तदाधारश्चनरसिंहे**—अप्स्वग्नौहृदयेसूर्येस्थंडिलेप्रतिमासुच । पट्स्वेतेपुहरेःसम्यक्पूजनः
णांप्राशस्त्यम् । एतच्चाधारपरिगणन **नारसिंहे**वक्ष्यमाणपूजाद्वये अर्चनंवक्ष्यामीत्युपक्रम्य तयोरेवोक्तत्वा
चमेकश्चित्पटेकश्चित्तुमानवः । पूजयेद्यदिवाचक्रेममतेजोंशसंभवम् । चक्रेशालग्रामशिलाचक्रे । तथा—पद्मेसंपू
सर्वत्रसप्रतिष्ठामिपूजामग्रस्त्वहंततः । **पाद्मे**—कृत्वाताम्रमयेपात्रेयोर्चयेन्मधुसूदनम् । फलमाप्नोतिपूजायाःप्र
शेषेविधिविशेषमाह—हविषाग्नौजलेपुष्पैर्मनसारविमंडले । ध्यानेनहृदयेवाह्यैर्गंधाद्यैःस्थंडिलादिषु । श
मध्यमास्थंडिलेरवौ । अधमाप्रतिमादौतुपूजासात्रिविधामता । **भागवते**—सूर्योग्निर्ब्राह्मणागावोवैष्णवःखंमरु
द्रपूजापदानिमे । सूर्येतुविद्ययात्रय्याहविषाग्नौयजेतमाम् । आतिथ्येनचविप्राग्र्येगोष्वगयवसादिना । वैष्णवेबंधुस
स्थंडिलेमंत्रहृदयैर्भोगैरात्मानमात्मनि । क्षेत्रज्ञसर्वभूतेषुसमत्वेनयजेतमाम् । **पाद्मे**—अग्निहोत्रहुतंतेनदत्तापृथ्वीस
शालग्रामसमुद्भवे । शालग्रामशिलारूपीयत्रतिष्ठतिकेशवः । तत्रदेवाःसुरायक्षाभुवनानिचचतुर्दश । शालग्रामसम

दुक्तप्रतिपत्तिस्तदन्यपरा । अतएवतन्नैवेद्यभक्षणमुक्तपुराणेषुगारुडेपि इतिपाठ ।

ोपिमृतोयातितद्विष्णोःपरमंपदम् । मनोधृतिर्धारणास्यात्समाधिर्ब्रह्मणिस्थिति. । अमूर्तौचेत्स्थिरानस्यात्ततोमूर्
ः स्याच्छालिग्रामशिलास्थित. । द्वारकादिशिलासंस्थोध्येयःपूज्योथवाहरिः । **तत्रैव**—मौक्तिकंचप्रवालंचपद्माक्षं
ांधारयेद्यःसवैदिकः । इति ।

वादिचतुर्विंशतिमूर्तयः । **तत्र बोपदेवः**—केविगोवादापुहृपेप्रजाच्युकृममात्रिना । वाधोनृहसानिश्
र्थः—केशवविष्णुगोविदवामनदामोदरपुरुषोत्तमहृषीकेशउपेंद्रप्रद्युम्नजनार्दनाच्युतकृष्णमधुसूदनमाधवत्रिविक्रम
हरिसंकर्षणानिरुद्धश्रीधरपद्मनाभानां क्रमेणमूर्तयोभिधीयंते । तत्रकेशवे शातृशखात् चगेचक्रगदेइत्यर्थः । f
दक्षिणोर्ध्वकरप्रभृतिप्रादक्षिण्येनज्ञेयम् । दक्षिणोर्ध्वकरक्रमादितिहेमाद्रिवचनात् । तथाचदक्षिणोर्ध्वभुजेशंखः । व
ा दक्षिणाधःपद्मम् । विष्णौवामोर्ध्वप्रभृतिशंखचक्रगदापद्मानि । गोविंदेवामाधः प्रभृतिशंखचक्रगदापद्मानि । व
ादापद्मानि विपरीतगचेइत्यर्थः । दामोदरेदक्षिणोर्ध्वप्रभृतिशंखगदाचक्रपद्मानि । दक्षिणोर्ध्वेपांचजन्यमधस्ता
ीहेतिराजमधःस्थितम् । अनिरुद्धस्यभेदोयंदामोदरइतिस्मृतइति **हयशीर्षपंचरात्रात्** । पुरुषोत्तमेवामोध
प्रभृतितानि । उपेंद्रेदक्षिणाधःप्रभृतितानि । शातृगपेगदापद्मेइत्यर्थः । शिष्टेचक्रमर्थात् । प्रद्युम्नेदक्षिणोर्ध्वं
नार्दनेवामोर्ध्वप्रभृतितानि । अच्युतेवामाधःप्रभृतितानि । कृष्णेदक्षिणाधःप्रभृतितानि । विपरीतपगेइत्यर्थः
दृश्यते । वामोर्ध्वेपंकजंयस्यगदाचाधोव्यवस्थिता । मधुसूदननामायंभेदःसंकर्षणस्यचेति**हयशीर्षपंचरात्रा**
तिशखपद्मगदाचक्राणि । माधवेवामोर्ध्वप्रभृतितानि । नारायणेदक्षिणाधःप्रभृतितानि । शातृचपे चक्रपद्मेइ

ुदेवेदक्षिणोर्ध्वप्रभृतिशखचक्रपद्मगदाः । अधोक्षजेवामोर्ध्वप्रभृतितानि । नृसिंहेवामाधःप्रभृतितानि । हरोदक्षिण
त्यर्थः । संकर्पणोगदाशंखपद्मचक्रधरःस्मृतः । एताश्चमूर्तयोज्ञेयादक्षिणाधःकरक्रमादितिसिद्धार्थसंहितो
शखपद्मचक्रगदाः । अनिरुद्धेवामोर्ध्वप्रभृतिताः । श्रीधरेवामाधःप्रभृतिताः । पद्मनाभेदक्षिणाधःप्रभृतिताः ।
शिवार्चनचंद्रिकादौज्ञेयम् । **वाराहे**—शक्तित्रयंमत्स्यकूर्मवराहदशकंनच । अर्च्यमितिपूर्वेणसंबंधः ।
तनपूजासारेपाद्मे—स्वमंत्रेणबुधैःपूज्यःस्वकैर्ध्यानैःस्वमुद्रया । शालग्रामेनायनियमइत्युक्तस्**स्कांदे**—पूज्य
ः । शालग्रामात्मकेरूपेनियमोनैवविद्यते । **भारते**—यामेवदेवतामिच्छेदाराधयितुमव्ययाम् । सर्वोपायैःप्रयत्नेनस
ग्रामशिलाग्रेतुयच्छ्राद्धंक्रियतेनृभिः । तस्यब्रह्मांतिकस्थानतृप्ताश्चपितरोदिवि । **पाद्मे**—स्कंधेकृत्वातुयोध्यानव
सर्वंत्रैलोक्यसचराचरम् । कृतार्चनाहरेर्येनपित्रर्थंमुनिसत्तम । गयायांपिंडदानंतुकृततेनपदेपदे । यमुद्दिश्यह
द्धृतोनरकाद्दुःखात्सयातिपरमपदम् । पित्रर्थमपिक्रियमाणाविष्णुपूजासव्येनैव एकादशाहशय्यादिदानवत् ।
शाठ्येनापीहयैःकृतः । मद्भक्ताअपितेनैवमांनमस्यंतुमानवाः । **हलायुधेपाद्मे**—अपिपापसमाचाराःकर्मण्यन
श्यनैवयांतियमालयम् । शालग्रामोद्भवंदष्ट्वान्यस्तंद्विजनाधिप । नैवेक्षितुंशक्नुवंतिसर्वेतेयमकिंकराः । हयग्री
स्पर्शदूपिताविह्निनाथवा । अपुण्यजनसस्पृष्टाविप्रक्षतजदूपिता । पुनःसंस्कार्यतिशेपः । पुनःसस्कारःशालग्रामस्य
ब्राह्मे—खंडितेस्फुटितेदग्धेभ्रष्टेमानविवर्जिते । यागहीनेपशुस्पृष्टेपतितेदुष्टभूमिपु । अन्यमंत्रार्चितेचैवपतितस्प
सनिधानदिवौकसः । यागः पूजा । पशुर्गर्दभादिः । अर्चाभगादावुपवासःकार्यः । नराज्ञोवैष्णवेश्रीयात्सुरा

कःसनिधानदिशेत्कचित् इतिपाठ ।

। सिद्धांतशेखरे—चौरचांडालपतितोदक्यादेःस्पर्शनेसति । शवाद्युपहतेचैवप्रतिष्ठांपुनराचरेत् । पंचरा
ांपुनराचरेत् । पूजाभावेविशेषमाहबौधायनः—पूर्वप्रतिष्ठितस्याबुद्धिपूर्वकमेकरात्रंद्विरात्रमेकमासंव
पस्पर्शेजलेऽधिवास्य श्वोभूतेद्वौकलशावधिवास्यैकंपंचगव्येनपूरयेदपरंशुद्धोदकेनाथस्नपयेदष्टशतमष्टाविंशतिवाक
ततःपुष्पाणिदत्वायथासंभवसंपूज्यगुडौदननिवेदयेद्बुद्धिपूर्वमर्चनादिविच्छेदेप्येवमिति । शालग्रामस्थावरव्यावृत्त्यः
पूर्वविच्छेदेपुनःप्रतिष्ठा—द्रव्यवत्कृतशौचानांदेवतानांभूयःप्रतिष्ठापनेनशुद्धिरितिशुद्धिविवेकेविष्णू
धायनोक्तविधिसत्वात् । विष्णूक्तिस्तुमद्यादिस्पर्शपरा मासद्वयाधिकविच्छेदपरावा । अर्चादिपदंलिंगस्या
ांनारदः—शृण्वंतुमुनयःसम्यक्पुरुषोत्तमपूजनम् । स्नात्वायथोक्तविधिनाप्राङ्मुखःशुद्धमानसः । स्व
होत्रकम् । कुर्यादाराधनंविष्णोर्देवदेवस्यचक्रिणः । बौधायनः—अथातोमहापुरुषस्यपरिचर्याविधिंव्य
ौदेशेगोमयेनोपलिप्य प्रतिकृतिकृत्वाक्षतपुष्पैर्यथालाभमर्चयेत् सहपुण्योदकेनमहापुरुषमावाहयेदोंभूः
भुवःपुरुषमावाहयामि । ॐ स्वःपुरुषमावाहयामि । ॐ भूर्भुवःस्वःपुरुषमावाहयामीत्यावाह्य । अ
ागतेनाभिनंदयति स्वागतमनुचागतंभगवतेमहापुरुषायैतदासनमुपक्लृप्तमत्रास्तांभगवान्महापुरुषइत्यत्र कूर्च
द्धरितस्तंजुषस्वेत्यत्रस्थानासनानिकल्पयति अग्रतःशंखायकल्पयामि चक्रायदक्षिणतो गदायैक० वनमा
ागरुत्मते । उत्तरतः श्रियैसरस्वत्यै पुष्ट्यैतुष्ट्यै । अथसावित्र्यापात्रमभिमंत्र्यप्रक्षाल्यत्रिरपःपवित्रमानीयस
तस्तासांत्रीणिपदाविचक्रमेइतिपाद्यंप्रणवेनार्घ्यंमहाव्याहृतिभिर्निर्माल्यंव्यपोह्योत्तरतोविष्वक्सेनायनमइत्यथैनंस्न

ह्मजज्ञानंवामदेव्यर्चायज्ञःपवित्रेणेत्येताभिःपङ्क्तिःस्नपयित्वाद्भिस्तर्पयति । केशवंतर्पयामि नारायणं माध
त्रिविक्रमं वामनं श्रीधरं हृषीकेशं पद्मनाभ दामोदरं । इत्यथैतानिवस्त्रयज्ञोपवीताचमनीयान्
भिःप्रदक्षिणमुदकपरिपिच्येदंविष्णुरितिगधंतद्विष्णोरितिपुष्पंइरावतीत्यक्षताःसावित्र्याधूपमुद्दीप्यस्वेतिदीपदेवस्यत्व
जुष्टंचरुनिवेदयामीतिनैवेद्य । अथकेशवादिद्वादशनामभिर्नमोन्तैःपुष्पाणिदत्वा शंखायनमश्चक्रायनमो
गरुत्मतेनमःश्रियैनमःसरस्वत्यैनमः पुष्टयैनमस्तुष्टयैनमोऽथशिष्टैर्गंधमाल्यैर्ब्राह्मणान्स्वमात्मानंचालंकृत्यैनमृग्यज
ते । ध्रुवसूक्त पुरुषसूक्तंचान्यांश्चवैष्णवमंत्रानित्येके ॐ भूर्भुवःसुवर्महरोंभगवतेमहापुरुपायचरुमुद्वासयामीतिच
सयामि ॐ भुवःपुरुषमुद्वासयामि ॐ सुवःपुरुपमुद्वासयामि ॐ भूर्भुवःसुवःपुरुपमुद्वासयामीत्युद्वास्य । प्रयात
तोहरिःपुनरागमनायपुनःसंदर्शनायचेतिप्रतिमास्थानेष्वग्नावावाहनविसर्जनेयाग्नावावाहनविसर्जनवर्जसमानं महल
यनः । **ध्यानमुक्तंचंद्रिकायांनारसिंहे**—ध्येयःसदासवितृमंडलमध्यवर्तीनारायणःसरसिजासनसंनिविष्ट
करीटीहारीहिरण्मयवपुर्धृतशंखचक्रः । **शिवार्चनचंद्रिकायाम्**—ह्रीवेरचंदनंकुष्टमगरुकुंकुमंमुरम् । सेव्यकंच
। ह्रीवेरंवालकम् । मुरंमोरहरीतिप्रसिद्धम् । **अथपुष्पाणि—चंद्रिकामदनपारिजातयोर्नारसिंहे**—
तेनरः । तत्फलंलभतेविष्णोर्द्रोणपुष्पप्रदानतः । द्रोणपुष्पसहस्रेभ्यःखादिरंपुष्पमुत्तमम् । खादिरात्पुष्पसाहस्र
पुष्पसहस्राद्धिविल्वपत्रंविशिष्यते । विल्वपत्रसहस्राद्धिवकुलंपुष्पमुत्तमम् । वकुलात्पुष्पसाहस्रान्नद्यावर्तंविशिष्यते
शिष्यते । करवीरसहस्रेभ्यःपालाशपुष्पमुत्तमम् । पालाशपुष्पसाहस्रात्कुशपुष्पविशिष्यते । कुशपुष्पस

वनमालासहस्राद्धिचंपकापुष्पमुत्तमम् । चंपकापुष्पसाहस्रादशोकंपुष्पमुत्तमम् । अशोकपुष्पसाहस्रात्सेवंतीः
स्राद्गोजुकापुष्पमुत्तमम् । गोजुकापुष्पसाहस्रान्मालतीपुष्पमुत्तमम् । मालतीपुष्पसाहस्रात्सध्यारक्तपुष्पकम
ष्पंविशिष्यते । कुदपुष्पसहस्राद्धिशतपत्रविशिष्यते । शतपुष्पसहस्राद्धिमल्लिकापुष्पमुत्तमम् । मल्लिकापुष्पसा
तीपुष्पसहस्रेणयोमालांसंप्रयच्छति । विष्णवेविधिवद्भक्त्यातस्यपुण्यफलंशृणु । कल्पकोटिसहस्राणिकल्पकोटिशत
ष्णुतुल्यपराक्रमः । इति ।

ात्रिंशदपराधाः । **वाराहे**—भुक्त्वातुपरकीयान्नंतत्परस्तन्निवर्तकः । प्रथमश्चापराधोयंधर्मविज्ञायजायते १ अभु
ं । अपराधोद्वितीयोयंधर्मविज्ञायजायते २ कृत्वामैथुनसयोगंयस्तुमांस्पृशतेनरः । तृतीयमपराधंतंकल्पयामिवसुं
त्वायःप्रपद्यते । चतुर्थमपराधंतंकल्पयामिवसुंधरे ४ स्पृष्ट्वातुमृतकंचैवअसत्कारकृतंतुवै । पंचमंचापराधंतनक्ष
नाचम्यस्पृशतेहिमाम् । षष्ठंतंचापराधंवैकल्पयामिवसुंधरे ६ ममार्चनस्यकालेतुपुरीषंयस्यगच्छति । सप्तमंचा
क्त्वातुममशास्त्राणिवाक्यमन्यत्प्रभाषते । अष्टमंचापराधंवैकल्पयामिवसुंधरे ८ ममैवार्चनकालेतुयस्त्वसत्यंप्र
ामिवसुंधरे ९ अविधानेनमांस्पृश्यमामेवप्रतिपद्यते । दशमश्चापराधोयंममचाप्रियकारकः १० सक्रोधोमेस्पृशे
कादशंचापराधंनसहिष्येवसुंधरे ११ अकर्मण्यानिपुष्पाणियस्तुमामुपकल्पयेत् । द्वादशंचापराधंतंकल्पया
कौसुंभेनोपगच्छति । त्रयोदंशचापराधंकल्पयामिवसुंधरे १३ अंधकारेतुमांदेवियःस्पृशेतकदाचन । चतुर्दशंचा

ा पाठ ।

३ यस्तुकृष्णेनवस्त्रेणममकर्माणिकारयेत् । पचदशापराधंतंकल्पयामिवसुंधरे १५ अधौतेनचवस्त्रेणयस्तुमामुपसर्पति
वसुंधरे १६ स्वयमन्नंचयोदद्यादज्ञानायचमाधवि । ससदशापराधंतंकल्पयामिवसुंधरे १७ यस्तुमत्स्यांश्चमांसानि
राधतंकल्पयामिवसुंधरे १८ जालपादंभक्षयित्वायस्तुमांप्रतिपद्यते । ऊनविंशापराधतकल्पयामिवसुंधरे १९ दीपंस्पृष्ट्
। विंशकंचापराधतंकल्पयामिवसुंधरे २० श्मशानंयस्तुवैगत्वामामेवप्रतिपद्यते । एकविंशापराधंतकल्पयामिवसुं
युयोमामेवाभिगच्छति । द्वाविंशंचापराधंतंकल्पयामिवसुधरे २२ यस्तुवाराहमांसानिभक्षयित्वोपसर्पति । अपरा
२३ सुरांपीत्वातुयोमर्त्यःकदाचिदुपसर्पति । अपराधंचतुर्विंशंकल्पयामिवसुंधरे २४ भुक्त्वाकुसुंभशाकच
विंशकल्पयामिवसुंधरे २५ परप्रावरणेनैवयस्तुमामुपसर्पति । पड्विंशमपराधंतंकल्पयामिवसुंधरे २६ नदेवान्नपितॄनि
विंशंचापराधंकल्पयामिवसुंधरे २७ उपानहौचप्रपदेतथाचार्यांचगच्छति । अपराधमष्टाविंशंकल्पयामिवसुंधरे २
तिमाधवि । ऊनत्रिंशापराधतंत्वंविजानीहिमेदिनि २९ अजीर्णेनसमाविष्टोयस्तुमामुपसर्पति । त्रिंशकंचापराधंतंकल
दत्वातुयस्तुधूपंप्रयच्छति । एकत्रिंशंचापराधंकल्पयामिवसुंधरे ३१ विनातूर्यादिशब्देनद्वारस्योद्घाटनंमम । महाप
३२ ॥ **कृष्णभट्टीये प्रकारान्तरेणद्वात्रिंशदपराधाः**—तिर्यक्पुंड्रधरोभूत्वाह्यकृत्वादेवतार्चनम् । या
र्चनम् । अप्रक्षालितपादोयःप्रविशेन्ममंदिरम् । ममदृष्टेरभिमुखंतांबूलंचर्वयेच्चयः । ममार्चामासुरेकालयःव
पकान्नंयोमह्यंविनिवेदयेत् । अवैष्णवेषुपश्यत्सुममपूजांकरोतियः । दिनांतरितपकान्नंयन्मह्यंविनिवेदयेत् । अ
घातियः । वातमूत्रनिरोधेनमत्पूजाविदधातियः । कृत्वावातमनाचम्यतथाप्रावृत्यकंबलम् । पीठासनोपविष्टःसन्पू

दीपंयःकुरुतेर्चने । मत्पूजकोनकुरुतेतंतुपूजांचदामनोम् । मत्पूजकोशिवद्वेषीशिवभक्तश्चमांद्विषेत् । भूताष्टम्योर्न
पूजयित्वाविघ्नेशमसंभाव्यकपालिनम् । क्रुद्धोयत्कर्मकुरुतेत्रिकालार्चनविघ्नकृत् । वामहस्तेचमांकृत्वास्नापयेद्यस्
त्रिंशदपराधाउक्ताः । परवस्त्रं परपरीधानं । कुसुंभभुजिः कुरबकपुष्पभक्तिः । एषुप्रत्येकंप्रायश्चित्तंतत्रैव—
म । कृतोपवासःस्नानेनगंगायांशुद्धिमाप्नुयात् । मथुरायांतथाचैवसापराधःशुचिर्भवेत् । स्कांदेअवंतीखं
लसीस्तवम् । द्वात्रिंशदपराधांश्चक्षमतेतस्यकेशवः । तुलसीस्तवोत्रतरत्नेज्ञेयः ।

विशेषेणशालग्राममूर्तयः । पाद्मे—चक्राकारेणरेखासायत्ररेखामयीभवेत् । ससुदर्शनइत्येवंख्यातःपूजाप
दीर्घमुखेचिलम् । मध्येचरेखालंचैकासचदामोदरःस्मृतः । यस्यदीर्घमुखंपूर्वंकथितैर्लक्षणैर्युतम् । रेखाश्चकेशराक
कृतिराभुग्नश्चक्ररेखास्वलंकृतः । वाराहइतिसंप्रोक्तोवामनोबदरोपमः । गरुडःसतुविज्ञेयश्चतुश्चक्रैर्जनार्दनः । हय
भवेत् । तथासौम्याद्धयग्रीवःपूजितोज्ञानदोभवेत् । चतुश्चक्रःसूक्ष्मद्वारोवनमालांकितोदरः । लक्ष्मीनारायणःश्रीम
चचक्रांकाशिलाकूर्मःप्रकीर्तितः । एवंमत्स्यादयोज्ञेयाःशालग्रामामनीषिभिः । अनंतचक्रैर्बहुभिश्चिह्नैरप्युपलक्षित
प्रदः । चक्रंचकेवलंयत्रपद्मेनसहसंयुतम् । केवलावनमालावाहरिर्लक्ष्म्यासहस्थितः । विदिक्षुदिक्षुसर्वासुयस्यो
योभुक्तिमुक्तिफलप्रदः । दृश्यतेशिखरेलिंगंशालग्रामसमुद्भवम् । सचयोगेश्वरोनामब्रह्महत्यांव्यपोहति । आरक्त
। तुलस्यापूजयेन्नित्यंदरिद्रस्त्वीश्वरोभवेत् । वामपार्श्वेतथाचक्रेरेखाचैवतुदक्षिणे । दक्षिणावर्तचक्राचवनम
ज्ञासाधनधान्यसुखप्रदा । **नारदः**—द्वारदेशेसमेचक्रेदृश्येतेनांतरीयके । वासुदेवःसविज्ञेयःशुक्लाभश्चातिश

:स्यान्नागभोगेनचिह्नितः । अनेकमूर्तिसंयुक्तःसर्वकामफलप्रदः । प्रद्युम्नःसूक्ष्मचक्रस्तुपीतदीप्तिस्तथैवच । शिख
। अनिरुद्धस्तुनीलाभोवर्तुलश्चातिशोभनः । रेखात्रयंतुतद्द्वारेपृष्ठंपद्मेनलांछितम् । शिवनाभिरितिख्यातंयत्रदेशे०
ीर्थशालग्रामसमुद्भवम् । नाभौलिंगेनयुक्तावागर्तेनचतथापुनः । शिवनाभिरितिख्याताभुक्तिमुक्तिप्रदायिका । य
्यते । वासुदेवमयक्षेत्रेलिंगंशिवमयंशुभम् । तस्मात्तद्धारितिक्षेत्रेपूजयेच्छंकराच्युतौ । पांचजन्यांकितायातुपद्मेन
ंतिष्ठेत्सदासंपदमादिशेत् । शालग्राममयीमुद्रासंस्थितायत्रकुत्रचित् । वाराणस्यायवाधिक्यंसमंताद्योजनत्रयम्
द्धिमिच्छता । अनेकमूर्तिसपन्नासर्वकामफलप्रदा । अन्येपिभेदाग्रंथगौरवान्नोक्ताः । **गोविंदराजीयेस्कांदे-**
कीर्तिंददातिच । पांडुरापापदहनीपीतापुत्रप्रदायिनी । नीलाचदिशतेलक्ष्मींरक्तारोगप्रदायिनी । रूक्षाचोद्वेगद
दुःखदासातुविज्ञेयानारसिंहीतथैवच । बहुचक्रा मुखंविनाबहुचक्रा । अन्यथात्रिविक्रमानंतपूजाविरुध्येत । यथ
हत्फलम् । तथाचामलकीतुल्यासूक्ष्माचातीवयाभवेत् । तस्यामेवशिलायांतुश्रियासहवसेद्धरिः । कपिलोनारसिंहश्च
ापूज्यस्तुअन्यथाविघ्नदोभवेत् । इदसकामपरम् । निष्कामेनशालिग्रामशिलामात्रपूज्यम् । येकेचिच्चैवपापाणावि
नमात्रेणमुच्यतेसर्वकिल्बिषैरितिवाराहात् । खंडितंत्रुटितभग्नपार्श्वेभिन्नसुभेदितम् । शालग्रामसमुद्भूतशैलंदोपावह
शिलाभग्नापूजनीयासचक्रकेतिवाराहाच्च । यत्तुलग्नंभग्ननपूजयेदितितत्रलग्नंलग्नचक्रम् । भग्नंभग्नचक्रम् । चक्रे
। शिलारूपीरमाप्रोक्ताचक्ररूपीजनार्दनइतिविष्णुपुराणे चक्ररूपेणहरिसान्निध्योक्तेः ।
यशालग्रामसंख्योक्ता हेमाद्रौ । साकाम्येतिकश्चित् । ततःकामनाश्रवणात् । **मानसोल्लासेपाद्मवार**

ालग्रामशिलाशतम् । उषित्वासहरेर्लोकेचक्रवर्तीहजायते । शिलाद्वादशभोवैश्यशालग्रामसमुद्भवाः । विधिवत
। कोटिद्वादशलिंगैस्तुपूजितैःस्वर्णपंकजैः । यत्स्याद्द्वादशकल्पेषुदिनेनैकेनतद्भवेत् । **स्कांदे**—प्रत्यहंद्वादशशिला
रावत्याःशिलायुक्ताःसवैकुंठेमहीयते । **लैंगे**—ततोवह्वीरर्चयतिशालग्रामशिलास्तुयः । नहिब्रह्मादयोदेव
त्यंतरे—शालग्रामाःसमाःपूज्याविषमानकदाचन । समेषुनद्वयंपूज्यंविषमेष्वेकएवहि । विषमेष्वेकएवे
ोगपारिजातेस्कांदे—एवंलक्षणसंपन्नामध्यमायाचिताधमा । उत्तमासातुविज्ञेयापारंपर्यक्रमागता । फलपु
म् । ऐहिकामुष्मिकार्थायममदेहिगुरूत्तम । इत्युक्त्वापादयोःपुष्पंदत्वाचप्रणिपत्यच । गुरुःपुष्पफलैःसार्धंगृहीत्व
ब्रूयाच्छांतिरस्तुशिवंत्विति । **स्कांदे**—शालग्रामशिलायास्तुमूल्यंयःकुरुतेनरः । विक्रेताचानुमंताचयःपरीक्षानु
दाभूतसंप्लवम् । **त्याज्याःशिलाउक्तास्तत्रैव**—तिर्यक्चक्रापरित्याज्याबद्धचक्रातथैवच । क्रूरापिसंपरित्याज
ूपानिष्ठुरास्याचकरालविकरालिका । कपिलावेपमानाचवृत्तास्याकर्बुरातथा । आसनेचलनाभग्नामहास्थूलाविग
क्रेणैकेनसंयुता । दर्दुरावहुचक्राचलग्नचक्राप्यधोमुखी । छिद्रादग्धासुरक्ताचवृहच्चक्रातिभीषणा । वहु
। दीर्घचक्रापरित्याज्यापृष्ठचक्राविशेषतः । मस्तकास्याद्यचक्राचवर्ज्याह्येताःसदाबुधैः । क्रूरदंष्ट्रासमायुत
च्छुष्कतांयातियस्यालिप्तंतुचंदनम् ॥ इति ॥

तीचक्रमहिमा । प्रह्लादसंहितायांहलायुधेच—शालग्राममशिलायत्रयत्रद्वारवतीशिला । उभयोःसं
लेतिविशेषोक्तेर्नास्थिचक्राणांपूज्यता । **प्रयोगपारिजातेस्कांदे**—संवत्सरंतुयःकुर्यात्पूजास्पर्शनदर्शने ।

तेनात्रसंशयः । चक्रसंख्यायास्तन्नामानिप्रह्लादसंहितायाम्—एकःसुदर्शनोद्वाभ्यांलक्ष्मीनारायणःपरः । त्रि
श्चजनार्दनः । पंचभिर्वासुदेवःस्यात्पड्भिःप्रद्युम्नउच्यते । सप्तभिर्बलदेवश्च अष्टाभिःपुरुषोत्तमः । नवभिश्चनवव्यूहोदशभ
ाऽनिरुद्धोवैद्वादशद्वादशात्मकः । अतऊर्ध्वंपरमात्मासुखंयच्छतिपूजितः । अग्निपुराणे—चक्रैर्द्वादशभिर्युक्तोद्वपीं
र्मनंतःस्यात्पूजितोनंतकामदः । श्वेताःस्निग्धाःशिलाःपूज्याअच्छिद्राश्चसुसंयताः । सुखदाःसमचक्राश्चविषमादुःख
द्यास्तुशिलाःपूजिताःसर्वकामदाः । एकः एकचक्रः । गालवः—वर्तुलाचतुरस्राचनराणांचसुखप्रदा । प्रह्लादसं
त्युप्रदानित्यकपिलाचभयावहा । रोगार्तिंकर्बुराद्द्यात्पीतावित्तविनाशिनी । धूम्राभावित्तनाशायभग्नाभार्याविनाशिका । स
याविषमचक्रिका । अर्धचंद्राकृतिर्यातुपूज्यास्तानभवंतिहि । एकचक्रविषयेविशेषउक्तस्तत्रैव—एकचक्रेविशेषो
। शुक्लनीलतथारक्तद्विवर्णंचत्रिवर्णकम् । यद्येकचक्रेस्युरेवंतेषांसंज्ञानिबोधमे । पुंडरीकःप्रलम्बघ्नोरामोवैकुंठएवच । विष्व
ाफलंशृणु । मोक्षंमृत्युंविवादंचदारिद्र्यमक्षतंतथा । पाद्मवाराहयोः—द्वेचक्रेद्वारकायास्तुनार्च्येसूर्यद्वयंतथा ।
मिथुनंपूज्यंनैकंचक्रांकमर्चयेत् । इति ।

ज्ज्वलादिमहिमास्कांदे—शालग्रामोद्भवोदेवोयत्रद्वारवतीभवः । उभयोःस्नानतोयेनब्रह्महत्यानिवर्तते । हेमाद्रौस्क
नैवेद्यंचफलंजलम् । शालग्रामशिलाग्रंतीर्थंकोटिशताधिकम् । पाद्मे—सस्नातःसर्वतीर्थेषुसर्वयज्ञेषुदीक्षितः । शालग्राम
ाचरेत् । गौतमांबरीषसंवादे—हरेःस्नानीयशेषंतुजलंयस्योदरेस्थितम् । अंबरीषप्रणम्योच्चैःपादपांसुप्रगृह्यताम् ।
श्चित्तंयदीच्छसि । शालग्रामशिलावारिपापहारिनिषेव्यताम् । येतुद्वादश्यल्पल्वेतीर्थपानान्नानाद्भोजनस्थानीयंतन्मत्वोपव

श्वप्रोक्तमेच्छंतितेभ्रांताः । तस्यशरीरशुद्ध्यर्थत्वात् । **गारुडे**—जलंनयेषांतुलसीविमिश्रंपादोदकंचक्रशिलासमुद्भवम् । नित्यंत्रिसंध्यंप्रवतेहगा
मंखगेंद्रतेषमंमहिष्कृतानराः । **आह्निकप्रदीपे**—सूतकेमृतकेचापिप्राशौचंनैवविद्यते । येषांपादोदकंमूर्ध्निप्राशनंयेचकुर्वते । अंतकालेपियस्ये
ह्दीयतेपादयोर्जलम् । सोपितद्गतिमाप्नोतिसदाचारैर्बहिष्कृतः । **वाराहेविष्णुपूजाप्रकरणे** रुद्रंप्रकृत्य—चरणामृतपानेनसर्वपापक्षयोभवेत् ।
अत्रकेचिच्छालग्रामोदकमेवग्राह्यंनचक्रांकोदकमित्याहुः । तन्न । विष्णुपादोदकंयस्यमुखेशिरसिविग्रहे । इतिनृसिंहपुराणात् । शालग्रा
मशिलातोयमथिचक्रशिलाजलम् । मिश्रितंतत्पिबेद्यस्तुदेहेशिरसिधारयेत् । तस्यचक्रांकितोदेहोभवत्येवनसंशयः । **तीर्थपानविधिर्गारुडे**—
शालग्रामशिलातोयमपीत्वायस्तुमस्तके । प्रक्षेपणंप्रकुर्वीतब्रह्महत्यासमंस्मृतम् । शालग्रामशिलातीर्थंपिबेत्तोयंकरेणतु । अज्ञानादैवदंशोरकंज्ञाना
दर्ध्वंसमाचरेत् । विष्णोःपादोदकंपीत्वाकोटिजन्माघनाशनम् । तदेवाष्टगुणंपापंभूमौबिंदुनिपातनात् । **भक्तिचंद्रोदये**—आयसेचतथाकां
स्येकाष्ठेवालाबुकेतथा । उद्धृत्यपादसलिलंकरेकृत्वामुखेक्षिपेत् । अदत्वातुपिबेत्तोयंरौरवेनरकेवसेत् । करेणतीर्थपानंतत्पानोत्तरंचबलपानंतकार्य
मित्यर्थः । **विप्रपादोदकग्रहणमुक्तंकाशीखंडे**—निःस्पृहाःसोमपायेवैविप्रपादोदपाश्चये । तएतेमत्प्रियाभक्तास्त्यक्ततीर्थप्रतिग्रहाः ।
श्रद्धाबीजोविप्रपादांबुसिक्तइति । तत्रपूर्वंविप्रपादोदकंआद्यं ततःशालग्रामशिलोदकमितिशिष्टाः । **स्कांदे**—कृत्वापादोदकंशंखेवैष्णवानांम
हात्मनाम् । यद्ददातितिलैर्मिश्रंचांद्रायणफलंलभेत् । **ग्रहणमंत्रोहलायुधे**—अकालमृत्युहरणंसर्वव्याधिविनाशनम् । विष्णोःपादोदकं
पीत्वाशिरसाधारयाम्यहम् । इतिश्रीमन्नारायणभट्टात्मजरामकृष्णभट्टसुतलक्ष्मणभट्टकृताचाररत्नेपूजाविधिः ।

अथवैश्वदेवः । तत्राधिकारिणआह **चंद्रिकायांसंवर्तः**—ततःपंचमहायज्ञान्कुर्यादहरहर्द्विजः । ततोविवाहानंतरमितिमदनपा
रिजातः । **शंखः**—पंचयज्ञविधानंचगृहीयन्नंनहापयेत् । शूद्रस्याप्यधिकारइत्युक्तंप्राक् । नास्तिस्त्रीणांपृथग्यज्ञइतियाज्ञवल्क्योक्तेः,

नस्त्रीशूद्रयाजाद्युपेतइतिआपस्तंबोक्तेश्च स्त्रीणांनाधिकारः । यत्तुस्मृत्यर्थसारे—स्त्रीवालश्चकारयेदितितद्विधवापरम् । यदपिस्मृति सारे—स्नातकोब्रह्मचारीपृथक्वैश्वदेवंकुर्यादिति । तन्न । भैक्षेणवर्तयेन्नित्यमितिमनूक्तेर्ब्रह्मचारिणःपाकाभावात् पंचमहायज्ञाधिकारेगृहीति पदश्रवणाच्च नत्वेनमभिहवनबलिहरणयोर्नियुंज्यादिति । शौनकः—स्नातकेनापितत्कार्यंपृथक्पाकोभवेद्यदि । वानप्रस्थस्याप्यधिकारः । अत्र वैश्वदेवमकृत्वैवश्राद्धंकुर्यादन्नमिकइतिविशिष्टेकेरजभेरप्यधिकारः । शौनकः—पुत्रोभ्रातापथवापत्नीशिष्योदासोबलिंहरेत् । मदनरत्ने- ऽत्रिः—पुत्रोभ्राताथवाभागिनेयःशिष्यश्वशुरमातुलाः । पत्नीश्रोत्रियायाज्याश्वइष्टास्तेबलिकर्मणि । प्रतिनिधयइत्यर्थः । अतोबलावेवप्रतिनिधिरिति मदनरत्ने । बलिपदंवैश्वदेवोपलक्षणमितिपृथ्वीचंद्रः । अन्यैस्तुकारयेदेतानातुरोपिस्वयंनद्विजः । सूतकादौस्वयंशुद्धात्मानकुर्यान्नचका रयेदिति होमोपीतिचंद्रिका । एतत्प्रवासादिपरमिति चंद्रिकामदनरत्नयोः । ऋत्विक्साहचर्यात्सामिकपरमित्याचारादर्शः । नस्त्री शूद्रयादित्यापस्तंबोक्तेः । पत्नीबलिंकुर्याद्वहोममितिपृथ्वीचंद्रः । सायंत्वन्नस्यसिद्धस्यपत्न्यमंत्रंबलिंहरेदितिमनुस्मृतेरुपलक्षणत्वात्पत्न्या अपिहोमइतिपृथ्वीचंद्रः । वस्तुतस्तुसदास्वयंकर्तृकत्वपिकल्पः । स्वयमेवैतान्यावदृद्देवसन्बलिंहरेदपिवान्योब्राह्मणइति गोभिलोक्तेः । निरग्नेस्तुसदास्वकर्तृकत्वमेववैश्वदेवइत्याचारादर्शः । बौधायनः—प्रवासंगच्छतोयस्यगृहेकर्तानविद्यते । पंचानांमहतामेषांसयज्ञैःसहग च्छति । प्रवासेकुर्वतोप्येतद्वयमुपपद्यते । नचेदुत्सृजतेतंतुमग्निरेतान्समापयेत् । मिताक्षरायांनारदः—भ्रातॄणामविभक्तानामेकोधर्मः प्रवर्तते । विभागेसतिधर्मोपिभवेत्तेषांपृथक्पृथक् । चंद्रोदयेमरीचिः—बहवःस्युर्यदापुत्राःपितुरेकत्रवासिनः । सर्वेषांत्वनुमतंकृत्वाज्येष्ठेनै वतुयत्कृतम् । द्रव्येणचाविभक्तेनसर्वैरेवकृतंभवेत् । एकपाकेनवसतांपितृदेवद्विजार्चनम् । एकंभवेद्विभक्तानांतदेवस्याद्गृहेगृहे । आश्वला यनः—वसतामेकपाकेनविभक्तानामपिप्रभुः । एकस्तुचतुरोयज्ञान्कुर्याद्वाग्यज्ञपूर्वकान् । वाग्यज्ञपूर्वकानित्यतद्गुणसंविज्ञानोबहुव्रीहिः ।

अतएवचतुरइत्युक्तम् । एकपाकेनवसतामविभक्तानामितिकश्चित्।तन्न अस्यविभक्ताविभक्तस्यसाधारणत्वात् विभक्तानामित्यस्यानुवादकत्वेनसं
कोचकत्वायोगाच्च अविभक्तेषुसंसृष्टेष्वेकेनापिकृतंतुवेतिव्यासोक्तेश्च । अतःपाकैक्यएवाविभक्तानांयज्ञैक्यम् । नचैवंकदाचित्पाकभेदे भे
दापत्तिः । वसतामित्यनेनबहुकालिकपाकैक्योक्तेः । यद्येकस्मिन्कुलेबहुधान्नंपच्येत गृहपतिमहानसादेवतद्बलितंनंकुर्वीतेतिगोभिलोक्तेश्च ।
यत्त्वविभक्तस्यश्राद्धविकारेगोभिलः—यस्त्वेषामग्रतोन्नंसिद्धंस्यात्सतिथुक्तमग्नौकृत्वाग्रंब्राह्मणायदत्वाभुंजीतेतितत्कनिष्ठभ्रातुःकदाचित्पाकभेदे
ज्ञेयमितिपृथ्वीचंद्रः । निथुक्तंभोज्यमन्नं । अग्नौकृत्वाहुत्वेत्यर्थः । इदमपिप्रथममन्नसिद्धौज्येष्ठेनकृतवैश्वदेवेपश्चात्कनिष्ठस्यपाकभेदेतेनाहुत्वे
वभोक्तव्यम् । अयंचान्नप्रक्षेपस्तूष्णीमित्युक्तं चंद्रोदये । देशांतरगमनेपाकभेदेत्वेकपाकेनवासाभावात्पृथग्वैश्वदेवः । अविभक्ताविभक्तावा
पृथक्पाकाद्द्विजातयः । कुर्युःपृथक्पृथग्यज्ञान्भोजनाद्यादिनेदिने । इति प्रयोगपारिजातेआश्वलायनोक्तेः । भ्रातॄणामविभक्ता
नांपृथक्पाकोभवेद्यदि । वैश्वदेवादिकंश्राद्धंकुर्युस्तेवैपृथक्पृथगितिवाक्यमेतद्विषयकमेव । नचेदंनिर्मूलम् । अन्येतु—वैश्वदेवासंभवेतुकुक्कुटांड
प्रमाणकम् । अन्नमग्नौसंप्रदद्यात्किल्बिषात्तुप्रमुच्यते इतिजीवत्पितृकनिर्णयेकुक्कुटांडप्रमाणान्नप्रक्षेपइत्याहुः । पाकासाध्येतुजपोपवासादाव
विभक्तानांपृथगधिकारः । पृथगप्येकपाकानांब्रह्मयज्ञोद्विजन्मनां । अग्निहोत्रंसुरार्चाचसंध्यानित्यंपृथग्भवेदितिप्रयोगपारिजातेआश्व
लायनोक्तेः । यत्तु—एकपाकेनवसतांपितृदेवद्विजार्चनमेकमिति तत्रदेवार्चनंवैश्वदेवइतिपृथ्वीचंद्रः । भ्रातॄणामविभक्तानांपृथक्पाकोभवे
द्यदि । वैश्वदेवादिकंश्राद्धंकुर्युस्तेवैपृथक्पृथक् । इतिवाक्यमेतद्विषयमेव । नचेदंनिर्मूलं।एकपाकेनवसतामित्यादिवाक्यनिचये नविभक्तानामपि
पाकभेदेपंचयज्ञभेदानुक्तेरविभक्तानामपिपाकभेदेपंचयज्ञभेदोक्तेरन्वयव्यतिरेकाभ्यांपाकभेदस्यैवपंचयज्ञभेदानुष्ठानेप्रयोजकत्वात्पूर्वोक्तवचननि
चयविरोधाभावाच्च । यत्त्वेकेनापीतितत्पाकभेदेइतिवयंप्रतीमः । पूज्यदेवतामूर्तिभेदेइतिवयम् ।

अथ वैश्वदेवकालः । तत्र निरग्निना नित्यश्राद्धोत्तरं स कार्यः । दद्यादहरहः श्राद्धं॰ इत्युक्त्वा वैश्वदेवस्य गृह्येऽग्नौ विधिपूर्वकमिति मनूक्तेः । पितृभ्योऽथ मनुष्येभ्यो दद्यादहरहर्द्विज इति कात्यायनेन श्राद्धोत्तरं मनुष्ययज्ञोक्तेर्वैश्वदेवोत्तरं नित्यश्राद्धमिति पक्षद्वयं चन्द्रोदये उक्तं । आहिताग्निना श्राद्धात्प्राक्कार्यमित्युक्तं मदनरत्ने । श्राद्धान्ते तु वृद्धगौतमः—पितृश्राद्धमकृत्वा तु वैश्वदेवं करोति यः । आसुरं तद्भवेच्छ्राद्धं पितॄणां नोपतिष्ठते । एतदनग्निकपरम् । श्राद्धात्प्रागेव कुर्वीत वैश्वदेवं च साग्निकः । एकादशाहिकं मुक्त्वा तत्र ह्यन्ते तद्विधीयते इति । एकादशाहिकपदं प्रेतश्राद्धोपलक्षणमिति मदनरत्ने बह्वृचपरिशिष्टे । स्मार्ताग्निरनग्निश्चाग्नौकरणोत्तरं ब्राह्मणविसर्गोत्तरं वा कुर्यात् । अयमुक्तो हेमाद्रौ ब्रह्माण्डे—वैश्वदेवाहुतेरग्नावर्वाग्ब्राह्मणभोजनात् । जुहुयाद्भूतयज्ञादि श्राद्धं कृत्वा तु तत्स्मृतम् । भूतयज्ञो बलिः । आद्यं प्रक्रम्य मनुः—ततो गृह्यबलिं कुर्यादिति धर्मो व्यवस्थितः । बलिपदं वैश्वदेवोपलक्षणार्थमिति तु कर्कः । काकादिबलिपरमिति दिवोदासः । विकिरमित्यन्ये । द्वितीय उक्तो हेमाद्रौ भविष्ये—पितॄन्संतर्प्य विधिवद्बलिं दद्याद्विधानतः । वैश्वदेवं ततः कुर्यात्पश्चाद्ब्राह्मणवाचनम् । बलिर्वैश्वदेवाहुतिर्दीयमानम् । तृतीयोऽप्युक्तस्तत्रैव—कृत्वा श्राद्धं महाबाहो ब्राह्मणांश्च विसृज्य च । वैश्वदेवादिकं कर्म ततः कुर्यान्नराधिप । एतदनग्निपरम् । यदा श्राद्धं पितुः कश्चित्कर्तुमिच्छत्यनग्निमान् । वैश्वदेवं तदा कुर्याद्विसृष्टे श्राद्धकर्मणि । वृद्धावादौ क्षये चान्ते मध्ये च प्रतिपार्वणे । एकोद्दिष्टे तथा चान्ते वैश्वदेवो विधीयत इति हेमाद्रौ स्मृतिसारात् । मेधातिथिरप्येवं । वृत्तिकृता विसर्जनान्तं श्राद्धमुक्त्वा उल्लेखनमिति मनुव्याख्यायो दाहरणाद्बह्वृचानां श्राद्धान्ते एव वैश्वदेवः । मध्यपक्षस्तु यच्छाखायामुक्तस्तच्छाखीयपर इति नोपदेवः । स्मृतिसारे—बलिकारादयोऽपि बह्वृचस्य स्मृतत्वात्सर्वेषां विसर्जनान्ते वैश्वदेव इति मेनिरे । साग्नितैत्तिरीयाणां तु सर्वत्रादौ वैश्वदेवः । पंचयज्ञाः श्राद्धान्ते चेति सुदर्शनभाष्ये दिवोदासीये स्मृतिः—याजुषाः सामगाः पूर्वं मध्ये श्राद्धं तु बह्वृचाः । अथर्वाणश्च शेषेण वैश्वदेवे विधिः स्मृतः । याजुषसामगौ साग्नी । इतरौ निरग्नी । सर्वशाखि

नामनग्निकानामपिस्त्रग्गेवेतिदिवोदासः। तत्रपिंडदानात्पूर्वंवैश्वदेवपक्षेभिन्नः। पितृपाकात्समुद्धृत्यवैश्वदेवंकरोतियः। आसुरंतद्भवेच्छ्राद्धंपितॄ
णांनोपतिष्ठतइतिपैठीनसिस्मृतेः। पितृसंबंधश्चापिंडदानात्। श्राद्धोत्तरंतुश्राद्धशेषेणपाकांतरेणच—श्राद्धंनिर्वर्त्यविधिवद्वैश्वदेवा
दिकंततः। कुर्याद्भिक्षांततोदद्याद्धंतकारादिकंतत इतिपैठीनसिस्मृतेः। द्वितीयस्ततःशब्दःश्राद्धशेषपरइतिहेमाद्रिः। नित्यश्रा
द्धंतुश्राद्धशेषेणपाकांतरेणवा। ततोनित्यक्रियांकुर्याद्भोजयेचततोऽतिथीन्। पृथक्पाकेननैत्यकमितिहेमाद्रौमार्कंडेयपुराणात्।
एकादशाहश्राद्धेतुपृथक्पाकेनैव। एकोद्दिष्टेतुशेषेणब्राह्मणेभ्यश्चउत्सृजेदितिदेवलोक्तेः। एकोद्दिष्टंमहैकोद्दिष्टमितिहेमाद्रिः। दार्शवैश्वदेव
योरेकःपाकइतिकर्कहरिहरौ। तत्र। पित्रर्थंनिर्वपेत्पाकंवैश्वदेवार्थमेवच। वैश्वदेवोनपित्रर्थंनदार्शवैश्वदेविकम्। दार्शशब्देनतद्विकृतयो
युगादिमन्वादयइतिहेमाद्रिः॥ ॥

अथपाकः। सस्वयंपत्न्यावाकार्यः। आश्रमधर्मविरोधेनतंडुलान्वाग्रातःपत्न्यैदद्यात्स्वयंवाधिश्रयेदिति चंद्रिकायांशंखलिखितोक्तेः।
आपस्तंबः—आर्याःप्रयतावैश्वदेवान्नकर्तारइतिछंदोगपरिशिष्टे। पत्नीभूतप्रवचनेयथासंनिहितामवेत्। रजोरागादिनातत्रकथंकुर्वंतिया
ज्ञिकाः। महानसेनवाकुर्यात्सवर्णांतांप्रवाचयेत्। प्रणवाद्यपिनाकुर्यात्कात्यायनवचोयथा। शातातपः—नैवेद्यार्थंपृथग्भांडेस्नातापत्नीपचेत्तथा।
वैश्वदेवार्थमन्यस्मिन्व्यंजनानिपृथक्पृथक्। एकस्मिन्वाप्यशक्तौचेत्पूर्वंविष्णुनिवेदनम्। वैश्वदेवंततःशिष्टाद्ग्रासस्सस्वचर्चयथा। विष्णुपदंयजनी
योपलक्षणमितिपृथ्वीचंद्रः। माधवीयेपिनारसिंहकौर्मयोः—पौरुषेणचसूक्तेनततोविष्णुंसमर्चयेत्। वैश्वदेवततःकुर्याद्बलिकर्मतथैवच।
चंद्रिकामाधवप्रयोगरत्नटीकास्वप्येवं। इदंबह्वृचभिन्नपरम्। तमेववैश्वदेवशेषेणकुर्यान्नान्नशेषेणवैश्वदेवंकुर्यादितिबह्वृचपरिशिष्टात्।
केचित्सर्वंतुपूर्ववदितिमार्कंडेयपुराणात् देवयज्ञादीनामेकःपाकइतिहेमाद्रिः। मदनरत्नेतुसर्वेषांपृथक्पाकः। पितृयज्ञस्यापृथक्पाक

इत्युक्तम् । मनुः—वैवाहिकेऽग्नौकुर्वीतगार्ह्यंकर्मयथाविधि । पंचयज्ञविधानंचपक्तिंचान्वाहिकीमपि । काशीखंडेप्येवम् । मदनरत्नेपरिशिष्टे—अवसेदाहिताग्निश्चेत्कदाचित्कालपर्ययात् । यस्मिन्नग्नौभवेत्पाकोवैश्वदेवस्तुतत्रवै । शातातपः—लौकिकेवैदिकेवापिहुतोत्सृष्टेजलेक्षितौ । वैश्वदेवस्तुकर्तव्यःपंचसूनापनुत्तये । वैदिकेस्मार्ते । अन्यसंभवेभूम्यादावितिहृद्यपराशरः । अभावादग्निहोत्रस्यतथाचावसथस्यच । यस्मिन्नग्नौपचेदन्नंतस्मिन्होमोविधीयते । सर्वाधानिपरमिदमितिचंद्रिका । आपस्तंबः—औपासनेपचनेवापङ्क्तिराधैःप्रतिमंत्रंहस्तेनजुहुयादिति । पचनःसर्वाधानिपरइत्युक्तंतद्भाष्ये अंगिराः—शालाग्नौतुपचेदन्नंलौकिकेवापिनित्यशः । माधवीयेदेवलः—चांडालाग्निरमेध्याग्निःसूतिकाग्निश्चकर्हिचित् । पतिताग्निश्चिताग्निश्चनशिष्टैर्ग्रहणंस्मृतम् । अत्रायंनिष्कर्षः—आपस्तंबस्यस्मार्तेलौकिकेवापिपाकेस्मार्तएवहोमस्तदभावेलौकिके । बह्वृचस्यतुपचनेलौकिकेवापाकः । स्मार्तेपचनेलौकिकेवाहोमइतिवृत्तिः । देशांतरस्थितोवाशाकल्यहोमः । छंदोगानामप्येवम् ।

स्मार्तेपाकपक्षेविशेषःकर्मप्रदीपे—प्रातर्होमंचनिर्वर्त्यसमुद्धृत्यहुताशनम् । शेषंमहानसेकृत्वातत्रपाकंसमाचरेत् । तस्मिन्नपुनराहृत्यस्थालाभावेचनिक्षिपेत् । ततोस्मिन्वैश्वदेवादिकर्मकुर्याद्दतद्विजः । शूद्रेणवैश्वदेवोलौकिकेऽग्नौकार्यइत्यपरार्केमेधातिथिः—शूद्राचारशिरोमणौतु त्रैवर्णिकानामभ्यभावेजलादेरुक्तत्वाच्छूद्रस्यापिजलादावित्युक्तम् । एतत्सायंप्रातश्चकार्यम् । सायंप्रातर्वैश्वदेवःकर्तव्योबलिकर्मच । अनश्नतापिसततमन्यथाकिल्बिषीभवेदितिचंद्रिकायांकात्यायनोक्तेः । प्रातःशब्दोमध्याह्नपरः । पूर्वाह्णेवैदेवानांमध्याह्नेमनुष्याणामितिश्रुतेः । अनश्नतापीत्युक्तेरेकादश्यादावपिपक्वंचेदंकार्यमिति नारायणवृत्तिः । इदमपिबह्वृचपरम् । अन्येषांतुतण्डुलादिनातदभावेजलेन । नचेदुत्पद्यतेजंतुअग्निरेतान्समापयेदितिबौधायनोक्तेः । दधिघृतादितुबह्वृचान्यपरम् । पक्वाभावेप्रवासेचतंडुलानोषधीस्तथा । दद्याद्दधिघृतंवापिकंदमूलफलानिच । योजयेद्वैश्वयज्ञादौअलेवाप्सुवाजलमितिचंद्रोदयेवचनात् । पक्वाभावइतिशूद्रोपवासपरमितिचंद्रोदयः ।

एतेनैकादश्यांवैश्वदेवोनकार्यइतिवदंतःपरास्ताः । अत्रकेचित्—शालवाग्निहंसमागत्यवैश्वदेवंसमाचरेत् । प्रातरेवद्विरावृत्त्याकुर्याद्वासहतद्वि
ति । सायंवायदिभुंजीयात्तत्कृत्वाजात्वपिस्वयमितिप्रयोगपारिजातेआश्वलायनस्मृतेः । द्वितीयभोजनाभावेपिसायंकालिकवैश्वदे
वस्यसायंवानुष्ठानंप्रातर्वेत्याहुः । पितृचरणास्तुआश्वलायनवाक्येयदिभुंजीयादित्युक्तेःसायंवैश्वदेवोद्वितीयभोजनेसत्येवप्रातर्द्विरावृत्तिस्तुप्रातः
पाकेनैवसायंपुनर्भोजने । यदिभुंजीयादित्यस्यतत्रापिसंबंधात् । पुनःपाकमुपादायसायमप्यवनीपते । वैश्वदेवनिमित्तंवैपत्न्यासार्धंबलिंहरेत् ।
तत्रापिश्वपचादिभ्यस्तथैवान्नापवर्जनमितिविष्णुपुराणाच्च । वैश्वदेवंतथाराज्ञौकुर्याद्बलिंहरेत्तथा । महतःपंचयज्ञांस्तुदिनेनैत्याह्वधर्मविदि
तिमदनपारिजातेजमदग्निवाक्ये—तदासायंचप्रातश्चजुहोतीत्यादिवत्समुच्चयबोधकत्वशब्दाभावाच्च सायंप्रातरितितुकालीयपरमि
त्याहुः । वस्तुतस्तुनित्यवच्छ्रुतस्यसूत्रोक्तस्यसायंकालिकस्यकादाचित्कत्वेमानाभावात् वैश्वदेवद्वयाकरणेप्रायश्चित्तश्रवणात् दिवाचारिभ्यइति
लिंगाच्च दिवास्यप्रारंभइतिवृत्तेश्च यथाकथंचित्सायंप्रातरनुष्ठानंयुक्तं । असतिबाधकेऽतिसंकोचस्यायुक्तत्वादितियुगपद्वैश्वदेवपक्षेसहपद
श्रवणात्प्रातस्तमंसंपूर्णंवैश्वदेवंकृत्वासायंकालिकवैश्वदेवकरणेसहपदश्रुतावमतइतिवत्सहत्वबाधात् पूर्वंहोमौततोबलीततःपितृयज्ञाविति । आ
पस्तंबानांवैश्वदेवप्रथमारंभेविशेषउक्तोधर्मप्रश्नेवैश्वदेवंचतुर्दशमहोभवतीतिशास्त्रवादंपत्योर्द्वादशाहमधःशय्याब्रह्मचर्यंक्षारलवणवर्जनं
त्रयोदशेहन्युपवासश्चतुर्दशेहनिवैश्वदेवःस्थालीपाकंकृत्वागृह्यपाकाद्वाहविष्यान्नमादायजुहुयादितिचंद्रोदयेबृहत्पराशरेणान्नसंस्कारोक्तेः,
अहरहःकुर्यादितिपुरुषार्थत्वावगतेश्च । अन्नस्यचात्मनश्चैवसंस्कारार्थंतदिष्यतइतिमदनरत्नेशौनकोक्तेश्च । यत्तुचंद्रिकायांपरि
शिष्टम्—प्रोषितोप्यात्मसंस्कारंकुर्यादेवाविचारयन्निति तदुभयार्थत्वेप्यविरुद्धम् । आश्वलायनवृत्तौमदनरत्नेस्मृत्यर्थसारेचैवम् ।
तत्रस्विष्टकृदप्रक्षेपांशेऽन्नसंस्कारता । यत्त्वग्नौहूयतेनैवेत्युक्तेः त्यागांशेपुरुषार्थता । चंद्रिकामिताक्षरयोस्तुपुरुषार्थत्वमेवो

॥ ९६ ॥

चंद्रवचनविरोधाच्चिंत्यम् । व्यासः—वैश्वदेवंप्रकुर्वीतस्वशाखाविहितंततः । संस्कृतान्नैश्चविविधैर्हविष्यैर्व्यंजनान्वितैः । इदंचवृचान्यपरं । वर्जयित्वाविशेषान्नंशुद्धेनान्नेनकेवलमितिशौनकोक्तेः, हविष्याद्हविष्यपाकेहविष्येणैवसिद्धस्यहविषस्सुहुयादित्याश्वलायनोक्तेः । हविष्याणिदोद्धरानंदेस्मृतौ—हैमंतिकसितास्विन्नंधान्यंमुद्गास्तिलायवाः । कलायकंगुनीवारावास्तुकंहिलमोचिका । षष्टिकाःकालशाकंचमूलकंकेमुकेतरत् । कंदःसैंधवसामुद्रेलवणेदधिसर्पिषी । पयोनुद्धृतसारंचपनसाम्रहरीतकी । पिप्पलीजीरकंचैवनागरंचैवतिंतिणी । कदलीलवलीधात्रीफलान्यगुडमैक्षवम् । अतैलपक्वंमुनयोहविष्याणिप्रचक्षते । सर्पिःपयश्चात्रगव्यम् । अतैलपक्वमित्युक्तानामेवविशेषणमितिव्रतहेमाद्रिः । हैमंतिकमितिवार्षिकव्यावृत्तिः । सितमितिश्यामव्यावृत्तिः । अस्विन्नमितिस्विन्नव्यावृत्तिः । युगपत्क्रमेणवाहविष्यद्रव्यपाकेन्यतरेण । यद्येकस्मिन्कालेव्रीहियवैःपच्येतान्यतरस्यहुत्वाहुतंमन्येत । यद्येकस्मिन्कालेपुनःपुनरन्नंपच्येतसकृदेवबलिंकुर्वीतेतिगोभिलोक्तेः । अहविष्यान्नमात्रपाकेफलादिनावैश्वदेवःकार्यः । अहविष्यंत्वसंस्कृतमेवभोज्यमितिकेचित् । योपणभट्टस्तु गृहमेधिनोपदशनीयंतस्यहोमावलयश्वस्वर्गपुष्टिसंयुक्ताइत्यापस्तंबोक्तेरहविष्येणापिहोममाह । श्रुतफलाहारेतेनैववैश्वदेवोनतंडुलादिना ।—अवानन्योद्विजोनित्यमहुत्वाचित्श्रुतहविः । पितृदेवमनुष्याणामृणयुक्तःसयात्यधइतिचंद्रोदयेवृद्धपराशरोक्तेः, अश्रुतफलाहारेतेनैवपूर्वोक्तापस्तंबोक्तेः । शुष्कोपवासेतंडुलादिना ।—पक्वाभावेप्रवासेचतंडुलानौषधीस्तथा । दद्याद्दधिघृतंचापिकंदमूलफलानिवा । योजयेद्देवयज्ञादौजलेवाप्सुवाजलमितिचंद्रोदयेवचनात् । पक्वाभावइतिशुष्कोपवासपरम् । प्रवासेत्वनियमः । क्षारादिमिश्रहविष्यपाकेतुबोधायनः—यंगारान्भस्ममिश्रांस्तुनिरूह्योत्तरतोत्रतु । जुहुयाद्वैश्वदेवार्थंयदिक्षारादिमिश्रितम् । वृद्धपराशरः—स्वगृह्योक्तविधानेनजुहुयाद्वैश्वदेविकम् । हविष्यस्यद्विजोऽभावेयथालाभंश्रुतंहविः । फलंवायदिवामूलंसर्वंवायदिवापयः । पक्वान्नप्रतिग्रहेपितेनैववैश्वदेवः । तस्यपाकाप्रयोजकत्वात्चुल्लिकृतपाकप्रयोजकतामाह ।

शूद्रलब्धेनवैश्वदेवादिनकार्यम् । आमंशूद्रस्यकिंचिच्छ्राद्धिकंप्रतिगृह्यते । तत्सर्वंभोजनायालंनिलेनैमित्तिकेनचेतिषट्त्रिंशन्मतात् ।
वृद्धपराशरः—जुहुयात्सर्पिषाभ्यक्तंगव्येनपयसापिवा । क्रीतेनगोविकारेणतिलतैलेनवापुनः । संप्रोक्ष्यपयसावापिनानक्तंजुहुयादपि ।
अक्षेत्रायवगोधूमशाल्योहवनीयकाः । इति ।

वैश्वदेवेनिषिद्धद्रव्यमुक्तंकाशीखंडे—निष्पावान्कोद्रवान्माषान्कलायांश्चणकांस्त्यजेत् । तैलपक्वंचपक्वान्नंसर्वंलवणयुक्त्यजेत् ।
आढकीचमसूरांश्चवर्तुलान्बदरांस्तथा । भुक्तशेषंपर्युषितंवैश्वदेवेविवर्जयेत् । निष्पावा वल्लाः । **आपस्तंबः**—नक्षारलवणहोमोविद्यते
तथापरान्नसंसृष्टस्येति । क्षारलवणमूषरलवणमितिकल्पतरुः । **व्यासः**—जुहुयात्सर्पिषाभ्यक्तंतैलक्षारविवर्जितम् । **क्षाराश्चाग्नेये**—
तिलमुद्गादृतेशिम्ब्यंसस्येगोधूमकोद्रवौ । चीनकंदेवधान्यंचशमीधान्यंतथैक्षवम् । खिन्नधान्यंतथापण्यंमूलंक्षारगणःस्मृतः । जुहुयाद्व्यंजनक्षारवर्ज्यं
मन्नंहुताशने । व्यंजननिषेधोहविःपरःकेवलव्यंजनपरोवा । हविष्यव्यंजनान्वितैःपूर्वोक्तैः । चीनकं कलायः । **चतुर्विंशतिमते**—
पयोदधिघृतैःकुर्याद्वैश्वदेवंस्रुवेणतु । हस्तेनान्नादिभिःकुर्याद्भिरंजलिनाजले । अन्नमूलंस्कारादिनभवतीतिवृत्तिःकर्कश्च । **मार्कंडेये**—
संपूजयेत्ततोवह्निंदद्याच्चाहुतयःक्रमात् । हविःपरिमाणमुक्तंप्राक् । **चंद्रोदयेस्मृतिः**—उत्तानेनतुहस्तेनअंगुष्ठाग्रेणपीडितम् । संहृ
तांगुलिपाणिस्तुवाग्यतोजुहुयाद्धविः । **बह्वृचपरिशिष्टे**—नात्रपाकतंत्रंसिद्धंहविष्यमेवमिश्रित्याद्भिःप्रोक्ष्योदगुद्वास्याग्नेःप्रत्यग्नदर्भेषुनिधायस
व्यपाणितलंहृदयेन्यस्यसकृदवदायजुहुयादंतेचपरिसमुह्यपर्युक्ष्यपर्यूहनोक्षणेअपिनानकुर्वंतीति । **शौनकः**—त्रिधाविभज्यसिद्धान्नंत्रिःप्रो

१ पाकतन्त्रमभावहिरित्यादि । २ अधिश्रित्याग्नेयपरिकृत्वा ।

स्यपुरतःस्थितम् । काशीखंडे—पूषोदिवीतिमंत्रेणपर्युक्षणमथाचरेत् । एषोहिदेवमंत्रेणकुर्याद्बर्हिंचसंमुखम् । तथादेवकृतस्याथाज्जुहु
याच्चषडाहुतीः । समाप्यतूष्णीमेकांचतथास्विष्टकृदाहुतिम् । अत्रिः—साग्निकःपितृयज्ञान्नाद्बलिकर्मसमाचरेत् । अनग्निर्हुतशेषेणबलिका
र्मबलिंहरेत् । नरयज्ञाद्धतेनाग्निनिरग्नेस्तुमहामखः । हुत्वाकाकबलिंरिव । वसिष्ठः—अनग्निकस्तुयोविप्रःसोऽन्नंव्याहृतिभिःस्वयम् ।
हुत्वाशाकलमंत्रैश्चशिष्टद्धुतबलिंहरेत् । व्यासः—शाकलेनविधानेनजुहुयाल्लौकिकेऽनले । व्यस्ताभिश्चव्याहृतिभिःसमस्ताभिस्ततःपरम् ।
षड्भिर्देवकृतस्येतिमंत्रवद्भिर्यथाक्रमम् । अथविधिःकातीयपरइतिकेचित् । निरग्नेरपितस्यसूत्रोक्तएवहोमः । जयंतकृष्णभट्टीययोस्तुव्या
हृतिभिर्व्यस्तसमस्ताभिर्जुहुयादित्युक्तम् । मनुः—वैश्वदेवस्यसिद्धस्यगृह्येग्नौविधिपूर्वकम् । आभ्यःकुर्याद्देवताभ्योब्राह्मणोहोममन्वहम् ।
अग्नेःसोमस्यचैवादौतयोश्चैवसमस्तयोः । विश्वेषांचैवदेवानांधन्वंतरयएवच । कुह्वैचैवानुमत्यैचप्रजापतयएवच । सहद्यावापृथिव्योश्चतथा
स्विष्टकृदाहुतिः । विष्णुपुराणे—अपूर्वमग्निहोत्रंचकुर्यात्प्राग्ब्रह्मणेततः । प्रजापतिंसमुद्दिश्यदद्यादाहुतिमादरात् । गृह्येभ्यःकश्यपा
यायततोनुमतयेक्रमात् । अयमेववैश्वदेवःशूद्रस्येतिशूद्राचारशिरोमणिः । मनूक्तइतिकौमुदीराघवानंदतीर्थौच । शूद्रस्यशाक
लमंत्रोक्तदेवतानामाहोमइतिगोविंदराजः । पाकयज्ञैःस्वयंयजेतेत्यस्यैकेइतिगौतमोक्तेःस्वयंकरणविकल्पःशूद्रस्येतिहरिहरः । पाकयज्ञाः
प्रयोगपारिजातेहेमाद्रौच । आसुरेभ्यःप्रहीणेभ्यःशिशुभ्योयच्चदीयते । वैश्वदेवंनतत्कुर्याच्छ्राद्धार्थंयच्चपच्यते । इति ।

अथभूतयज्ञः । मनुः—एवंसम्यग्घविर्हुत्वासर्वदिक्षुप्रदक्षिणम् । इंद्रांतकाप्पतीदुभ्यःसानुगेभ्योबलिंहरेत् । मरुद्भ्यइतितुद्वारिहरेद
प्स्वद्भ्यइत्यपि । वनस्पतिभ्यइत्येवंमुसलोदूखलेहरेत् । उच्छीर्षकेश्रियैकुर्याद्भद्रकाल्यैतुपादतः । ब्रह्मवास्तोष्पतिभ्यांतुवास्तुमध्येबलिंहरेत् ।

१ कस्तूतमितिपाठ । २ अग्नीषोमाभ्यामिति । ३ प्रथमेस्विष्टकृतेस्वाहेति ।

विश्वेभ्यश्चैवदेवेभ्योबलिमाकाशउत्क्षिपेत् । दिवाचारिभ्योनक्तंतुनक्तंचारिभ्यएवच । पृष्ठवास्तुनिकुर्वीतबलिंसर्वात्मभूतये । पितृभ्योबलिशेषंतुस
र्वंदक्षिणतोहरेत् । शुनांचपतितानांचश्वपचांपापरोगिणाम् । वायसानांक्रमीणांचशनकैर्निक्षिपेद्भुवि । सायंत्वन्नस्यसिद्धस्यपत्न्यमंत्रंबलिंहरेत् ।
वैश्वदेवंहिनामैतत्सायंप्रातर्विधीयते । यजमानतत्पुत्रादीनामसन्निधौपत्नीबलिंहरेदितिकल्पतरुः । सायंत्वन्नस्यसिद्धस्यपत्न्यमंत्रंबलिंहरेत् ।
स्यात्तत्रैकोबलिरितिसर्वज्ञनारायणः । युक्तंचैतदेवलाघवात् । मुसलोलूखलोदेश्यत्वात्स्युदेश्यंबलिक्षेपविधेर्द्वंद्वंचमुसलोलूखलयोः । मुसलोलूखलेक्षि
उलूखलइत्येकवचननिर्देशादितरेतरयोगः । द्वंद्वेद्विवचनापत्तेः समाहारद्वंद्वाश्रयणेनमुसलयुक्तमुलूखलमितिवा समासाश्रयणेनमुसलयुक्तमुलूख
लमित्येकत्वम् । उच्छीर्षकं शय्याशिरःवास्तुशिरोवा । पादतः शय्यायावास्तोर्वा । पृष्ठवास्तूपरिगृहमितिमेधातिथिः ।
खंडे । निर्णेजनोदकात्तंतुपावन्यां (?) वक्ष्यमाणेप्येवत् । कात्यायनः—अमुष्मैनमइत्येवंबलिदानंविधीयते । पश्चाद्गृहंकाशी
कारोनृणांकृतः । नारायणवृत्तौतुबलिदानेस्वाहाकारउक्तः । नेत्याशार्कः । शूद्रस्यनमइत्येव । स्वधाकारःपितॄणांचहंत
लिमतःसदा । तदप्येकेनमस्कारंकुर्वतेनेतिगौतमः । तत्रनेत्यर्थः । मार्कंडेये—स्वधानमइतिप्रुक्त्वापितृभ्यश्चापिदक्षिणे । हुतावशेषमन्नंवै
तोयंदद्याद्यथाविधि । विष्णुपुराणे—तच्छेषमणिकेपृथ्वीपर्जन्याभ्यःक्षिपेत्ततः । द्वारेधातुर्विधातुश्चमध्येचब्रह्मणःक्षिपेत् । गृहस्यपुरुषंचै
वदिग्देवानांचमेशृणु । इंद्रायधर्मराजायवरुणायतथेंदवे । प्राच्यादिषुबुधोदद्याद्धुतशेषात्मकंबलिम् । प्रागुत्तरेचदिग्भागेधन्वंतरिबलिंबुधः ।
वायव्यांवायवेदिक्षुसमस्तासुततोदिशम् । ब्रह्मणेचांतरिक्षायवायवेचक्षिपेद्बलिम् । विश्वेदेवान्विश्वभूतांस्ततोविश्वपतीन्पितॄन् । यक्ष्माणंचसमुद्दि
श्यबलिंदद्यान्नरेश्वर । ततोन्यदन्नमादायभूमिभागेशुचौबुधः । दद्यादशेषभूतेभ्यस्वेच्छयातत्समाहितः । देवामनुष्याःपशवोवयांसिसिद्धाश्चय
क्षोरगदैत्यसंघाः । प्रेताःपिशाचास्तरवःसमस्तायेचान्नमिच्छंतिमयाप्रदत्तम् । पिपीलिकाःकीटपतंगकायाबुभुक्षिताःकर्मनिबंधबद्धाः । प्रयांतु

१ निक्षिपेद्बलिम् ।

तेतृप्तिमिदंमयादत्तंतेभ्योविसृष्टंसुखिनोभवंतु । येषांनमातानपितानबंधुर्नैवान्नसिद्धिर्नतथान्नमस्ति । तस्मादहंभूतनिकायभूतमन्नंप्रयच्छामिम
यायतेषाम् । चतुर्दशोभूतगणोपियस्तुतत्रस्थितायेखिलभूतसंघाः । तृप्त्यर्थमन्नंहिमयाविसृष्टंतेषामिदंतेमुदितामवंतु । इत्युच्चार्यनरोदद्यादन्नं
श्रद्धासमन्वितः । भुविभूतोपकारायगृहीसर्वाश्रयोयतः । श्वचांडालविहंगानांभुविदद्यात्ततोनरः । येचान्येपतिताःकेचिदपुत्राश्चविमानवाः ।
इदमेवबलिदानंशूद्रस्येत्युक्तंशूद्राचारशिरोमणौस्मृतिकौमुद्यांच ।

बलिदेशसंस्कारः । आपस्तंबः—बलीनांदेशस्यसंस्कारोहस्तेनपरिमृज्यावोक्ष्यन्युप्यचेति । छंदोगपरिशिष्टे—नावराध्यांबलयो
भवंतिमहामार्जारश्रवणप्रमाणात् । एकत्रचेद्विकृष्टाभवंतिइतरेतरमसंसक्ताश्चेदिति । नानास्थानेबलिदानासंभवे अविकृष्टा अप्यवहिताः ।
शौनकः—बदरीफलमात्रान्नमंगुल्यग्रैर्विनिक्षिपेत् । बलिहरणेविशेषोगृह्यपरिशिष्टे—अथगृहबलिदेवतानांकीर्तयिष्यामोयत्र
यत्रबलयःस्थिताः । द्वारेपितामहंविद्यात्अर्थेकेतुउमापतिम् । आग्नेय्यामिलस्प्रेदर्शनात् द्वारे प्राच्याम् । आग्नेय्यांबलभद्रंचयमंविष्णुंचदक्षिणे ।
नैरृत्यांस्कंदवरुणौसोमंसूर्यंचपश्चिमे । वायव्यामश्विनौ । वसवःसौम्यां । रुद्रईशान्यां । नैरृत्यांस्कंदं । वरुणसोमौपश्चिमे । सूर्यंवायव्यामि
त्यर्थः । नक्षत्रेतुग्रहाःपूर्वांदिशमाश्रिताः । गृहमध्येब्रह्माणंप्रतिष्ठाप्यऋद्धिर्वृद्धिःश्रीःकीर्तिरिति प्रदक्षिणंब्रह्मणःप्रागादिदिक्षुइत्यर्थः । निष्क्रम्य
गृहान्निवेशनाद्दक्षिणमुखःओष्ठ्यबलीन्निनयेत् । निवेशनंमुख्यगृहम् । ऐंद्रवारुणवायव्यायाम्यानैरृतास्तथा । तेकाकाःप्रतिगृह्णंतुभूम्यांपिंडं
मयार्पितम् । इतिकाकबलिः । द्वौश्वानौश्यामशबलौवैवस्वतकुलोद्भवौ । ताभ्यांपिंडंप्रयच्छामिस्यातामेतावहिंसकाविति श्वबलिः । येभू
ताःप्रचरंतिदिवानक्तंबलिमिच्छंतोवितुदस्यप्रेष्ठाः । तेभ्योबलिंपुष्टिकामोददामिमयिपुष्टिंपुष्टिपतिर्ददात्विति भूतबलिः । प्रक्षाल्यपाणिपादौ
गृहंप्रविश्यजपेत् शांतापृथिवीशिवमंतरिक्षंद्यौर्नोदेव्यभयंनोअस्तु । शिवादिशःप्रदिशउद्दिशोनआपोविद्युतःपरिपांतुसर्वतःशांतिः २ ॥

अश्केनित्यबलिहरणेनत्यागोहरणमात्रोक्तेःयजतिजुहोतिचोदितत्वाभावाच । अन्यथातर्पणेपित्यागापत्तेरित्याहुः । तन्न । सूक्तवाककरणत्वा
न्यथानुपपत्त्याहरतेर्यागकल्पनवन्मन्वादिष्विंद्रादिषुचतुर्थीनिर्देशान्यथानुपपत्त्याअत्रापिहरतेर्यागार्थत्वौचित्यात् । इति ॥

बलिहरणभेदानाह शौनकः—चक्राकारमथाष्टारंकुर्यादग्निसमीपतः । आयुःकामोदिवारात्रौछत्राकारंबलिहरेत् । आयुरारोग्यका
मोवाध्वजाकारंबलिंहरेत् । मृत्युरोगविनाशार्थीनराकारंबलिंहरेत् । आयुरारोग्यसौभाग्यपुत्रविद्यापशूनपि । कामश्चैधर्ममोक्षार्थीचक्राकारं
बलिंहरेत् । पंचस्वेतेषुविप्राणांमुख्याचक्राकृतिर्भवेत् । बह्वृचानांनराकारोमुख्यइतिकृष्णभट्टीयेजयंतवृत्तौनारायणवृत्तौच । यत्तु व्यज
नाकारंबलिमापस्तंबाहरंतितत्रमूलंमृग्यम् । पृथ्वीचंद्रोदये—अनुद्धृत्यबलीनश्नन्प्राणायामान्षडाचरेत् । स्वयमुद्धरणेचैवप्राजापत्यंसमाच
रेत् । बलिप्रतिपत्तिमाहकात्यायनः—पिंडवत्पश्चिमाप्रतिपत्तिरिति । यथापिंडप्रतिपत्तिर्गोजविप्राग्न्यंबुषुतथात्रादिर्बलिमिश्रबलीनामि
त्यर्थः । चंद्रिकायांकात्यायनः—वैश्वदेवंचपित्र्यंचबलिमग्नौविनिक्षिपेत् । शेषंभूतबलेर्विप्रस्त्वल्लाकाकबलेःसमम् । अग्निस्मृतौ—
वैश्वदेवबलेःशेषंनाश्नीयाद्ब्राह्मणोगृही । काकादिभ्यस्तुतद्देयंविप्रेभ्योवाविशेषतः । इति ।

अथपितृयज्ञः । सद्वेधाबलिहरणरूपोनित्यश्राद्धरूपश्च । श्राद्धंवापितृयज्ञःस्यात्पित्र्योबलिरथापिवेतिकात्यायनोक्तेः । द्विविधोपिच
त्युत्तरंकाकबलेःपूर्वंकार्यः । भूतयज्ञस्त्वयंनित्यःसायंप्रातर्यथाविधि । एकंतुभोजयेद्विप्रंपितॄनुद्दिश्ययत्नतः । पूजयेदतिथिंनित्यंनमस्येदर्चयेत्तथेति
कौर्मात् । भूतयज्ञस्तथाश्राद्धंनित्यंत्वतिथितर्पणम् । क्रमेणानेनकर्तव्यंस्वाध्यायाध्ययनंतथेति शातातपोक्तेः । अदत्त्वावायसबलिंनि
त्यश्राद्धंसमाचरेदितिकाशीखंडाच । वसिष्ठेनतु मनुष्ययज्ञोत्तरंश्राद्धमुक्तं—श्रोत्रियायाग्रंदत्त्वाब्रह्मचारिणेचानंतरंपितृभ्योदद्यादिति ।
एतद्वल्युत्तरंश्रोत्रियादेरुपस्थितावित्याचारादर्शः । मनुस्मृतौ वैश्वदेवात्पूर्वंनित्यश्राद्धमुक्तम् । श्रुतौतु देवयज्ञःपितृयज्ञोभूतयज्ञोमनु

ध्यज्ञोब्रह्मयज्ञइतिमन्त्रउक्तः। अपवर्गेतुसर्वत्रनित्यमेवप्रकीर्तितमितिशातातपोक्तेः वैश्वदेवोत्तरंनित्यश्राद्धमितिगोविंदराजः।

अथनित्यश्राद्धम्। मनुः—दद्यादहरहःश्राद्धमन्नाद्येनोदकेनवा। पयोमूलफलैर्वापिपितृभ्यःप्रीतिमावहन्। कात्यायनेनतर्पणेना
पिनित्यश्राद्धसिद्धिरुक्ता पितृयज्ञस्तुतर्पणमिति। बौधायनोपि अपिवाप्यपस्त्वपितृयज्ञइति। अत्रतुल्यवद्विकल्पइतिकर्कः। शक्ताशक्तवि
षयत्वेनव्यवस्थेतिपित्र्यबलिनित्यश्राद्धयोःसमुच्चयः मनुमार्कंडेयपुराणादिषूभयोर्नित्यत्वावगतेरित्युक्तंमदनरत्ने। प्रयोगपारिजाते
तुपित्र्यबलेर्दैवपित्र्यर्थत्वान्नित्यश्राद्धस्यमनुष्यपित्र्यर्थत्वादुभयोःसमुच्चयउक्तः। तन्न। देवताभेदेमानाभावात्। नारायणवृत्तिकृत्तुवृत्ति
नापित्र्यबलिनैवनित्यश्राद्धसिद्धिमाह। तदयमर्थः—शक्तस्यनित्यश्राद्धंबलिश्च। श्राद्धाशक्तस्योद्धृतान्नदानंबलिश्च। तदसंभवेबलिमात्रं।
उद्धृतान्नप्रतिपत्तिश्चकौर्मे—उद्धृत्यवायथाशक्तिकिंचिदन्नंसमाहितः। वेदतत्त्वार्थविदुषेद्विजायैवोपपादयेत्। पित्र्यबलेनित्यश्राद्धत्वेतस्यगोत्राद्यु
च्चारोपिभवति। येषांतुपित्र्यबलौस्वधापितृभ्यइतिमंत्रपाठस्तेषांनगोत्राद्युच्चारःमंत्रानर्थक्यापत्तेः। नित्यश्राद्धंचप्रमादौप्रसंगसिद्धेःपृथक्कार्यम्।
नित्यश्राद्धंनकुर्वीतप्रसंगाद्यत्रसिध्यति। श्राद्धांतरेकृतेऽन्यत्रनित्यत्वात्तन्नहापयेदितिहेमाद्रौनागरखंडात्। यत्रद्रव्यकर्त्रैक्यं। अन्यत्रतदभावे।
श्राद्धंकृत्वातुतस्यैवपुनःश्राद्धंनतद्दिने। नैमित्तिकंतुकर्तव्यंनिमित्तानुक्रमोदयमितिजाबालिस्मृतेश्च। त्रिस्थलीसेतौतु—आमेनहेम्नावाती
र्थश्राद्धेकृतेनित्यश्राद्धंपृथक्। तस्यपक्वद्रव्यकत्वनियमात्। यत्तुनांदीमुखतीर्थश्राद्धाभ्यांनित्यश्राद्धस्यसिद्धिरितिहेमाद्रिरूचेतत्तीर्थश्राद्धस्यान्ने
नकरणेज्ञेयमित्याहुर्भट्टपादाः। अस्यदिवाकरणेलोपःरात्रौश्राद्धंनकुर्वीतेतिवचनात्किंतुप्रायश्चित्तमेवेत्युक्तंमदनरत्नेगोविंदार्णवेप्रयोग
पारिजातेच। अत्रकेचित्—नित्यश्राद्धंरात्रावपिकार्यम्। दिवोदितानीत्यादिवृद्धनारदीयात्। रात्रौप्रहरपर्यंतमित्यादिचंद्रोदयेसं
ग्रहाच्च। नचैवंदार्शिकादयपिरात्रौस्युरितिवाच्यम्। तिथिसंबंधित्वेनदिवासंबंधित्वादित्याहुः। प्रांचाअप्येवम्। तन्न।—संध्यारात्र्योर्नकर्त

र्थ्यंश्राद्धंखलुविचक्षणैरितिनिष्पत्वादिवचनैर्नित्यश्राद्धस्यापिरात्रौनिषेधात् । नचेदममावास्यादितिथिसंबंधिश्राद्धपरम् । संकोचेमानाभावात् ।
तस्याप्यपराह्णसंबंधित्वेनदिवासंबंधित्वाच्च । नचैवमल्पश्राद्धद्वयामपरात्रेनित्यश्राद्धंनस्यादितिवाच्यम् । इष्टापत्तेः अपकर्षविधेर्बलीयस्त्वा
द्वातत्करणम् । यत्तुस्मृत्यर्थसारे—नित्यश्राद्धेदेशकालनियमोनास्तीतितदप्यपराह्णनियमोनास्तीत्येतत्परंनतुरात्रिप्राप्तिपरम् । अतएवतीर्थ
द्रव्योपपत्तौचनकालमवधारयेदितिदेवलोक्तावपराह्णनियमएवोक्तोनतुरात्रिग्रहणमपीत्युक्तम् । शूलपाणिनातीर्थश्राद्धे—रात्रौवायदि
वादिवेतिस्पष्टंरात्रिविधेरात्रावनुष्ठानंयुक्तम् । नत्वत्र—श्राद्धंसायाह्नदत्तंहिराक्षसैर्विप्रलुप्यते । ग्रहोपरागसंक्रांतितीर्थश्राद्धादिकंचनेतिग्रहादि
पर्युदासेनरात्रौश्राद्धनिषेधप्रतीतेश्च । अन्यथापरिगणनवैयर्थ्यापत्तेः । यत्तुत्रिमुहूर्तस्तुसायाह्नस्तत्रश्राद्धंविवर्जयेदितितच्चनित्यश्राद्धपरम् ।
स्वकालातिक्रमेकुर्याद्रात्रेःपूर्वतयाविधिरितिकालमाधवीयेव्यासोक्तेः । पित्र्यफलेनित्यश्राद्धेपिनरात्रौनिषेधः । अतिनिर्धौनिषेधप्रवृत्तेः ।
समुच्चयपक्षेस्थानापत्त्यभावाच्च । नित्यश्राद्धंचकस्याप्यनश्यादेरामेन । अनग्निश्चप्रवासीचयस्यभार्यारजस्वला । आमश्राद्धंप्रकुर्वीतमाससंवत्सरा
दत्ताइतिमरीच्युक्तेः । नचनित्यश्राद्धेवृद्धिश्राद्धेचभोजनमेवप्रधानमित्याशाकौक्तेर्नामप्राप्तिरितिवाच्यम् । वृद्धिश्राद्धेपितदभावापत्तेरितिके
चित् । हेमाद्रिस्त्वनग्न्यादेरपिपाकासंभवएवामेनेत्यूचे । युक्तंचैतत् । इंगुदैर्बदरैर्बिल्वैरामस्तर्पयतेपितॄन् । यदन्नःपुरुषोलोकेतदन्नास्तस्य
देवताइतिरामायणात् । नित्यश्राद्धेततोदद्याद्भक्ष्यमेवहीतिब्रह्मांडाच्च । नित्यश्राद्धस्यपक्वद्रव्यकरणनियमादितिपितामहोक्तेश्च ।
अतःप्रवासादावपिपक्वेनैवेदम् । यत्तुस्मृत्यर्थसारे अत्रनियमोनास्तीतितदप्यन्यश्राद्धवत्कृतपक्वादिनियमोनास्तीत्येतत्परं चतुष्पक्वानियम
परम् । अस्मादेववचनद्वयान्नित्यश्राद्धंनिषिद्धद्रव्येणापितैलादिनाकार्यमित्युक्तंहेमाद्रौचंद्रिकायांदिवोदासीयेच । श्राद्धहेमाद्रौ
यमः—सपिंडीकरणेनित्येनाधिमासंविवर्जयेत् । निर्णयदीपेगार्ग्यः—नांदीश्राद्धेकृतेपश्चाद्यावन्मातृविसर्जनम् । दर्शश्राद्धंक्षयश्राद्धंस्नानं

शीतोदकेनच । अपसव्यंस्वधाकारंनित्यश्राद्धंतथैवच । मधयज्ञंचाध्ययनंनदीसीमातिलंघनम् । उपवासव्रतंचैवश्राद्धभोजनमेवच । नैवकुर्युः सपिंडाश्चमहापोद्धासनावधि । एतद्वर्षपर्यंतमावश्यकमूर्ध्वंकृताकृतम् । नित्यश्राद्धप्रकरण्य—एवंसंवत्सरमित्युक्त्वाकृताकृतमतऊर्ध्वमित्या पस्तंबोक्तेरितिशूद्राचारशिरोमणिः कल्पतरुश्च । तत्र । आपस्तंबोक्तनित्यश्राद्धस्येतिकर्तव्यताभेदेनस्मृत्युक्तनित्यश्राद्धभेदात् । नित्यक्रियांपितॄणांतुकेचिदिच्छंतिसत्तमाइति मार्कंडेयपुराणान्नित्यश्राद्धेविकल्पः । सचपद्पुरुषश्राद्धोक्तंनित्यश्राद्धंनकार्यं श्राद्धोक्तंतुकर्तव्यमितिव्यवस्थितइतिपितृभक्तिःश्रीदत्तः । नित्यश्राद्धाकरणेनदोषः करणेतुमहाफलमितिकल्पतरुः । तन्न नित्यसंयोगविरोधात् फलाश्रवणाच्च अकरणेप्रायश्चित्तोक्तेः । हेमाद्रौदेवलः—अनेनविधिनाश्राद्धंकुर्यात्संवत्सरंसकृत् । त्रिश्चतुर्वायथाश्राद्धंमासेमासेदिनेदिने । अस्य हमतुप्रत्नाशक्तौमासेमासे तत्राप्यशक्तौवर्षमध्येत्रिश्चतुर्वासकृद्वाकार्यमितिहेमाद्रिश्चंद्रिकाच । नेदंनित्यश्राद्धपरम् । अनेनविधिना श्राद्धंत्रिशुद्धस्येहनिर्वपेत् । हेमंतग्रीष्मवर्षासुपांचयज्ञियमन्वहमितिमनूक्तेः । मात्स्ये—पूर्वार्धंतदेव । कन्याकुंभवृषस्थेर्केकृष्णपक्षेषुसर्वदेति । सकृदितिकन्यास्थार्कपरम् । अतःसर्वामावास्याश्राद्धाशक्तौसर्वकृष्णपक्षेषुश्राद्धाशक्तौचेदमितिश्राद्धशूलपाणिः । युक्तंचैतदेव ॥

अथविधिः । व्यासः—नित्यश्राद्धेत्वगंधाद्यैर्द्विजानभ्यर्च्यशक्तितः । सर्वान्पितृगणान्सम्यक्सहैवोद्दिश्यभोजयेत् । नावाहनंस्वधाकारंपिंडाग्नौकरणादिकम् । ब्रह्मचर्यादिनियमोविश्वेदेवास्तथैवच । नित्यश्राद्धेत्यजेदेतान्भोज्यमन्नंप्रकल्पयेत् । दद्यात्तुदक्षिणांशक्त्यानमस्कारैर्विसर्जयेत् । ब्रह्मचर्यमवेदात्मोक्तेः भोक्तारंप्रतिदातारंव्रतंतत्रनविद्यतइतिदेवलोक्तेः मात्स्ये—नित्यंतावत्प्रवक्ष्येहमर्घावाहनवर्जितम् । अर्घ्यपात्रमेवनिषिद्धंनार्घ्यदानम् । नैत्यकेपितरएतद्धोर्घ्यमितिपाणिनैवार्घ्यंदद्यादितिग्रंथांतरादितिदिवोदासः । प्रचेताः—नामंत्रणंनहोमश्चनावाहनविसर्जने । नपिंडदानंनसुरासिलेकुर्याद्द्विजोत्तमः । उपवेश्यासनंदत्त्वासंपूज्यकुसुमादिभिः । निर्दिश्यभोजयित्वातुकिंचिद्दत्वाविसर्जे

र्येत् । वाजेवाजेइतिमंत्रविशिष्टविसर्जननिषेधोनकेवलस्य नमस्कारैर्विसर्जयेदितिपूर्वमुक्तेरितिश्राद्धहेमाद्रिः । आद्यनादित्येकेनैवपाद्यमिति स
एव । किंचिद्दत्त्वेतिकाकिन्यादक्षिणामितिकल्पतरुः । यत्तुदानहेमाद्रौ—सुवर्णरजतंताम्रंतंडुलधान्यमेवच । नित्यश्राद्धंदेवपूजासर्वमेतदद
क्षिणमिति । यदपिव्यासः—तदुपादपुरुपञ्जेयदक्षिणापिंडवर्जितमिति । यदप्यपरार्केप्रचेताः—नावाहनाग्नौकरणेनपिंडानांविसर्जनम् ।
अनुव्रज्योदक्षिणाचत्रिभ्यश्चातिथिकल्पनमिति । तत्रदक्षिणाभावोद्विजानुपवेशनपक्षइतिपृथ्वीचंद्रः । त्रिभ्योधिकस्यनित्यश्राद्धेभोजनं
किंत्वतिथिकल्पमित्यर्थः । षण्मुख्याइतिदिवोदासः । दक्षिणाविकल्पइतिमदनरत्नेमात्स्ये—यथैकंभोजयेद्विप्रंत्रीनुद्दिश्यपितॄंस्तथा ।
छंदोगपरिशिष्टेच—एकमप्याशयेद्विप्रंपित्रर्थेपांचयज्ञिके । शौनकः—सावित्रजपेन्मंत्रंदशवारंसदाबुधः । नित्यश्राद्धंयदान्यूनंकुरुते
नात्रसंशयः । नित्यश्राद्धाशक्तौमनुः—भिक्षांवापुष्कलंवापिहंतकारमथापिवा । असंभवेसदाद्द्याद्दुदपात्रमपिद्विजे । इति ।

अथप्रयोगः । आचम्यप्राणानायम्यापवित्रःपवित्रोवेतिपुंडरीकाक्षंस्मृत्वागायत्रींपठित्वाप्राङ्मुखोदेशकालौसंकीर्त्यदक्षिणामुखःप्राचीना
वीती सव्यंजान्वाच्यास्मत्पितृपितामहप्रपितामहानाममुकशर्मणाममुकगोत्राणां वसुरुद्रादित्यस्वरूपाणांसपत्नीकानांमातामहानांचैवंनिधानांनित्य
श्राद्धमहंकरिष्यइतिसंकल्प्य संकल्पोत्तरमपसव्यादीतिपृथ्वीचंद्रः । पित्रादीनांमातामहादीनांचेदासनमितिद्विगुणभुग्नंकुशंवामतोदत्त्वागंधा
दिदत्त्वामंडलेनिहितंभस्मादिनावेष्टयपरिविष्यगायत्र्याभ्युक्ष्यपात्रमालभ्यपृथिवीतइतिपठित्वेदंविष्णुरितिपंचभिर्द्विजांगुष्ठंहविषिनिवेश्यवामेनपा
णिनापात्रमालभ्य नामगोत्रोच्चारणपूर्वंपित्रादिभ्यःसपत्नीकेभ्यइदमन्नंयथाशक्तिसोपस्करममृतरूपेणस्वधासंपद्यतांकव्यंनममेतित्यजेत् । एवंमाता
महेभ्योपि । कल्पतरुस्त्वेवम् । श्रेषाविभज्यान्नंयुष्मभ्यंनमइतिविशेषमाह । इदमन्नंतुभ्यस्वधेतिप्रत्येकंवद्भ्योनमःपितृभ्यइतिषड्भ्यःसकृद्वा
त्यजेदितिश्रीदत्तः । गायत्रीमध्वितिजपित्वापोशनंदत्त्वागायत्रींपठित्वाभोजनोत्तरंतृप्तान्पृष्ट्वोत्तराचमनंदत्त्वासुप्रोक्षितादिकृत्वादक्षिणांदत्त्वाअ

दत्त्वान्निसर्जयेत् । भोक्त्रभावेन्नंभिक्षवेगोभ्योवादद्यात् अभौवजलेवाक्षिपेत् । दिवोदासीयेग्रंथांतरे—यद्दद्यद्भोज्यात्पूर्वमेवस्वधाक्षय्यं स्वस्तीतिचेदित्युक्तेसद्दाशनंनमुख्यम् इतिनित्यश्राद्धम् ।

अथमनुष्ययज्ञः । सचमनुष्यभोजनात्मकः । यन्मनुष्येभ्योददातीत्याश्वलायनसूत्रात् । नियुज्यैकमनेकंवाश्रोत्रियंभाक्षुख सदा । निवीतीतद्गतमनाऋषीन्ध्यायन्समाहितः इति चंद्रिकायांनारायणोक्तेः । ऋषीन् सनकादीन्मनुष्यान् । तत्राप्यतिथिभोजनं मुख्यम् । यत्तुयाज्ञवल्क्यः—भोजयेच्चागतान्कालेसखिसंबंधिबांधवानितितदतिथिभोजनोत्तरमपिपंक्तौसत्त्वादयोभोज्याइत्येतदर्थं । मनुष्ययज्ञार्थमथितिंभोजयेदित्यापस्तंबपरिशिष्टात् । पितृभ्योदद्यात्ततोतिथीन्भोजयेदितिवसिष्ठस्मृतेर्नित्यश्राद्धोत्तरंमनुष्ययज्ञइत्यापरार्कः । कल्पतरौमदनरत्नेचैवम् । नित्यश्राद्धात्पूर्वमनुष्ययज्ञइतिदिवोदासः । अतिथ्यभावेन्येनापिब्राह्मणेनमनुष्ययज्ञसिद्धिः । अहरहर्ब्राह्मणेभ्योदद्यान्मूलफलशाकेभ्योऽप्येवंमनुष्ययज्ञमाप्नोतीतिबौधायनोक्तेः । तत्राशक्तौ चंद्रिकायांनारायणः—अशक्तावन्नमुद्धृत्यतेभ्यएवंप्रकल्पयेत् इति ॥ ॥ यत्किंचिन्मनुष्यभोजनेनहंतकारादिनावाकृतेपिमनुष्ययज्ञेऽतिथिभोजनमावश्यकम्—अतिथिर्यस्यभग्नाशोगृहात्प्रतिनिवर्तते । असत्कृतोनिराशश्चससद्योहंतितत्कुलमितिमाधवीयेदेवलोक्तेः । विष्णुपुराणे—ततोगोदोहमात्रंवैकालंतिष्ठेद्गृहांगणे । अतिथिग्रहणार्थायतदूर्ध्वंवायथेच्छया । अतिथितन्नसंप्राप्तंपूजयेत्स्वागतादिना । अतिथिलक्षणं व्यासः—मुहूर्तस्याष्टमंभागमुद्दीक्ष्योह्यतिथिर्भवेत् । दूराच्चोपगतंश्रांतंवैश्वदेवउपस्थितम् । अतिथितंविजानीयान्नातिथिःपूर्वमागतः । मनुः—एकरात्रंतुनिवसन्नतिथिर्ब्राह्मणःस्मृतः । नैकग्रामीणमतिथिंविप्रंसांगतिकंतथा । उपस्थितंगृहेविद्याद्भार्यायत्राग्नयोपिच । शातातपः—अचिंतितमनाहूतदेशकाल उपस्थितम् । अतिथिंतंविजानीयान्नातिथिःपूर्वमागतः । यमः—तिथिपर्वोत्सवाःसर्वेत्यक्तायेनमहात्मना । सोऽतिथिःसर्वभूतानांशेषानभ्यागतान्विदुः । मतीयतिर्वैकरात्रंनिवसन्नुच्यतेऽतिथिः । आद्वहेमाद्रौशातातपः—प्रियोवायदिवाद्वेष्योमूर्खःपंडितएववा । प्राप्तस्तुवैश्वदे

वर्तेसोऽतिथिःस्वर्गसंक्रम[1] । चंद्रोदये पाद्मे—देशंनामकुलंविद्यांपृष्ट्वायोऽन्नंप्रयच्छति । नसतत्फलमाप्नोतिदत्वास्वर्गंनगच्छति । मनुः—
ब्राह्मणस्यनत्वतिथिर्गृहेराजन्यउच्यते । वैश्यःशूद्रःसखाचैवज्ञातयोगुरुरेवच । यदित्वतिथिधर्मेणक्षत्रियोगृहमाव्रजेत् । भुक्तवत्सुचवि
प्रेषुकामंतमपिभोजयेत् । वैश्यशूद्रावपिप्राप्तौकुटुंबेतिथिधर्मिणौ । काममिच्छया नत्ववश्यं । कुटुंबेतत्रह्रदितिगृहे नत्रवासादौ । आपस्तंबः—
शूद्रमभ्यागतंकर्मणिनियुंज्यादथास्मैदद्यात्दासावाराजकुलादाहृत्यातिथिवच्छूद्रंपूजयेयुरिति । राजकुलं स्वस्वामिगृहम् । पूजामंत्रमाहपरा
शरः—अतिथेऽमरदेहस्त्वमुत्तारार्थमिहागतः । संसारपंकमग्नंमामुद्धरस्वाघनाशन । अतिथिबहुत्वेविशेषमाहतुर्बौधायनशंखौ—ब्राह्मणक्ष
त्रियविट्शूद्रानभ्यागतान्यथाशक्त्यापूजयेद्यदिबहूनांनशक्नुयादेकस्मैगुणवतेदद्याद्योवाप्रथममागतःस्याच्छ्रोत्रियस्तस्मादिति । आपस्तंबः—
अतिथिंनिराकृत्योपोष्यश्वोभूतेयथामनसंतर्पयित्वासंसाधयेदिति । संसाधयेत्प्रेषयेत् । पराशरः—यतिश्चब्रह्मचारीचपक्वान्नस्वामिनावुभौ ।
तयोरन्नमदत्वातुभुक्त्वाचांद्रायणंचरेत् । दद्याच्चभिक्षात्रितयंपरिव्राड्ब्रह्मचारिणाम् । इच्छयावाततोदद्याद्विभवेसत्यवारितम् । कौर्मे—भिक्षां
चभिक्षवेदद्याद्विधिवद्ब्रह्मचारिणे । भिक्षूनाहव्यासः—ब्रह्मचारीयतिश्चैवविद्यार्थीगुरुपोषकः । अध्वगःक्षीणवृत्तिश्चषडेतेभिक्षुकाःस्मृताः ।
वैश्वदेवात्पूर्वमप्येतेपूज्याः । अकृतेवैश्वदेवेतुभिक्षुकेगृहमागते । वैश्वदेवार्थमुद्धृत्यभिक्षांदत्वाविसर्जयेत् । वैश्वदेवकृतंदोषंशक्तोभिक्षुर्व्यपोहितुम् ।
नतुभिक्षुकृतंदोषंवैश्वदेवोव्यपोहतीतिव्यासोक्तेः । चंद्रोदयेशातातपः—ग्रासमात्राभवेद्भिक्षाचतुर्ग्रासंतुपुष्कलम् । पुष्कलानिचचत्वा
रिहंतकारःप्रकीर्तितः । मदनरत्नेप्रकारांतरम्—ग्रासमात्राभवेद्भिक्षाअग्रंग्रासचतुष्टयम् । अग्रंचतुर्गुणीकृत्यहंतकारोविधीयते । मयूरांडप्रमा
णोग्रासइतिमिताक्षरा । गौतमस्तु—ग्रासप्रमाणस्याविकारेणेति । कुक्कुटांडादामलकप्रमाणमप्युक्तंस्मृत्यंतरे । शातातपेनप्रकारांतरमु

१ तस्यदासा स्वस्वामिगृहादागत्य ।

कम् । यावन्मात्राशनोग्रासस्तावद्धुताशीत्याहुतको द्विजः । तद्ग्रासचतुर्गुणंहंतकारंविदुर्बुधाः । हंतकारादिदानंमनुष्यभोजनेकृतेपिनित्यमितिकेचित् । मनुष्यभोजनाशक्तावित्यन्ये । ब्राह्मे—यःपात्रपूर्णींभिक्षांयतिभ्यःसंप्रयच्छति । विमुक्तःसर्वपापेभ्योनासौदुर्गतिमाप्नुयात् । व्यासः—यतिहस्तेजलंदद्याद्भैक्ष्यंदद्यात्पुनर्जलम् । तद्भैक्ष्यंमेरुणातुल्यंतज्जलंसागरोपमम् । पाद्मे—स्वर्णपात्रेण चंद्रोदयेब्राह्मे—तेभ्योदेयं गृहाद्बहिरिति । विष्णुः—भिक्षुकाभावेऽग्रंगोभ्योदद्यादग्नौवाक्षिपेदिति । प्रोषितभर्तृकायाःपराशरः—भार्याभोजनवेलायांभिक्षाःसंप्रयच्छया । दत्ताशेषंसमश्नीयात्सायंसायंकैःसह ॥

अथगोग्रासः । सचशिष्टाचारात्पंचयज्ञोत्तरमितिमदनरत्ने । प्रभासखंडे—तृणानाग्रपरागावःकर्तव्यामक्तितोऽन्वहम् । अकृत्वास्वयमाहारंकुर्वन्प्राप्नोतिदुर्गतिम् । आत्माहारप्रमाणेनमल्यंहंगोपुदीयते । आत्माहारप्रमाणान्नाशक्तौचंद्रोदयेब्रह्माण्डे—सौरभेय्यःसर्वहिताः पवित्राःपुण्यराशयः । प्रतिगृह्णंतुमेग्रासंगावस्त्रैलोक्यमातरः । दद्यादनेनमंत्रेणगवांग्रासंसदैवहि । सदैवेत्युक्तेःकरणेप्रत्यवायश्रुतेश्चायंनित्यइत्याचारादर्शः । प्रभासखंडे मंत्रांतरमुक्तं—सौरभेयीजगत्पूज्यादेवीविष्णुपदेस्थिता । सर्वदेवमयीग्रासंमयादत्तंप्रतीक्षतु । अयंकाम्यश्च—तृणोदकेनसंयुक्तंयःप्रदद्याद्गवाह्निकम् । कपिलाशतदानस्य फलंविप्रास्तस्यइति चंद्रोदये भविष्यात् । इतिश्रीमन्नारायणभट्टात्मजसूरिरामकृष्णभट्टसूनुदिनकरभट्टानुजलक्ष्मणभट्टकृताचाररत्नेपंचमहायज्ञप्रकरणम् ॥

अथभोजनविधिः । वसिष्ठः—बाल्ये भोजनं गृहे नैर्ऋत्यांसूतिकागृहम् । इति । याज्ञवल्क्यः—बालःसुवासिनीवृद्धगर्भिण्यातुरकन्यकाः । संभोज्यातिथिभृत्यांश्चदंपत्योःशेषभोजनम् । कन्यानूढा । मनुविष्णू—सुवासिनीःकुमारांश्चरोगिणोगर्भिणीस्तथा । अतिथिभ्योऽग्रएवै

1 सचुर्यस्य । 2 तेभ्योदद्यान्नृपात् । 3 इदंभोजनमुक्तादिवर्गभुक्तपश्चादेकातेविवेक—दंपत्योः शेषभोजनमिति याज्ञवल्क्योक्तेः । आहारनिर्हारविहारयोगाः सुसंवृताधर्मविदातुकार्याः इति निर्जनेविधेयाद्विवचनात् ।

तान्भोजयेदविचारयन् । अग्रेअथमम् । नात्रयथाश्रुतेतात्पर्यं किंत्वेतेषुभुक्तवत्सुस्वयंभुंजीतेत्यत्रेतिकल्पतरुः । पर्यंत्वेवकारानुपपत्तेर्यथाश्रुते
एवतात्पर्यं अतएवाविचारयन्नित्युक्तमितिब्रूमः । याज्ञवल्क्यः—बालः(स)सुवासिनीवृद्धगर्भिण्यातुरकन्यकाः । संभोज्यातिथिभृत्यां
श्चदंपत्योःशेषभोजनम् । भोजयेच्चागतान्कालेसखिसंबंधिबांधवान् । शक्ताविदम् । तथाचमार्कंडेये—कुटुंबिनोभोजनीयाःस्वसमंविभवे
सति । आचारादर्शेनंदिपुराणे—यतेद्ब्राह्मणपूर्वंतुभोक्तुमन्नंसदागृही । पराशरः—एकंद्वित्रिचतुर्विप्रान्भोजयेत्स्नातकान्द्विजः ।
शंखः—पंचार्द्रोभोजनंकुर्यात्भूमौपात्रंनिधायच । उपवासेनतत्तुल्यंमनुराहप्रजापतिः । उपलिप्तेशुचौदेशेपादौप्रक्षाल्यवैकरौ । आचम्यार्द्रान
नोक्रोधःपंचार्द्रोभोजनंचरेत् । आचमनंचभोजनशालायाबहिःकार्यम् । यस्तुभोजनशालायांभोक्तुकामउपस्पृशेत् । आसनस्थोनचान्यत्रस
विप्रःपंक्तिदूषकइतिचंद्रोदयेआपस्तंबोक्तेः । तस्माद्बहिरुपस्पृश्यआचांतःप्रविशेद्गृहमित्याचारादर्शोद्गाह्याच । यमः—आर्द्रपादस्तु
भुंजानःशतंवर्षाणिजीवति । इति ॥

अथभोजनपात्राणि । चंद्रोदयेस्मृतिपुराणे—भुंजीतपात्रेसौवर्णेपद्मिन्यादिदलादिके । माधवीयेमेधातिथिः—सौवर्णेराजतेताम्रे
पद्मपत्रपलाशयोः । भुंजीतेतिशेषः । चंद्रोदयेत्रिः—पंचाशत्पलिकंकांस्यंत्वधिकंभोजनायवै । गृहस्थैस्तुसदाकार्यमभावेहेमरौप्ययोः ।
तत्रैवप्रचेताः—पलाद्विंशतिकादर्वागतऊर्ध्वंयदृच्छया । चंद्रिकायांपैठीनसिः—एकएवतुयोभुंक्तेविमलेकांस्यभाजने । भाजनेभोजने
चैवत्रिरात्रंफलमश्नुते । चत्वारितस्यवर्धंतेआयुःप्रज्ञायशोबलम् । भोजनंकांस्यपात्रेणयःकरोतिसकृद्द्विजः । वर्धंतेतस्यचत्वारिआयुःकांतिर्यशोब
लम् । हेमाद्रौहारीतः—राजतपर्णताम्रकांस्यपात्राणिभोजनेइति । ताम्रविधिर्गृहस्थेतरपरः । ताम्रपात्रेनभुंजीतभिन्नकांस्येमलाविले । पलाश

१ पक्षीपलाशपत्रेष्वितिपाठः ।

पद्मपत्रेषु गृही भुक्त्वैंदवं चरेदिति पृथ्वीचंद्रः । ताम्रविधिः श्राद्धपर इत्यन्ये । यत्त्वपरार्के—सप्तम्यां नैव कुर्वीत ताम्रपात्रे च भोजनमिति तत्पूर्वो क्तनिषेधोपसंहारार्थं दोषाधिक्यार्थं वा । ताम्रवत्सैत्तलेऽपि निर्णयः । यत्तु—नायसान्यपि कार्याणि पैत्तलानि तु कर्हिचिदिति श्राद्धहेमाद्रौ वाराहं तत्र करणाच्छ्राद्धपरं । भिन्नदोषो न कांस्य एव किंतु तन्न दोषाधिक्यम् । नकाष्ठायसे न मृत्पात्रे न भिन्ने नावकीर्ण इति हारीतोक्तेः । शूद्रभाजनभिन्नभा जनेषु भुक्त्वोपवासो भिन्नकांस्ये त्रिरात्रमिति स्मृत्यर्थसाराच्च भिन्नदोषस्ताम्राधन्यपरः । ताम्ररजतसुवर्णशंखशुक्त्यश्मस्फटिकानां भिन्नमभिन्नमिति पै ठीनसिस्मृतेः । स्कांदे कार्तिकमाहात्म्ये—पत्रभोजी भवेदूर्जे कांस्यं त्याज्यं प्रयत्नतः । तथा—यो व्रती कांस्यभोजी स्यात्स व्रतफलं लभेत् । ज्योतिर्निबंधे—भोज्यपात्रसुवासिन्यौ पद्म्यैद्वासमाहरेत् । तत्राऽऽत्मशासनप्रोक्ते काले भोजनमाचरेत् । सुवासिन्यौ सोमे । स्मृतिरत्नाव ल्याम्—वल्लीपलाशपत्रेषु स्थलजे पुष्करे तथा । गृहस्थस्तु न चाश्नीयाद्भुक्त्वा चांद्रायणं चरेत् । करेकर्परके चैव आयसे ताम्रभाजने । वटार्काश्वत्थ पत्रेषु भुक्त्वा चांद्रायणं चरेत् । चंद्रिकायां पैठीनसिः—वटार्काश्वत्थपर्णेषु कुंभीतिंदुकजेषु च । श्रीकामो नैव भुंजीत कोविदारकरंजयोः । आग्नेये—वटार्काश्वत्थधवलसर्वं भल्लातकीस्त्यजेत् । स्कांदे प्रभासखंडे शूद्रप्रकम्य—मध्यपत्रेन भुंजीत वटवृक्षस्य भामिनि । प्रचे ताः—मृन्मये पर्णपृष्ठे वा कार्पासे तांतवे तथा । नाश्नीयाच्च पिबेच्चैव करेणांजलिनापि च । यस्तु न कदलीपत्रमिति हेमाद्रौ निषेधः स श्राद्धपरः । नृसिंहांशुधिमहोदधौ गोविंदार्णवे च—कांजपिप्पलन्यक्षक्षकुंभ्यर्कतिंदुकाः । एषां पत्रेषु नाश्नीयात्कोविदाराश्मयोरपि । विपर्यस्ते षु पत्रेषु तिर्यक्पत्रे च दारुजे । अजपीमक्षपत्रेषु शूद्रस्यूतेतदाहृते । कटकैः सीवितैः पत्रे तथा वेणुदलेन च । अत्र मूलं मृग्यम् । चंद्रिकायां पुराणे—पालाशेषु च पत्रेषु मध्यमेषु विशेषतः । यः करोत्यशनं तस्य प्राजापत्यं दिने दिने । यदीच्छत्यूर्ध्वगामित्वं परस्थानं च शाश्वतम् । पत्रेपर्णेषु भोक्तव्यं मासमेकं निरंतरम् । इति ॥

१ पद्म्यैश्वासमाहरेत् । २ पर्णपत्रेषु ।

अथभोजनेदिगादिनियमाः । यमः—प्राङ्मुखोऽन्नानिभुंजीतसूर्याभिमुखएवच । ब्राह्मे—प्राङ्मुखोदङ्मुखोवापिस्वाचांतोवाग्यतः शुचिः । भुंजीताद्यंचतच्चित्तोऽंतर्जानुःसदानरः । घराकौर्मे—योभुंक्तेवेष्टितशिरायश्चभुंक्तेउदङ्मुखः । सोपानत्कश्चयोभुंक्तेसर्वंविद्यात्तदासुरमिति । तत्रविकल्पइतिकेचित् । भोजनेउदङ्मुखत्वादिनिषेधोनिष्कामपरइत्याचारादर्शः । पुत्रिपरइतिवयम् । पुत्रवान्स्वगृहेनित्यंनाश्नीयादुत्तरामुखः इतिस्मृतिमंजर्यांवचनात् । प्रयोगपारिजातेस्मृतिमंजर्याम्—पितरौजीवतौचेन्नाश्नीयादुत्तरामुखः । तयोस्तुजीवतोरेकस्तथैवनियमःस्मृतः । विष्णुपुराणे—विशुद्धवदनःप्रीतोभुंजीतनविदिङ्मुखः । मनुः—आयुष्यंप्राङ्मुखोभुंक्तेयशस्यंदक्षिणामुखः । श्रियंप्रत्यङ्मुखोभुंक्तेऋतंभुंक्तेउदङ्मुखः । आयुषेहितमायुष्यं । श्रियंऋतंचेच्छन्निति शेषः । सकृदनुष्ठानेनापिफलमितिकेचित् । यावज्जीवंनियमः फलायविधीयतइत्यन्ये । कौर्मे—नांतरिक्षेनचाकाशेनचदेवालयादिषु । भुंजीतेतिशेषः । हारीतः—भूमावेवनिदध्यान्नोपरिपात्राणीति । वसिष्ठः—नोत्संगेनभुविनपाणौनाकाशइति । पात्राणिनिदध्यादितिशेषः । भुविकेवलायाम् । अतएवापस्तंबः—नचापिभुंजीतकृतभूमौतु भुंजीतेति । कृतत्वंनावोक्षणप्रक्षेपेणेतिकल्पतरुः । कृतायांगोमयादिनासंस्कृतायामितिहरदत्तः ॥

मंडलविचारः । मदनरत्नेब्राह्मे—अकृत्वामंडलंयेतुभुंजतेऽधमयोनयः । तेषांतुयक्षरक्षांसिहरंत्यन्नस्यतद्बलम् । तत्रैवशंखः—आदित्यावसवोरुद्राब्रह्माचैवपितामहः । मंडलान्युपजीवंतितस्मात्कुर्वीतमंडलम् । चतुष्कोणंद्विजाग्र्यस्यत्रिकोणंक्षत्रियस्यतु । मंडलाकृतिवैश्यस्यशूद्रस्याभ्युक्षणंस्मृतम् । मदनपारिजातेव्यासः—चतुरस्रंत्रिकोणंचवर्तुलंचार्धचंद्रकम् । कर्तव्यमानुपूर्व्येणब्राह्मणादिषुमंडलम् । तत्रैवब्राह्मे—मंडलंगोमयेनस्यादथवागौरमृत्स्नया । आचारादर्शेबौधायनः—भस्मनावारिणावापिकारयेन्मंडलंततः । अंगिरस्स्मृतौ—नासंदीभोजनेशस्ताविप्राणांतुकदाचन । चतुर्विंशतिमतसारे—प्राणाहुत्यूर्ध्वमुद्धृत्यपात्रंयंत्रेविनिक्षिपेदिति तद्धृत्रियादिपरं श्लोकेविप्रग्रहणादि

1 आसंदीलोहत्रिपदमुपवेश्यान्नदीपस्थापनादिसाधनम् ।

तिकेचित् । पंचग्रासांस्तुभुक्त्वादौकश्चिद्वेश्मनिसंकटे । पात्रमुद्धृत्यशेषंतुभक्षयेत्तांकरद्वयादितिग्रास्योक्तेः । आसंदीआपस्तंबेतिमदन
रत्ने । श्राद्धेआसंदीनिषेधोहेमाद्रौब्राह्मे—पिन्येकर्मणिभुंजानोभूमेःपात्रंनचालयेत् ॥ स्मृत्यर्थसारे—नंयन्त्रिकायांयतिर्व्रतीब्रह्मचारीवि
धवाभुंजीतेति ।

भोजनकालविचारः । श्रुतौ—सायंप्रातरश्नीयादिति । गौतमः—सायंप्रातस्त्वन्नमभिपूजितमनिंदन्भुंजीतेति । प्रातः
शब्दःपंचमभागपरः । सायंशब्दोघटिकात्रयोर्ध्वरात्रिपरः । चत्वार्येतानिकर्माणिसंध्यायांपरिवर्जयेत् । आहारंमैथुनंनिद्रांस्वाध्यायंचचतु
र्थकमितिशातातपोक्तेः । मुनिभिर्द्विरशनमुक्तंविप्राणांमर्त्यवासिनांनित्यम् । अहनिचतथातमस्विन्यांसार्धप्रहरयामांतइतिछंदोगपरि
शिष्टात् । अत्र सार्धप्रहरातुज्ञापद्विषया । निशायाःप्रथमेयामेजपयज्ञार्चनादिकम् । स्वाध्यायोभोजनंप्रोक्तवर्जयित्वामहानिशामिति
शौनकोक्तेः । महानिशाशब्देनयामद्वयमुच्यतइत्युक्तंप्राक् । दिवासायंभोजनद्वयम् । सायंप्रातर्द्विजातीनामशनंश्रुतिचोदितम् ।
नांतराभोजनंकुर्यादग्निहोत्रसमोविधिरितिगर्भोक्तेः । द्विजग्रहणाच्छूद्रस्यनायंनियमः । अतएवनिषेधादेवरात्रावपिभोजनद्वयंन । अत
एवापस्तंबेनहरदत्तेनचद्विर्भोजनविधिःपरिसंख्येत्युक्तं । परिसंख्यात्वोक्तेस्तन्मतेद्वितीयभोजनमनावश्यकम् । विज्ञानेश्वरेणतुद्विर्भु
ञ्जीयादेवेतिनियमविधित्वोक्तेः शक्तस्यद्विर्भोजनमावश्यकम् । चंद्रिकाप्येवम् । अशक्तौतुयत्किंचिद्दल्पभक्ष्यम् । औपवस्तमेवंका
लांतरेभोजनमित्यापस्तंबोक्तेः । औपवस्तंउपवासस्तत्तुल्यमितिहरदत्तः । तदशक्तौअद्भिर्वासायमिति बौधायनोक्तंज्ञेयम् ।
नांतरेतिफलमूलान्यपरम् । दिवाचनांतराभुंजीतान्यत्रमूलफलेभ्यइत्यापस्तंबोक्तेः । आचारादर्शेतुद्विरशननियमःप्राणाग्निहोत्रमा
त्रपरः अग्निहोत्रसाम्यादित्युक्तम् । साम्योक्तिरुपासनापरेतिवाचस्पत्ये । सान्निकब्रह्मचारिणोस्तुनद्विर्भोजननियमः । कर्हिताभिरनड्वां

१ एकस्मिन्काले ।

श्चब्रह्मचारीचतेत्रयः । अथंतएवसिध्यंतिनैषांसिद्धिरनश्नतामित्यपरार्केवसिष्ठस्मृतेः । ब्रह्मचारीतुउपकुर्वाणकोनैष्ठिकश्च । अनडुत्त
देनकालानियमउक्तइत्युज्ज्वला । यजु—ब्रह्मचारिणःसायंप्रातर्भिक्षेणाइतिनियमःसभिक्षायाएवनभोजनस्य । गृहस्थोब्रह्मचारीचयोनश्नंस्तु
तपश्चरेत् । प्राणाग्निहोत्रलोपेनअवकीर्णीभवेत्तुसइत्यपरार्केबौधायनोक्तेरुपवासादिरनयोर्न । एकादश्यादेस्तुनित्यत्वात्तयोरुपवासत्वा
भावाच्चानुष्ठानम् । अत्रगृहस्थःसाग्निः । अनग्नयस्तुयेविप्रास्तेषांश्रेयोविधीयते । व्रतोपवासनियमैर्नानादानैस्तथानृपेतिमदनरत्ने भविष्यो
क्तेः । अपरार्केबौधायनः—प्राणाग्निहोत्रमंत्रांस्तुनिरुद्धेभोजनेजपेत् । त्रेताग्निहोत्रमंत्रांस्तुद्रव्यालाभेयथाजपेत् । बृहस्पतिः—दि
वानिद्रांपरान्नंचपुनर्भोजनमैथुने । क्षौद्रंकांस्यामिषंतैलंद्वादश्यामष्टवर्जयेत् । पुनर्भोजनमध्वानंभारमायासमैथुने । श्राद्धकृच्छ्राद्धभुक्चैवस
र्वमेतद्विवर्जयेत् । हेमाद्रौव्यासः—आदित्येहनिसंक्रांतावसितैकादशीमिह । व्यतीपातेकृतेश्राद्धेपुत्रीनोपवसेद्गृही । अपरार्के—अयनेर
विसंक्रांतौरविवारेचपर्वसु । मृताहेजन्मदिवसेनकुर्याद्द्राग्निभोजनम् । हेमाद्रौजातूकर्ण्यः—अहन्येवतुभोक्तव्यंकृतेश्राद्धेनराधिप । हेमाद्रौ
कौर्मे—शाकंमांसंमसूरांश्चपुनर्भोजनमैथुने । द्यूतमत्यंबुपानंचदशम्यांससंत्यजेत् । कचिद्व्रतपरमितिहेमाद्रिः । दशम्यांपुनर्भोजननिषेधः
काम्यैकादशीव्रते । सायंप्रातर्यतयोरह्नोःसायंप्रातश्चमध्यमे । उपवासफलंप्रेप्सुरित्युक्तेरितिहेमाद्रिमाधवकालादर्शनिर्णयामृतादयः ।
चंद्रिकायांतुनिर्लेपिफलसत्वान्नित्यपरत्वमपीत्युक्तम् । इतिविज्ञायकुर्वीतावश्यमेकादशीव्रतम् । विशेषनियमाशक्तोहोरात्रंभुंजिवर्जितइतिमाध
वीयेब्रह्मवैवर्तात् । भूताष्टम्योर्दिवाभुक्त्वारात्रौभुक्त्वाचपर्वसु । एकादश्यामहोरात्रंभुक्त्वाचांद्रायणंचरेत् । अत्र—शुक्लाष्टमीकृष्णचतुर्दशी
चदर्शोऽथराकारविसंक्रमश्चेतिग्रंथांतरेशुक्लाष्टमीकृष्णचतुर्दश्योःपर्वत्वात्कृष्णाष्टमीशुक्लचतुर्दशीपरंभूताष्टमीपदम् । तेनतयोरेवदिनाभोजनंनेत्युक्तं

१ भोजनन्तुवारत्वारम् । २ तपोरूपत्वाभावादितिपाठ । ३ आपोयत्वाहेत्यादय प्राणाग्निहोत्रमंत्रा । ४ एकादशीदिने । ५ दशमीद्वादश्यो । ६ एकावस्था ।

निर्णयामृते । स्मृत्यर्थसारे—अष्टमीचतुर्दश्योर्नक्तंकार्यमेकभक्तंचेति । अत्रकेचिदुपवासात्पूर्वदिनेदशम्यामल्पत्वेदशमीमध्यएकभोजनं कार्यम् । एकादश्यांनभुंजीतेत्येकादश्यांभोजननिषेधात् । निषेधस्तुनिवृत्त्यात्माकालमात्रमपेक्षतइतिन्यायाच्चेत्याहुः । तन्न । दशम्यामेकभ क्तस्तुमांसमैथुनवर्जितइतिचंद्रिकायांदेवलेनमध्याह्नकालिकैकभक्तमतविधानाद्विधिस्पर्शेचनिषेधानवकाशात् द्वादश्यादिवन्माध्याह्निकापक र्षकाभावाच्च । नचात्रनक्तविधिःकिंतुपुनर्भोजननिषेधमात्रमितिवाच्यम् । निषेधकल्पनेमानाभावात् । हविष्याशनमध्याह्नाद्यशास्त्रसंगात् । सर्वत्रैकभक्तादौतथाप्रसंगाच्च । नचहविष्यादिकाम्यैकादशीव्रतमात्रांगे संकोचेमानाभावात् । प्रयोगपारिजातेदेवलः—श्राद्धंकृत्वातुयो मर्त्योनचभुंक्तेकदाचन । देवाहविर्नगृह्णंतिकव्यानिपितरस्तथा । एकादश्यादौतुसएव—उपवासोयदानित्यःश्राद्धंनैमित्तिकंभवेत् । उपवासंत दाकुर्यादाघ्रायपितृसेवितम् । प्रयोगपारिजातस्त्वेकादशीमात्रपरम् । मातापित्रोःक्षयेप्राप्तेभवेदेकादशीयदा । संभाव्यपितृदेवांश्चआजिघ्रे त्पितृसेवितमितिकात्यायनोक्तेस्तेनशिवरात्र्यादौभोजनमेवेत्याह । पितृपदंजनकपरमिदं । तेनान्यश्राद्धेनावघ्राणम् । हेमाद्रिस्तु—चतुर्द श्यांयदानैवश्राद्धंनैमित्तिकंतथा । उपवासंतदाकुर्यादाघ्रायपितृसेवितमितिप्रभासखंडाच्छिवरात्रावप्यवघ्राणम् । एवंचयस्मिन्नुपवासेकृतेपुण्यं स्यात्तेमहत्स्यापिंतत्रावघ्राणम् । यत्रतुयमप्यल्पंतत्रायाचितमेकभक्तंनाकार्यम् । उपवासदिनेश्राद्धंकथंचिद्यदिजायते । उपवासेश्चमेधाख्यराजसूयम खाचिते । वाजपेयंलभेन्नोक्ताएकभक्तेऽग्निहोत्रमितिप्रभासखंडादित्याह ॥

अथभक्ष्याभक्ष्यनिर्णयः । याज्ञवल्क्यः—अदत्तमग्निहीनस्यनान्नमद्यादनापदि । कदर्यबद्धचौराणांक्लीबरंगावतारिणाम् । वैणाभि शस्तवार्धुष्यगणिकागणदीक्षिणाम् । अग्निहीनःशूद्रः । शूद्रान्ननिषेधोऽसच्छूद्रपरः । गोभूमिरत्नंहोमार्थंसच्छूद्रस्यगृहेग्रहेदितिस्मृत्यादिविरोधा दितिविज्ञानेश्वरानंदः । तन्न । राजान्नंतेजआदत्तेशूद्रान्नंब्रह्मवर्चसम् । आयुःसुवर्णकारान्नंयशश्चर्मावकर्तिनः । भुक्त्वाचोन्यतमस्यान्नममत्याक्षपणंत्र्यहमिति

मनुस्कंदः। आत्मानंधर्मकृत्यंचपुत्रान्दारांश्चपीडयेत्। लोभाद्यःपितरौभृत्यान्सकदर्यइतिस्मृतः। बद्धोवाचानिगडैश्च। गणोत्रानिमक्तमित्रानाम्। अन्यथातेषामपिस्तात्वामक्षणापत्तेः। चिकित्सकातुरक्रुद्धपुंश्चलीमत्तविद्विषाम्। क्रूरोग्रपतितव्रात्यदांभिकोच्छिष्टभोजिनाम्। अवीरास्त्रीस्वर्णकारस्त्रीजितग्रामयाजिनाम्। शस्त्रविक्रयिकर्मारतंतुवायश्ववृत्तिनाम्। नृशंसराजरजककृतघ्नवधजीविनाम्। चैलधावसुराजीविसहोपपतिवेश्मनाम्। पिशुनानृतिनोश्चैवतथाचाक्रिकबंदिनाम्। एषामन्नंनभोक्तव्यंसोमविक्रयिणस्तथा। क्रूरोभयानकः। उग्रःक्रूरकर्मेतिमिताक्षरा। राजन्याच्छूद्रायासुतश्चइतिमदनरत्ने। शंखः—गीतावगीतरुदितक्रंदितावघुष्टपरिशुष्कविस्मितोन्मत्तावधूतराजपुरोहितान्नानिवर्जयेदितिमदनरत्ने। यमः—सद्यस्तानंतुयोभुंक्तेसभुंक्तेपृथिवीमलम्। तत्रैवविष्णुपुराणे—विष्णुंजामातरंमत्वातस्यकोपंनकारयेत्। अप्रजायांतुकन्यायांनाश्नीयात्तस्यवैगृहे। मनुः—उग्रान्नंसूतिकान्नंचपर्याचांतमनिर्दशम्। नाद्याच्छूद्रस्यपक्वान्नंविद्वानश्राद्धिकोद्विजः। आददीताममेवास्मादवृत्तावेकरात्रिकम्। सूतिकान्नंसूतिकामुद्दिश्यपक्वं। पर्याचांतमुत्तराचमनोत्तरंपात्रस्थितम्। पार्श्वाचांतमितिपाठेपंक्तिस्थेउत्थितेस्वपात्रस्थमपिनभक्ष्यम्॥

निषिद्धभोजनेप्रायश्चित्तम्। शौनकः—श्राद्धेचैजपेन्मंत्रंदशवारंनसंशयः। सीमंतेचयदाभुंक्तेमुच्यतेकल्मषात्तदा। उपासानकासूक्तंतुजपेद्दशजलेपिवा। प्रमादाद्यस्ततोभुंक्तेसूतकान्नमकल्मषम्। अविघ्नःप्रजपेन्मंत्रंशतवारंशिवालये। सूतकान्नंयदाभुंक्तेतदापापात्प्रमुच्यते। पर्जन्यवातावर्गंचशतवारंजपेज्जले। सूतकस्यगृहेभुंक्तेतदापापात्प्रमुच्यते। इंद्रोअश्वायिमंत्रंचप्रयुतंचेत्यकल्मषम्। ज्ञानतोज्ञानतःस्पृष्ट्वाभुक्तिकालेरजस्वलाम्। इदंनमोजपेन्मंत्रंसहस्रंचेन्नदुष्कृतम्। ज्ञानतोज्ञानतोदृष्ट्वाभुक्तिकालेरजस्त्रियाः। अग्निंनमाजपेन्मंत्रंदशकृत्वोविशेषतः। अंत्यजानांध्वनिंश्रुत्वापश्चाद्भुक्तेनकल्मषम्। अभ्येग्रासोजपेन्मंत्रंदशवारंनकल्मषम्। श्वानादिदर्शनंकृत्वापश्चाद्भुंक्तेयदातदा। आयेतस्युर्जपेन्मंत्रंदशवैविष्णुमंदिरे। हस्तदत्तंयदाभुंक्तेतदापापात्प्रमुच्यते। तेअभ्येवाजपेन्मंत्रंशतंविद्यालयेसदा। दिवाद्विर्भोजनंकृत्वातस्मान्मुच्येतकल्म-

पात् । इयोनश्र जपेन्मंत्रंशतवारंजलेतथा । रात्रौद्विर्भोजनंकृत्वाकल्मषाच्चप्रमुच्यते । लसुमेधंजपेन्मंत्रंदशवारंशिवालये । अष्टम्यांवाचतुर्दश्यांदिवाभुक्तेनकिल्बिषम् । सहिद्वरोजपेन्मंत्रंशतंवैविष्णुमंदिरे । एकादश्यामहोरात्रेभुक्तेयदिचपातकम् । आपःपुनीतमंत्रंचशतवारंनकिल्बिषम् । रात्रौभुक्त्वावसरेतुमन्वादिषुयुगादिषु । अश्वाइमंजपेन्मंत्रंदशवारंजलेपिवा । नित्यश्राद्धेयदाभुंक्तेतदापापात्प्रमुच्यते । मयोभूश्चजपेत्सूक्तंभूयोत्सर्गेतुरौद्रकम् । भुक्त्वायदिविनश्येतविंशद्वारंजलेतदा । त्वेषंगणंजपेन्मंत्रंदशवैविष्णुमंदिरे । व्यतीपातेयदाभुक्तेतदादोषाद्विमुच्यते । आप्यायस्वजपेन्मंत्रंदशकृत्वःशिवालये । सूर्यग्रहेयदाभुक्तेतदापापात्प्रमुच्यते । चराइवेत्यजपेन्मंत्रंदशवारंयदातदा । गृहस्थैकपात्रेषुभुंजतेचान्न-कल्मषम् । अग्नेमरुद्भिर्मंत्रंचशतसंख्यंजपेद्यदि । भुंजतेसहपात्रेतुपत्नीब्रह्मचारिणः । मानस्तोकेजपेन्मंत्रंशतवारंनकिल्बिषम् । प्रमादाज्ज्ञानतोभुक्तेगणान्नंतुयदातदा । यज्ञायज्ञाजपेत्सूक्तंएकरात्रंजलेपिवा । गणकान्नंयदाभुंक्तेतदापापात्प्रमुच्यते । अच्छानइंद्रसूक्तंतुएकवारंजलेजपेत् । विद्गुरश्चयदाभुक्तेतदापापात्प्रमुच्यते । ईळेअग्निजपेन्मंत्रंदशवारंयदातदा । पंचयज्ञविहीनस्यगृहेभुक्तेनपातकम् । किमंगत्वाजपेन्मंत्रमच्युतंचैवलेखुधीः । ज्ञानतोपियदाभुक्तेकुष्ठान्नंचैवपातकम् । सत्येनोत्तभितामंत्रंजपेद्विष्णवालयेयदा । उच्छिष्टेतुयदाभुक्तेतदामुच्येतकिल्बिषात् सहस्रवारंगायत्रींन्याहृतीभिःससंपुटम् । किल्बिषान्नंयदाभुक्तेदोषोनास्तितदाजपेत् । इति ।

शूद्रादेर्भोज्यवस्तूनि । अपरार्केसुमंतुः—गोरसंचंवसक्तूश्चैतिलंपिण्याकमेवच । अपूपान्भक्षयेच्छूद्राद्यच्चान्यत्पयसाकृतम् । तथा—कंदुपक्वंस्नेहपक्वंपायसंदधिसक्तवः । एतान्यशूद्रान्नभुजोभोज्यानिमनुरब्रवीत् । तत्रैव कौर्मे—कंदुपक्वानितैलेनपायसंदधिसक्तवः । द्विजैरेतानिभोज्यानिशूद्रैरेवकृतान्यपि । मदनरत्नेगिराः—मांसंदधिघृतंवान्यंक्षीरमाज्यमथौषधम् । गुडोरसस्तथोदश्विन्भोज्यान्येता

---

१ घृतपक्वान्यपूपादीनि.

निर्लिप्तश: । अमृतंचारनालंचकंदुकाःसक्तवस्त्रिलाः । सक्तुपदमनार्द्रपक्वस्योपलक्षणम् । प्रायश्चित्तशूलपाणावंगिराः—स्वपात्रे यत्तुविन्यस्तंदुग्धंयच्छतिनित्यश: । पात्रांतरेणतद्ग्राह्यंशूद्रात्स्वगृहमागतम् । शूद्रवेश्मनिविप्रेणक्षीरंपेयंदिवादधि । निवृत्तेनभोक्तव्यंशूद्रान्नंतद पिस्मृतम् । तच्चभोज्यश्राद्धमितिशूलपाणि: ।

निषिद्धान्नादीनि । अपरार्केशातातपः—गोकारुकंदुशालायांतैलयंत्रेक्षुयंत्रयोः । अमीमांस्यानिशौचानिस्त्रीषुचानंतरेषुच । कंदुपक्वादिचकलौनिषिद्धम् । एतानिलोकगुप्त्यर्थंकलेरादौमहात्मभिः । निवर्तितानिकर्माणिव्यवस्थापूर्वकंबुधैरितितत्रैवशातातपोक्तेः । शंख:—नापणीयान्नमश्नीयादिति । सएव—अपूपाःसक्तवोधानास्तक्रंदधिघृतंमधु । एतत्पण्येषुभोक्तव्यंभांडलेपोनचेद्भवेत् । शूलपाणौ शातातपः—घृतंतैलंपयःक्षीरंतथैवेक्षुरसोगुडः । शूद्रभांडस्थितंतक्रंतथामधुनदुष्यति । पयस्तुनवभांडस्थमेव । नवभांडेषुपानीयंशूद्रनिर्दिष्ट त्रजन्मनाम् । पेयंतदपिविप्राणांपयोदधितथैवचेति तत्रैवजाबालोक्तेः । शंखः—घृतदधिपयस्तक्राणामाकरभांडस्थानामदोषइति । याज्ञ वल्क्यः—अनर्चितंवृथामांसंकेशकीटसमन्वितम् । शुक्तंपर्युषितोच्छिष्टंश्वस्पृष्टंपतितेक्षितम् । उदक्यास्पृष्टसंघुष्टंपर्यायान्नंचवर्जयेत् । गोघ्रातं शकुनोच्छिष्टंपदास्पृष्टंचकामतः । अनर्चितमवज्ञातम् । वृथामांसमात्मार्थमेवपक्वं । उपलक्षणमेतत् । नपचेदन्नमात्मानइत्यात्मार्थमन्नमात्रपाकस्य निषेधात् । पित्राद्युच्छिष्टंभोज्यम् । मातापित्रोरथोच्छिष्टंकलौभुंजन्भवेत्सुखीतिचंद्रिकायामादिपुराणात् । पितुर्ज्येष्ठस्यभ्रातुरित्यप्येके । इति आपस्तंबस्मृतेश्च शुक्तंदध्यादिभिन्नम् । नपर्यायान्नमश्नीयान्नद्विःपक्वंनशुष्कंनपर्युषितमन्यत्ररागषाडवसक्तुदधिगुडगोधूमयवपिष्टविकारेभ्यइ तिशंखोक्तेः । यस्यान्नस्यैकेनपाकेननस्वरूपसिद्धिस्तद्द्विःपक्वमपिभोज्यमितिमदनरत्नेश्राद्धहेमाद्रौच । एतेनयच्छाकादिसंस्कारार्थंजीरका दिसंस्कारेणयत्पुनःपच्यतेतत्पुनःपक्वमितिमदनपारिजातोक्तिःपरास्ता । पाकादावेवसंस्कारेपुनर्नसंस्कारः । यत्तुव्यंजनादेरात्मविनिगमार्थंपु

नःसंस्कारःसवर्ज्यएवेतिमदनपारिजातः । अन्यदीयंस्वीयत्वेनदत्तंपर्यायान्नम् । शातातपः—केशकीटश्वनास्पृष्टंपायसोपहतंचयत् । क्षीवाभिशस्तपतितैःसूतिकोदक्यनास्तिकैः । दृष्टंचस्पाद्यदन्नंतुतस्यनिष्कृतिरुच्यते । अभ्युक्ष्यकिंचिदुद्धृत्यतद्भुंजीतविशेषतः । भस्मनावापिसंस्पृश्यसंस्पृश्यद्भस्मुकेनच । सुवर्णरजताभ्यांवाभोज्यंप्रातमजेनवा । स्पृष्टमित्युक्तेःसहपाकेऽभोज्यं । नित्यमभोज्यंकेशकीटावपन्नमितिगौतमोक्तेः । हारीतः—पिपीलिकादिभिरन्नाद्युपघातेकांचनमस्मरजततामवज्रवैडूर्यगोवालाजिनदंतानामन्यतमेनाद्भिःसंस्पृष्टमन्नंप्रोक्षणपर्यग्निकरणादित्यद र्शनाच्छुद्धमिति । मनुः—पक्षिजग्धंगवाघ्रातमवधूतमवक्षुतम् । दूषितंकेशकीटैश्चमृत्प्रक्षेपेणशुध्यतीति । जमदग्निः—शूताद्यन्नंद्रोणमात्रं तुश्वकाकाद्युपघातितम् । ग्रासमुद्धृत्यप्रयोगात्प्रोक्षणतत्रशोधनम् । माधवीयेसंवर्तः—विडालमूषिकोच्छिष्टंपंचगव्यंपिबेद्द्विजः । तत्रैव उशनाः—ब्राह्मणोच्छिष्टेप्राणायामशतमितियाज्ञवल्क्यः । अन्नंपर्युषितंभोज्यंस्नेहाक्तंचिरसंस्थितम् । अस्नेहाअपिगोधूमयवगोरसविक्रियाः । चिरस्थितमविकृतंचेत् । पर्युषितःशाकोपिभोज्यइतिहरदत्तः । कल्पतरौयमः—अपूपाश्चकरंभश्चधानावटकसक्तवः । शाकमांसमपूपंच सूपंकृसरमेवच । यवागूंपायसंचैवयच्चान्यत्स्नेहसंयुतम् । सर्वपर्युषितभोज्यंशुष्कंचेत्परिवर्जयेत् । मिताक्षरायांयावकमप्युक्तम् ।

पलांड्वादिनिषिद्धवर्गः । भविष्ये—लशुनंगृंजनंचैवपलांडुंकवकानिच । वृंताकनालिकालाबुजानीयाज्जातिदूषकम् । गृंजनंलशुनाकारकंदविशेषइतिमिताक्षरायाम् । मदनरत्ने—यदीयंचूर्णगायकाःकंठशुद्ध्यर्थंभक्षयंतितानिपत्राणि । मूलविशेषोगाजरापरपर्यायइति माधवोहेमाद्रिश्च । तत्र । हेमाद्रावेवब्रह्मांडे—गृंजनंचुक्रिकांचैवगाजरंजीरकंतथेति । श्राद्धेगृंजनभिन्नगाजरनिषेधात् । गृंजनो

१ शूद्रान्नत्वाद्ब्राह्मणेनमदीयमितिकृत्वादत्तम् । २ कीटादिनासहपाकेनाते ।

यवनेष्वपलांडोर्देशजातत्वइतिसुश्रुतोक्तेरपिगाजरंगृंजनशब्दवाच्यम् । हेमाद्रावप्युत्तरत्रपलांडुविशेषएवगृंजनमित्युक्तम् । वैजयंत्यामप्येवम् । **राजनिघंटौ**—रसोनोहिमहाकंदोगृंजनोदीर्घपत्रकः । पृथुपत्रःस्थूलकंदोयवनेष्टोविलोहितः । गृंजनस्यमधुरंकटुकंदंनालमप्युपदिशंतिकषायम् । पत्रंशश्वयसुशंतिचतिक्तंसूरयोलवणमस्थिवदंति । गाजरंपिंडमूलंचपीतकंदःसुमूलकम् । स्वादुमूलंसुपीतंचनागरंपीतमूलकम् । गाजरंमधुरंरुच्यंकिंचित्कटुकफापहम् । आध्मानक्रिमिशूलघ्नंदाहपित्ततृषापहम् । **धन्वन्तरिसंग्रहे**—गृंजनंपीतकंचान्यत्स्थौणेयंरक्तपित्तघ्नम् । गृंजनंशीतलंग्राहिदाहमांद्यविषापहम् । तद्बीजंवीर्यदंश्रेष्ठमुष्णंगर्भहरंपरमिति । तत्र । गाजरेगृंजनशब्दोलाक्षणिकः । **वैद्यके**—गृंजनंशिखिमूलंचयवनेष्टंचवर्तुलम् । ग्रंथिमूलंशिखाकंदंकंदंडिंडीरमोदकम् । गृंजनंकटुकंचोष्णंकफवातरुजापहम् । रुच्यंचदीपनंहृद्यंदुर्गंधिगुल्मनाशनम् । **मदनविनोदेऽपि**—गृंजनःपित्तलोग्राहीतीक्ष्णोष्णोरोगनाशनः । गंधाकृतिरसैस्तुल्यःसूक्ष्मनालःपलांडुना । तथागृंजनोयोमहाकंदोजर्जरीदीर्घपत्रकइतिलशुनभेदोप्युक्तः । तथा—कासमर्दःकर्कराःस्याद्गृंजनोगाजरस्तथा । गृंजनःकटुकस्तीक्ष्णस्तिक्तोष्णोदीपनोलघुः । संग्राहीरक्तपित्तार्शोग्रहणीकफवातजित् । त्रिविधेपिगृंजनेगाजरेनांतरंभवति । गुणभेदात् । लवणयुतंदुग्धंदुग्धयुतंदधिचनभोज्यम् । विनायकशांतौवल्दिानेनब्राह्मणस्यसुरामांसस्थानेताद्दशयोस्तयोरुक्तेः । **चतुर्विंशतिमते**—मूलकंमातृमूलंचश्वेतरक्तौचसूरणौ । चत्वार्यभोज्यमूलानिपंचमीचार्द्रमूलिका । मातृमूलंमाइणीमूलमितिप्रसिद्धम् । **कल्पतरौब्राह्मे**—राजमाषाःस्थूलमुद्गास्तथावृषकवासकौ । मसूराःतथपुष्पाश्वकुसूलकनिकेतनम् । सस्यान्येतान्यभक्ष्याणिनचेद्यानिकस्यचित् । तत्रैवापस्तंबः—कृष्णधान्यंचशूद्रान्नंयेचान्येनाद्यसंमिताः । वर्जयेदितिसंबंधः । कृष्णधान्यंकलिंगकानि । **शूलपाणौदेवलः**—कुविंदांश्वेतवृंताकंकूष्मांडंचनभक्षयेत् । कुविंदा

१ कुमूला कुलित्थाः ।

चोदकः । तत्रैव हारीतः—श्लेष्मातकप्रशने सांतपनमिति । अपरार्के हारीतः—कुसुंभं श्वेतवृन्ताकं कुष्मांडं च विवर्जयेत् । हेमाद्रौ विष्णुः—श्वेत वर्जयेच्छ्वेतवृन्ताकमलाबुवर्तुलं त्यजेत् । श्वेतोक्तेः कृष्णवृन्ताकस्यानिषेध इति कल्पतरौ मदनरत्ने माधवीये च । स्मृत्यर्थसारेपि—शुभ्रश्वेत कटंकिवृन्ताकानि वर्जयेदिति । तत्रैव—यतिव्रतिभ्यां सदालाबुशिग्रुवृन्ताकानि जातिमात्रेण वर्ज्यानीति । तत्र हेमाद्रावग्निपुराणे—श्वेतं च कटंकिवृन्ताकानि वर्जयेदिति । मदनरत्ने पैठीनसिः—नलिकायौतकुसुंभाश्मन्तकाश्वेतशाकानामभोज्या इति । न्य—कूष्मांडालाबुवार्ताकपालकीज्योत्स्निकास्त्यजेत् । तत्रैव कौर्मे—गृंजनं किंशुकं चैव कडरं च तथैव च । उदुंबरमलाबुं च जग्ध्वा पतति वै द्विजः । अलाबुर्वर्तुलः । नलिकाकलंबिकेति शूलपाणिः । हारीतः—नवटप्लक्षाश्वत्थदविल्वमातुलिंगानि भक्षयेदिति । इत्रिरथंकपित्थम् । पूर्वोक्तविष्णुस्मृतेः । स्मृत्यर्थसारेप्येवम् । हारीतः—नवटप्लक्षाश्वत्थदविल्वमातुलिंगानि भक्षयेदिति । वर्जयेदिति शेषः । तत्रैव चतु माधवीये वृद्धयमः—नलिकानालिकेरीं च श्लेष्मातकफलानि च । भूतृणं शिग्रुकं चैव खट्वांकं कनकं तथा । वर्जयेदिति शेषः । तत्रैव चतु र्विंशतिमते—तृणराजफलं वल्लीं भुक्त्वा चांद्रं चरेद्द्विजः । कंदमूलफलादीनि भक्त्वाल्पोपवसेत्तथा । याज्ञवल्क्यः—देवतार्थं हविः शिग्रु लोहितान्व्रश्चनांस्तथा । लोहितपदमुभयत्रान्वितम् । तेन रक्तशिग्रुर्निषिद्ध इति माधवः । स्मृत्यर्थसारेप्येवम् । विट्जानि तंदुलीयादीनि नि षिद्धानि । विट्जानां फलानि भक्ष्याणीत्याह यौधायनः—अमेध्येषु च ये वृक्षा उप्ताः पुष्पफलोपगाः । तेषामपि न दुष्यंति पुष्पाणि च फलानि च । तथा चोशनाः—नलिकाशणछत्राककुसुंभालाबुविड्भवान् । कुंभीककेतुवृन्ताककोविदारांश्च वर्जयेत् । तथाकालप्ररूढानि पुष्पाणि च फलानि च । देवलः—नवीजान्युपभुंजीत रोगापद्यपि तेषु च । बीजानि कूष्मांडस्येत्युक्तं कल्पतरौ मदनरत्ने च । वर्ज्यान्युक्त्वौशनः—कुनखी कुष्ठि सस्पृष्टमिति । कृष्णभट्टीये स्कांदे—आज्यपात्रे स्थितं तक्रं मधुमिश्रं तु यत्कृतम् । ताम्रपात्रस्थितं क्षीरं तैलं घृतसर्पिः सुरासमम् । आर्द्रकं सगुडं मद्यसै

१ स्तुह्यकशाक । कलकमचूर्विल्वया ।

क्षीरंमदरंतथा । नारिकेलरसंकांस्येदभ्रासंमिश्रितोगुडः । वसिष्ठः—अभोज्यंस्वोच्छिष्टोपहतंवसनकेशकीटोपहतंचेति । स्वोच्छिष्टंस्वभुक्तशि
ष्टमुक्तं । वसनंशरीरहितमितिमदनरत्ने । सुमंतुः—क्षुतवचोभिहतमदधिपर्युषितंश्वचांडालवीक्षितमन्नमभोज्यमन्यत्रहिरण्योदकैःस्पृष्टादिति ।
वचोभिहतंतात्कालिकमुखवातादिदुष्टं । दधिस्नेहलक्षकं स्नेहरहितंपर्युषितमित्यर्थः । स्पृष्टात्प्रावेक्तः । श्वचांडालदृष्टंभोज्यमन्नांतराभावइतिमदन
रत्ने । वर्ज्यान्युपूचौयमः—लशुनंगृंजनंचैवविलयःसंमुखंतथा । विलयोघृतकिट्टम् । संमुखंघृतफेनस्तन्मंडश्च । विष्णुपुराणे—
भुंजीतोद्धृतसाराणिनकदाचिन्नरेश्वर । स्कांदे—वृंताकंबृहतीचैवदग्धमन्नंमसूरिका । यस्योदरेप्रवर्ततेतस्यदूरतरोहरिः । अलाबुंभक्षयेद्य
स्तुदग्धमन्नकलंबिकाम् । सनिर्लज्जःकथंमूढःपूजयामिजनार्दनम् । स्कांदे—शिरःकपालमंत्राणिनखचर्मतिलानिच । एतानिक्रमशोनित्यमद्भ्या
दिषुवर्जयेत् । चर्मपदेनमसूरिकाउच्यतइतिकालनिर्णयदीपिका । हरिभक्तिविलासेयामले—यत्नमद्यतथामांसंतथावृंताकमू
लकौ । निवेदयेन्नैवतन्नहरेरैकांतिकीरतिः । भारते—तिलान्पृथङ्नचाश्नीयात्तथासाधुर्नरिष्यति । गौतमः—उद्धृतस्नेहविलयनपिण्या
कमथितप्रभृतीनिनाश्नीयादिति । मथितंजलंविनालोडितंदधीतिमदनरत्ने । आमिषंपाद्मेकार्तिकमाहात्म्ये—प्राण्यंगमामिषंचूर्णेफले
जंबीरमामिषम् । धान्येमसूरिकाप्रोक्तान्नंपर्युषितंतथा । गोकांजिकंचमहिषीदुग्धादिचतथामिषम् । द्विजक्रीतारसाःसर्वेलवणंभूमिजंतथा ।
ताम्रपात्रस्थितंगव्यंजलंपल्वलसंभवम् । आत्मार्थंपाचितंचान्नमामिषंतत्स्मृतंबुधैः । नचेदंप्रकरणात्कार्तिकमात्रपरम् । अन्यत्रापितद्बाध
काभावात् । मदनरत्ने—घृतात्फेनंघृतान्मंडंपीयूषमथवाद्रंगोः । सगुडंमरिचाक्तंतुतथापर्युषितंदधि । दीर्णतक्रमपेयंचनष्टस्वादुचफेनवत् ।
गुडमरीचयुक्तंपर्युषितंदधिचनभक्षयेत् । दीर्णंस्फुटितम् । हारीतः—नरजस्वलयादत्तंनकुद्धयानमलवद्वाससानापरद्वारापन्नमिति ।
याज्ञवल्क्यः—वृथाकृसरसंयावपायसापूपशष्कुलीः । अत्र नपचेदन्नमात्मनेइत्यनेननिषेधेसिद्धेपुनर्निषेधोदोषाधिक्यार्थइतिमदनरत्ने -।

मनुः—अनिर्दशायगोःक्षीरमौष्ट्रमैकशफंतथा । आविकंसंधिनीक्षीरं विवत्सायाश्चगोःपयः । गोग्रहणमजामहिष्योरुपलक्षणम् । गोमहिष्याजानामनिर्दशानांपयोनपेयमितिवसिष्ठोक्तेरितिमदनरत्ने । वत्सग्रहणेनसवत्साधेनुरानीयतामितिवद्द्वोग्रहणेसिद्धेपुनर्गोग्रहणमजामहिष्योर्व्यपत्ययोःपयसोनिषेधार्थमितिमेधातिथिः ।

संस्कारादिभोजननिषेधः—मदनरत्नेगिराः—जन्मप्रभृतिसंस्कारेबालस्यान्नस्यभोजने । असपिंडैर्नभोक्तव्यंचूडायांचविशेषतः । नारीप्रथमगर्भेषुभुक्त्वाचांद्रायणंचरेत् । **पराशरमाधवीयेधौम्यः**—ब्रह्मौदनेचसोमेचसीमंतोन्नयनेतथा । जातकर्मनवश्राद्धेभुक्त्वाचांद्रायणंचरेत् । तत्रैव—निवृत्तचूडहोमेतुप्राङ्नामकरणात्तथा । चरेत्सांतपनंभुक्त्वाजातकर्मणिचैवहि । अतोन्येषुतुसंस्कारेषूपप्राशेनशुध्यति । **चंद्रिकायाम्**—नवश्राद्धस्ययच्छिष्टंगृहेपर्युषितंचयत् । दंपत्योर्भुक्तशिष्टंचभुक्त्वाचांद्रायणंचरेत् । **आचारदर्पणे**—भानुवारेतथारात्रावष्टम्यांचतथैवच । धात्रीफलंनरःखादन्नलक्ष्मीकोभवेत्सदा । सप्तम्यांरविवारेचदिवारात्रौतथैवचेतिकृष्णभट्टीपुस्तकेपाठः । अमावास्यापितृश्राद्धेसंक्रांतौपारणेतथा । परान्नैनभोक्तव्यंयस्यान्नंतस्यतत्फलम् । **हेमाद्रौ**—दिवादधित्थधानासुरात्रौचदधिसक्तुषु । श्लेष्मातकेतथाऽलक्ष्मीर्नित्यमेवकृतालया । **काशीखंडे**—नदिवोद्धृतसारंचभक्षयेद्दधिनोनिशि । **स्कांदे**—रात्रौदधिनभोक्तव्यंदिवाननवनीतकम् । **यमः**—नभिन्नभांडेभुंजीतनरात्रौदधिसक्तुकान् । **भारतेप्येवम्** । **आचारादर्शेलघुहारीतः**—पृथग्यानपुनर्दीनमांसेनपयसानिशि । दंतच्छेदनमुष्णंचसप्तसक्तुषुवर्जयेत् । सक्तूनतुदिनक्षयइतिभारतेचातपश्च । **सुमंतुः**—कूष्मांडबृहतीचैवतरुणीमूलकंतथा । श्रीफलंचकलिंगंचधात्रीप्रतिपदादिषु । शिरःकपालमंत्राणिनखचर्मकृतानिच । उदुंबरफलंचैवतिलान्नपितथैवच । यदीच्छेत्स्वर्गगमनमष्टम्यादिषुवर्जयेत् । **रत्नमालायाम्**—कूष्मांडमातुलिंगंचपटोलंबृहतीफलम् । श्रीफलंपिचुमंदंचधात्रीपक्षादितस्त्यजेत् ।

नालिकेरंशिरःप्रोक्तंकपालंतुंबकंस्मृतम् । अंत्राणिनलिकाशाकंनखानिग्रामशिंबिकाः । चर्माख्यंपोइकाशाकंवृंताकंतिलमुच्यतइति । धर्मसारे—धात्रीफलंभानुवारेश्रीफलंशुक्रवासरे । शमीफलंमंदवारेश्रीकामःपरिवर्जयेत् । गौडनिबंधे—रविवारेचसंक्रांतौषष्ठ्यांवैसप्तमीतिथौ । आरोग्यकामस्तुनरोनिष्पन्नंनभक्षयेत् । भारतेदानधर्मे—आज्याहुतिविनाचैवयत्किंचित्परिविष्यते । दुराचारैश्चयद्भुक्तंतंभागंरक्षसांविदुः । इदंश्राद्धपरमितिकेचित् ।

अथपरिवेषणम् । चंद्रोदयेंगिराः—नीलरक्तेनवस्त्रेणयःपाकःश्रपितोभवेत् । तेनभुक्तेनविप्राणांदिनमेकमभोजनम् । वैद्यः—भक्ष्यंचदक्षिणेपार्श्वेपेयंलेह्यंचवामतः । हस्तदत्तानिचान्नानिप्रत्यक्षंलवणंतथा । मृत्तिकाभक्षणंचैवगोमांसाशनवत्स्मृतम् । हेमाद्रौयमः—एकेनपाणिनादत्तंशूद्रादत्तंचयद्भवेत् । पैठीनसिः—लवणंव्यंजनंचैवघृतंतैलंतथैवच । लेह्यंपेयंचविविधंहस्तदत्तंनभक्षयेत् । एतदपवादः स्मृतिरत्नावल्याम्—अपक्वंस्नेहपक्वंचहस्तेनैवप्रदापयेत् । यत्किंचिदितरद्भक्ष्यंदर्व्यादेयंतुयत्नतः । कल्पतरौभविष्ये—आयसेनतुपात्रेणयदन्नमुपनीयते । भोक्ताविष्ठासमंभुंक्तेदाताचनरकंव्रजेत् । मात्स्येपि—उभाभ्यामपिहस्ताभ्यामाहृत्यपरिवेषयेत् । मनुः—दर्व्यादेयंघृतान्नंतुसमस्तव्यंजनानिच । उदकंयच्चपक्वान्नंयोदर्व्यांदातुमिच्छति । सभ्रूणहासुरापश्चसस्तेनोगुरुतल्पगः । काशीखंडे—फाणितंगोरसंचैवलवणंमधुकानिच । हस्तेनब्राह्मणोदत्वाकृच्छ्रंचांद्रायणंचरेत् । हेमाद्रौहारीतः—पङ्क्तौसहोत्थितानांतुभोजनादिसमंस्मृतम् । तत्रैववसिष्ठः—यएकपंक्तौविषमंददातिस्नेहाद्भयाद्वायदिवापिहेतोः । वेदेषुदृष्टामृषिभिश्चगीतांतांब्रह्महत्यांमुनयोवदंति ।

परिवेष्टुरुच्छिष्टस्पर्शेहारीतः—द्रव्यहस्तस्तुसंस्पृष्टउच्छिष्टेनाकदाचन । भूमौनिक्षिप्यतद्द्रव्यमपःस्पृष्ट्वाततःशुचिः । अद्भिरभ्युक्ष्यतद्द्रव्यंपुनरादायदापयेत् । यत्तुमनुः—उच्छिष्टेनतुसंस्पृष्टोद्रव्यहस्तःकथंचन । अनिधायैवतद्द्रव्यमाचांतःशुद्धिमाप्नुयादिति । आचार

चंद्रोदये—थंगधारणयोग्यमंगेनिधायाचामेत् तदयोग्यंस्पृष्ट्वा । यद्वाभक्ष्येतदूर्ध्वंभूमावनिधायाचम्यशुचिर्भवेत् । भक्ष्यंभूमानिधाया चामेत् । मार्कंडेयः—पकान्नेनगृहीतेनमूत्रोच्चारंकरोतियः । अनिधायैवतद्द्रव्यमंगेकृत्वासमाश्रितम् । शौचंकृत्वायथान्यायमपःस्पृश्ययथा विधि । अन्नमभ्युक्षयेच्चैवउद्धृत्यार्कंप्रदर्शयेत् । तत्कृत्वाग्रासमथैतस्माच्छेषंशुद्धिमवाप्नुयात् । द्रव्यस्यैनसाक्षाद्धुच्छिष्टस्पर्शेत्यागइतिचंद्रिका । स्मृत्यर्थसारे—परिवेषणंकुर्वन्मूत्रोच्छिष्टश्चेदन्नादिनिधायशौचाचमनेकृत्वान्नादिप्रोक्ष्याग्निमर्कंवासंस्पृश्यपरिविष्यादिति ।

आपोशानबलिप्राणाहुत्यादि । मार्कंडेयः—अन्नंदृष्ट्वाप्रणम्यादौप्रांजलिःकथयेत्ततः । अस्माकंनित्यमस्त्वेतदितिभक्त्याथवंदयेत् । आपस्तंबः—भापांकासंक्षवथुमित्यभिमुखोन्नवर्जयेदिति । भापांशब्दोच्चारणम् । याज्ञवल्क्यः—अपोशानेनोपरिष्टादधस्तादश्नतातथा । अनग्नममृतंचैवकार्यमन्नद्विजन्मना । मन्वयपि—यदतेचिचभूतानितस्मादन्नंतदुच्यतइतिश्रुत्यौदनमविशेषेणान्नत्वेनप्रतीयते तथापिजला दावपितदापत्तेः । भिःसाक्षीभक्तमंधोन्नमितिकोशादन्नमोदनः । अतएव—अन्नाश्रितानिपापानीत्यन्नाप्योदनवर्जनम् । तेनभक्तेएवापोशन मान्यत्रेतिकेचित् । अन्येतु – सस्यक्षेत्रगतंप्राहुःसतुषंधान्यमुच्यते । आमंवितुषमित्युक्तंस्विन्नमन्नमुदाहृतमितिनिश्चितत्वेनयसिद्धोक्तेः स्विन्नमात्रेआपोशनम् । नचैवगुडादावपितदापत्तिः । अन्नेनव्यंजनमित्यादिपुन्नीह्यादिनिकारएवान्नपदप्रयोगात् गुडादेश्चसरसत्वात् अतोगु- डादौनापोशनम् । मदनरत्नेमाधवीयेचकौर्मे—महाव्याहृतिभिस्त्वन्नंपरिषिच्योदकेनतु । अमृतोपस्तरणमसीत्यपोशानक्रियांचरेत् । मदनपारिजातेतु—व्याहृतिभिर्गायत्र्याचाचमनमिमंत्र्याभ्युक्ष्यपरिषिच्य धर्मराजादिबलीन्दद्यादिति । माधवीये—ऋतंत्वासत्य सत्येनऋतंपरिषिंचयेत् । भविष्ये—भोजनात्किंचिदन्नाग्रंधर्मराजायवैबलिम् । चित्रायचित्रगुप्तायप्रेतेभ्यश्चेदमुद्धरेत् । यत्रक्वचनस

१ पकमन्नमितिपाठः ।

स्थानांक्षुत्तृष्णोपहतात्मनाम् । प्रेतानांतुसमयेक्षय्यमिदमस्तुयथासुखम् । **स्कांदे**—श्रद्धायाऋतपतयेभुवनपतयेतथा । भूतानांपतयेस्वाहेत्युक्त्वाभूमौबलित्रयम् । **ब्राह्मे**—ब्रह्मणेनमइत्येवंब्रह्मादिभ्योबलीन्दद्यादिति । **स्मृत्यर्थसारे**—यमायनमःचित्रगुप्तायनमःसर्वेभ्योभूतेभ्यइतिबलीन्दद्यादिति । **श्रौतवृत्तिः**—यःकश्चनास्मिन्शास्त्रेदेवतोद्देशेनद्रव्यात्मकोव्यापारोयागोहोमोऽभ्यादानंबलिहरणादयोवामंत्रेणसाध्यंतेतत्रसर्वत्रस्वाहाकारःकर्तव्यइति । **आश्वलायनानां**स्वाहांतत्वमेवबलिदाने । एतानिबलिदानादीनियथाशाखंव्यवस्थितानि । इदंचपरिषेचनोत्तरंकार्यमित्युक्तंमाधवीयेमदनरत्नेच । **चतुस्मृत्यर्थसारे** वस्युत्तरंपरिषेचनमुक्तंतत्पदार्थगणनमात्रेनतत्रक्रमेतात्पर्यम् । परिषेचनोत्तरंपादक्षालनोक्तेः । अत्रब्रह्मरुद्रेंद्रचंद्रार्कवसवोमंडलांतरात् । निवेदितनरैरन्नंयस्माद्दत्तंतिनान्यथेतिब्राह्मात् ब्रह्मादिभ्योभुजिकाले बलिर्देयः । मंडलार्थवादोयमितिचेत् तस्यापि सालंबनत्वात् । अर्थाभावोपिस्तुतिरितिचेत्असंभवेद्वेवंस्यात् । नचवाक्यभेदः । सूक्तवाकादौदृष्टत्वादित्याचारादर्शः । तन्न । तद्धितादीनामेवदेवतात्वबोधकत्वात् । सूक्तवाकस्यकरणत्वेप्युक्तं इतरौदेवताकल्पकत्वम् । अर्थवदेवतुदेवताकल्पत्वमसंतासंभवीत्यलंमीमांसागंधशून्यहृदयप्रलापेन । **श्राद्धेबलिदानाभावमाहहेमाद्रावत्रिः**—दत्तेवाप्यथवादत्तेभूमौयोनिक्षिपेद्बलिम् । तदन्नंनिष्फलंयातिनिराशैःपितृभिर्गतैः । **स्मृत्यर्थसारे**—पायसेनतथाज्येनमाषान्नेनतथैवच । नकुर्याद्बलिदानंतुयोदनेनप्रकल्पयेत् । **कृष्णभट्टीये**—भोजनादौबलिंमुक्त्वासमुद्धृत्यैवभोजयेत् । अनुद्धृत्यतुयोभुंक्तेप्राणायामाष्टकंचरेत् । आध्रुमाजरिसंस्पर्शेप्येवमेवतथाचरेत् । तत्रैव—दत्वाथचित्रगुप्तायहस्तंप्रक्षालयेत्ततः । अप्रक्षाल्यकरौभुंजन्नरौरवेनरकेवसेत् ।

अपोशानविचारः । **ब्राह्मे**—अपोशनंचगृह्णीयात्सर्वतीर्थमयंचतत् । हस्तेनलंघयेत्पात्रंसोदकेनकदाचन । अपोशनाकरणेदोषः **चिंतामणौ**—अपोशानमकृत्वातुयोभुंक्तेऽनापदिद्विजः । भुंजानोयदिवान्यादायाव्यष्टशतंजपेत् । इदंचबलिंदत्वाहस्तंप्रक्षाल्यकार्यमि

त्युक्तमाधवीये—हस्तंप्रक्षाल्यचैवपश्चात्प्रयतमानसः । धारयेत्सव्यहस्तेनपात्रंतद्वाग्यतोद्विजः । अपोशानस्यहस्तेनकार्यम् । द्विजश्रुतेः ।
नैवेद्यमक्षणमन्नमिथ्या । लोके—उच्छिष्टभोजिनस्तस्यनयमच्छिष्टकारिणः । येनलीलावराहेणहिरण्याक्षोनिपातितः । स्मार्तोपीदंलिलेख । पात्र
धारणेविशेषश्चिंतामणौ—अंगुष्ठस्तर्जनीचैवमध्यमाचतृतीयका । तिस्रोद्वेनांगुलीचैवप्रशस्ताःपात्रधारणे । वृद्धनारदीये—याव
द्विप्रोऽन्नमश्नीयात्पात्रंनैवपरित्यजेत् । आपस्तंबः—नापजिहीतापजिहीतवेति । अपजिहीतत्यजेत् । अतःपात्रधारणेविकल्पः । सोपि
प्राणाहुत्युत्तरमिति । मदनरत्ने—प्राणाहुत्युत्तरंपात्रंधृत्वानमुंचेदन्यथामुंचेदितिकल्पतरुः । यत्तुषट्त्रिंशन्मते—समुत्थितस्तुयो
भुंक्तेयोभुंक्तेमुक्तभाजने । एवंवैवस्वतःप्राहभुक्त्वासांतपनंचरेदिति तद्भोजनोपक्रमेपात्रंधृत्वातन्मध्यत्यागे । स्मृतिमंजर्याम्—पात्रस्य
धारणंमौनंज्येष्ठभ्रातुमान्गृही । शातातपः—अग्रासनोपविष्टस्तुयोभुंक्तेप्रथमंद्विजः । बहूनांभुंजतांसोतःपंक्त्याहरतिकिल्बिषम् ।
अत्रिः—मौनव्रतमहाकाष्ठहुंकारेणविनश्यति । एतत्पंचग्रासपरम् । पंचग्रासान्महामौनंप्राणाद्याप्यायनंचतदितिविष्णुपुराणादिति
माधवः । महामौनंकाष्ठमौनम् । तथाचस्मृतिमंजर्याम्—काष्ठमौनेनभुंजीतप्राणादिग्रासपंचकम् । प्राणाहुत्युत्तरंनमौननियमः ।
मौनीवाप्यथवामौनीप्रहृष्टःसंयतेंद्रियः । भुंजीतविधिवद्विप्रोनचोच्छिष्टानिदापयेदितिव्यासोक्तेरितिमदनरत्ने । रत्नावल्याम्—यवी
यान्सपितायश्चभुक्त्वाश्राद्धादिभोजनम् । प्राणाग्निहोत्रादन्यत्रनासौमौनंसमाचरेत् । यवीयान्कनिष्ठः । अतोभ्रातृमतोमौननिषेधोजीव
ज्ज्येष्ठभ्रातृकपरः । तत्रैव—यदिभुंजीततूष्णींतुसर्वंनैवतुभोजने । सपापोभ्रातरंहंतिसंततिंचाचिराद्ध्रुवम् । गोभिलः—अथातःप्राणाहु
तिकल्पोभ्याहृतिभिर्गायत्र्याचान्नमभिमंत्र्यऋतंत्वासत्येनपरिषिंचामीतिसायं सत्यंत्वर्तेनपरिषिंचामीतिप्रातरंतश्चरतिभूतेषुगुहायांविश्वतोमुखः ।

---

१ आह्निकभोजनम् । २ विश्वमूर्तिषु ।

त्वंयज्ञस्त्वंवषट्कारस्त्वंब्रह्मत्वंप्रजापतिस्त्वंतदापआपोज्योतीरसोऽमृतंब्रह्मभूर्भुवःसुवरोममृतोपस्तरणमसीत्यपःपीत्वा दशहोतारंमनसाऽनुद्रुत्यात्वरन्पं
चग्रासान्गृह्णीयात् प्राणायस्वाहाऽपानायस्वाहाव्यानायस्वाहोदानायस्वाहासमानायस्वाहेति । दशहोत्राश्चित्तिःस्रुगित्याद्याः । अमृतोपस्तरणम
सिस्वाहेत्याचारादर्शः कृष्णभट्टश्च । तन्न । स्वाहांतत्वेमानाभावात् । गोभिलाद्यलिखनाच्च ।

प्राणाहुतिविचारः । कौर्मे—स्वाहाप्रणवसंयुक्तांप्राणायाद्याहुतिंततः । शौनकः—तर्जनीमध्यमांगुष्ठलग्नाप्राणाहुतिर्भवेत् । मध्य
मानामिकांगुष्ठैरपानेजुहुयाद्धुवः । कनिष्ठानामिकांगुष्ठैर्व्यानेतुजुहुयाद्धविः । तर्जनीचबहिःकृत्वाउदानेजुहुयाद्धुवः । समानेसर्वहस्तेनसमुदाया
हुतिर्भवेत् । एताश्चदंतैर्नच्छेद्याः । प्राणायस्वाहेतिसमस्तानिगिरतीत्याचारादर्शोहारीतोक्तेः । अंगुष्ठानामिकामात्रग्राह्यानान्येनताआहुतयइ
तिहारीतव्याख्यातारः । सर्वाभिरंगुलीभिरश्नीयादितिसामान्यविधेःपंचग्रासपितथैवेत्याचारादर्शः । उभयमप्ययुक्तम् । पूर्वोक्तशौ
नकविरोधात् । भारते—यथारसंनजानातिजिह्वाप्राणाहुतौनृप । तथासमाहितंकुर्यात्प्राणाहुतिमतंद्रितः । अपरार्केबौधायनः—
अथशालीनयायावरात्मयाजिनांप्राणाहुतिंव्याख्यास्यामः प्रक्षालितपाणिपादआचम्यशुचौदेशेप्राङ्मुखउपविश्य भुवाद्यौरितिपृथिवीमानाहयेद्भूत
वतीमितिभूमौपात्रंनिधायमूर्ध्नंदिवइत्युद्धृत्यमाह्रियमाणंभूर्भुवःस्वरोमित्युपस्थायवाचंयच्छेत्पात्रुमहाव्याहृतिभिःप्रदक्षिणमन्नमुदकंपरिषि
च्यसव्येनपाणिनाविमुंचन्नमृतोपस्तरणमसीत्यपःपीत्वापंचान्नेनप्राणाहुतीर्जुहोतिप्राणेनिविष्टोऽमृतंजुहोमिशिवोमाविशाप्रदाहायप्राणायस्वाहाऽपा
नेनिविष्टोऽमृतंजुहोमिशिवोमा०व्यानेनिविष्टो०उदाने०इतिसमाने०हुत्वातूष्णींभूयोव्रतयेत् प्रजापतिंमनसाध्यायन्नांतरावाचंविसृजेत्भूर्भुवःस्व
रोमितिजपित्वापुनर्भुंजीत त्वक्केशनखकीटाखुपुरीषाणिदृष्ट्वातद्देशात्पिंडमुद्धृत्याभ्युक्ष्यभस्मावकीर्यपुनःप्रोक्ष्यवाचाशस्तंभुंजीतसर्वभक्ष्यापूपकंदमू
लमांसानांदंतैर्नावद्यातिसुहितोमृतापिधानमसीत्युपरिष्टादपःपीत्वाचांतोहृदयमभिमृशतिप्राणानांग्रंथिरसिरुद्रोमाविशांतकइत्यस्तस्तेनान्नेनाप्यायय

१ त्वमग्नस्त्वविष्णुस्त्ववषट्कार । २ विश्वातर्गतेमानेन ।

स्वेतिपुनराचम्यदक्षिणपादांगुष्ठेपाणिंस्रावयति । अंगुष्ठमात्रःपुरुषोंऽगुष्ठंचसमाश्रितः । ईशःसर्वस्यजगतःप्रभुःप्रीणातुविश्वभुगितिहुत्वानु मन्त्रणमूर्ध्वहस्तःसमाचरेत्—श्रद्धायांप्राणेनिविश्यामृतंहुतंशिवोमाविशाप्रदाहायप्राणेनाप्यायस्वेतिपंचब्रह्मणिमआत्मामृतत्वायेत्यनेनचाक्षरे णात्मानंयोजयेदेवमेवाहरहःसायंप्रातर्जुहुयाद्‌ब्रह्मनिर्वाणायमिति । अत्रिः—अपोशानंवामभागेसुरापानसमंभवेत् । दक्षभागेतुयःकुर्यात्सो मपानसमंभवेत् । पुनरापूर्वापोशानंसुरापानसमंभवेत् । इदंश्राद्धपरमितिकेचित् । नित्यभोजनेपीतिकृष्णभट्टः ।

भोजनविचारः । प्राणाहुत्युत्तरमाह वसिष्ठः—सर्वाभिरंगुलीभिरश्नीयादितिबौधायनः । यावद्‌ग्रासंसन्नयन्नस्कंदयन्कृत्स्नंग्रासं ग्रसीत । **विष्णुपुराणे**—अश्नीयात्तन्मनाभूत्वापूर्वंतुमधुरंरसम् । लवणाम्लौतथामध्येकटुतिक्तादिकंततः । प्राक्द्रवंपुरुषोऽश्नीयान्मध्येतुक ठिनंपुनः । अंतेपुनर्द्रवाशीतुबलारोग्येनमुंचति । **कौर्मे**—ततोऽन्यदन्नमश्नीयात्पूरणायोदरस्यच । **स्मृतिमंजर्यांकाशीखंडे**—दर्भ पाणिस्तुयोभुंक्तेतस्यदोषोनविद्यते । केशकीटादिसंभूतंतदश्नीयात्सदर्भकः । **यत्त्वाश्वलायनः**—ग्रंथीकृतपवित्रेणनभुंजीयान्नचाचमेदिति तद्वर्तुलान्यपरम् । भोजनेवर्तुलत्वस्यस्मृतेः । **विष्णुः**—नतृतीयमथाश्नीयान्नापथ्यंचकदाचन । अपश्यन्नंधकारादौ । **कौर्मे**—नाश्नी यात्प्रेक्षमाणानामप्रदायैवदुर्मतिः । नायज्ञशिष्टमथवानक्रुद्धोनान्यमानसः । आत्मार्थंभोजनंयस्यरत्यर्थंयस्यमैथुनम् । वृत्त्यर्थंयस्यचाधीतं निष्फलंतस्यजीवितम् । नोच्छिष्टोघृतमादद्यान्नमूर्धानंस्पृशेदपि । नब्रह्मकीर्तयन्वापिननिःशेषंनभार्यया । नैकवस्त्रस्तुभुंजीतनचापिशयन स्थितः । नपादुकानिर्गतोवानहसन्विलपन्नपि । **पराशरः**—अद्युग्रासंततोधाराचांतोद्धृतःश्वरेणवः । भोजनपात्रसुव्रत्यजलादिनपेयमित्युक्तं **माधवीयेबृहन्नारदीये**—द्विजोनाभोज्यमश्नीयात्पात्रंनैवपरित्यजेत् । संस्थाप्यचासनेपादौवस्त्रार्धंपरिधायच । मुखेनधमितंभुक्त्वासु रापीत्युच्यतेबुधैः । खादिताधैपुनःखादन्मोदकानिफलानिच । प्रत्यक्षलवणंखादन्गोमांसाशीनिगद्यते । **नृसिंहाब्धिमहोदधौ**—चासुद्र

सैंधवंचैवलवणेपरमाद्भुते । प्रत्यक्षेअपितेग्राह्येनिषेधस्त्वन्यगोचरः । **हेमाद्रौब्रह्मांडे**—सैंधवंलवणंयच्चतथामानससंभवम् । पवित्रेपरमे ध्येतेप्रत्यक्षेअपिनित्यशः । **देवलः**—नभुंजीताधृतंनित्यंगृहस्थोभोजनंस्वयम् । पवित्रमथहृद्यंचसर्पिराहुरघापहम् । **ब्राह्मे**—यस्तुपाणि तलेभुक्तेयश्चफूत्कारसंयुतम् । प्रसृतांगुलिभिर्यश्चतस्यगोमांसवच्चतत् । हस्त्यश्वरथयानोष्ट्रमास्थितोनैवभक्षयेत् । श्मशानाभ्यंतरस्थोवादे वालयगतोपिवा । शयनस्थोनभुंजीतनपाणिस्थंनचासने । **तत्रैव**—नार्द्रवासानार्द्रशिरानचायज्ञोपवीतवान् । नप्रसारितपादस्तुपादारोपि तपाणिमान् । नावसक्थिकसंस्थश्चनचपर्यंकिकास्थितः । नवेष्टितशिराश्चापिनोत्संगकृतभाजनः । नचर्मोपरिसंस्थश्चचर्मवेष्टितपार्श्ववान् । अत्रस्य भारते—निषण्णश्चापिखादेतनतुगच्छन्कदाचन । **क्षत्रियेविशेषस्तत्रैव**—क्षत्रियःप्रावृतशिराभुंजीतासन्नशस्त्रभृदिति । अन्नस्य जन्मकालुष्यंदुष्यत्किंचनकुत्सयेत् । ग्रासशेषंचनाश्नीयात्पीतशेषंपिबेन्नतु । शाकमूलफलेक्ष्वादिदंतच्छेदैर्नभक्षयेत् । संवपेन्नान्नमन्नेनविक्षि प्तपात्रसंस्थितम् । बहूनांभुंजतांमध्येनाश्नीयात्त्वरयान्वितः । वृथानविकिरेदन्नंनोच्छिष्टंतुघृतंत्यजेत् । तिलकल्कंजलंक्षीरंदधिक्षौद्रंघृतानिच । नत्यजेदर्धजग्धानिसक्तूंश्चाथकदाचन । संवपेद्ग्रासशीकुर्यात् । **त्रिकांडमंडनः**—शिरोवेष्टयतुयोभुंक्तेयोभुंक्तेदक्षिणामुखः । वामपादेकरं न्यस्यतद्वैरक्षांसिगच्छति ।

भोजनकालेस्पर्शास्पर्शौ । शुद्धितत्त्वेवृद्धशातातपः—यदाभोजनकालेतुअशुचिर्भवतिद्विजः । भूमौनिक्षिप्यतंग्रासंस्नात्वाविप्रो विशुध्यति । भक्षयित्वातुतंग्रासमहोरात्रेणशुध्यति । अशित्वासर्वमेवान्नंत्रिरात्रेणविशुध्यति । अशुचिपदंनस्नानार्हमात्रपरंस्नानविधिवैय र्थ्यापत्तेरित्युक्तम् । **तत्रैवमार्कंडेये**—अंगुलिंचोद्धरेद्यस्तुगोमांसाशनवत्स्मृतम् । **अत्रिः**—मुखेनचान्नमश्नातितुल्यंगोमांसभक्षणैः । मुखेनगवादिवत् । **चंद्रिकायांवृद्धमनुः**—नपिबेन्नचभुंजीतद्विजःसव्येनपाणिना । नैकहस्तेनचजलंशूद्रेणावर्जितंपिबेत् । पीत्वावशेषितं

कृत्वाब्राह्मणःपुनरापिबेत् । निरासंतुमतंकुर्याद्वामहस्तेनवापुनः । इदंभोजनकालएव । अन्यत्रास्य प्रायश्चित्तोक्तेः । कौर्मे—नवाम हस्तेनोद्धृत्यपिबेद्वक्त्रेणवैजलम् । वामहस्तेनकेवलेनेत्यर्थः । एकहस्तेनेत्यस्यवामहस्तेनोपसंहारइतिकश्चित् । तन्न । पुनरेकहस्तनिषेधात् । अतःसव्येननपिबेत् । एकहस्तेनासव्येनापिनपिबेदित्यर्थः । ननुभोजनेपात्रधारणेसव्यहस्तस्यव्यापृतत्वाद्दक्षिणहस्तस्यचोच्छिष्टत्वात्कथंजल पानमितिचेत्—दक्षिणेनपात्रंधृत्वावामेनद्रोणादौजलंकृत्वावामेनपात्रंधृत्वादक्षिणेनजलपानसंभवात् । एकहस्तनिषेधोभोजनभिन्नकालविषयः । नचैकहस्तनिषेधाद्धस्तद्वयप्राप्तौजलंपिबेन्नाञ्जलिनेत्यादिवाक्यविरोधः । तस्याञ्जलिकृतजलपानपरत्वात् । एतस्यपात्रादिद्वाराजलपानपरत्वात् हस्त द्वयप्राप्तावपिसव्येनान्वारम्भणात् आचमनादौतथैवदर्शनादितिचंद्रिका ।

भोजनेग्रासप्रमाणम् । अपरार्केवसिष्ठः—अष्टौग्रासामुनेर्भक्ष्याःषोडशारण्यवासिनः । द्वात्रिंशतंगृहस्थस्यअमितंब्रह्मचारिणः । मक्षप्रमाणपिंडंचग्रसेदेकैकशःपुनः । मक्षाधिकस्तुयःपिंडआत्मोच्छिष्टःसउच्यते । पिंडावशिष्टमन्नंचवक्त्रनिःसृतमेवच । अभोज्यंतद्द्विजानां भुक्त्वाचांद्रायणंचरेत् । आदित्यपुराणे—नोच्छिष्टंग्राहयेदाज्यमन्नंवशेषंनसंत्यजेत् । शूद्रभुक्तावशिष्टंतुनाद्यादाज्यंस्थितंत्वपि । भारतेदानधर्मे—समानमेकपात्रेतुभुंजेन्नान्नंकदाचन ।

भार्यासहभुक्तिनिषेधः । मनुः—नाश्नीयाद्भार्ययासार्धंनैनामीक्षेतचाश्नतीम् । नभार्यादर्शनेऽश्नीयादिति । वसिष्ठः— भार्ययासहनाश्नीयादवीर्यवदपत्यंभवतीति । इदंचासवर्णाविषयम् । तथाचांगिराः—ब्राह्मण्यासहयोऽश्नीयादुच्छिष्टंवाकदाचन । न तत्रदोषंमन्यंतेसर्वएवमनीषिणः । उच्छिष्टमितरस्त्रीणांयोऽश्नीयाद्ब्राह्मणःक्वचित् । प्रायश्चित्तीसविज्ञेयःसंकीर्णोमूढचेतनः[1] । ब्राह्मणीपदंमर्तुः सवर्णोपलक्षणम् । अतएवाग्रेब्राह्मणग्रहणम् । तेनक्षत्रियादिरप्यसवर्णयासहनाश्नीयादित्यर्थइतिपृथ्वीचंद्रः । ब्राह्मेपि—ब्राह्मण्या

---

1 शुद्धचेतन ।

भार्ययासार्धंकचिद्भुंजीतचाध्वनि । असवर्णस्त्रियासार्धंभुक्त्वापततितत्क्षणात् । चंद्रिकायामादित्यपुराणेतु—अधोवर्णस्त्रियासार्धमिति तृतीयपादउक्तः । क्वचिदितिदेशकालाद्यसंभवविषयंविवाहविषयंवेतिविज्ञानेश्वरः । इदमपिदाक्षिणात्यभिन्नपरम् । पंचधाविप्रतिपत्तिर्दक्षिणातोऽनुपनीतेनभार्ययासहभोजनमित्युक्त्वाइतरइतरस्मिन्दुष्यतिनेतरइतरस्मिन्देशप्रामाण्यादितिमाधवीयेबौधायनोक्तेः । यत्तुमाधवीयेवृहद्यमः—माताचभगिनीवापिभार्याचान्याश्चयोषितः । नताभिःसहभोक्तव्यंभुक्त्वाचांद्रायणंचरेदितितदसवर्णापरम् । यदपिप्रायश्चित्तहेमाद्रौगालवः—एकयानसमारोहएकपात्रेचभोजनम् । विवाहेपथियात्रायांकृत्वाविप्रोनदुष्यति । अन्यत्रदोषमाप्नोतिपश्चाच्चांद्रायणंचरेदितितदप्यसवर्णापरम् ।

पंक्तिभेदावश्यकता । मदनरत्नेबृहस्पतिः—अप्येकपंक्त्यानाश्नीयात्संयुतःस्वजनैरपि । कोहिजानातिकिंकस्यप्रच्छन्नंपातकंभवेत् । एकपङ्क्त्युपविष्टानांदुष्कृतंयद्दुरात्मनाम् । सर्वेषांतत्समंतावद्यावत्पंक्तिर्नभिद्यते । बृहस्पतिः—अग्निनाभस्मनाचैवस्तंभेनसलिलेनवा । द्वारेणचैवमार्गेणपंक्तिभेदोबुधैःस्मृतः । तृणेनापिपंक्तिभेदइतिमाधवीयेमदनरत्नेच । तथाचचंद्रिकायांश्रीधरः—तृणेनांतरितंकृत्वापंक्तिदोषोनविद्यते । सएव—नस्पृशेद्वामहस्तेनभुंजानोहिकदाचन । नपादौनशिरोवस्तिंनपदाभाजनंतथा । गोभिलः—एकपंक्त्युपविष्टानांविप्राणांसहभोजने । यद्येकोपित्यजेत्पात्रंनाश्नीयुरपरेप्यतु । मोहाद्भुंक्तेतुयस्तत्रससांतपनमाचरेत् । सहएककाले ।

उदक्यादिशब्दश्रवणनिषेधः । माधवीयेआश्वमेधिके—उदक्यामपिचांडालंश्वानंकुक्कुटमेववा । भुंजानोयदिपश्येतक

---

१ इतरेतिदाक्षिणात्यअनुपनीतेनभार्ययाचसहइतरस्मिन्नुत्तरदेशेनदुष्यतिऔदीच्योक्तइतरस्मिन्दक्षिणेनदुष्यतीत्यर्थः ।

तदन्नंतुपरित्यजेत् । कात्यायनः—चांडालपतितोदक्यावाक्यंश्रुत्वाद्विजोत्तमः । भुंजीतग्राससमात्रंतुदिनमेकमभोजनम् । उत्तरार्धेयदीति शेषः । बृहन्नारदीये—स्नानदानजपादीनांभोजनाध्वरयोस्तथा । मध्येशृणोतिचेत्तेषांशब्दंकुर्यात्कदाचन । उद्वमेद्भुक्तमखिलंस्नात्वाचोपवसेत्तदा । द्वितीयेह्निघृतंप्राश्यशुद्धिमाप्नोतिमानवः । माधवीयेगौतमः—काहलश्रवणंप्राप्याचांत्वाश्वसोलूखलस्वच । एतेषांनिनदायानतावत्कालमभोजनम् । कात्यायनः—नृणांभोजनकालेतुयदिदीपोविनश्यति । पाणिभ्यांपात्रमालभ्यभास्करंमनसास्मरेत् । पुनश्चदीपिकांकृत्वातच्छेषंभोजयेन्नरः । पुनरन्नंनभोक्तव्यंभुक्त्वापापैर्विलिप्यते । अन्नंगृहीत्वेत्यर्थः । स्मृत्यर्थसारे—अन्नभोजनकालेऽस्माद्दूषिते स्नानंघृतप्राशनंच दंतपातेचैवमिति । विष्णुपुराणे—जठरंपूरयेदर्धमन्नैर्भागंजलेनच । वायोःसंचरणार्थायचतुर्थमवशेषयेत् । पुलस्त्यः—भोजनंतुननिःशेषंकुर्यात्प्राज्ञःकथंचन । अन्यत्रदधिसक्त्वाज्यपललक्षीरमध्वपः । चंद्रिकायांवृद्धमनुः—भार्याभर्तृकदासेभ्यउच्छिष्टशेषयेत्ततः । भारते—पानीयंपायसंसक्तून्सर्पिर्मधुदधीन्यपि । निरस्यशेषमेतेषांनप्रदेयंतुकस्यचित् । टोडरानंदेविष्णुपुराणे—नाशेषंपुरुषोश्नीयादन्यत्रजगतीपतेः । ओदनोपिसशेषोभोज्यइतिटोडरानंदे । मदनरत्नेब्राह्मे—कुर्यात्क्षीरांतमाहारंनदध्यंतंकदाचन । काशीखंडे—अनुपीयततःक्षीरंतक्रंपानीयमेवच । अमृतापिधानमसीत्येनंप्राश्योदकसकृत् । पीतशेषंक्षिपेद्भूमौतोयमंत्रमिमंपठन् । अप्रक्षालितहस्तस्यदक्षिणांगुष्ठमूलतः ।—रौरवेपूयनिलयेपद्मार्बुदनिवासिनाम् । उच्छिष्टोदकमिच्छूनामक्षय्यमुपतिष्ठताम् । देवलः—भुक्तोच्छिष्टारसमादायसर्वस्मात्किंचिदाचमनं । उच्छिष्टभागधेयेभ्यःसोदकंनिर्वपेद्भुवि । उत्तराचमनंचाक्षालितहस्तेनकार्यम् । हस्तंप्रक्षाल्यगंडूषंयःपिबेत्त्वापमोहितः । सदैवेचैवपित्र्येचआत्मानमवसादयेत् । अर्धंपीत्वातुगंडूषमर्धंत्यक्त्वामहीतले । रसातलगतानागास्तेनप्रीणंतिनित्यशइति व्यासोक्तेः । गंडूषममृतापिधानमसीतिजलपानम् । एतदकरणेप्रायश्चित्तमुक्तंभारते—यस्तुचित्तव्यनाचांतोभुक्तवानासनात्ततः । सद्यः

स्नानंप्रकुर्वीतसोन्यथाप्रयतोभवेत् । शातातपः—आचम्यपात्रमुत्सार्यकिंचिदार्द्रेणपाणिना । केचिदुत्तरापोशनोत्तरंप्रथमंगंडूषःपश्चाद्धस्तप्रक्षाल
नमाहुः । तन्न । पूर्वोक्तग्रंथविरोधात् । देवलः—भोजनेदंतलग्नानिनिर्हृत्याचमनंचरेत् । दंतलग्नमसंहार्यंलेपंमन्येतदंतवत् । नतत्रबहुशः
कुर्याद्यत्नमुद्धरणंप्रति । मार्कंडेये—अनुत्तिष्ठन्नकुर्वीतभुक्त्वादंतविशोधनम् । दंतलग्नेकालांतरच्युतेबौधायनः—तत्यक्त्वैवंशुचिर्नपुन
स्तागोत्तरमाचामेदिति । निगिरन्नेवतच्छुचिरितियाज्ञवल्क्यः । अतस्त्यागनिगिरणयोर्विकल्पः । मदनरत्नेगौतमः—गंडूषस्याथसम
येतर्जन्यानक्रमघर्षणम् । यःकरोतिसमूढात्मारौरवेनरकेवसेत् । हस्तक्षालनोत्तरंहस्तादोषेदृष्टेनदोषः । द्वावेवोष्ठौश्मश्रुकरौसक्लेदौभोजनादनु ।
अदुष्टान्श्मश्रुकिंचःप्राहबालवृद्धस्त्रियोमुखमितिवृद्धपराशरोक्तेः । गंडूषप्रक्षेपश्चकांस्यपात्रेणकार्यः । तथाचांगिराः—गंडूषंपादशौचंचकु
र्यान्नैवकांस्यभाजने । भूमौनिक्षिप्यषण्मासान्पुनराहारमादिशेत् । उत्तरार्धेकांस्यपात्रमितिशेषः । पुनराहारंतत्क्षणंपात्रांतरानयनंवा । माध
वीयेव्यासः—तस्माद्देशान्मनागपसृत्यविधिवदाचामेदिति । तदुत्तरंद्विराचामेदित्युक्तं । विष्णुपुराणे—अन्नंबलायमेभूमेरपामग्न्य
निलस्यच । भवत्वेतत्परिणतंममास्त्वव्याहतंसुखम् । अगस्तिःकुंभकर्णश्चशनिश्चवडवानलम् । आहारपरिणामार्थंसंस्मरामिवृकोदरम् । वाता
पिर्भक्षितोयेनवातापिश्चमहासुरः । समुद्रःशोषितोयेनसमेऽगस्त्यःप्रसीदतु । इत्युच्चार्यस्वहस्तेनपरिमृज्यात्तथोदरम् । अत्रिः—आचांतोप्य
शुचिस्तावद्यावत्पात्रमनुद्धृतम् । उद्धृतेप्यशुचिस्तावद्यावद्भूमिर्नलिप्यते । भूमावपिहिलिप्तायांतावत्स्यादशुचिःपुमान् । आसनादुत्थितस्तस्मा
द्यावन्नस्पृशतेमहीम् । आपस्तंबः—यत्रभुज्यतेतत्समूह्यनिहृत्यावोक्ष्यतंदेशंलेपानसंहृत्याद्भिःसंश्लिष्योत्तरतःशुचौदेशेरुद्रायनिनयेदेवंवा
स्तुशिवंभवतीति । आश्वलायनः—ततःशतपदंगत्वावीक्ष्यादित्यंशनैःशनैः । पाणिनोदकमालभ्यमंत्रमेनंसमुच्चरेत् । काशीखंडे—
इत्यन्नपरिसंकल्प्यप्रक्षाल्यचरणौकरौ । ततोन्नपरिणामार्थंमंत्रानेतानुदीरयेत् । अग्निराप्याययन्धातून्पार्थिवान्पवनेरितः । दत्तावकाशोनभसा

जरयत्वस्तु मे सुखम् । प्राणापानसमानानामुदानव्यानयोस्तथा ॥ अन्नं पुष्टिकरं चास्तु मम अप्यव्याहतं सुखम् ॥ समुद्रो वडवाग्निश्च नश्योऽस्यस्ते दनः । मयाप्यन्नहुतं यच्च दशेषं जरयंत्वमी । विष्णुः—विष्णुः समस्तेंद्रियदेहदेही प्रधानभूतो भगवान्यथैकः । सत्येन तेनान्नमशेषमेतदारोग्यदं मे परिणाममेतु । इत्युच्चार्य स्वहस्तेन परिमृज्यात्तथोदरम् । अनायासप्रदायीनि कुर्यात्कर्माण्यतंद्रितः ॥ ऋषिभिर्धाने शक्तो भवेति द्वाभ्यां तु भुक्त्वान्नं प्रयतः शुचिः । हृदयं पाणिना स्पृष्ट्वाऽभ्योऽजीवेद गदः सुखी । हारीतः—पश्चात्तदन्नशेषं मलिं हरेदिति । एतच्च पाकविशिष्टेन रौद्रबलिहरणमिति जयस्वामी । धर्मप्रश्ने ब्रह्मचारिप्रकरणे—भुक्त्वा स्वयममत्रं प्रक्षाल्यीतेति । अमत्रं भोजनस्य । मिश्रपात्रस्य स्वस्यैव प्रक्षालनेन दोष इत्युज्ज्वला । उभयोरपि पात्रयोर्ग्रहणमित्यन्ये । स्नातकादीनामप्येतत् ।

तांबूलभक्षणविचारः । विशेषात्तु प्रक्रमेण मार्कंडेये—भूयोऽप्याचम्य कुर्वीत ततस्तांबूलभक्षणम् ॥ माधवीये वसिष्ठः—सुपूगं च सुपर्णं च सुचूर्णेन समन्वितम् । अदत्त्वा द्विजदेवेभ्यस्तांबूलं वर्जयेद्द्विजः ॥ एकपूगं सुखारोग्यं द्विपूगं निष्फलं भवेत् ॥ अतिश्रेष्ठं त्रिपूगं च अधिकं नैव दुष्यति । मार्कंडेये—पर्णाग्रं पर्णपृष्ठं च चूर्णपर्णं द्विपर्णकम् । दंतधावनपर्णं च शक्रस्यापि श्रियं हरेत् । अकृत्वा च मुखे पर्णं पूगं खादति यो नरः । दशजन्म दरिद्रः स्यादंते च न हरिं स्मरेत् । नित्यं खादति तांबूलं वक्रभूषाकरं नरः । न मुच्यते च श्रुतसेवतस्य मंदिरमिंदिरा । चूर्णपूगदलाधिक्ये साम्ये चापि सतिक्रमात् । दुर्गंधारागसौगंध्यबहुरंगान्विदुर्बुधाः ॥ मदनरत्ने वसिष्ठः—पर्णमूले भवेद्व्याधिः पर्णाग्रे पापसंभवः । चूर्णपर्णं हरेदायुः शिरा बुद्धिविनाशिनी । तस्मादग्रं च मूलं च शिराश्चैव विशेषतः । चूर्णपर्णं वर्जयित्वा तांबूलं भक्षयेद्बुधः ॥ आश्वलायनः—यतेश्च विधवायाश्च दीक्षितस्य च टोरपि ।

---

१ पात्रे सर्वभूतानां चरति सम्भवता । तद्विहीनाः पिनाकाममनारदस्य सराम्यहम् । इत्थं चिन्त्य सुमानदृष्टिदोषो न बाधते ॥ अवनीपर्मश्च भूतकुमारं भवचारिणम् । दृष्टिदोषविनाशाय हनूमतं स्मराम्यहम् ।

तांबूलभक्षणंवर्ज्यंमैथुनंचविशेषतः । विद्याकामोऽनिशंराञौतांबूलंतुनभक्षयेत् । कृष्णभट्टीये—मातापित्रोःक्षयश्राद्धेतथैवक्षयसूतके । तांबूलंचवर्जयेद्यस्तुपितृहासनिगद्यते । हेमाद्रौजाबालः—दंतधावनतांबूलंतैलाभ्यंगमभोजनम् । रत्यौषधपरान्नंचश्राद्धकृत्सप्तवर्जयेत् । यत्तुकृष्णभट्टीये—नित्यश्राद्धेत्वमाश्राद्धेश्राद्धेचापरपक्षिके । तांबूलचर्वणेदोषोनेतिशातातपोऽब्रवीदिति तन्निर्मूलम् । उक्तविरोधात् । लघुनारदीये—दशम्यादिमहीपालत्रिदिनंपरिवर्जयेत् । गंधतांबूलपुष्पाणिस्त्रीसंभोगंमहाशयः ।

दिनशेषभागकृत्यम् । विष्णुरहस्ये—गात्राभ्यंगंशिरोभ्यंगंतांबूलंचानुलेपनम् । व्रतस्थोवर्जयेत्सर्वंयच्चान्यच्चनिराकृतम् । दक्षः—भुक्त्वातुसुखमास्थायतदन्नपरिणामयेत् । इतिहासपुराणाद्यैःषष्ठसप्तमकौनयेत् । अष्टमेलोकयात्रातुबहिःसंध्याततःपुनः । आयुर्वेदे—भुक्त्वोपविशतस्तुंदंबलमुत्तानशायिनः । आरोग्यंवामकुक्षौतुमृत्युर्धावतिधावतः । इतिश्रीमन्नारायणभट्टात्मजश्रीमद्रामकृष्णभट्टसुतलक्ष्मणभट्टकृताचाररत्नेभोजनप्रकरणम् ॥

सायंसंध्याविचारः । व्यासः—सच्छास्त्रादिविनोदेनसन्मार्गैरविरोधिना । दिनंनयेत्ततःसंध्यामुपतिष्ठेत्समाहितः । यमः—चत्वारिखलुकर्माणिसंध्याकालेषुवर्जयेत् । आहारंमैथुनंनिद्रांस्वाध्यायंचचतुर्थकम् । संवर्तः—सादित्यांपश्चिमांसंध्यामर्धास्तमितभास्कराम् । अत्रसायंसंध्यायाःकालकर्तव्यतादिसंध्याप्रकरणेज्ञेयम् । विशेषमाहचंद्रिकायांव्यासः—प्रत्यङ्मुखोपविष्टस्तुगायत्रींतुजपेत्ततः । बह्वृचसूत्रेपि—उत्तरापराभिमुखोन्वष्टमदेशंसावित्रींजपेदिति । श्राद्धेभुक्तवतःसंध्यानिषेधमाहश्राद्धचंद्रोदयेयमः—पुनर्भोजनमध्वानं

१ शुक्लाम्बरधरांकृष्णापीतवस्त्राचतुर्भुजाम् । शङ्खचक्रगदापद्महस्तांगरुडवाहनाम् । वद्यांश्रमवासांतामायांतींसूर्यमंडलात् । वैष्णवीमक्षरांसाक्षाद्देवीमावाहयाम्यहम् ॥ इति ।

गारमायासमैथुने । संध्यांप्रतिग्रहंहोमंश्राद्धभोक्ताप्यवर्जयेत् । अयंसंध्यानिषेधःप्रायश्चित्ताकरणे । तदाह—सायंसंध्यांप्रक्रम्य—दशाकृत्वः
पिबेदापोगायत्र्याश्राद्धभुग्द्विजः । ततःसंध्यामुपासीतशुध्येतत्तदनंतरम् । अत्रदशकृत्वःपिबेदितिसंबंधः । इदंमनूक्तप्रायश्चित्तंश्राद्धीयविषय
मितिमाधवः । संध्याधिकारार्थमितिपृथ्वीचंद्रः । गौडास्तु—सायंसंध्यापराह्णंचछेदनंचवनस्पतेः । अमावास्यांनकुर्वीतगत्रिभोजनमेवच ।
शूतचकरहंचैवसायंसंध्यादिवाशयम् । श्राद्धकर्ताचभोक्ताचपुनर्भुक्तिंचवर्जयेदितिकामधेनौत्वाराहात् कर्तुरपिसायंसंध्यानिषेधमाहुस्तन्नि
र्मूलम् । यत्तु—द्वादश्यांपंचदश्यांचसंक्रांतौश्राद्धवासरे । सायंसंध्यांनकुर्वीतकुर्वंश्चपितृहामवेदितिकालकौमुद्यांवचनतदपिनिर्मूलम् ।
शुक्तंचैतत् । ततःसंध्यामुपासीतेत्युक्तेः । तेनश्राद्धभोजननिमित्त अन्यत्प्रायश्चित्तम् । पार्वणश्राद्धेतुपद्प्राणायामाइतिविश्वादर्शः ।
तदिदंनसंध्याधिकारार्थंकिंतुश्राद्धभोजननिमित्तम् । यत्तु—प्राणायामत्रयंकृत्वाप्रणवेनाभिमंत्र्यपद् । ततःसंध्यामुपासीतशुद्धिःस्याच्छ्राद्ध
भोजिनामिति तन्नश्राद्धपरम् । प्रायश्चित्तगौरवादितिप्रयोगपारिजातः । याज्ञवल्क्यः—उपास्यपश्चिमांसंध्यांहुत्वाग्नींस्समुपास्यच ।
भृत्यैःपरिवृतोभुक्त्वानातितृप्त्याथसंविशेत् । चकारोवैश्वदेवादेरपिग्रहणार्थम् । सायंवैश्वदेवःपाकांतरेणकार्योनपुनर्भुक्तशिष्टेन । नवश्रा
द्धस्यचच्छिष्टंगृहेपर्युषितंचयत् । दंपत्योर्भुक्तशिष्टंचभुक्त्वाचांद्रायणंचरेदितिचंद्रिकायांवचनात् । यदार्याणामभोज्यस्यान्नतेनयजेतहस्ता
यस्तंवोचत्तेम । विष्णुपुराणे—तत्रापिश्वपचादिभ्यस्तथैवान्नापवर्जनम् । तत्रैव—पुनःपाकमुपादायसायमप्यवनीपते । वैश्वदेव
निमित्तंवैपत्न्यासार्धंबलिंहरेत् । सायंत्वन्नस्यसिद्धस्यपत्न्यमंत्रंबलिंहरेत् । दक्षः—प्रदोषपश्चिमौयामौवेदाभ्यासरतोनयेत् । यामद्वयंशयान
स्तुब्रह्मभूयायकल्पते । शौनकः—निशायाःप्रथमेयामेजपयज्ञार्चनादिकम् । स्वाध्यायोभोजनंभोक्तवर्जयित्वामहानिशाम् । व्यासः—
महानिशातुविज्ञेयामध्यमयामद्वयंनिशि । शौनकः—पश्चात्तनेतथायामेजपयज्ञार्चनादिकम् । अभ्यासोपितत्रैवपवर्जयित्वातुभोजनम् । इति

शयनविचारः । **हारीतः**—नसंधिवेलायांशयीतनननोनाशुचिर्नभग्नेनोच्चैर्निशायांभार्येतेति । प्रगेप्रातः । अतएवपृथ्वीचंद्रोदयेस्मृत्यंतरे—आसनंशयनंयानंजायापत्यंकमंडलुम् । शुचीन्यात्मनएतानिपरेषामशुचीनितु । **कौर्मे**—अश्रद्धोऽशुचिःशयितःस्वाध्यायंस्नानंभोजनम् । बहिर्निष्क्रमणंचैवनकुर्वीतकदाचन । नवीजयेच्चवस्त्रेणनदेवायतनेस्वपेत् । **चंद्रिकायांगोभिलः**—स्नातकःस्वापकालेवैणवंदंडमुपनिदधातीति । स्वप्यादिष्वनुवृत्तौ**शंखलिखितौ**—नदीर्णायांखट्वायांनान्यसेवितायामनग्नुश्च्यनभूतग्रहायतनेनश्मशानवृक्षच्छायासु नपर्वणिरभसोत्सवेचेति । पर्वणिप्रतिपत्संचदश्योःसंधौ । रससोत्सवेपुत्रजन्मादौ । **हारीतः**—नप्रत्यक्तिर्यगुदक्शिराःकोणशिराःपश्चिमशिराउत्तरशिराश्चेति । **मार्कंडेये**—प्राक्शिरःशयनेविंद्याद्धनमायुश्चदक्षिणे । पश्चिमेप्रबलांचिंतांहानिमृत्यूतथोत्तरे । शून्यालयेश्मशानेचपथिवृक्षेचतुष्पथे । महादेवगृहेवापिमातृवेश्मनिनस्वपेत् । नयक्षनागायतनेस्कंदस्यायतनेतथा । कूलच्छायासुचतथाशर्करालोष्ठपांसुषु । नस्वपेच्चतथादर्भेविनादीक्षांकथंचन । धान्यगोदेवविप्राणांगुरूणांचतथोपरि । नाकाशेसर्वतःशून्येनचचैत्यद्रुमेतथा । **गार्ग्यः**—स्वगृहेप्राक्शिराःशेतेश्वाशुर्येदक्षिणाशिराः । प्रत्यक्शिराःप्रवासेतुनकदाचिदुदक्शिराः । **भारते**—शय्यार्थंतस्यचाप्यन्नस्त्रीपूर्वमधितिष्ठति । तद्दक्षिणेशयीतेति । **उशना**—नतैलेनाभ्यक्तशिराःस्वपेदिति । **पैठीनसिः**—नादीक्षितःकृष्णचर्मणिसुप्यादिति । **आपस्तंबः**—सदानिशायांदारान्प्रत्यलंकुर्वीतेति । **विष्णुपुराणे**—शुचौदेशेविविक्तेतुगोमयेनोपलेपिते । प्रागुदक्प्रवणेचैवसंविशेत्तुसदाबुधः । मंगल्यंपूर्णकुंभंचशिरोदेशेनिधायतु । वैदिकैर्गारुडैर्मंत्रैरक्षांकृत्वास्वपेत्ततः । **हारीतः**—क्षालितचरणःसर्वतोरक्षांकृत्वोदकपूर्णघटादिमंगलोपेतशय्यामभिरुचितामनुपहतांसुत्रामाणमितिपठन्शय्यामधिष्ठायरात्रिसूक्तंजप्त्वाविष्णुंनमस्कृत्य । सर्पापसर्पभद्रंतेदूरंगच्छमहाविष । जनमेजयस्ययज्ञांतेआस्तीकवचनंस्मर । आस्तीकवचनंश्रुत्वायःसर्पोननिवर्तते । शतधाभिद्यतेमूर्ध्निशिंशवृक्षफलंयथा । इत्येतच्छ्लोकद्वयंजप्त्वेष्टदेवतांस्मृत्वा

रात्रिसूक्तं जपन्स्मृत्वा देवांश्च सुखशा
साधिमाश्च यान्यांश्च वैदिकान्मंत्रान्जप्त्वा मंगलश्रुतिशंखं च शृण्वन्दक्षिणशिराः स्वपेदिति । विष्णुपुराणे— रात्रिसूक्तं जपन्स्मृत्वा देवांश्च सुखशा
यिनः । तानाह गोभिलः— अगस्तिर्माधवश्चैव मुचुकुंदो महामुनिः । कपिलो मुनिरास्तीकः पंचैते सुखशायिनः । शयीतैस्य धिकृत्य दा
रीतः— नान्यपूर्वे नानुवंशाद्दीर्णे नाश्मपीठोपधानेन चासने इति । अन्यपूर्वे अन्योपभुक्ते । चंद्रोदये स्मृतिः— आसनं शयनं यानं जायाप
त्यं कमंडलुम् । शुचीन्यात्मन एतानि परेषामशुचीनि तु । विष्णुः— नाकाशे न पालाशे न पंचदारुकृते न गजभग्नकृते न भिन्ने नाग्निप्लुष्टे न घटसिक्तद्रुमजे
न देवायतने न गणमध्ये न हुताशोपरि न भस्मनि नाशुचौ देशे न पर्वतमस्तके शयीतेति । पंचदारुजे पंचजातीयदारुकृते इति टोडरानंदः । तन्न ।
वक्ष्यमाणविष्णुपुराणविरोधात् । शंखलिखितौ— न विशीर्णखट्वायामनभ्युक्ष्य न भूतयक्षग्रहायतने पुनः श्मशानवृक्षच्छायासु शयीतेति ।
चंद्रिकायां प्रचेताः— न विशीर्णखट्वायां नान्यवर्णोपशायितायां स्वपेदिति । विष्णुपुराणे— नैकांशालां नवां भग्नां नासमां मलिनां तथा ।
न च दंतमयीं शय्यामधितिष्ठेदनास्तृताम् । मृतदंतमये विद्युद्दग्धे वेदमे पलाशजे । न शयीत नरो धान्ये शयने पंचदारुजे । पंचदारूणि चोक्तानि चूत
जंबूद्रुमास्तथा । अश्मपीठोस्थितांश्चैव घटसिक्ततरूंस्तथा । करिभग्नकृते चैव न शयीत कदा नरः ।

संयोगे निषिद्धदेशादिनादि माधव्यामादित्यपुराणे संयोगे निषिद्धदेशा उक्ताः— चैत्यचत्वरसौवेषु नैव देवचतुष्पथे । नैव

श्मशानोपवनसलिलेषु महीपते । काशीखंडे— एककाष्ठमयीं शय्यां नातितृप्तोऽध्यसंविशेत् । विष्णुः— न विद्युद्दग्धेन वा लपधान्योपरि नसं
ध्यायां नाद्रेति । कल्पतरौ कात्यायनः— पौर्णमास्याममावास्यामधःशय्या विधीयते । अनाहिताग्नेरप्येषा पश्चाद्गेर्विधीयते । टोडरानंदे
तीर्थसौख्ये स्कांदे— वार्षिकांश्चतुरो मासान्प्रसुप्ते वै जनार्दने । पंचखट्वादिशयनं वर्जयेत्किमाकरः । अनृतौ वर्जयेद्भार्यां मांसं मधु परौदनम् ।

तिथितत्त्वे स्कांदे—खंडनंनखकेशानांमैथुनाध्वगमेतथा। आमिषंकलहंहिंसांवर्षवृद्धौविवर्जयेत्। **पराशरः**—नर्मदायैनमःप्रातर्नर्मदायैनमोनिशि। नमोस्तुनर्मदेतुभ्यंत्राहिमांविषसर्पतः। **यमः**—भुंजीतद्यार्द्रपाणिस्तुनार्द्रपाणिःस्वपेन्निशि। **विष्णुः**—निद्रासमयमासाद्यतांबूलंवदनात्त्यजेत्। पर्यंकात्समदांमालांपुंड्रंपुष्पाणिमस्तकात्। **बौधायनः**—नपर्वणिनश्राद्धेनव्रतीनदीक्षितश्चेति। दीक्षितोदीक्षाख्यसंस्कारवान्। सोप्यवभृथेष्टिंयावत्। **पर्वाणिविष्णुपुराणे**—चतुर्दश्यष्टमीचैवअमावास्याचपूर्णिमा। पर्वाण्येतानिराजेंद्ररविसंक्रांतिरेवच। तैलस्त्रीमांससंभोगीपर्वस्वेतेषुवैपुमान्। विण्मूत्रभोजनंनामनरकंप्रतिपद्यते। सामान्यतश्चतुर्दश्यष्टमीप्रदेपिकृष्णपक्षस्थतेग्राह्ये। कृष्णाष्टमीचतुर्दश्योःपूर्णिमादर्शसंक्रमइतिस्कांदादितिपृथ्वीचंद्रः। तत्र। षष्ठ्यष्टम्यावमावास्याउभेपक्षेचतुर्दशी। मैथुनंचनसेवेतद्वादशींचममप्रियामितिटोडरानंदेवाराहविरोधात्। **संस्कारटोडरानंदेकौर्मे**—ब्रह्मचारीभवेन्नित्यंतद्वज्जन्मत्रयाहनि। **कल्पतरौचंद्रिकायांवामने**—नाभ्यंगमर्केनचभूमिपुत्रेक्षौरंचशुक्रेथकुजेचमांसम्। बुधेचयोषित्परिवर्जनीयाशेषेषुसर्वाणिसदैवकुर्यात्। मूलेष्टगेमाद्रपदासुमांसंयोषिन्मघाकृत्तिकयोत्तरासु। वर्ज्येतिपूर्वार्धानुषंगः। **याज्ञवल्क्यः**—एवंगच्छन्स्त्रियंक्षामांमघांमूलंचवर्जयेत्। यत्तुरत्नमालायां मूलोत्तरयोरुक्तिःसैतद्विरोधादनिला। **ऋतुः**—ऋतुकालाभिगामीस्यात्स्वदारनिरतःसदा। यःस्वदारानृतुस्नातान्स्वस्थःसन्नोपगच्छति। भ्रूणहत्यामवाप्नोतिनात्रकार्याविचारणेतिदेवलोक्तेः।

ऋतुदिननियमः संभोगोत्तरंशौचंच। ऋतुमाहयाज्ञवल्क्यः—षोडशर्तुर्निशाःस्त्रीणांतस्मिन्युग्मासुसंविशेत्। ब्रह्मचार्येवप

1 विष्णुपुराणे—नरत्कारोर्जरत्कार्यांसमुत्पन्नोमहायशाः। आस्तीकःसत्यसंधोमांपन्नगेभ्योभिरक्षतु। रात्रौन्यस्यदायसीदशिरात्रीसूक्तजप्त्वा नमोनदिकेयरायैतिनत्वाग्नात्स्यादक्षिणतोवाशिरः कृत्वास्वपेदितिकमलाकारः। 2 वामनपुराणे—बुधेचयोषानरमाल्भेतपूर्णासुयोषित्परिवर्जनीया।

चतुर्दशीचशेषाःस्युःप्रशस्तादशरात्रयः। मैथुनप्रशस्तऋतुकालिकद
र्वेध्यावाअतस्तश्चवर्जयेत्। मनुः—तासामाद्याश्चतस्रस्तुनिंदितैकादशीचया। ऋतावपिपर्वादिस्वर्वतायोगाऽयोगव्यवच्छेदस्वि
शराश्रमध्येमैथुननिषिद्धतिथिनक्षत्रवारादीनांदर्शनांक्रमेणसंभवस्तत्रपर्वस्वपिमैथुनेदोषाभावः। ऋतावुपेयादित्यर्थशास्त्रयोर्विरोधेवातत्रार्थशास्त्रवाधः। बौधायनः—
व्यर्थत्वादितिशंकरोपाध्यायाः। तच्च। पर्वस्वपिनिषेधात्। अतोयत्रदृष्टार्थोनिषेधःस्मृत्यर्थशास्त्रयोर्विरोधेवातत्रार्थशास्त्रवाधः। यावत्स्खलनंतावत्सहवाशय्या
एवमर्थरोव्रजेत्काम्यंयावत्सन्निपातंचसहशय्याततोनानोदकस्पर्शनमपिवालेपान्प्रक्षाल्याचम्यप्रोक्षणमंगानामिति। ऋतौतुगर्भशंकित्वात्स्नानंमै
ततोनाना पृथक्शयीयातामित्यर्थः। उदकस्पर्शनेस्नानमितिहरदत्तः। एतद्दतौ। अन्यत्रलेपान्प्रक्षाल्येत्यादि। अनृतावपिस्नान
शुनिनःस्मृतम्। अनृतौतुयदागच्छेच्छौचंमूत्रपुरीषवदितिवृद्धशातातपात् मूत्रपुरीषवच्छौचद्वयंकार्यमित्यर्थइतिचंद्रिका। याज्ञवल्क्यः—नग्नःस्नात्वाच
मुक्तंचंद्रिकायाम्—अष्टम्यांचचतुर्दश्यांदिवापर्वणिमैथुनम्। कृत्वासचैलंस्नात्वातुवारुणीमिश्चमार्जयेत्। नक्षत्रंपरस्त्रियंदृष्ट्वादिनमेकंव्रतीभवेदिति तदभ्यासपर
सुप्त्वाचगत्वाचैवदिवाश्रियम्। यत्तुशंखः—दिवातुमैथुनंगत्वानग्नःस्नात्वातथांभसि। पृथक्शय्यातुनारीणामशु
मितिशूलपाणिः। अत्रमैथुनोत्तरंसहशय्यानिषेधात्तदभावेसहशय्या। सन्निहितभर्तृकायाःपृथक्शयनस्यदंडत्वात्। हारैश्चकंठसंसक्तैःसहचेद्विप
श्रवदुच्यतइतिवचनात्—तस्मात्सर्वास्त्रियोयालेभर्त्रासहापिवापृथक्। निशिनोशयनंकुर्युःकंचुकीकर्णभूषणैः। स्नानंपुंसःनस्त्रियाः। तस्याःशुचित्वात्।
वास्तुताः। भविष्यंतिनसंदेहःकुर्युःशय्यांपतिव्रताइतिसत्यादिस्त्रंदाच्च हारादिभिःसहेत्यर्थः। वृद्धपराशरः—
तदाहयोगयाज्ञवल्क्यः—उभावप्यशुचीस्यातांदंपतीशयनंगतौ। शयनादुत्थितानारीशुचिःस्यादशुचिःपुमान्। स्त्रियाविशेषमा
चातुर्वर्ण्यंशुचिर्नारीकृताभिगमनापिवा। विप्रेमैथुनिनिस्नानंराजकेपिशिरोविना। नाभियावद्विशस्तद्वच्छिरःशौचंचशूद्रके। मनुः—अमावास्यामष्टमींचपौर्णमासी
दृसएव—नचकुर्वीतसास्नानंनाभेरधस्तुशोधयेत्। गौतमः—नमैथुनीभूयशौचंप्रतिविलंबेदिति।

चतुर्दशीम् । ब्रह्मचारीभवेन्नित्यमप्तौस्नातकोद्विजः । ऋतौनिरवकाशेश्राद्धादावपिगच्छेत् । यथापोडशेहनिपरदेशादागतस्याश्रेन्ऋत्वभा वादगमनेदोषोगमनेदातुर्भोक्तुश्चादोषः । तथाचविज्ञानेश्वरः—एवंगच्छन्ब्रह्मचार्येवभवतीति । यत्तुहेमाद्रौशिवरहस्ये—दिवाज न्मदिनेचैवनकुर्यान्मैथुनंमती । श्राद्धंदत्वाचभुक्त्वाचश्रेयोर्थीनचपर्वसुइति तदनृतुपरम् । ब्रह्मचार्येवभवतियत्रतत्राश्रमेवसन्नितिमनूक्तेः । माधवीयेतु—ऋतुकालंनियुक्तोवानैवगच्छेत्स्त्रियंक्वचित् । तत्रगच्छन्समाप्नोतिह्यनिष्टफलमेवचेतितद्वृद्धमनूक्तेः । श्राद्धेब्रह्मचर्यमावश्यकमि त्युक्तम् । यत्तुधर्मप्रदीपे—आमेहेमैतथानित्येनांदीश्राद्धेतथैवच । व्यतीपातादिकेश्राद्धेनियमान्परिवर्जयेदिति तन्निर्मूलम् । भारते— स्नातांचतुर्थेदिवसेरात्रौगच्छेद्विचक्षणः । यत्तुनारदः—रजोदर्शनतोऽस्पृश्यानार्यादिनचतुष्टयम् । ततःशुद्धक्रियाश्चैताःसर्वंचर्णंव्ययंविवि रिति । तत्रास्पृश्यत्वंकर्मानधिकाररूपंज्ञेयम् । स्मृत्यंतरेचतुर्थनिषेधोऽपत्यालपायुष्ट्वादिदोषार्थः । चतुर्थीप्रभृत्युत्तरोत्तराःप्रजानिःश्रेयसार्थ मित्यापस्तंबोक्तेः । रात्रौचतुर्थ्यांपुत्रःस्यादल्पायुर्धनवर्जितइतिव्यासोक्तेश्चेतिदोडरानंदः । अन्येतुस्नानंरजस्वलायास्तुचतुर्थेहनि शस्यते । गम्यानिवृत्तेरजसिनानिवृत्तेकथंचनेत्यापस्तंबोक्तेःरजोनिवृत्त्यनिवृत्तिभ्यांव्यवस्थेत्याहुः । सर्वास्वयुग्मासुगमनं युग्मास्वितिबहुवचना दितिविज्ञानेश्वरः । अनृतावपिगमनमाहगौतमः—ऋतावुपेयात्सर्वत्रवाप्रतिषिद्धवर्जमिति । यत्तुभारते—अनृतौमैथुनं गच्छेद्बीजस्तैन्यंकरोम्यहमिति तत्त्वनिच्छापरम् । वाराहे—यस्तुपाणिगृहीतायांमासेकुर्वीतमैथुनम् । भवंतिपितरस्तस्यतंमासं रेतसोभुजः ॥

अगम्याःस्त्रियः । आश्वलायनः—भ्रप्रजोदर्शनात्पत्नींनेयाद्गत्वापतत्यधः । एतदपवादःव्यवहारचमत्कारेकश्यपसंहि तायाम्—वर्षाद्द्वादशकादूर्ध्वंयदिपुष्पंबहिर्नहि । अंतःपुष्पंभवत्येवपनसोदुंबरादिवत् । अतस्तत्रप्रकुर्वीततत्संगंबुद्धिमान्नरः । छंदोगपरि

नदिवासंध्ययोर्न शिष्टे—अजातव्यंजनालोम्नीनतयासहसविशेत् । बौधायनः—स्वदारेषुनातीर्थेउपेयादिति । तीर्थयोनिः । सएव—नदिवासंध्ययोर्न शिष्टे—अजातव्यंजनालोम्नीनतयासहसविशेत् । अप्रियामप्रि मलिनांनवयोधिकांनाम्यक्तोनरोगपरइति । वयोधिकागतरजस्का । आयुर्वेदे—ग्राम्यधर्मेत्यजेत्सर्वामनुत्तानांरजस्वलाम् । अप्रियामप्रि मलिनांनवयोधिकांनाम्यक्तोनरोगपरइति । वर्णिनीमन्ययोनिंचगुरुदेवनृपालये । चैत्यश्मशानायतनचत्वरांबु याचारांह्यसंकीर्णमैथुनाम् । अतिस्थूलांकृशांसूतांगर्भिणीमन्ययोषितम् । बालवृद्धोन्यवेगार्तस्त्यजेद्रोगीचमैथुनम् । चतुष्पथे । पर्वण्यनगदिवसेशिरोहृदयताडिनिम् । अत्याशितोधृतःक्षुद्वान्दुःखितांगःपिपासितः । तस्मात्तुयत्नेनगयादितीर्थयागादिकंवास्तुविधिंन ग्राम्यधर्मोमैथुनम् । वेगोविण्मूत्रादिः । अभ्यक्ताभोपतिरन्वियानंस्नातस्यवाहंक्षुरकर्मसंगम् । अत्राजिनीनो कुर्यात् । अभ्यक्तार्भावनितामवेन्मासत्रयात्परम् । संगतेत्यर्थः । स्कांदपुराणे—नदिवामैथुनंगच्छेद्रंधकीमनिवक्षिताम् । गारुडे—शुष्कमांसाःस्त्रियोवृद्धाबालार्कस्तरुणंदधि । स्कृष्टांपिंगलांकुष्ठिनीयोगिनींचिन्निर्णांस्वकुलजांसंबंधिनींहीनामपस्मारिणींचवर्जयेदिति । प्रभातेमैथुनंनिद्रासद्यःप्राणहराणिषड्इति ।

अनग्नशालित्वमपर्वमैथुनंचिरसनष्टाश्रियमान

सुखसंभोगयोगः । तथा—शिरःसुधौतंचरणौसुमार्जितौवरांगनासेवनमल्पभोजनम् । अनग्नशायित्वमपर्वमैथुनंचिरप्रनष्टाश्रियमानयंति । तथा—सामार्यायागृहेदक्षासाभार्यायाप्रियंवदा । सामार्यायाप्रियप्राणासाभार्यायापतिव्रता । नित्यस्नातासुगंधाचनित्यंचप्रियवादिनी । अल्पभुक्चाल्पवादाचसततंमंगलैर्युता । सततंधर्मबहुलासततंश्चतुगामिनी । एवंयासत्क्रियायुक्तासर्वसौभाग्यवर्धिनी । यस्येदृशीभवेद्भार्यासदेवेंद्रोनमानुषः । कौर्मे—इत्येतदखिलंप्रोक्तमहन्यहनियद्द्विजाः । ब्राह्मणानांकृत्यजातमपवर्गफलप्रदम् । नास्तिक्यादथवालस्याद्ब्राह्मणोनकरोतियः । सयातिनरकान्घोरान्काकयोनौचजायते ।

अथदुःस्वप्नशांतिः । शौनकः—स्वप्नोत्पातेषुचैतेषुकालरात्र्यविदेस्वता । पूजाविधानंपूर्वोक्तंकुर्याद्यत्नापियत्नतः । पूर्वोक्तंरात्रिसूक्तक

ल्पवत् । होमंकुर्यात्स्वयमेनराश्चावेवद्विजोत्तमः । उक्तेनैवविधानेनसघृतंपायसंहुनेत् । गत्यूचंपायसंहुत्वारात्रीव्यस्व्यदितिक्रमात् । अष्टोत्तरशतंहुत्वासूक्तेनानेनवित्तथा । स्वसाधिपतिमंत्रेणहुनेदष्टोत्तरंशतम् । कालरात्रेर्नाममंत्रेणेत्यर्थः । गुरवेदक्षिणांदद्याद्वस्त्रंहेमपशूनपि । तदुक्तदक्षिणाभावेप्यशक्तोहोमकर्मणि । हिरण्यंदक्षिणांदद्यात्तदानीमेवसाधुवः । वस्त्रकुंभादिसकलंतस्त्रीनेप्रतिपादयेत् । ब्राह्मणान्भोजयेच्छक्त्यासुशीलान्वेदपारगान् । भक्ष्यैश्चपायसाद्यैश्चरत्नानिसुबहूनिच । अनेनविधिनायस्तुशांतिंकुर्वीतसंयतः । तस्यवर्षशतायुष्यंभवत्येवनसंशयः । इतिदुःस्वप्नशांतिः ।

अथाशौचेकार्याकार्यनिर्णयः । तत्रप्रयोगपारिजातेजाबालिः—संध्यांपंचमहायज्ञान्नैत्यकंस्मृतिकर्मच । तन्मध्येहापयेत्तेषांदशाहांतेपुनःक्रिया । नैत्यकंनित्यश्राद्धम् । पंचयज्ञसाहचर्यात् । स्मृतिकर्मस्मृत्युक्तंदेवतार्चनादि । पुनस्त्यर्थं । यत्तुपुलस्त्यः—संध्यामिष्टिंचरुंहोमंयावज्जीवंसमाचरेत् । नत्यजेत्सूतकेवापित्यजन्गच्छेदधोगतिमिति । यच्चयोगीश्वरः—संध्यास्नानंत्यजन्विप्रःसप्ताहाच्छूद्रतांव्रजेत् । तस्मात्संध्यांचस्नानंचसूतकेपिनसंत्यजेदिति तन्मानससंध्यापरम् । निषेधस्तुमंत्रोच्चारणपरः । सूतकेमृतकेचैवसंध्याकर्मसमाचरेत् । मनसोच्चारयेन्मंत्रान्प्राणायाममृतेद्विजइतिपुलस्त्योक्तेः—मनसेत्यर्घ्यदानान्यपरम् । सूतकेसावित्र्यांजलिंप्रक्षिप्यप्रदक्षिणंकृत्वासूर्यंध्यायन्नमस्कुर्यादितिपैठीनसिस्मृतेः । अर्घ्ये सावित्र्याःप्राप्तावपिपुनर्वचनंमानसोच्चारनिवृत्त्यर्थम् । अत्रदशसंख्ययागायत्रीजप्या । आपत्स्वशुचौकालेतिष्ठन्नपिजपेद्दशेत्याश्वलायनोक्तेरितिप्रयोगपारिजातः । अष्टाविंशतिकृत्वोत्रगायत्रींमनसाजपेदितिदेवजानीयेभरद्वाजः । सूतकेमृतकेकुर्यात्प्राणायाममंत्रकम् । तथामार्जनमंत्रांस्तुमनसोच्चार्यमार्जयेत् । गायत्रींसम्यगुच्चार्यसूर्यायार्घ्यंनिवेदयेत् । मार्जनंतुनवाकार्यमुपस्थानंनचैवहि । अमंत्रकमितिप्राणायामेमानसोच्चारस्यापिनिवृत्त्यर्थम् । मनसोच्चार्येतितुसर्वत्रमानसोच्चारेप्राप्तेपिस्मृत्यंतरत्वाद

दोषः । तेनार्घ्यदानजंसर्वंमनसाकार्यमुपस्थानंतुनेतिमाधवप्रयोगपारिजातस्मृतिरत्नावल्यादयः । संध्यायामर्घ्यदानस्यश्रौतत्वात्तदे
वाशौचेनुष्ठेयमितिचंद्रिका । विज्ञानेश्वरस्तु—उक्तवचनेपुपदार्थगणनंतदन्यपरिसंख्यार्थम् । अन्यथाविशेषगणनस्यवैयर्थ्यापत्तेः ।
तेनयावदुक्तमेवमनसाकार्यं उपस्थानंनेतिविकल्पार्थमित्याह । दशगायत्रीजपस्तुचंडालादिस्पृष्टस्नानाद्यंगत्वपरः । एकादशाहमासःसंध्या
स्याशौचवदेव तत्कालस्यदशरात्रांतःपातात् । तदूर्ध्वंतुशुद्धिदर्शनात् अशुचित्वाभावात् । नचमुख्यकालस्यैवगौणकालेपितत्करणमिति
युक्तं उक्तहेतोरितिकेचित् । निष्कर्षस्तु सूर्योदयोत्तरंदंडत्रयस्यमुख्यकालत्वोक्तेः प्रधानविध्यनुग्रहाच्च सूर्योदयोत्तरंशुद्धकालत्वंसांगसंध्या
वदनमिति । अर्घ्यांतामानसींसंध्यांप्राणायामविवर्जितामितिच्यवनोक्तेरर्घ्यांतासंध्येति तच्चचंद्रिकाद्यलिखनान्निर्मूलम् । एतेनाशौचेर्घ्यांता
संध्येतिवदन्विधानपारिजातोप्यपास्तः । कात्यायनः—सूतकेमृतकेचैवरोगोत्सवेतथाध्वनि । मानसींतुजपेत्संध्यांकुशवारिविवर्जि-
ताम् । आशार्के—आशौचेकर्मणांत्यागःसंध्यादीनांविधीयते । होमःश्रौतेतुकर्तव्यःशुष्कान्नेनापिवाफलैः । होमःसायंप्रातर्नतुवैश्वदेवः ।
जन्महानौसमोत्रस्यकर्मत्यागोनविद्यते । शालाग्नौकेवलेहोमःकार्यएवान्यगोत्रजैरितिजाबालस्मृतेः । त्रिरोदशाहमासीतवैश्वदेवविवर्जित
इतिसंवर्तोक्तेश्च । पंचयज्ञविधानंतुनकुर्यान्मृत्युजन्मनोरितिसंवर्तेनपंचयज्ञनिषेधाद्वैश्वदेवनिषेधेसिद्धेपुनःपृथङ्निषेधस्तैत्तिरीयाद्यर्थः । तेप
पंचयज्ञभिन्नवैश्वदेवोक्तेः । हरदत्तस्तु—बह्वृचानांसूतकेपिवैश्वदेवोभवति—तानेतान्यज्ञानहरहःकुर्वीतेतिसर्वेषांनित्यत्वोक्तावपि—तस्याद्वाच
नध्यायीयदात्मार्द्रपाणिर्यद्देशइत्यनेनाशौचादौब्रह्मयज्ञस्यैवविशेषतोनिषेधादित्याह । तन्न । द्वावेवत्वनध्यायेनानध्यायांतरस्यैवव्यावृत्तेः । अत
एवश्रुतिः—व्रजन्नासीनःशयानोवेति । नतुतस्यैवेत्वनध्यायांतरव्यावृत्तिर्नस्यात् । वैश्वदेवादिनिषेधविरोधाच्च । अत्रवैश्वदेवनिषेधेप्यसंस्कृ
तान्नभोजननिषेधादन्नसंस्कारोभवत्येव । तत्रापि—वैश्वदेवासंभवेतुकुक्कुटांडप्रमाणकमितिमृतपितृकस्यपाकांतरपक्षइनसूतकिनोपिभवतीत्याहुः ।

आशौचिनोदीक्षाश्रौतयोर्विचारः । **मदनपारिजाते**—शिवविष्ण्वर्चनंदीक्षायस्यचाग्निपरिग्रहः । श्रौतकर्माणिकुर्वीतनातः शुद्धिमवाप्नुयात् । श्रौतातिदेशादुपासनादीन्यहरहःस्वाहाकुर्यादन्नाभावेयेनकेनचिदाकाष्ठादितिश्रुतावुपासनहोमोक्तेः । अत्र—कर्मवैतानिकं कार्यस्नानोपस्पर्शनात्स्वयमितिहारीतोक्तौ अग्निहोत्रस्यहोमार्थंशुद्धिस्तात्कालिकीभवेदितिगोभिलोक्तौचवैतानिकपदस्योपलक्षणार्थत्वादाशौचेश्रौतंस्वयंकुर्यात् । स्मार्तंतुत्यागएवनस्वयंकर्तृत्वमितिप्रयोगपारिजातः । अन्यएतानिकुर्युरितिपैठीनसिस्मृतेः । सूतकेमृतकेचैव अशुचौश्राद्धभोजने । प्रवासादिनिमित्तेपुहावयेन्नतुहापयेदितिबृहस्पतिस्मृतेश्चश्रौतंस्मार्तंचान्येनकारयितव्यम् । त्यागमात्रेतुस्वयंकर्तृत्वम् ।

यज्ञादावाशौचिनोभ्यनुज्ञा । **याज्ञवल्क्यः**—ऋत्विजांदीक्षितानांचयज्ञियंकर्मकुर्वताम् । सत्रिव्रतिब्रह्मचारिदातृब्रह्मविदां तथा । सद्यःशौचमितिसर्वत्रानुषंगः । दीक्षितस्यवैतानोपासनाःकार्याइत्यनेनसिद्धेप्यधिकारे पुनर्वचनंयाजमानेषुस्वयंकर्तृत्वविधानार्थं सद्यःस्नानविध्यर्थंचेतिविज्ञानेश्वरः । वस्तुतस्तुहारीतवचनादिषुवैतानिकग्रहणादुपलक्षणार्थत्वेमानाभावादन्यद्वाराकरणस्यवचननिनानुपपत्तेश्च स्वयंहोमःश्रौतविषयः । अन्यएतानिकुर्युरित्यादीनांविशेषोपादानात् । सूतकेतुसमुत्पन्नेस्मार्तकर्मकथंभवेत् । पिंडयज्ञंचरुंहोममसगोत्रेणकारयेदितिकर्मप्रदीपेजातूकर्ण्योक्तेश्चनस्मार्तविषयत्वम् । श्रौतेतात्कालिकशुद्ध्याम्नानाच्च । **निर्णयामृतेपि**—स्मार्तउद्देशत्यागंस्वयंकुर्यादन्यद्वाराहोमादिकारयेत् नित्याग्निहोत्रादीनिस्वयमेवकुर्यादित्युक्तम् । तात्कालिकशुद्धिस्तुसंकल्पात्पूर्वक्षणमारभ्यकर्मापवर्गपर्यंतंधर्मयोग्यत्वलक्षणाज्ञेया । अतएवगोभिलः—अग्निहोत्रस्यहोमार्थंशुद्धिस्तात्कालिकीभवेत् । पंचयज्ञान्नकुर्वीतह्यशुद्धःपुनरेवसइति । **हारीतोपि**—कर्मवैतानिकंकार्यंस्नानोपस्पर्शनात्स्वयम् । एतेनाशौचेसंपूर्णाग्निहोत्रेस्वयंकर्तृत्वमुक्तम् । नचवैतानिकत्वेनदर्शेपिस्वयंकर्तृत्वापत्तिः । तत्रकार्यत्वमात्रोक्त्यासमाख्याप्राप्तकर्तृबाधेनानुपपत्तेः । अग्निहोत्रेतुलाघवाद्विकल्पप्राप्तस्वकर्तृकत्वनियामकत्वेनोपपत्तेः । **यत्तुप्रयोगपारि**

जातः—अग्निहोत्रेस्वकर्तृकत्वान्यकर्तृकत्वविकल्पः । यच्चस्मृत्यंतरम्—यद्यैयेसूतकेकर्मनित्यनैमित्तिकादिकम् । आहिताग्नेःसदाशुद्धिःसद्य
एवविधीयतइति तत्रपूर्वार्धमाशौचेकर्तव्यत्वेनाभिहितनित्यनैमित्तिकपरम् । उत्तरार्धंतुवैतानिकपरमिति । तन्न । श्रौतेऽन्यकर्तृकत्वविध्यभावात् ।
स्वकर्तृकत्वनिषेधाभावाच्च । नचैवंश्रौतंकार्यमितिवचनवैयर्थ्यं श्रौतनिषेधाभावादितियुक्तम् । अशुचित्वेनप्रमभासश्रौतनिवृत्तिनिरासार्थत्वात् ।
वैतानोपासनाइतियाज्ञवल्क्योक्तिर्नित्यकर्मपरा । दीक्षितानामित्यादितुआरब्धकर्मणियाजमानप्राप्त्यर्थमितिस्मृत्यर्थसारः । स्नानशौचाचम
नभोजननियमास्पृश्यस्पर्शेस्नानंकुर्यादितिदोडरानंदे । कालिकापुराणे—जानूर्ध्वंक्षतजेजातेनित्यकर्मनचाचरेत् । नैमित्तिकंचतदधःस्रवद्र
क्तोनचाचरेत् । आर्त्विज्यंब्रह्मयज्ञंचश्राद्धंदेवयुतंचयत् । गुरुमाक्षिप्यविप्रंचब्रह्मस्वैवचपाणिना । नकुर्यान्नित्यकर्माणिरेतःपातेचभैरव ।

अथभोजनोत्तरंकार्याकार्यविचारः । स्नानकार्येसायंसंध्यादेःपूर्वंतदधिकारार्थंतदूर्ध्वंतु । प्रदोषपश्चिमेयामेदिनस्नानंसमाचरेदिति
पराशरोक्तेः । एतच्चदिनासंभवेइतिहेमाद्रिश्राद्धकाण्डे । अतःसकल्पःस्नानांगतर्पणाद्यपिभवति । नचान्नशुद्धधिकारित्वाल्लोपः । स्ना
धिकारेतदशक्तौलोपप्रसंगात् । अतएवगौणस्नानाद्यंगीकारइतिचेत् । अत्रापिगौणकालांगीकारइतितुल्यम् । नह्यस्यभोजनार्थत्वेकिंचित्प्रमा
णमस्ति । अतएवस्नानेजीवदधिकारित्वमित्याचारादर्शः । संध्यात्रयंचकार्यम् । संध्यात्रयंचकर्तव्यंद्विजेनात्मविदासदेतिमनूक्तेः ।
सर्वकालउपस्थानंसंध्ययोःपार्थिवेष्यते । अन्यत्रसूतकाशौचविभ्रमातुरभीतितइतिविष्णुपुराणेसूतकादिमध्येपिकथितत्वाच्च । सायंसंध्यायाभो
जनोत्तरत्वेप्यविरोधाच्च । नचैवंसर्वदातदापत्तिः कालनियमात् । ब्रह्मयज्ञस्तुन—अनिवर्त्यमहायज्ञान्योभुंक्तेभवत्यहंगृही । अनातुरःसतिधने
सकृच्छ्रार्धेनशुध्यतीतिदक्षोक्तावभोजनेप्रत्यवायोक्तेः । अकृत्वापंचयज्ञांस्तुभुक्त्वाचांद्रायणंचरेदितिच । अतएवोज्ज्वलायांहर
दत्तः—ब्रह्मयज्ञस्यनित्यत्वेपिप्रातरादौकृतेप्रायश्चित्तमेवनब्रह्मयज्ञः । सर्वत्रान्नशुद्धधिकारित्वनियमेपिब्रह्मयज्ञप्रकरणेआपस्तंबकृतावकृतप्रात

राइतिविशेषोक्तिरिति । अंगत्वेतर्पणमपिन अंनमत्वेतुभवति । देवताश्चमुनींश्चैवपितॄन्यैयोनतर्पयेत् । देवादीनामृणीभूत्वानरकंसमज त्यध्रुतिहेमाद्रौश्राद्धवैश्वदेवकरणेप्रत्यवायश्रुतेः । नचाश्नभुंजानस्यप्रत्यवायउक्तः । प्रातर्होमस्तुद्वादशदिनोर्ध्वमपिकिमुत—भोजनोर्ध्वं देवपूजामकृत्वादेवतार्चनम् । भुक्तेसयातिनरकान्सूकरेष्विहजायतइत्यनर्चनेभोजनकरणेप्रत्यवायोक्तेरिति । तत्रएकरात्रपूजाविच्छेदेबौधाय नेनपुनःप्रतिष्ठोक्तेः । अतःपूजापिभवति । प्रातर्वैश्वदेवस्तुन अनश्नतेत्युक्तेरितिकेचित् । तन्न । पंचैतान्योमहायज्ञान्कुर्याद्दहरहर्द्विजइतिसं वर्तोक्तेः—आपद्यपिचकष्टायांपंचयज्ञान्नहापयेदितिव्यासोक्तेश्चावश्यकत्वावगतेर्भोजनोर्ध्वमपिभवति । अतोसंस्कृतान्नभोजननिमित्तमेवप्रा यश्चित्तंनतुवैश्वदेवाकरणनिमित्तमिति । अभुक्त्वाप्यलिकर्मचेति भारताद्बलिदानंनेतिकेचित् ॥ प्राच्यानुदीच्यानयदाक्षिणात्यान्ज्ञात्वाप्रती च्यान्महतोनिबंधान् । आचाररत्नंसुधियाव्यधायिश्रीरामकृष्णात्मजलक्ष्मणेन ॥ निगदितमिहसाध्वसाधुवायद्धुतमतिनाप्रविचार्यलक्ष्मणेन । तदखिलमपहायदोषदुष्टंचिरमवलोक्यविलोकयंतुसंतः ॥ इतिश्रीमन्नारायणभट्टात्मजश्रीमद्रामकृष्णभट्टसुतलक्ष्मणभट्टकृताचाररत्नेसायंकर्त व्यप्रकरणम् ॥ आचाररत्नग्रंथःसंपूर्णः ॥

इदमाचाररत्नम्—
गोमांतकांतर्गतपेडणेग्रामवास्तव्येन पणशीकरोपाह्वविद्वद्वरश्रीमल्लक्ष्मणशर्मतनुजनुषा वासुदेवशर्मणा संस्कृतं तच्च मुंबय्यां श्रेष्ठिवरैः
तुकाराम जावजीत्यभिख्यैः स्वीये निर्णयसागराख्यमुद्रणयंत्रे रामचंद्र येसु शेडगेद्वाराङ्कयित्वाप्राकाश्यंनीतम् ।
शाकः १८३७, सन १९१५
Published by Tukaram Javaji, and Printed by Ramchandra Yesu Shedge at the
Nirnaya-sagar Press, 23, Kolbhat Lane, Bombay

॥ इति आचाररत्नंसंपूर्णम् ॥